

LUND UNIVERSITY

Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk. Festschrift till Jan Svensson den 24 januari 2010.

Byrman, Gunilla; Gustafsson, Anna W; Rahm, Henrik

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Byrman, G., Gustafsson, A. W., & Rahm, H. (Red.) (2010). *Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk. Festschrift till Jan Svensson den 24 januari 2010.* [Publisher information missing].

Total number of authors:

3

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Svensson och svenskan

Med sinnen känsliga för språk

Svensson och svenskan

Med sinnen känsliga för språk

Redaktörer:
Gunilla Byrman
Anna Gustafsson
Henrik Rahm

Lund 2010

Gunilla Byrman, Anna Gustafsson och Henrik Rahm (red.)
Svensson och svenskan
Med sinnen känsliga för språk

Lund 2010

© Författarna

Omslag: Gunilla Byrman och Alan Crozier

Omslagsdesign: Magnus Vargvinter

Illustration: Gudrun Svensson, akvarell av Rödkämpe (*Plantago Media*)

Foto: Gunilla Byrman, Jan på gökotta i Fågelsångsdalen i maj 1977

Layout i inlagan: Magnus Nilsson

Tryck: Intellecta, Docusys Göteborg, 2009

ISBN: 978-91-633-5684-1

Innehåll

Förord	9
Tabula gratulatoria	10
<i>Helen Andersson</i>	
Metaforens mirakel	
Den politiska etikens undantagstillstånd	13
<i>Johan Brandtler & Lars-Olof Delsing</i>	
Framväxten av obestämd artikel i svenska	
Definithet, specificitet och polaritet.....	24
<i>Gunilla Byrman</i>	
"Med havet som vittne"	
Att annonsera en förlovning	37
<i>Lisa Christensen</i>	
Presens och preteritum i skönlitterär prosa	49
<i>Verner Egerland & Cecilia Falk</i>	
Si och så	
Mellan narrativitet och grammatik	60
<i>Lena Ekberg</i>	
Jag kan tycka att...	
Gardering på modet?.....	73
<i>Birgit Falck-Kjällquist</i>	
Namn kring terrängbanorna i Bovallstrand, Bohuslän	82
<i>Anna Gustafsson & Henrik Rahm</i>	
Kvitter om Twitter	
Mikrobloggen: ett samtal på en social arena	
eller ett publiceringsverktyg på 140 tecken?	88
<i>Fredrik Hansson</i>	
Ett (o)tydligt problem	
Om gymnasieskolans svenskämne.....	101
<i>Jana Holsanova & Andreas Nord</i>	
Textens fragmentering och läsares meningsskapande	110
<i>David Håkansson & Gunlög Josefsson</i>	
Hur står det till med hierarkin?	124

Lars-Erik Johansson

**Peder Winstrups Inaugurations prædiken
vid invigningen av Lunds akademi 1668**

En kommunikations-, genre- och retorikhistorisk analys 139

Olle Josephson

**Tingsten, Lagercrantz och personlighetens
roll i sakproshistorien**

..... 151

Anna-Malin Karlsson

I textanalysens utmarker?

Om att intressera sig för vad texter gör

(och för *hur* de gör det)..... 162

Fred Karlsson

Finalinbäddning av satser i svenskan..... 175

Lone Koldtoft & Paul A. Bauer

Abraham og Auschwitz 184

Maria Lindgren

Avpersonifiering och personifiering i text och bild

Om deltagarna i skolplaner 198

Carl-Erik Lundblad

Aktiva, ballyade askefisar, aväte, avuringar och bandknivar

Syd- och västsvensk dialektdatabas 210

Kristina & Henrik Nikula

Stil som persuasivt instrument i reportagetexter..... 217

Kerstin Norén

Råkade "råkade" slinta

En reaktiv konstruktion, *x "x"*, i elektroniskt språk..... 228

Åke Pettersson

Texters tillagning och textvärldens roll 243

Christer Platzack

Huvudflyttning och flyttade huvuden 255

Henrik Rosenqvist

Rätt men dåligt

Om felfria studenttexter som inte är bra..... 269

Per Rydén

En tabloids genrer..... 281

<i>Irma Sorvali</i>	
Förpackningar som kommunikationsmedel.....	289
<i>Hans Strand</i>	
Den akademiska text- och skrivforskningens kunskapsintressen.....	298
<i>Marketta Sundman</i>	
Prepositioner som partiklar – ett grammatiskt kontinuum i svenskan?.....	309
<i>Gudrun Svensson</i>	
Duvet	
Av vem, för vem?.....	319
<i>Ulf Teleman</i>	
Lågtyska lånord	
Om stad och land i svensk språkhistoria.....	331
<i>Camilla Thurén & Susanna Karlsson</i>	
Buffeln Persson + kossan Doris = sant!	
Ett förslag till en analysmodell för den moderna retoriska situationen	342
<i>Bo-A. Wendt</i>	
Textbearbetning och textåtervinning i teori och verklighet	352
<i>Orla Vigsø</i>	
Tårtkalaset och allmänhetens förtroende	
En studie av Migrationsverkets kriskommunikation	361
<i>Tommy Wingren</i>	
Samhällsstrukturen och utvecklingsdyslexin	372
<i>Lars Wollin</i>	
Sub præsidio Stobæi	
Om karolinska dissertationer i lundatappning.....	377

Förord

Den 24 januari 2010 fyller Jan Svensson 60 år. Inom ämnet nordiska språk är Jan en välkänd och ofta anlitad forskare med ett brett kontaktnät i hela Norden. Hans avhandling *Etermediernas nyhetsspråk 2. Studier över innehåll och informationsstruktur* blev upptakten till en karriär som medieforskare på det språkvetenskapliga området. Publikationerna *Kommunikationshistoria* och *Offentlighetsstruktur och språkförändring* har blivit klassiker. De flesta av Jans projekt och skriftliga arbeten har anknytning till massmedier och samhällsideologi. Hans bredd har lett till att han varit framgångsrik ledare för flervetenskapliga projekt, exempelvis *Svensk sakprosa*, som utmynnat i många rapporter och två slutvolymen. Andra projekt har resulterat i böcker som *Medietext och medietolkningar* och *Mediekulturer. Hybrider och förvandlingar*. Under alla sina verksamma år har han varit en flitig artikelförfattare och redaktör. Numera är han verksam som professor vid Lunds universitet och vetenskaplig ledare för svenska med didaktisk inriktning vid Malmö högskola.

Inför 60-årsdagen hyllar vi Jan med denna festskrift för hans insatser inom forskningen. Vi vet att många har uppskattat och uppskattar Jan som lärare, handledare, kollega, rådgivare, seminarieledare och inte minst som vän. Denna volym innehåller 34 artiklar som anknyter till Jans forskargärning och engagemang under de gångna åren, skrivna av kolleger och studenter som på detta sätt vill uppmärksamma honom på högtidsdagen.

Lund 7 december 2009

Gunilla Byrman Anna Gustafsson Henrik Rahm

Tabula gratulatoria

Kent Adelman, Malmö	Lars-Åke Henningsson, Lund
Essie Andersson, Lund	Henrik Henriksson, Lund
Helen Andersson, Uppsala	Gunnel Holm och Ingemar Oscarsson, Lund
Lars Gustaf Andersson, Lund	Gösta Holm, Lund
Eva Aniansson, Uppsala	Claes-Göran Holmberg, Lund
Sofia Ask, Alvesta	Jana Holsanova, Lund
Mari Bacquin, Lund	Merle Horne, Lund
Kjell Lars Berge, Oslo	Tor G Hultman, Ystad
Ewa Bergh Nestlog, Växjö och Kastlösa	Christer Hummelstedt, Åbo
Lotta Bergman, Malmö	David Håkansson, Lund
Anders Björkqvall, Stockholm	Kristina Jennbert, Lund
Mona Blåsjö, Stockholm	Lars-Erik Johansson, Skövde
Johan Brandtler, Lund	Gunlög Josefsson, Lund
Gösta Bruce, Lund	Olle Josephson, Stockholm
Gunilla Byrman och Alan Crozier, Skatteberga	Marit Julien, Lund
Lisa och Robert Christensen, Lund	Karin Jönsson, Malmö
Lars-Olof Delsing, Malmö	Mats Jönsson, Lund
Henry Diab, Lund	Anna-Malin Karlsson, Stockholm
Verner Egerland, Malmö	Fred Karlsson, Helsingfors
Jan Einarsson, Lund	Susanna Karlsson, Lund
Lena Ekberg, Lund	Lone Koldtoft och Paul A. Bauer, Köpenhamn
Lars-Johan Ekerot, Lund	Ingrid och Roger Källström, Västra Frölunda
Ulla Ekvall, Täby	Eva och Svante Kärrlander, Torekov
Elisabet Engdahl, Göteborg	Miranda Landen, Lund
Birgit Falck-Kjällquist, Svedala	Hans Landqvist, Göteborg
Cecilia Falk, Malmö och Stockholm	Lena Larsson, Åkarp
Piotr Garbacz, Lund	Jannika Lassus, Esbo
Frans Gregersen, Köpenhamn	Katrin Lilja Waltå, Visby
Britt-Louise Gunnarsson, Uppsala	Maria Lindgren, Växjö
Anna Gustafsson, Lund	Inger Lindstedt, Malmö
Bengt Hall, Lund	Jan Lindström, Helsingfors
Solveig Hammarbäck, Växjö	Anne-Marie Londen, Helsingfors
Anita Berit Hansen, Köpenhamn	Carl-Erik Lundblad, Lund
Fredrik Hansson, Helsingborg	Katarina Lundin, Furulund
Inger Haskå, Lund	Aina Lundqvist, Göteborg
Staffan Hellberg, Solna	

Kazuyo och Håkan Lundström, Lund
 Lena Lötmarker, Karlstad
 Petra Magnusson, Kristianstad
 Martin Malmström, Lund
 Björn Melander, Uppsala
 Valéria Molnár, Malmö
 Kristina och Henrik Nikula, Åbo
 Andreas Nord, Stockholm
 Bengt Nordberg, Uppsala
 Kerstin Nordenstam, Göteborg
 Kerstin Norén, Karlstad
 Shirley Näslund, Örebro
 Anders Ohlsson, Lund
 Jesper Olsson, Lund
 Anna Orrling Welander, Magnarp och
 Waterloo
 Anne Palmér, Uppsala
 Magnus Persson och Sophie Elsässer,
 Lund
 Gertrud Pettersson, Lund
 Åke Pettersson, Bara
 Christer Platzack, Lund
 Henrik Rahm, Lund
 Sanimir Resic, Lund
 Martin Ringmar, Rennes
 Per Roijer, Lund
 Björn Rosdahl, Helsingborg
 Henrik Rosenkvist, Lund
 Bo Ruthström, Lund
 Per Rydén, Lund
 Lisbeth Saab, Lund
 Dag Sandahl, Lund
 Gunnar Sandin, Lund
 Carin Sandqvist, Dalby
 Lillemor Santesson, Hörby
 Sara Santesson, Lund
 Karin Sarsenov, Lund
 Suzanne Schlyter, Lund
 Anders Sigrell, Lund
 Halldór Ármann Sigurðsson, Lund
 Stella Sjögren, Stockholm
 Irma Sorvali, Joensuu
 Johan Stenström, Lund

Margareta Stigsdotter, Lund
 Hans Strand, Stockholm
 Marketta Sundman, Åbo
 Gudrun Svensson, Lomma
 Lars Svensson, Lund
 Lars Svensson, Malmö
 Ulf Telemann, Lund
 Kerstin och Mats Thelander, Uppsala
 Marianne Thormählen, Lund
 Åsa Thormählen, Lund
 Camilla Thurén, Lund
 Barbara Törnquist-Plewa, Lund
 Eva Helen Ulvros, Lund
 Christian Waldmann, Växjö
 Bo-A. Wendt, Hässleholm
 Eva Wiberg, Lund
 Orla Vigsø, Alingsås
 Åsa Wikström, Lund
 Tommy Wingren, Malmö
 Lars och Ulla Wollin, Uppsala
 Jan-Ola Östman, Sibbo

Dialekt- och ordnamnsarkivet i Lund
 Forskarutbildningen i svenska med
 didaktisk inriktning, Lunds universitet
 och Malmö högskola
 Forskningscentralen för de inhemska
 språken, Helsingfors
 HT-biblioteken, Lund
 Institutionen för kommunikation, medier
 och it, Södertörns högskola
 Institutionen för nordiska språk,
 Stockholms universitet
 Institutionen för nordiska språk, Uppsala
 universitet
 Institutionen för nordiska språk och
 nordisk litteratur, Helsingfors
 universitet
 Institutionen för språk och litteratur,
 Linnéuniversitetet i Växjö och Kalmar
 Nordisk filologi, Uleåborgs universitet
 Språkrådet, Stockholm
 Universitetsbiblioteket, Linnéuniversite-
 tet i Växjö

Metaforens mirakel

Den politiska etikens undantagstillstånd

Helen Andersson

År 1786 besöker Goethe under sin italienska resa en offentlig rättegång i Venedig. Den äger rum i det hertigligen palatset. Där sitter domarna, åklagaren och advokaterna tillsammans med parterna. Där sitter också en liten man på en taburett vid ett litet bord med ett timglas framför sig. Först förstår inte Goethe vilken funktion den mannen har, men plötsligt ser han att närhelst åklagaren talar, så lägger mannen timglasets på sidan i horisontalt läge för att sanden inte skall rinna igenom. Så fort försvaret börjar tala, då reser han däremot glaset upprätt i vertikalt läge och sanden kan rinna ner (Goethe 1961:52–54). Detta är alltså domstolens märkliga sätt att hålla reda på tiden. När staten talar stannar tiden. Försvaret däremot får sin tid utmätt. Goethe finner hela processen vara en komedi, eftersom allt redan förefaller vara avgjort.

Den här historien stämmer väl överens med den allt annat än komiska definition som den inflytelserike katolske rättsfilosofen Carl Schmitt ger av statens suveränitet: "Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet" (1934:11). På svenska: "Den är suverän som beslutar om undantagstillståndet." Schmitt identifierar alltså suveränitet med makten att på ett lagligt vis upphäva lagen för en tid genom att deklarerat ett undantagstillstånd. Det gör han i en ganska kort skrift med titeln *Politische Theologie* (1922), som skrevs under den tidiga Weimarrepublikens politiska och intellektuella turbulens. Hans motbud till denna turbulens var att utveckla en teori om hur den politiska makten ytterst grundas i den suveräna förmågan att besluta om undantag. Tio år senare blev han nazistpartiets kronjurist.

För Schmitt var alltså undantagstillståndet den paradoxala situation då lagen på ett *lagenligt* sätt upphävs av den suveräna makten. Det tillstånd som blir resultatet, är ett undantag där vi – eller snarare den suveräna makten – varken är underkastade lagen eller fria från den utan snarare är både och, både underkastade lagen och fria från den. Det beror på att undantagstillståndet i sig är "den legala formen hos det som inte har nå-

gon legal form". Varje rättsordning vilar i den här teorin ytterst inte på normer, utan på det suveräna beslutet. "Die Ausnahme ist interessanter als der Normalfall. Das Normale bewiest nichts, die Ausnahme beweist alles" [Undantaget är intressantare än normalfallet. Det normala bevisar ingenting; undantaget bevisar allt], skriver Schmitt (1934:22). Suveränen är enligt Schmitt en gränsfigur som samtidigt befinner sig både innanför och utanför lagen.

Denna teori om regeln och undantaget är allt annat än obsolet. Den har fått en global politisk angelägenhetsgrad i efterdyningarna av den 11 september 2001 (9/11 som amerikanarna säger) och det så kallade "kriget mot terrorismen". Nutida teoretiska diskurser inom statsvetenskap, juridik och politisk filosofi har i högsta grad fångat upp den *bild* av rätten som undantagets dynamiska logik ger. Schmitt är ett spöke som på ett kusligt vis förföljer dagens politiska etik, både teoretiskt och praktiskt.¹ Han är en teologiskt inspirerad gengångare av betydande aktualitet. Det beror på att *paradoxen* i Schmitts teori – den lagliga suspensionen av lagen – har fascinerat och fortsätter att fascinera både politiska teoretiker och mäktiga politiker.

"I'm the decider"

I en välkänd anekdot om George W. Bush från april 2006 försvarade presidenten Donald Rumsfeld och kriget mot Irak med följande formuleringar: "I hear voices, and I read the papers, and I hear speculation. But I'm the decider, and I decide what's best" (citerat i O'Neil 2006). Det var varken första eller sista gången som Bush identifierade sig med både beslutet och påföljande undantag, och så att säga lade timglasets i horisontalt läge, så att tiden stannade. Hans administration – som läst sin Machiavelli, sin Hobbes, och sin Leo Strauss – omfattade nämligen teorin om det "enhetliga verkställandet". En aldrig tidigare skådad expansion av presidentämbetets makt blev följden, både inom landet och internationellt – något som ofta blivit kritiserat, därför att lagens styre upphävdes i namn av den "nationella säkerhetens" högre lag.

¹ Detta är förstås en kontrastallusion på Marx spöke i upptakten till *Manifest der Kommunistischen Partei*: „Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus.“

Bushs "I'm the decider" häcklades i massmedia, men inte alla insåg vilka dunkla krafter som släpptes lösa genom hans klumpliga hänvisning till det "suveräna beslutet". Någonstans bakom Bushs formuleringar fanns ett inflytande från Carl Schmitt: "Suverän är den som beslutar om undantaget." Alltså: presidenten är den suverän som beslutar när den formella lagen måste upphävas för att möta de svårigheter som uppstår vid extraordinära omständigheter – särskilt om de uppfattas som ett "existentiellt hot" mot USA:s identitet. Administrationen hade uppenbarligen också läst sin Carl Schmitt. Rätten sätts på undantag, tiden stannar. Så får vi Guantánamo Bay och Abu Ghraib. Anklagade terrorister ställs utanför Genèvekonventionens kategori "legal enemy combatant" och förvandlas med ett mirakulöst trollspö till "illegal enemy combatants". De förvandlas kort sagt till *hominis sacri*, alltså till rättslösa subjekt, för att låna en terminologi från den italienske filosofen Giorgio Agamben (1998). Det ledde också till dold övervakning av privata telefonsamtal och penningtransaktioner, till hemliga fängelser, så kallade "svarta orter", i bl.a. Thailand, Afghanistan och Polen. Undantagstillståndet skrevs också in i den nationella säkerhetsstrategin; en ospecificerad fiende påkallade helt nya former av krig. Det exceptionella tillståndet rättfärdigade förebyggande krig, där rationellt baserade beslut grundade på underrättelseinformation ersattes av ett agerande som byggde på endast diffusa potentiella hot från osynliga fiender. Denna uppdelning i fiende eller vän är grundbulten i Schmitts politiska etik.

Den värld som presenteras som "the post 9/11 world" är en där tidigare (demokratiska) politiska och rättsliga normer inte längre tillämpas. Den förre brittiske premiärministern Tony Blair sade i ett visionärt tal i mars 2004 att terroristattacken för honom var "a revelation" som invigde en tidsålder som var "unconventional in almost every respect" (citerat i Warner 2005:27). Agamben (2003) skriver att detta är en värld där *undantaget blivit normen*, en värld där undantagstillståndet pågår i all oändlighet. Hans drastiska slutsats blir att vi alla är potentiella *hominis sacri* i det jättelika *Lager* som världen förvandlats till. Timglasets tycks förbli liggande i ett horisontalt läge i all evighet utan att någonsin föras upp i ett normalt, vertikalt läge.

Den retoriska kraften i dessa formuleringar kräver en närmare undersökning; att vi tänker igenom "undantaget" som begrepp, och rent av går

tillbaka till de teologiska förutsättningarna. Schmitts politiska etik är närmare bestämt baserad på en viss typ av politisk teologi, och det är från denna teologi som hans teori om undantaget hämtar sin bärkraft.² Han hävdar nämligen att "alla viktiga begrepp i modern statsteori är sekulariserade teologiska begrepp" (1934:49). De bör därför behandlas som sådana. Och inget begrepp är ju mer teologiskt än suveränen. Sanningen är den att politik och religion blir svårt att hålla isär så länge suveränen som tankefigur har makt över våra sinnen. Denna teologiska restprodukt har haft sitt starkaste – och mest förödande – inflytande över den utrikespolitiska sfären, vilket Bushadministrationen är ett exempel på.

Mirakelmetaforen

Förutom suveräniteten använde sig Carl Schmitt av ytterligare ett teologiskt begrepp för att förklara undantagstillståndet: det gudomliga miraklet. Han deklarerar närmare bestämt att undantaget i juridiken är analogt med teologins gudomliga mirakel: både undantaget och underverket har en suverän eller gudomlig makt, därför att båda upphäver den normala eller naturliga lagen. Genom den här jämförelsen ville han säkra den suveräna maktens teologiska grunder, de grunder som de europeiska monarkierna så länge återopade: de är enligt Schmitt giltiga även för det moderna rättsliga tänkandet.

Anledningen till att Schmitt använder miraklet som metafor för undantagstillståndet är alltså att han ville hitta ett sätt att bevara den politiska suveräniteten och den ordning som den upprätthåller – något han menar att den moderna konstitutionalismen inte klarar av. Han vänder sig därför till den politiska teologin, och två potentiellt agonistiska begrepp – politik och teologi – paras ihop med hjälp av mirakelmetaforen. Eller bättre: paret sys ihop (som ett slags siamesiska tvillingar) med hjälp av metaforens mirakel, med hjälp av det mirakel som en metafor faktiskt är.

² Hos Schmitt omfattar den politiska teologin mer än vanlig politik och mindre än det strikt teologiska. Politisk teologi refererar inte till det som vanligen kallas "politik" (riksdag och politiska partier) utan till "det politiska" som finns närvarande överallt i samhället (i medier, ekonomi, teknologi osv.) samtidigt som "teologi" inte syftar på en politisk form av teologi. Politisk teologi står istället för återkomsten av teologiska tankefigurer i en sekulariserad politisk sfär där deras ursprungliga betydelser och funktioner blivit obsoleta.

I metaforen förvandlas det mångtydiga miraklet till något till synes okontroversiellt: mirakel betyder helt enkelt det suveräna upphävandet av lagen. Istället presenteras undantagstillståndet som det problem som ska undersökas. I Schmitts politiska teologi behandlas teologins begrepp som om de hade en klar och entydig betydelse – vi *vet* vad ett mirakel är – så att de kan ge legitimitet åt undantagstillståndet, detta oklara och omstridda politiska begrepp som vi känner oss lite osäkra inför, och som Schmitt därför reder ut åt oss genom att kalla det ett (gudomligt) mirakel.

Vardagens och löftets mirakel

Mirakel är dock – som alla vet – inte ett så klart och entydigt begrepp som Schmitt ville att det skulle vara. Det har varit föremål för en intensiv filosofisk reflexion och teologisk debatt, inte minst under den tid som Schmitt skrev. Han försökte *dölja* begreppets oklara natur när han lät miraklet fungera som metafor för undantagstillståndet. Men när han liknade undantagstillståndet vid ett mirakel, deltog han inte bara i en politisk diskussion om konstitutionalism och auktoritet. Han intervenerade också – utan att säga det – i en pågående debatt om miraklets status och funktion efter Upplysningens deism och sekularism. Han kan till och med medvetet ha fört en implicit debatt om förtjänsterna med den kristna teologin gentemot den judiska.

Det betyder att han var lika intresserad av att staka ut betydelsen av "mirakel" i den teologiska sfären som han var av att staka ut betydelsen av "undantagstillståndet" i den juridiska. Schmitt var i själva verket inte ensam om att intressera sig för mirakler under denna tid. Den judiske teologen och filosofen Franz Rosenzweig arbetade och skrev under samma tid (och i samma land) som den tidige Schmitt. Också han var intresserad av att rekonstruera "miraklet", men av helt andra skäl. Det gjorde han i en bok som kom ut ett år före *Politische Theologie*. Den heter *Der Stern der Erlösung* (1921). Hans komplicerade begrepp om miraklet har en mycket demokratisk utformning. Det fungerar mer som ett profetiskt tecken öppet för tolkning än som ett gudomligt kommando ovanifrån.

Han hade till skillnad från Schmitt ett underdog-perspektiv. Underverk är något som kan ske i det dagliga livet – bara man är öppen för det.³

Här finns fröet till en väg bort från Schmitts inflytelserika tes: att undantaget är (som) ett dundrande mirakel. Undantaget kan nämligen ses som ett mirakel så som Rosenzweig uppfattade det. Då handlar det inte längre om makt och tvång utan om mottaglighet, en öppenhet för framtiden. Det är denna folkliga nytolkning av miraklet som Schmitt motsätter sig genom att jämföra sitt undantagstillstånd med ett transcendent mirakel.

En politisk filosof som plockade upp Rosenzweigs mirakulösa frö var Hannah Arendt, som använder miraklet som metafor när hon på 1950-talet utvecklar sin post-teologiska politiska filosofi i exilen efter andra världskrigets faser, efter Förintelsen. När Arendt i *The Human Condition* (1958:236–47) kallar en handling för ett mirakel gör hon det, därför att hon är lika upptagen som Rosenzweig av att utarbeta en teori om "möjligheten att uppleva ett mirakel". Denna teori handlar om vilka (sociopolitiska, symboliska och kulturella) villkor som är nödvändiga för att göra människor öppna för det mirakulösa. I vad som mycket väl kan ha varit ett medvetet försök att bemöta Schmitt associerar Arendt underverket med den "uppbrytande" makten hos en politisk handling som är immanent, inte transcendent. Det är för henne motståndet mot en existerande suverän ordning. Miraklet blir en metafor för ett handlande i samförstånd med andra, inte en metafor för en identitetsformande uppdelning i *vän* eller *fiende*. Ett sådant mirakulöst handlande identifierar Arendt bland annat med löften som hålls, inte med svek och med upphävandet av löften. Hon beskriver alltså hållandet av löften, normalt sett en ganska vardaglig praktik, som en extraordinär handling. Det beror på att löftet är en unik kombination av "word and deed". Det är ett *performativt* yttrande, en talhandling som frambringar något nytt som inte existerade förut och skapar "nya relationer och nya verkligheter".

Att göra löfteshållande till ett mindre mirakel visar på en medvetenhet om hur vanliga, vardagliga handlingar kan få en heroisk dimension under extraordinära omständigheter: i polisstater, när krigslagar råder, mitt

³ Mirakelmetaforen blir en bild för en vändning mot det vanliga och immanenta, inte en bild för ett transcendent uppbrott från det vardagliga. Det brott Rosenzweig efterlyser är något som för oss till en annan sorts vanlighet än den vi hade förut.

under politiska övergångstillstånd eller revolutioner. De blir "isolated islands of certainty in an ocean of insecurity" (1958:244). Arendt tilldelar här talandet, talhandlingarna, och särskilt det politiska talet, makten att skapa och upprätthålla sociala strukturer och politiska verkligheter. Detta underifrånperspektiv står i skarp kontrast till Schmitts pessimistiska syn på det politiska talandet och handlandet, som han beskriver som impotent och associerar med Weimarrepublikens parlamentarism – en parlamentarism som han kritiserade hårt. Men mänskligt tal och handlande kan enligt Arendt skapa rum för motstånd mot den suveräna maktens grepp, utrymmen för en demokratisk politik, och med den en helt annan politisk etik än vad Bush i Schmitts efterföljd förespråkade.

Att sätta undantaget på undantag

Den suveräna makten får sin bäring av individer, av det sammanhang, där den opererar. Den är beroende av hur dess performativer tas emot. Hannah Arendt visste därför vad hon gjorde när hon använde miraklet som metafor för sitt eget begrepp om politiskt handlande. Hon skrev direkt mot Schmitt, som hade tillskansat sig miraklet för sin egen beslutsföre suverän, själva modellen för den suveränistiska politik som Arendt motsatte sig. Det är denna modells makt över vår fantasi som gör det så svårt att hugga huvudet av Suveränen/Tyrannen så att det verkligen går av. Han kommer ofta tillbaka med huvudet i behåll. Det beror på att det fortfarande finns en aura av kvasimystisk makt runt den suveräna figuren.

Att stå emot det oemotståndliga, att stå emot lockelsen i den suveräna figuren, det är att kräva ansvarighet från dem som själva anser sig stå bortom allt ansvar, det är *att sätta undantaget på undantag*. Det är ett element i en politisk etik, där moralen däremot *inte* sätts på undantag. Då sker någonting. Vi inser kanske att det är *vi* som är sanden i vår tids timglas. Människor kan tillskansa sig suveränens rättigheter när de går samman: också folket kan få tiden att stanna. Och folket består alltid av en multitud av människor. Tillsammans kan människor skapa ett samhälle där det mest avgörande inte är Beslutet utan vårt sätt att förhålla oss till det: vi kan samverka med det, vara delaktiga i det, men vi kan också låta bli.

Utmaningen blir att komma bort från Carl Schmitts definition av politikens väsen i kategorierna *fiende vän*. Med Theodor Adornos formulering i *Minima Moralia*: "Frihet vore att inte välja mellan svart och vitt, utan att stiga ut ur sådana uppgillrade situationer" (1986:162).

Jag lyfter därför fram två exempel på en sådan vägran att samverka med beslut som upprätthåller distinktionen mellan fiende och vän, ett skönlitterärt och ett hämtat från verkligheten.

Regeln och undantaget

Nästan tio år efter *Politische Theologie*, publicerar en landsman till Carl Schmitt ett litet lärostycke med den talande titeln *Die Ausnahme und die Regel* (sv. *Regeln och undantaget*). Året var 1931. Författarens namn var Bertolt Brecht. Det är historien om en resa, där en utsugare (en rik köpman) och två utsugna (en vägvisare och en bärare) är resenärerna. Den rike och misstänksamme köpmannen måste ta sig igenom en öken för att avsluta en oljeaffär. Eftersom han är snål, avskedar han snart vägvisaren; han själv och bäraren går förstås vilse i öknen, och vattnet börjar sina. Då händer något oväntat. Bäraren erbjuder köpmannen de sista dropparna i sin egen vattenflaska. Som tack för hjälpen blir han ihjälskjuten, eftersom köpmannen tror att bäraren tänker slå ihjäl honom med en sten när denne räcker fram vattenflaskan.

Köpmannen ställs inför rätta i pjäsens sista scen, "Sången om domstolarna", och här bränner det till på riktigt. Bevis för mordet presenteras, men köpmannen frikänns ändå. Domaren konkluderar nämligen att köpmannen hade goda skäl att tro att bäraren ville slå ihjäl sin plågoande. Därför hade han rätt att skjuta bäraren i självförsvar, oberoende av om det fanns ett verkligt hot eller inte. Det räcker med att köpmannen (precis som Bush) *kände sig* hotad. Domstolen fastställer under rättegången att det är regeln som gäller. Här står "undantaget" sig slätt, ett undantag som är motsatsen till Schmitts suveräna undantag.

Bäraren blir inte bara offer för en brutal klasslogik, där de fattiga alltid förlorar. Hans enkla handling – att erbjuda sin herre det sista vattnet – var ett osynligt vardagsmirakel, men det uppfattades enligt regeln, inte som det märkvärdiga undantag det faktiskt var. Detta undantag kunde inte bli något tillstånd, eftersom bäraren var allt annat än suverän. Dessutom var han alldeles ensam, utan vittnen. Ingen kunde tala för hans sak. Den rådande ordningen består. Effekten blir att undantaget bekräftar regeln. Mordet på bäraren betraktas som befogat enligt den politiska logiken *fiende vän*. Undantaget får böja sig för domstolens regel. Mördaren frikänns.

Att vara sin nästas nästa

Mitt andra exempel på ett mirakulöst handlande som faktiskt får en viss effekt (åtminstone för en tid) är inte en ensam människa, utan en grupp människor som sluter sig samman och gör ett skriftligt uttalande i en politisk talhandling. Det är ett exempel på ett undantag – i form av ett etiskt handlande – som kommer underifrån, där människor kollektivt motsätter sig den suveräna maktens beslut och därmed stiger ut ur en "uppgillrad situation".

Händelsen utspelar sig i Israel i februari 2002, då hundratals reservofficerare gick samman och vägrade tjänstgöra i de ockuperade områdena. I sitt officiella uttalande betonade dessa så kallade *refusniks* att de gjort sin plikt i kriget mot arabstaterna, några av dem hade även fått flera utmärkelser. Vad de helt enkelt hävdade var att de inte kunde gå med på att strida "för att dominera, förvisa, svälta ut och förödmjuka ett helt folk". Kraven styrktes med en detaljerad beskrivning av försvarsstyrkornas grymheter, från mord på barn till förstörelse av palestinsk egendom. Det avgörande här är enligt den slovenske filosofen Slavoj Žižek (2002) inte den grymma och godtyckliga behandlingen i sig, utan att palestinier på de ockuperade områdena reduceras till *homo sacer*, till objekt för olika disciplinära åtgärder och för humanitär hjälp. De behandlas alltså inte som fullvärdiga medborgare. Det *refusniks* gjorde var att de vägrade att behandla palestinierna som *homo sacer*. Istället behandlade de palestinierna som sin nästa (*neighbour*) i den "strikt judisk-kristna betydelsen".

Betecknande nog tonades reservofficerarnas vägran – deras *Nej* – ned av massmedierna: en sådan ansats till att dra en gräns, att vägra medverka, är i själva verket en genuin *moralisk handling*. Det är här, i sådana handlingar som det faktiskt inte längre finns några israeler eller palestinier, fullvärdiga medlemmar av samhället eller *homo sacer*. "Detta 'Nej!' anger", som Žižek skriver, "det mirakulösa ögonblick då den eviga Rättvisan för ett ögonblick uppträder i den tillfälliga empiriska verklighetens sfär" (2002:116).

Som världen ser ut idag är det kanske vår plikt att utföra sådana (mirakulösa) handlingar, att söka efter det etiska ögonblicket. Enkelt är det inte. Det kräver faktiskt moraliskt mod, eftersom det är så lätt att misslyckas. Men som Samuel Beckett (1992:101) formulerar saken i *Worsward Ho*: "Try again. Fail again. Fail better."

Det etiska miraklet

Det moraliska modet i politiska situationer är likväl beroende av den suveräna maktens beroende av sina performativer, av människors sätt att ta

emot beslutet, något som ju varierar från individ till individ. Det folkliga beslutet får liksom det suveräna sin bärkraft av det sammanhang där det sker. När människor går samman – det folkliga miraklet – skapas ett folkstyrt undantagstillstånd som till skillnad från den suveräna maktens undantag inte är ett vertikalt påbud uppifrån och ned utan ett brott i den normala ordningen som bryter upp den påtvingade politiska enhetligheten. Därmed blir den folkliga suveräniteten mer horisontell och demokratisk – men också mer riskabel och ömtålig. Den blir ett etiskt mirakel.

Schmitts och Agambens tal om suverän decisionism kan ge det felaktiga intrycket att den suveräna makten är mer dominerande än vad den faktiskt är. Politiken har inte en så orubblig logik som Schmitts mirakelmetamorfer antyder. Den är mer utspridd, skiktad och komplex än så. Den demokratiska teorins och etikens uppgift blir därför att hjälpa människor att förhålla sig till den suveräna maktens öppningar och påbud: vi kan anpassa oss till dem, identifiera oss med dem; vi kan göra motstånd och föreställa oss alternativ – som när människor organiserar sig genom att tala och handla tillsammans, oavsett vilken nation de råkar tillhöra (Arendt 1958:198).

Sådant sker emellertid bara om det finns en motiverande drivkraft att handla moraliskt. Hur man än väljer att normativt rättfärdiga en handling, vare sig man hänvisar till rättviseteorier, rättigheter, plikter, förpliktelser, konsekvenser osv. är det bara den *aktiva* mottagligheten för den andres krav som skapar en drivkraft att handla moraliskt. Denna aktiva mottaglighet kan vi med Simon Critchley (2007) kalla för den "etiska erfarenheten". Utan denna erfarenhet riskerar den moraliska reflexionen att bli ett meningslöst eller uppgivet plockande med de vanliga teoretiska ramverken för att rättfärdiggöra en moralisk (motståndshandling): plikten, nyttan eller dygden.

Utrymmet medger inget längre resonemang om detta. Jag nöjer mig därför med att avslutningsvis citera vad Tage Danielsson en gång diktade i sin musikaliska fabel *Animalen* (1980:141): "Förstörelsens fästen är kraftigt bemannade. Det är dags för de snälla att bli fly förbannade."

Källor och litteratur

- Adorno, Theodor W. 1986 [1961]. *Minima Moralia. Reflexioner ur det stympade livet*. Lund: Arkiv förlag.
- Agamben, Giorgio 1998 [1995]. *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Övers. Daniel Heller-Roazen. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, Giorgio 2005 [2003]. *The State of Exception*. Övers. Kevin Attel. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Arendt, Hannah 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Beckett, Samuel 1992. Worsward Ho. I S. Beckett, *Nohow On*. London: Calder.
- Brecht, Bertolt 1960 [1931]. *Die Ausnahme und die Regel*. I: B. Brecht *Versuche*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Critchley, Simon 2007. *Infinitely Demanding. Ethics of Commitment, Politics of Resistance*. London & New York: Verso.
- Danielsson, Tage 1980. *Tage Danielssons text till Animalen. En musikalisk fabel*. Stockholm: Wahlström & Wikstrand.
- Goethe, Johan Wolfgang von 1961 [1816]. *Goethes Italienska resa*. Stockholm: Biblioteksförlaget.
- O'Neil, John 2006. Bush Picks Trade Envoy as Budget Aide. *New York Times*: 18 April.
- Rosenzweig, Franz 1921. *Der Stern der Erlösung*. Frankfurt am Main: Kaufmann Verlag.
- Schmitt, Carl 1934 [1922]. *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München: Dunker & Humblot.
- Warner, Marina 2005. Angels and Engines. *The Culture of Apocalypse. Raritan*. 25 (2). S. 12–41.
- Žižek, Slavoj 2002. *Welcome to the Desert of the Real. Five Essays on 11 September and Related Dates*. London & New York: Verso.

Framväxten av obestämd artikel i svenska

Definitheit, specificitet och polaritet

Johan Brandtler & Lars-Olof Delsing

1 Inledning

Den obestämda artikeln *en/ett* i svenska har ett antal olika funktioner. I dess kanske mest prototypiska användning är den ett medel för att introducera nominalfraser som antas vara nya eller okända för mottagaren, som i (1a) nedan. Men den kan även markera referentiell obestämdhet från talarens perspektiv, som i (1b), eller användas som en markör för svagt referentiella nominalfraser, som i (1c); se vidare Teleman et. al. (1999:2:406ff) ,

- (1a) Jag köpte *en* cykel igår
- (1b) Jag vill köpa *en* cykel
- (1c) Han är *en* god vän

Obestämd artikel är relaterad till både den syntaktiska kategorin definitheit och den semantiska kategorin specificitet. I den här artikeln ska vi diskutera utvecklingen av obestämd artikel i fornsvenska utifrån distinktionen mellan specifik och icke-specifik referens. Med specifik referens menas här att talaren förutsätter existensen av den/det som uttrycket re-

fererar till (jfr Teleman et. al. 1999 1:224).¹ Vanligtvis (men inte nödvändigtvis) kan även lyssnaren identifiera referenten.

Obestämd artikel är vad vi kan kalla en *default*-kategori, dvs. den används då andra determinerare saknas. Den förekommer tillsammans med räkningsbara (individuativa) singulara substantiv, men inte med dividuativa² eller plurala substantiv. Artikelnen utelämnas i predikativa nominalfraser om frasen är kategoriserande, men inte om den är beskrivande. Se närmare Delsing (1993, kap. 2).

Villkor	Artikel	Exempel
Pronominell determinerare finns:	<i>nej</i>	hon köpte <i>någon bil/all mjölk</i>
Pronominell determinerare saknas:		
Nominalet är dividuativt/pluralt	<i>nej</i>	hon köpte <i>guld/mat/morötter</i>
Nominalet är (individuativt) singular		
Nominalet är predikat		
Nominalet är kategoriserande	<i>nej</i>	hon är <i>student</i>
Nominalet är beskrivande	<i>ja</i>	hon är en duktig student/en idiot
Nominalet är argument	<i>ja</i>	hon köpte en bil

Även inom den sista kategorin (argumentella individuativa singulara nominal) finns ett flertal undantag, som i exempel av typen *Hon har skaffat hund, Om ordet slutar på vokal*. I denna artikel går vi inte in i detalj på sådana typer.

Ur ett språkhistoriskt perspektiv är det tämligen enkelt att belägga att den obestämda artikeln i de nordiska språken härrör från räkneordet. Enligt Heine (1997) är denna tendens mycket vanlig i världens språk, och han föreslår en generell modell för den obestämda artikelns diakroniska utveckling i fem stadier.

¹ Detta antagande är inte okontroversiellt. Ioup (1977:235) skriver: "The ambiguities concerning specificity appear to be independent of ontological existence entailments".

² Som påpekas i Teleman et.al. 1999, 2: 20, får dividuativa substantiv med obestämd artikel individuativ läsning: *ett gott vin, en kaffe*.

Heine (1997:72–73):

- Steg I: Räkneord
- Steg II: Presentationsmarkör
- Steg III: Markör för specifik referens
- Steg IV: Markör för icke-specifik referens
- Steg V: Generaliserad artikel

I stort verkar utvecklingen av den obestämda artikeln i svenska följt detta mönster. Nusvenskan har nått steg IV.³ Syftet med denna artikel är att utifrån begreppet specificitet ge en kortfattad beskrivning av den språkshistoriska utvecklingen av den obestämda artikeln i fornsvenska. Framför allt studerar vi övergången mellan steg III och IV.

2 Definithet och specificitet

Det är viktigt att understryka att kopplingen mellan syntaktisk definithet och semantisk specificitet inte är absolut; snarare rör det sig om två parallella fenomen med starka beröringspunkter. Frawley (1992:76) ger följande associativa beskrivning av relationen mellan specificitet och definithet (kursivering i original): "definites tend to be *known*, and if they are known, they tend to be *referentially accessible*; if they are referentially accessible, they tend to be *specific*; if they are specific, they tend to be *definite*." Baserad på en liknande koppling mellan form och funktion presenterar Givón (1984) följande relativt grovhuggna beskrivning av definithet och specificitet:

- a) *Bestämda nominalfraser* har i huvudsak *specifik* referens.
- b) *Obestämda nominalfraser* kan ha såväl *specifik* som *icke-specifik* referens.
- c) *Generiska nominalfraser* kan ha såväl *specifik* som *icke-specifik* referens.

³ I språk där utvecklingen nått det femte och sista stadiet används den obestämda artikeln även för plurala nominalfraser och/eller mängds substantiv (såsom *kaffe*, *vatten* etc.). Franskan kan sägas vara ett språk som nått stadium V.

Den kategori vi framförallt kommer att intressera oss för i denna studie är alltså de obestämda nominalfraserna (dvs. grupp b) i Givóns indelning). Det bör dock understrykas att vårt primära fokus kommer att ligga på utvecklingen (och utvidgningen) av den obestämda artikeln snarare än kodningen av specificitet i svenska.

Flera olika faktorer kan påverka den specifika tolkningen av ett nominalt led. Exempelvis ger konstruktioner som uttrycker habitualitet (vana) ofta upphov till icke-specifika läsningar, även av definitiva element. Jämför meningarna nedan:

- (2a) Johan betalade maten (specifik)
- (2b) Johan betalar maten, Lisa betalar hyran (icke-specifik)

I en neutral läsning av (2b) har de nominala objekten *maten* och *hyran* icke-specifik referens, trots att de till formen är definitiva. Negativa satser är typexempel på icke-specifika kontexter: indefinita nominalfraser får normalt en icke-specifik läsning när de står inom räckvidden för en negation:

- (3a) Jag ska läsa en bok i sommar (specifik/icke-specifik)
- (3b) Jag ska inte läsa en bok i sommar (icke-specifik)

Exemplet i (3b) är egentligen tvetydigt. Eftersom räkneordet är homonymt med den obestämda artikeln i svenska, är det i fall som dessa svårt att utesluta en kardinal tolkning, särskilt om *en* uppbär betoning. Å andra sidan ser vi att motsvarande uttryck i engelskan använder den indefinita artikeln *a* snarare än räkneordet *one*: *I won't read a book this summer*.

Förutom i negerade satser, finner vi i modern svenska obestämd artikel med icke-specifik referens framförallt i frågande, villkorade och komparativa satser, alltså i så kallade negativa polaritetskontexter.

- (4a) Vill du ha en glass?
- (4b) Om du vill hjälpa en medmänniska, så ...
- (4c) Det här var roligare än att se en film!

Detta förhållande är inte unikt för svenskan. Enligt Frawley (1992:78) är det en generell tendens i världens språk att sådana kontexter utlöser icke-specifik tolkning av indefinita led, alltså även i språk som olika svenska saknar en morfologisk definithetsdistinktion.

I fornsvenska är obestämd artikel en novation, och den används sparsamt i negativa polaritetskontexter. Detta framgår av en anmärkning under uppslagsordet *en* i SAOB (E-551):

Obest. art. vann tidigare insteg i de fall där en viss (ej närmare angiven) person l. sak avsågs, än då uppmärksamheten huvudsakligen vilade på typen. Det senare var bl. a. fallet i nekande, frågande o. villkorliga satser, o. i sht i nekande satser saknas stundom art. ännu.

Som exempel på äldre konstruktioner som länge saknade (eller fortfarande saknar) utsatt obestämd artikel ger SAOB bland andra (*ibid*): *får utan herde* och *han sa' aldrig knyst*. En ytterligare möjlig förklaring som SAOB för fram är att konstruktionerna är bildade efter gamla mönster från artikellös tid, men tillägger att avsaknaden av artikel också torde "bero därpå att föreställningen varit individuellt obestämd". Omskrivet i termer av specificitet kan vi alltså tolka SAOB så, att obestämd artikel tidigast användes för specifik referens (dvs. "en viss, ej närmare angiven, person eller sak"), och först senare utvecklades till att beteckna icke-specificitet ("individuell obestämdhet").

I en utförlig studie av den obestämda artikeln i svenska föreslår Nivre (2002) en liknande utveckling. Ett problem för Nivres hypotes är dock avsaknaden av historiska data, något han själv också medger. Följande passage är hämtad från Nivre (2002:41–2):

[T]he existential determiner [indefinite article] started out as a determiner for specific referents unknown to the speaker. (...) [I]t was gradually extended to non-specific uses and specifically to negative polarity uses. All this seems to have been common to Danish, Norwegian and Swedish, although I have no specific historical evidence to back up this claim.

Notera att både SAOB:s och Nivres hypoteser om den obestämda artikelns utvidgning har teoretiskt stöd i den diakrona 5-stegsmodell som föreslagits av Heine 1997. Vi ska i den resterande delen av denna artikel undersöka i vilken utsträckning denna skisserade utveckling kan beläggas i ett språkhistoriskt material. Som utgångspunkt för vår kvalitativa korpusundersökning kommer vi att använda Heines stadiindelning, och resultatet kommer sedan att relateras till Nivres studie. På detta sätt hoppas vi kunna berika diskussionen om den obestämda artikelns framväxt i svenska.

3 Utvecklingen av den obestämda artikeln

I detta empiriska avsnitt ska vi närmare undersöka om det går att belägga den föreslagna utvecklingen av obestämd artikel från steg III till steg IV i Heines hierarki. Bland annat vill vi försöka belägga ungefär när den obestämda artikeln tränger in i fraser med icke-specifik referens. Vi gör så genom att undersöka texter inom en och samma genre från fornsvensk tid.

Vår hypotes utgår från Nivres förslag, nämligen att svenskan bör ha genomgått ett skede (Heines steg II och III) där obestämd artikel används i fraser med specifik referens, men inte i fraser med icke-specifik referens. I förra avsnittet påpekade vi att specifik referens normalt inte förekommer alls i negativa polaritetskontexter. Vi utnyttjar detta samband för att undersöka specificitet i fornsvenska nominalfraser. Vi utgår från att den obestämda artikeln, så länge den endast kodar specifik referens, inte förekommer i negativa kontexter. Av detta följer att förekomsten av obestämd artikel i negativa kontexter är ett tecken på övergång till steg IV, dvs. att artikeln har börjat koda specifik referens.

Det är välkänt att obestämd artikel praktiskt taget saknas i lagspråket (Wessén 1965:47). I Äldre Västgötalagen saknas den helt och hållet, men enstaka exempel finner vi i yngre lagar, t.ex. i MEL. Den äldsta text där vi finner obestämd artikel är troligen Alsnö stadga från 1285.

Den äldsta längre text som har gott om exempel på obestämd artikel är Fornsvenska legendariet, tillkommet någon gång under perioden 1276–1307 (Jansson 1934:4). Vi har excerperat samtliga belägg på ordet *enn* i den äldsta handskriften (Codex Bureanus), som innehåller ca en tredjedel av hela textmassan; i denna finner vi 246 belägg. Dessutom har vi excerperat tre andra legendsamlingar. Helga manna leverne (HML) och Järteckensboken (Jär) återfinns båda i Codex Oxenstiernianus från 1385. Troligen är dock originalet till HML något äldre, vilket antyds bl.a. av att bokstaven <p> används. De delar av det s.k. Linköpingslegendariet som vi excerperat är de 15 legender som anses översatta av Nicolaus Ragvaldi (Bengtson 1947). Linköpingslegendariets översättningar är gjorda före Ragvaldis död 1514, troligen på 1490-talet, men handskriften är från 1526. De fyra materialen kan alla knytas till Östergötland.

Undersökningen är kvantitativ vad gäller obestämd artikel. Där har vi gjort en totalxcerpering. I frånvaron av obestämd artikel är undersökningen kvalitativ, dvs. vi ger typiska och belysande exempel, som förhoppningsvis ska övertyga läsaren om vår hypotes. I exemplen är relevanta nominalfraser svärtade.⁴ Frekvensen av obestämd artikel i materialet framgår av tabell 1.

Tabell 1. Obestämd artikel i fyra legendsamlingar

	Text	Antal ord	Obest. art.	Obest. art. 10 000 ord
Leg–Bu	Fornsvenska legendariet (Bu)	36 176	246	68
HML	Helga Manna Leverne	30 016	278	93
Jär	Järteckensboken	29 128	490	168
Link NR	Linköpingslegendariet– (NR)	49 339	515	104

Materialet innehåller legender och mirakler. I dessa introduceras huvudpersonen nästan alltid med obestämd artikel (jfr Heines steg II). Några exempel ges i (5).

- (5) War **en iuþe** ioachim at namne i nazareth (Bu 3)
En munkir frestadhis af skörlifnadh (MHL 261)
En godh fatök quinna thiänte sik födho mz sööm (Jär 92)

Dessa nominalfraser är specifika, dvs. talaren har en referent i åtanke utan att han eller hon antar att lyssnaren känner till vilken referent som avses. Leg–Bu och Link innehåller legender med vidhängande mirakler, vilket innebär att temat för berättelsen normalt är en namngiven och redan allmänt bekant person. HML och Jär består däremot av mirakler, vilka normalt handlar om icke namngivna personer. Dessa måste då börja med en presenterande sats (som i (5) ovan). Miraklen är dessutom kortare och därmed introduceras fler personer än i Leg–Bu och Link. Detta är förmodligen en av anledningarna till att frekvensen av obestämd artikel

⁴ Ganska ofta förekommer i exemplen nominalfraser som är nakna, men som i dagens svenska skulle ha definit form (ofta beteckningar på unika referenter) eller naken form (ofta nominal som skulle kunna tolkas dividuativt). Dessa har förstås inte setts som relevanta för vår undersökning.

är högre i HML och Jär. Leg–Bu och Link är alltså mer jämförbara, och man kan förmodligen anta att ökningen från 68 till 104 obestämda artiklar per 10 000 ord är en ökning som avspeglar den grammatiska användningen av obestämd artikel mellan dessa två perioder.

De allra flesta nominalfraser med specifik referens som vi finner i de tre äldsta legendmaterialen har obestämd artikel. Men det finns enstaka specifika nominalfraser som saknar obestämd artikel i Codex Bureanus. Det ovan refererade exemplet från Codex Bureanus om Joakim fortsätter på följande sätt.

- (6) han tok sik **husfru** mz guz laghum goþa ok guþleka annam (Bu 3)

Här används alltså först obestämd artikel på *en iuþe* som helt klart är specifik, men inte på *hustru*, trots att hon är lika specifik, t.o.m. namngiven. Vi finner även andra klart specifika fall utan artikel:

- (7) Tu hion gipto sina dotttor **vngom svene** ok hafþo han hema (Bu 30)

Vi tror att Bureanus representerar ett övergångsskede, där obestämd artikel är ny i språket, men inte har slagit igenom fullt ut på specifika nominalfraser. I själva verket tillhör exemplen i (6) och (7) Heines steg III, och man skulle kunna säga att obestämd artikel i Bureanus inte helt har erövrat steg III. Det vanliga är dock att specifika nominalfraser har obestämd artikel. Det rör sig förstås ofta om individuella personer och ting, men även temporala och andra abstrakta nominalfraser. Betrakta följande exempel från Codex Bureanus:

- (8) hon sænde sina systor tel **eet af guþ**. som hætt diana (Bu 134)
iamscyt vændes **en pil** i væþreno ok scøt ut kunugh øgha (Bu 502)
Manghe ungge muncka **ens klostars** som stoþ við flutande vatn (Bu 22)
Guz ængel kom **een dagh** tel ioakim lius som sol (Bu 4)

När nominalfraserna är icke-specifika används förstås liksom numera ibland pronomenet *nokor* ('någon'), men relativt ofta är de nakna. I negerade satser finner vi t ex inte några fall med obestämd artikel i de äldre

texterna. De saknas alltså i Bu, HML och Jär.⁵ I stället har de normalt naken form. Följande exempel från HML visar en negerad sats med naket objekt, medan den följande jakade satsen har objekt med artikel:

- (9) EEn munkir ny kumin i ödhkninna hafdhe ey **sälla**. Annar munkir hafdhe **een toman sälla** (HML 216)

Några fler exempel på naken form i nekad sats från de tre äldre materialen ges i (10) nedan:

- (10) ok gitum nu eigh **iartingne** giort (Bu 15)
at guz son sømde eigh føpas vtan af **renne mō** (Bu 62)
oc sagþe sik ey hawa seet **quinno** siþan han sik i klostre innelykte (HML 184)

Ser vi till andra negativa polaritetskontexter finner vi först att även frågesatser saknar bra exempel på nominalfraser med obestämd artikel. De fall vi finner har antingen pronomenet *nokor* eller är, vilket är mer relevant för oss, nakna:

- (11) Hwi monde **rikar kunugar** hata þøm christum prædicaþo (Bu 150)
ok spurþe suenen hui han hafþe **bugha** ii hænde (Bu 157)
Diäknin iäfwadhe hwat thät war hældir **diäfwl** hällas ey (Jär 3)
O fadhir huru format thw at bliua i **swa ryghelikom stadh** (HML 204)

Även villkorssatserna saknar exempel på obestämd artikel. Däremot finner vi en del villkorssatser med nakna nominalfraser:

⁵ När vi finner ordet *enn* i negerade satser i 1300-talstexterna är det alltid räkneord och översätts bäst med *en enda*.

(i) at iak gitar eigh en man cuscat tel min vilia (Bu 495)
at han hauj ey en skärf in mz sik i klostrit (HML 254)
at ey är ok scal wara vtan en gudh (Jär 5)

- (12) æn han wilde **sua værþelekt sacramæt** nima (Bu 140)
 vm the stungo **fingir** i nakors mun tha gespathe han (HML 227)
 huru forma iac thula vm mic händir **styrre frestilse** (HML 233)

I komparativa fraser och satser hittar vi någon gång obestämd artikel, men det är då fall som kan tolkas som specifika. För övrigt tycks naken form vara det vanliga:

- (13) ok tornet bøgþe sik som **bugha** niþ tel iorþ (Bu 173)
 ok sa gudz likama [...] swa som **faghran smaswen** (Jär 31)
 swa rasklika som **piil** kan raskast fliugha (Jär 125)
 bort hwarf diäfwlen swa som **skugge** (HML 186)

Andra hypotetiska satser som uttrycker framtid, habituell läsning eller urval, har normalt aldrig obestämd artikel i 1300-talstexterna:

- (14) hanum ofraþo þe heþne varo huart ar **rikt offer** (Bu 9)
 (15) Huar o giptar man af dauiz konogs slækt æt: føre **þørran vand** ii hænde tel guz mønstar ok af huilkins þera vande **blomstar** vt spriggar ok **duua** cumbar iui flyghande: han skal fæsta **faghara iugfru** (Bu 6)

De fetstilta nominalfraserna i (15) är alla nakna, där modern svenska skulle ha haft obestämd artikel. Det är tydligt att när referensen är icke-specifik, så saknas artikeln. Här nedan följer ytterligare några exempel på icke-specifika nakna nominalfraser i denna typ av satser.

Om vi så granskar den yngsta legendsamlingen från början av 1500-talet (Linköpingslegendariet) finner vi ett delvis annat mönster. Här förekommer obestämd artikel i icke-specifik betydelse på många ställen, bland annat följande exempel från negerade satser:

- (16) hwat ey ware nw bättre haffua **ena stora päningga summo** til at ...
 (Link 317)
 tykte henne the three daghana ey wara wtan **ena minzsta stwndh**
 (Link 426)
 ey kwnne aff **enne klene pigho** swadana ordh wtgaa (Link 285)

I andra polaritetskontexter finner vi få relevanta exempel, t.ex. i frågesatser och villkorssatser. De vi har funnit har dock obestämd artikel:

- (17) tha syntes henne som **en huitasta duffua** stodh oppa prestens skulrom oc **en klarasta källa** wt lopp ällar wtran (Link 429)
Är thz swa at nakor hatar idher i **en om stadh** (Link 292)

I komparativa satser och fraser har vi däremot många exempel, och här är obestämd artikel regel:

- (18) hennas händer oc arma samman slängdo sik som **en cirkil** (Link 409)
haffwandhes som **en flughu fläkt** i handenne (Link 415)
hon war som **en krydda gardher** (Link 441)
oc lopp iämsköt aff öghomen som **en klen blodh källa** (Link 268)

Även i andra fall med tydlig icke-specifik referens finner vi obestämd artikel:

- (19) at hon matte faa **en prest** som thz ämbethet matte göra (Link 420)
iak wil tik oppbyggia **eth rikt closter** (Link 387)
Än lustelikare är mik taka **en faghran dödh** (Link 274)

Sammanfattningsvis har Link en distribution av obestämd artikel som är mycket lik nusvenskans. Obestämd artikel används i både specifik och icke specifik betydelse, och vi finner därmed en klar skillnad gentemot 1300-talets legendsamlingar.

4 Sammanfattning

I den här uppsatsen har vi utifrån Heines modell för den diakrona utvecklingen av obestämd artikel undersökt ett fornsvenskt material. Baserat på iakttagelsen att specifik referens i princip saknas i negativa polaritetskontexter har vi kunnat påvisa att obestämd artikel under 1300-talet inte kodar icke-specifik referens.

Utifrån vår undersökning är det tydligt att obestämd artikel är en novation i språket runt 1300. Den har i Fornsvenska legendariet (ca 1300) vunnit insteg i de flesta specifika nominalfraser, men saknas däremot i fraser med icke-specifik referens. Här kvardröjer dock enstaka specifika nominalfraser utan artikel. I legendsamlingarna från Codex Oxenstierna (1385) är bruket fullt utvecklat. Från fjortonhundratalet har vi ingen motsvarande legendsamling, men vi har däremot undersökt Linköpingslegendariet från första början av 1500-talet. I denna finner vi att obestämd

artikel används i negativa polaritetskontexter, och att obestämd artikel vid denna tid alltså kan koda även icke-specifik referens.

Resultatet öppnar givetvis för fler undersökningar. Bland annat vill man förstås ha en närmare bestämning av tidpunkten för icke-specifik referens, men här får vi nöja oss med att konstatera att det högst sannolikt sker någon gång under 1400-talet. Det vore också intressant att se mera i detalj på utvecklingen, t.ex. i olika polaritetskontexter.

Excerperade Källor

Leg-Bu: Fornsvenska legendariet enligt Codex Bureanus. SFSS 7:1, utg. G. Stephens. Original från 1276–1307, hskr (Codex Bureanus) från ca 1350. Hela Bureanus. I utgåvan återfinns de excerperade partierna på s.: 1–16, 17–31, 49–52, 54–65, 70–79, 99–103, 128–157, 165–178, 181–210, 414–422, 489–534.

HML: Helga Manna Leverne. SFSS 22, utg. G.E. Klemming. Hskr. (Codex Oxenstiernianus) från 1385, originalet förmodligen tidigare. Hela texten (s. 181–304 i utgåvan) har excerperats.

Jär: Järteckensboken. SFSS 22, utg. G.E. Klemming. Hskr. (Codex Oxenstiernianus) från 1385, originalet förmodligen något tidigare. Hela texten (s. 2–128 i utgåvan) har excerperats.

Link –NR:Linköpingslegendariet. SFSS 7:1–3. Utg. G. Stephens. Original från slutet av 1400-talet, hskr (B 70a i Linköpings stiftsbibliotek) från 1526. De 15 första legenderna i hskr, alla översatta av Nils Ragvaldi, har excerperats. I utgåvan upptar de: 7:1: s. 331–336; 7:2: s. 660–675; 7:3: s. 64–69, 154–196, 262–320, 386–480.

Litteratur

Bengtson, Arne 1947. *Nils Ragvaldi, Domareboken och Linköpingslegendariet*. [Lundastudier i nordisk språkvetenskap 4]. Lund: Gleerups.

Delsing, Lars-Olof 1993. *The Internal Structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages. A Comparative Study*. Lund: Inst. för nordiska språk.

Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. New York: Oxford University Press.

Ioup, Georgette 1977. "Specificity and the Interpretation of Quantifiers". *Linguistics and Philosophy* 1, 233–245.

- Jansson, Valter 1934. *Fornsvenska legendariet. Handskrifter och språk*. [Nordiska texter och undersökningar 4], B. Hesselman (utg.). Stockholm: Geber & Köpenhamn: Levin & Munksgaard.
- Nivre, Joakim 2002. "Three Perspectives on Swedish Indefinite Determiners". *Nordic Journal of Linguistics* 25, 3–47.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts.
- Wessén, Elias 1956. *Svensk språkhistoria*. III. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

”Med havet som vittne”

Att annonsera en förlovning

Gunilla Byrman

Inledning och syfte

Texter om familjehändelser publiceras i första hand för att informera släkt och vänner, men texterna har även ett allmänt informations- och underhållningsvärde, eftersom personer som inte direkt berörs får insyn i andra människors liv. På familjesidan finns redaktionellt material, skrivet av journalister, och icke-redaktionellt material, som betalannonser och hyllningstexter, skrivna av lekmän som vill uppmärksamma någon (se vidare Byrman 2008).

Födslar, förlovningar, bröllop och dödsfall annonseras på familjesidan, som enligt uppgift läses av 27 procent av tidningsläsarna. Det ger den en andraplats – efter lokalnyheter – i läsarstatistiken över det mest lästa i dagstidningarna (*Tidningsläsarna* 1998:7). Nyheter på familjesidan skiljer sig från andra nyhetssidor genom att skildra personerna i texterna på ett övervägande harmoniskt sätt (Byrman 2008:11).

Denna studie rör förlovningsannonser och hur sändarna även i dessa korta texter kan profilera sig språkligt och ger en bild av sig själva, sin kärlek eller omständigheterna kring förlovningen. Samhällets stilideal, tidningens tekniska möjligheter och annonsörernas ekonomiska förutsättningar avgör hur annonserna utformas. Studien utgår från frågan: Hur utformas förlovningsannonser språkligt och innehållsligt över tid? Svaret står troligen att finna i den diskursiva praktiken som annonserna tillkommer i. NE säger följande om företeelsen:

förlovning, tillkännagivande av en parrelation som avser att leda till äktenskap eller stadigvarande förhållande. Till skillnad från den äldre, rättsligt bindande trolovningen¹ är förlovningen en enskild överenskommelse. Den markeras genom ringväxling mellan kontrahenterna och annonseras vanligen i ortspressen. [– –] Det friare umgängeslivet alltifrån 1960-talet har inneburit en informalisering och ett ogiltigförklarande av äldre etikettregler. Om man likväl eklaterar förlovningen kan detta ofta ske efter en längre tids samboende. (*Nationalencyklopedin*, band 7, 1992:220)

Att eklatera en förlovning görs väl numera mest i hovkretsar. Den svenske kungen använder just det verbet när han på Youtube-filmen tillkännagav kronprinsessan Victorias förlovning med Daniel Westling den 24 februari 2009 (se *Kungafamiljen* 2009).

Tanken med en förlovning var åtminstone i äldre tid att kontrahenterna så småningom skulle gifta sig. En förlovning brukade förr vara i högst ett år, och därefter förväntades kvinnan och mannen gifta sig. Numera finns det inga regler om förlovningens längd, och somliga människor förlovar sig utan att gifta sig.

En förlovning är alltså ett tillkännagivande av en parrelation som kan men inte behöver leda till äktenskap eller registrerat partnerskap. Förlovningen markeras vanligen genom att parterna växlar ringar och att de annonserar i dagspressen, något som fortfarande verkar populärt av antalet förlovningsannonser att döma.

Material, teori och metod

Materialet består av texter i svenskspråkiga dagstidningar med rikstäckande, regional och lokal spridning. Jag har tagit stickprov från slutet av 1800-talet fram till nu, men fokus i undersökningen är på texter från mitten och slutet av 1900-talet samt början av 2000-talet. Annonsmaterialet kommer från Dagens Nyheter (DN), Svenska Dagbladet (SvD), Syd-

¹ Trolovning var en rättslig överenskommelse om äktenskap mellan parterna och deras släkter. I 1686 års kyrkolag och 1734 års allmänna lag regleras formerna för trolovning. Först i 1973 års giftermålsbalk slopades kapitlet om trolovning. Numera regleras således inte trolovning i svensk lag (*Bra böckers lexikon*, 23, 1982:235).

svenska Dagbladet (SDS), Arbetet (Arb), Göteborgs-Posten (GP), Smålandsposten (Smp) och består av cirka 2 000 annonser.

Teori och analysmetod för studien är kritisk diskursanalys, där utgångspunkten för textanalysen är att allt språk är ideologiskt färgat (Fairclough 2001:19). Exempelvis stimulerar språket oss att se biologiskt kön som en grundläggande kategori. Ord och fraser är avtryck av den samhällssyn som präglar dem som utformar och skriver texterna, och språkets stilistiska förhållningsregler sammanhänger med ideologin i det samhälle där språket traderas (Byrman 2001:97). Den kritiska diskursanalysens premisser är att sociala identiteter, relationer, kunskaps- och värdesystem skapas och bevaras av diskursiva praktiker (Fairclough 2001:18–21). Denna syn på språk och text gör att innehållet och språket även i förlovningsannonser, enligt min mening, visar hur människor tilldelas olika samhällsroller (Byrman 2001:89). Resultaten från textanalysen tolkas med utgångspunkt i samhällsteorin om borgerlig offentlighet (Habermas 2003). Jürgen Habermas diskuterar kategorierna *privat* och *offentligt* och hur innehållet i kategorierna har förändrats som en följd av social omvandling. Jan Svensson har i *Språk och offentlighet* applicerat Habermas teorin på ett svensk material och på ett övertygande sätt visat språkbruksförändringar under 1900-talet som har sin utgångspunkt i samhälleliga förändringar (Svensson 1993).

Genom närläsning av texterna analyserar jag språkliga och innehållsliga aspekter och diskuterar vad dessa avslöjar om det samhälle de tillkommit i, om teknisk utveckling, språkliga stilideal och tankar om kvinnor och män. I allt medieutbud finns exempelvis konstruktioner av kön som kan innehålla asymmetrier som vi inte märker vid en hastig genomläsning men som blir tydliga vid en närmare analys (jfr Byrman 2008:25–26).

Förlovningsannonser 1880–2009

Nedan visar jag på variation i förlovningsannonser under drygt 100 år. Nyheten om en förlovningsberör både privatsfären och samhällsfären (jfr Habermas 2003:225–227, Svensson 1993:20–26). En förlovningsberör på en förändrad roll för individen genom offentliggörandet av en parrelation.

Förlovningsannonser förekom sporadiskt i stora dagstidningar på 1860-talet. Nils-Arvid Bringéus skriver följande:

Under 1800-talet tillkännagavs förlovningen bland släkt och vänner genom att de nyförlovade sände sina visitkort i samma kuvert. Dessutom var det nödvändigt att de gick på presentationsvisit såväl till

släkt på ömse sidor som till överordnade. [...] När fröken Stéphanie Hamilton 1876 annonserade sin förlovning med greve Carl von Platen i dagspressen ansågs detta vara första gången man bröt mot det äldre visitbruket inom societeten. (Bringéus 1987:84)

Bringéus nämner här det kända faktum att överklassen är trendsättare och vanligt folk efterföljare. Från 1880-talet blir förlovningsannonserna allt vanligare i tidningarna. Av förlovningsannonsernas frekvens i dagstidningarna förstår man att jul- och nyårshelgen och påsken var den populäraste årstiden att förlova sig.² Den 28 december 1880 finns följande förlovningsnotis på DN:s förstasida under Legala Nyheter, Förlofvade:

ERNST RAHDE JANE VON REIS

(DN 28.12.1880)

Namnen i annonserna avslöjar att dessa personer tillhör samhällets övre skikt. I slutet av 1800-talet är förlovningsannonserna korta, oftast enbart med de nyförlovades namn, men vanligare är att även hemorter anges:

Gunnar Hyltén-Cavallius Hildur Melin. Sunnanvik. Göteborg. Samt Ragnar Melin Hilda Wærn. Göteborg. Meddelas endast på detta sätt.
--

(Smp 15.4.1890)

Ovanstående annons är ett exempel på att släktingar har förlovat sig samtidigt och satt in en gemensam annons. Formuleringen: "Meddelas endast på detta sätt" blev allt vanligare under slutet på 1800-talet och början av 1900-talet när sedvänjan att de nyförlovade besökte släkt och vänner börjar försvinna (jfr Bringéus 1987:85). I annonserna nämns mannens namn först och kvinnans sist. Ortnamnet till vänster hänför sig till det första personnamnet, i annonsen ovan mannens hemort, och det till

² Under 1900-talets senare hälft blev det populärt att förlova sig vid midsommartid.

höger till det andra, i detta fall kvinnans hemort. Men det förekommer också redan på 1800-talet att kvinnans namn nämns först i annonsen, som i DN den 2 januari 1890, där Alma Isberg och Gunnar Hemberg, båda från Karlshamn, annonserar sin förlovning. Men trots allt är det är vanligaste att mannens namn anges först i annonsen, då som nu.

I början och mitten av 1900-talet annonserar allt fler ur alla samhällsklasser sin förlovning i pressen (se även Bringéus 1987:85–86). En indikation på detta är att förlovningsannonserna blir fler i tidningar som *Arbetet*, som var en socialdemokratisk tidning med starka ideologiska bindningar till partiet:

Ragnar Hansson Svea Andersson

(Arb. 9.8.1919)

Carl Erik Ohlsson Anna Berith Nilsson Hohög Malmö Den 8/11 1952

(Arb 9.11.1952)

I annonsen från 1919 finns kvinnans och mannens hemorter inte i annonsen. Man kan inte bortse från att annonsörernas ekonomi: vad de ville och förmådde kosta på sig, spelar roll för utformningen av annonsen, eftersom annonseringen betalades per rad.

Vanligast runt mitten av 1900-talet och fram i vår tid är likväl att parternas hemorter är utsatta i annonserna. Ibland anges titlar, som i följande annonser, där en trädgårdsmästare från Malmö har förlovat sig med en kvinna från Rijssen i Nederländerna. I den andra texten finns också kvinnans titel utsatt:

Trädgårdsmästaren Birger Åkesson Ali Pagrach Malmö Rijssen, Holland
--

(SDS 20.1.1946)

Ingenjör Hjalmar Frisell Fru Vera Gernandt Stockholm 22/1 1946.

(DN 23.1.1946)

För en nutida läsare är det överraskande att se titeln "Fru" i en förlovningsannons. På 1940-talet uppmärksammades människors titlar i högre grad än nu, och titeln ovan anger att kvinnan varit gift tidigare. Märk här att kvinnan presenteras genom sitt civilstånd och mannen genom sitt yrke. Det fanns i samhället från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet ett utbrett titulerande, som givetvis även avspeglar sig i förlovningsannonserna (jfr Mårtensson 1988:143–144).

Från 1940-talet till 1960-talet förekommer sporadiskt foton på paren i annonserna. Den 23 januari 1946 finns i DN bilder på ett nyförlovat par:

mannen överst på sidan och kvinnan därunder med bildtexten: "Förlovning har ingåtts mellan tjänsteman ÅKE GRÖNQVIST och BIRGITTA (BRITT) NILSON."

Vanligare är det att endast foto på den nyförlovade kvinnan publiceras med en text som anger fästmannens namn och namnen på kvinnans föräldrar. Efternamnen visar att detta framför allt är vanligt i samhällets övre sikt, som i följande annonser:

På måndagen kungjordes förlovning mellan fänriken i kavalleriets reserv, ekon. stud. BÖRJE JUHLIN DANNFELT och fröken ELISABETH EKSTRAND, dotter till framlidne konteramiralen Yngve Ekstrand och hans maka, född Burman, Stockholm.
--

(SvD 10.5.1955)

Förlovning eklaterades på måndagen mellan tjänstemannen i Svenska Handelsbanken JARL VON STAPELMOHR och barnträdgårdslärarinnan fröken MÄRTHA WRANGEL, dotter till direktören greve Carl-Gustaf Wrangel och hans maka, född Hedberg, Stockholm.

(SvD 10.5.1955)

I den senare annonsen finns både kvinnans titel för yrke och civilstånd "barnträdgårdslärarinnan fröken". Kvinnans yrkestitel kan ses som ett tecken på den begynnande samhällsutvecklingen med yrkesarbetande kvinnor.

I båda texterna nämns inte förnamnet på mödrarna till de nyförlovade kvinnorna. I stället presenteras de som maka till den nyförlovades far, ett subtilt sätt att signalera samhällets dåvarande könsmaktordning. Dessa annonser åskådliggör ett patriarkaliskt samhälle, där fäder förlovar bort sina döttrar. Utsatta titlar är allmänna i annonser på 1960-talet, och bruket sprider sig till de flesta befolkningsskikt, vilket är anmärkningsvärt med tanke på att samhället då genomgick en avsevärd radikalisering.

Sammantaget anges alltså titlar – med yrke för mannen och oftast enbart civilstånd för kvinnan – och namn på den förlovade kvinnans föräldrar mer eller mindre utförligt fram till början av 1970-talet. Därefter försvinner detta bruk nästan helt.

Sedan 1970-talet har det skett en informalisering i samhället, och denna visar sig också på familjesidorna. Följande förlovningsannons innehåller exempelvis enbart förnamnen. Med tanke på att annonsen publicerades i en stor tidning måste den ha haft ett relativt lågt informationsvärde för en bredare läsekrets alternativt bara varit avsedd för en liten krets av läsare:

Bo
Renee
Skumparp
Den 10.6.1972

(SDS 11.6.1972)

Denna typ av annonser gjorde sitt intåg i pressen på 1970-talet och förekommer fortfarande. Magdalena Ribbing, som ger etikettråd, skriver att förlovningsannonsen inte är: "... ett slags offentligt brev till släkt och vänner utan ska vara en tydlig, korrekt information till alla som behöver få reda på att detta har inträffat" (Ribbing 2005:220). I enlighet med detta råd borde annonsörerna även uppge sina efternamn, men jag kan konstatera att annonser med enbart förnamn är rikligt förekommande.

Annonser meddelar för det mesta tidpunkten för förlovningsen, men sedan mitten av 1900-talet har annonserna sporadiskt angivit var förlovningsen ägt rum, och det syns i annonserna att världen blivit alltmer internationell från 1970-talet och framöver:

Ingemar
Andersson
Irène Strand
Billinge Eslöv
Övedskloster
Midsommarafton

(Arb 25.6.1968)

Jan Stigen
Jeanette af
Peterséns
Sidney, Australien
27 december 1973.

(SDS 3.1.1974)

My Sandberg
Marcus Gullstrand
I solen på Idra i
Grekland
den 11 juni

(SDS 19.6.2009)

De utländska ortnamnen i annonserna, och mängden av sådana annonser, visar att svenska par gärna förlovar sig i utlandet.

Av exemplen framskymtar att det fram till 1970-talet inte är ovanligt att föräldrar annonserar om sina barns, ofta döttrars, förlovningsen. Numera förekommer sådana annonser ytterst sparsamt. I nedanstående annons är det i stället ett barn som annonserar sina föräldrars förlovningsen, vilket är sällsynt:

Min mamma och
pappa
har förlovat sig
London 24.1.1992

(SDS 26.1.1992)

En annan annonsstyp med den i sammanhanget adekvata kommentaren: "Vi har förlovat oss", är inte ovanliga från 1970-talet och framåt; och den förefaller att vara särskilt populär under sommaren 2009.

Den första annonsen i materialet som har en kommentar om förlovingen eller en kommentar som kan relateras till förhållande mellan parterna är från 1978:

Nu har vi åkt dit Jimmy Christensen Susanne Söderberg Välkomna idag. Malmö 29.6.1978 SDS 29.6.1978)

Exakt hur kommentaren ska tolkas är osäkert, men troligen är det en humoristisk kommentar om att kvinnan och mannen inte längre förmår kämpa emot tvåsamheten, som uppenbarligen inte ses som en eftersträvsvärd livsstil. Dessutom innehåller annonsen en inbjudan att besöka de nyförlovade, vilket är originellt.

Det är inte helt ovanligt med en rimmad kommentar på engelska som i följande text:

Now it's You and Me Let it forever be Matte Lundholm Lena Östlund Midsommarafton 21/6 1985 (DN 21.6.1985)
--

På 1990-talet blev det populärt att infoga en kommentar i annonsen. Skälet till detta är kanske att 1990-talet var decenniet då individualismen upphöjdes till samhällsideologi. Eller kanske var det så att annonsörernas ekonomi medgav att de kostade på sig att betala för en kommentar i annonsen. Oberoende av vad som ligger bakom visar frekvensen av annonser med personliga kommentarer att det blev trendigt; några par började och andra följde efter. Det finns på 1990-talet och i början av 2000-talet många annonser med ibland häpnadsväckande kommentarer. Nedan följer några exempel:

Vi gjorde det på 30 meters djup Camilla Rosén Magnus Eklund St Lucia 7.4.1992 (SDS 7.4.1992)

Här kan man misstänka att de nyförlovade är dykarentusiaster. Språkligt sett är nästa annons ovanlig, eftersom den inledningsvis är skriven i tredje person med referenser till "han" och "hon" och deras språkhandlingar som ledde till förlovningen. Dessutom är platsen där det skedde speciell, Mount Everest base camp:

Han frågade äntligen
och hon sa ja
förlovade
Mount Everest base camp
18 aug Daniel Blin
Susanna Hedvall

(SDS 19.8.2006)

I folks medvetande är en förlovning något som förknippas med romantik. Just detta exponeras i många kommentarer i annonserna:

Som ett bevis på vår kärlek
Claes Månsson
Ulrika Arvidsson
30 april 2001
Mauritius

(DN 30.4.2001)

Sandra Nilsson
Magnus Anderberg
Midsommaraftons morgon
i soluppgången
på Långa bryggan i Bjärred

(SDS 21.6.2005)

Med havet som vittne
Rose-Marie och Bengt
Ekstakusten Gotland
1/8 2004

(Smp 7.8.2004)

Mellan vinrankorna i
Chablis frågade han och
jag sa ja! Nu är vi förlovade!
Anna Wihlborg
Werner Nymo, Klagstorp

(SDS 13.8.2006)

Av annonserna att döma förefaller det som förlovningarna, helst i gryningen eller under stjärnorna, vid natursköna platser är vanliga; de upplevs troligtvis som romantiska, och därmed passande som plats för en förlovning.

Förvånansvärt många kommentarer visar upp en traditionell syn på hur kvinnor och män ska förhålla sig till varandra. Ett exempel är att när frieriet apostroferas är det nästan uteslutande fästmannen som ställt frågan, aldrig fästmön, under förutsättning att det inte skett på skottdagen. I följande text är platsen där det hände också oväntat vardaglig och annonsen införd i tidningen långt efter förlovningen:

Han sa ja!
Jenny Hagberg
Erik Magnusson
Köket
Skottdagen 2008

(SDS 12.4.2008)

En mer krass ekonomisk kommentar finns i nästa exempel, där paret uppenbarligen har spelat på Bingolotto, vunnit och betalt ringarna med vinsten:

Birgitta Kjällerström
Peter Käck
Hallandsåsen 14.2.1993
Tack "Loket" för ringarna

(SDS 15.2.1993)

Följande annons har en avvikande men kanske realistisk kommentar med tanke på hur verkligheten ser ut och hur många parbildningar som upplöses:

För ev hjärtesorger och förlorade
illusioner ansvaras ej
Jonnie Asarheim
Stina Hansson
Ute på landet 21.4.1995

(SDS 21.4.1995)

Inte sällan innehåller texten en antydning om att parets relation är speciell och att de väntat länge med sin förlovning, som i följande annonser:

Villkorslös kärlek, för evigt
Anna Scymczak
Tobias Andersson
Lund 17.9.2006

(SDS 23.9.2006)

Äntligen
Carina Jonsson
Tommy Andersson
Göteborg 31 mars 2000

(GP 2000.03.31)

I vått och torrt
Johan och Pia
Sandreda 20/5 1995

(Smp 20.5.1995)

At last!
Malin Nilsson
Stanley Okon
Parga 12 maj 2001

(DN 12.5.2001)

Magdalena Ribbing, som ger råd om utformningen av förlovningsannonser, varnar för ovanstående och liknande kommentarer:

Man ska undvika personliga utgjutelser i annonsen, typ "Äntligen" eller "Det trodde ni inte". Eller trams som "Av kärlek" eller "För evigt", vilket kan uppfattas som att andras förlovningar ingås av helt andra skäl, och om detta vet man faktiskt ingenting.

Privata uppfattningar bör inte meddelas andra än dem som verkligen intresserar sig, den närmsta familjen kanske. (Ribbing 2005:220)

Ribblings råd till trots, kan jag konstatera att många förlovningsannonser i slutet av 1900-talet och början av 2000-talet innehåller det hon kallar: "personliga utgjutelser" eller "trams". Vad detta beror på kan inte entydigt fastställas. Troligast är nog att det finns flera orsaker till denna trend. Och ett drag av lekfullhet kan inte uteslutas enligt min mening.

Resultaten av studien visar att förlovningsannonserna 1890–2009 har förändrats. Förr i tiden var förlovningsannonserna mer standardiserade och formella, och i regel publicerades enbart parternas namn och deras hemorter samt ev. titlar och namn på kvinnans föräldrar. Från mitten av 1900-talet fram till början av 2000-talet har detta delvis förändrats. Titlar eller föräldranamnen förekommer nästan aldrig numer. I stället tillåter annonsörerna sig att på ett personligt sätt kommentera förlovningsens var, hur och varför, kanske för att fånga läsarens intresse i mediebruset. Det ökade bildbruket i samhället har inte slagit igenom. Utan det bildbruk som fanns sporadiskt 1940–1970 framstår som en historisk parentes.

Med Habermas och Svensson i förlovningsannonsen

Vid analysen har jag haft i åtanke den samhällsteori som Jürgen Habermas lanserat och Jan Svensson tillämpat i flera studier. Kan då förlovningsannonser verkligen analyseras med hjälp av teorin om den borgerliga offentlighetens strukturomvandling? Mitt svar på frågan är ett otvetydigt ja.

I annonserna ser vi för det första hur titelbruket försvinner på 1970-talet, och för det andra ser vi också tecken på familjens försvagning i samhället genom att föräldrar inte längre omnämns i texterna. För det tredje ser vi hur rågången mellan den offentliga och privata sfären försvagas. Numera är förlovnings, till skillnad från en trolovning, en privat överenskommelse utan juridisk betydelse, som annonseras i ett kommersiellt massmedium, ofta med informella kommentarer som i hög grad berör intimsfären. Informaliseringen i förlovningsannonserna framstår

ibland som total, och gränsen mellan den offentliga och privata sfären suddas ut.

Många förlovningsannonsörer anser uppenbarligen att det är viktigt att följa gamla traditioner och de håller kvar vid gamla formuleringar, eftersom förlovningar verkar kringgärdas av ett romantiskt skimmer och ett värdesystem med traditionella könsroller. Andra vill synas genom att förnya, chockera och gå utanför etablerade ramar – oftast inte idémässigt men språkligt med ett anslag som för tankarna till reklam.

Litteratur

- Bringéus, Nils-Arvid 1987. *Livets högtider*. Stockholm: LT.
- Byrman, Gunilla 2001: "From marital precautions to love power. Gender construction in Swedish contraceptive brochures". I: *NORA, Nordic Journal of Women's Studies*, nr 2, volume 9. UK: Taylor & Francis.
- Byrman, Gunilla 2008. Familjesidan som språkligt tidsvittne. I: Nordman, Marianne (red.) (2008). *Svenskans beskrivning: [SvB.] 29, Förhandlingar vid Tjugonionde sammankomsten för svenskans beskrivning, Vasa den 4 och 5 maj 2007*. Vasa: Svensk-österbottniska samfundet.
- Fairclough, Norman 2001. *Language and power*. 2. ed. Harlow: Longman.
- Friesen, Sten von, Bendz, Gerhard & Swahn, Jan-Öjvind (red.) 1973–1981. *Bra böckers lexikon*. Höganäs: Bra böcker.
- Habermas, Jürgen 2003. *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. 4., översedda uppl. Lund: Arkiv.
- Kungafamiljen 2009. Kungafamiljen tillkännager kronprinsessan Victorias förloving den 24 februari 2009. (Hämtat från Internet 2009-07-01, (http://www.youtube.com/watch?v=z7fMsvsZe_c).
- Mårtensson, Eva & Svensson, Jan 1988. *Offentlighetsstruktur och språkförändring*. Lund: Univ., Inst. för nordiska språk.
- Ribbing, Magdalena 2005. *Nya stora etikettboken: Raka råd och enkla regler till vardag och fest*. Stockholm: Bokförlaget DN.
- Svensson, Jan 1993. *Språk och offentlighet: om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten*. Lund: Lund Univ. Press.
- Tidningsläsaren (1998). Utg. av Tidningsutgivarna. Stockholm: RHR Reklambyrå.
- Åström, Kenneth, Engström, Christer & Marklund, Kari (red.) 1989–. *Nationalencyklopedin: ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd*. Höganäs: Bra böcker.

Presens och preteritum i skönlitterär prosa

Lisa Christensen

Valet mellan presens och preteritum är obligatoriskt för alla finita satser i svenskan. Vi kan helt enkelt inte bilda en sats utan att välja tempus, och därmed är det också omöjligt att bygga en längre text utan att operera med tempus. Text och tempus hänger alltså oupplösligt samman.

Om vi bortser från imperativ har svenskan två finita former – presens och preteritum. Båda formerna har en tämligen vag temporal grundbetydelse: preteritum förknippas mest med dåtid och presens med nutid, allmän tid eller framtid. Denna vaghet hos de morfologiska verbformerna gör att de måste få sin betydelse preciserad av kontexten för att den temporala referensen ska bli fastlagd. I princip kan en sats få sin temporala betydelse preciserad på tre sätt: deiktiskt, dvs. som en relation till talögonblicket, t.ex. *Jag har kaffe på kannan* (här och nu medan vi pratar); explicit, som en relation till ett tidsadverbial, t.ex. *Kaffet är klart om två minuter*; anaforiskt, som en relation till en annan sats, t.ex. *Kaffet hade äntligen runnit igenom och han kunde ta sig en kopp* (sats 2 är temporalt preciserad av sats 1).

Den här artikeln handlar om hur presens och preteritum med olika typer av precisering uppträder i svensk skönlitterär prosa. Den kommer också att handla om perspektiv, som är ett fenomen som samspelar med tempus.

Texttyper i skönlitterär prosa

Prosan i noveller och romaner kan med utgångspunkt i temporala förhållanden indelas i tre grundtyper: narration, citat och berättarens nutid. De tre typerna är inte strikt åtskilda utan glider in i varandra på olika sätt så att blandformer uppstår. Lägg märke till att jag använder *narration* för den del av romanprosan som brukar kallas *relation*. Detta för att ordet *relation* är så starkt knutet till just den litterära kontexten. Texttypen *narration*, och de temporala mönstren i den, är i grunden gemensam för allt berättande. Det som brukar kallas *relation* är således en sorts *narration*.

Termen *citat* istället för t.ex. *dialog* är vald för att inte utesluta vare sig monologiska repliker eller icke muntliga citat. Om det på ett romanköksbord ligger en lapp med texten *Är ute och handlar* så är de temporala villkoren för den citerade satsen desamma som för en muntlig replik.

Narration

Den mest basala narrativa situationen är den där en talare tar ordet och återger en sekvens av självupplevda dåtida händelser. Ett grundvillkor för narration är efterhandsperspektivet: det återberättade har hänt och någon återskapar det vid ett senare tillfälle med språkets hjälp. Den basala situationen manifesteras varje gång någon i längre eller kortare sekvenser återger självupplevda händelser. Men prototypen kan också utvecklas på en rad olika sätt, muntligt eller skriftligt. Man kan berätta vad någon annan faktiskt har upplevt eller vad någon annan enbart sägs ha upplevt. En bred flora av muntliga genrer, t.ex. vandringshistorier och anekdoter, utvidgar på olika sätt ramarna för den basala narrativa typen. I den skrivna litteraturen går man längre än så och utvecklar texttypen till en egen konstform som både har drag av muntligt berättande och specifika drag som så gott som enbart förekommer i skönlitterär narration (t.ex. fri indirekt diskurs; Broman: 2005:60f). Gemensamt för alla former av berättande är att texttypen narration är det språkliga substrat som innehållet växer i.

Narrationens prototypiska tempus är preteritum. Också presens är ett fullvärdigt narrativt tempus, men eftersom presens även har en rad andra funktioner har presens och preteritum inte samma villkor i en text. Presens är helt enkelt konkurrensutsatt på ett sätt som preteritum inte är. (Mer om detta nedan!) I narration är de finita satserna aldrig direkt relaterade till ett talögonblick, vare sig det faktiska eller ett fiktivt. Istället preciseras den temporala informationen antingen explicit (med ett tidsadverbial eller motsvarande) eller anaforiskt (som en relation mellan finita satser). Mest typiskt finns ett preciserande tidsadverbial i början av en berättelse medan resten av texten domineras av anaforisk precisering. Narration framförs nästan alltid i första eller tredje person, även om man ibland ser experiment med berättande i andra person (t.ex. i Stridsbergs *Drömfakulteten*, 2005, eller i Hassen Khemiris *Montecore*, 2006). Om vi bortser från du-typen har vi fyra bastyper av narration på svenska: preteritum första eller tredje person och presens första eller tredje person. Några exempel (där dubbla snedstreck markerar nytt stycke i originaltexten):

Första person preteritum:

Vi räknade ut att om vi åt tillräckligt mycket hemma i Genesaret, så skulle vi i alla fall inte behöva lägga dyra pengar på korv i Lackaparken. Följaktligen satte vi i oss hela femtonpaketet Sibylla; Edmund åtta, jag sju. Sex portioner pulvermos. Jag mådde lite illa efteråt, men Edmund sa att han var i toppskick. (Nesser 1998, *Kim Novak badade aldrig i Genesarets sjö*, 2000:79)

Tredje person preteritum:

Där stod han nu och höll mellan sina händer någonting, som var varmt och mjukt och inrullat i en stor schal. Schalen var så pass undanviken, att han såg det lilla rynkiga ansiktet och de små vissna händerna. Han stod och undrade vad kvinnfolken menade att han skulle ta sig till med det här, som barnmorskan hade lagt i famnen på honom, då han fick en stöt, så att både han och barnet skakade till. Den kom inte från någon av de andra, men om den gick från den lilla flickan över till honom eller från honom till den lilla flickan, det kunde han inte reda ut för sig. (Lagerlöf 1914, *Kejsarn av Portugallien*, 1987:7)

Första person presens:

Köer vars like bara brukar ses på systembolaget sista timmen före en långhelg uppfyller institutionens korridorer: nya studenter som ska registrera sig. Men sådana ärenden sköts på expeditionen, själv är jag här för att fråga docenten om han möjligen har hunnit kasta en blick på den där uppsatsen jag skickade honom före sommaren. // I hans rum är det tomt, men det står på anslagstavlan att det är mottagningstid, så jag sätter mig att vänta. (Sundström 1976, *Maken*, 1978:97)

Tredje person presens:

Nu är det dags. Gubben är grön. Oda kör Johan Krylunds käpp ända ner till betongen. Men när hon ska stiga ut i gatan tar luften slut. Jävlars. Hon måste få upp inhalatorn och tappar käppen. Nu suger hon in tre gånger, kraftigt, men gubben hinner skifta och bli röd innan hon får upp käppen ur modden. (Ekman 1996, *Gör mig levande igen*, 1997:5)

Redan här kan man konstatera att de fyra grundtyperna är stilistiskt olika. Nessers text signalerar autenticitet; detta känns självupplevt. Samtidigt är efterhandsperspektivet entydigt; berättaren rekonstruerar dåtiden via minne och språk. Perspektivet är samlat till en person även om det är fördelat på två tider: berättarens nutid (som inte framgår av citatet) och narrationens tid. Lagerlöfs text är en klassisk tredjepersonsberättelse

med preteritum som genomgående tempus. Ord som *där* och *nu* etablerar det sceniska nuet. Med perspektivmarkering skapas större och mindre närvaro i den återberättade tiden. Helhetsgreppet är dock fortfarande efterhandsperspektiv. Berättaren är allvetande och har inblick i huvudpersonens inre liv; övergången mellan yttre och inre markeras av mentala predikat som *undrade* och *reda ut för sig*, vilket betyder att perspektivet är svagt markerat (jfr Hellberg 1996:41f).

I Sundströms text trolas narrationens efterhandsperspektiv bort. Vi får ett fortlöpande sceniskt nu som rör sig i samma takt genom narrationen som själva läsningen. Läsaren blir medupplevare till de återgivna händelserna. Vi har "enkelseende" både personligt och temporalt; samma person är både berättare och huvudperson och berättarens nutid är samtidig med händelseförloppet. Även i Ekmans text accentueras det sceniska nuet med presens, men här har vi "dubbelseende" på grund av tredjepersonsformen. Berättaren (som inte framträder) ser utifrån och huvudpersonen ser inifrån, vilket markeras starkt (Hellberg 1996:31f); här finns inget sägeverb eller mentalt verb som markerar övergången till den troligen inre repliken *Jävlars*.

Citat

Romandialog utgörs i sin mest renodlade form av föregivet ordagranna citat av yttranden som tillskrivs fiktionens personer. Själva replikerna i romantext följer samma grammatiska regler som yttranden i autentiska samtal och har alltså ofta deiktisk temporal precisering. Den avgörande skillnaden är att det i litterära repliker är fråga om ett fiktivt (och därmed textinternt) talögonblick, inte ett faktiskt. Detta innebär att dialog i skönlitteratur inte återger utan gestaltar, som i ett drama. En samling repliker utgör ett fiktivt samtal. Det är dock enbart själva replikerna som följer de temporala reglerna för autentiska samtal; anföringsformlerna vid direkt anföring hör till narrationen, och indirekt anföring är som helhet en del av narrationen. Ett exempel på repliker (inslagen av narration är markerade med []):

- Kära ni, [sa han till barnmorskan], lägg hanna här, å känn efter! Jag tycker, att hjärtat slår så konstigt.
 - Det är riktig hjärtklappning, [sa barnmorskan]. Kanske att ni brukar ha så ibland?
 - Nej, jag har aldrig haft det förr, [försäkrade han]. Aldrig på det här sättet.
 - Mår ni illa då? Har ni ont nånstans?
- [Nej, det hade han ju inte.] (Lagerlöf 1914, *Kejsarn av Portugallien*, 1987:7)

Gränsen mellan citat och narration kan suddas ut genom olika former av perspektivmarkering och dold anföring (fri indirekt anföring, erlebte rede). I exemplet ovan ser vi hur gränsen mellan replik och narration suddas ut genom satsen *Nej, det hade han ju inte*. Satsen kan ange en fortsättning på dialogen; Jan kan ha sagt *Nej, det har jag inte* och författaren har valt att återge repliken som dold anföring. Men det finns andra möjligheter: Jan har kanske bara tänkt att han inte har ont någonstans eller så är det berättaren som med facit i hand konkluderar att Jan inte hade ont någonstans. Bara en så konkret sak som om man sätter ut pratminus eller inte vid dialog kan inverka på romanprosans uppbyggnad (se t.ex. Ek-mans *Vargskinnet* som inte innehåller pratminus). Med pratminus har vi en striktare gräns mellan citat och narration än utan pratminus.

Berättarens nutid

Berättarens nutid är en texttyp som kan ha en berättare som framträder (med pronomenet *jag*) eller håller sig dold. Berättaren kan stå utanför fiktionen (heterodiegetisk berättare) eller utgöra en av fiktionens personer (homodiegetisk berättare). Berättarens nutid relaterar sig till ett fiktivt talögonblick, den position ifrån vilken berättaren berättar, en position som kan vara mer eller mindre temporalt distanserad från den återberättade tiden. Själva berättarsituationen kan vara explicit (t.ex. i dagboksromanen) eller implicit (inget sägs om varför berättaren berättar). Den kan vara inlagrad i en egen berättelse, vilket gör att vi kan få flera nivåer av berättarens nutid att ta ställning till. Eftersom utsagorna relateras till ett fiktivt talögonblick dominerar deiktisk precisering. Ett exempel med heterodiegetisk berättare:

Jag har väl inte stort mer att berätta om henne [dvs. grevinnan Märta] nu, och det jag har sagt har inte varit gott. Det är, som om mitt samvete sloge mig. Hon var dock godhjärtad och levnadsglad, när hon var ung, och många lustiga historier om henne ha glatt mitt hjärta, fast här inte har varit platsen att berätta dem. // Men det är så, fastän denna stackars vandrerska inte visste det, att själen är den evige hungraren. Av flärd och lek kan han inte leva. Får han inte annan näring, ska han som ett vilt djur sönderslita först andra och till sist sig själv. // Detta är sagans mening. (Lagerlöf 1891, *Gösta Berlings saga*, 1933:255)

Och med homodiegetisk berättare:

Det ska handla om Det Frukantvärda, detta som jag nu ger mig in på, det ska det naturligtvis, men också om annat. Det är ju den ödesdigra händelsen som gör att jag kommer ihåg sommaren 196- starka-

re än alla andra somrar under min uppväxt. Som kastar sitt dystra sken över så mycket annat. Över mig själv och över Edmund. Över mina stackars föräldrar och min bror och över hela den här tiden[.] (Nesser 1998, *Kim Novak badade aldrig i Genesarets sjö*, 2000:9)

Det finns många olika sätt att kombinera berättarens nutid med narration och citat, och det är givet att de olika kombinationsmöjligheterna kan utnyttjas stilistiskt. Viktigt att påpeka är dock att de olika kombinationerna inte har samma språkliga villkor. Gränsen mellan berättarens nutid och narration i tredje person preteritum är skarpare än den mellan berättarens nutid och narration i första person preteritum. I en dagboksroman kan berättaren besvärsfritt gå fram och tillbaka mellan sin egen nutid och sin egen dåtid. Tekniskt sett utgör då dåtidspassagerna narration, men eftersom denna kan interfolieras med kommentarer från berättarens nutid blir gränsen inte så skarp. I följande exempel används presens (markerat med kursiv) för berättarens nutid och preteritum (med fetstil) för dåtid på olika avstånd, både dagens upplevelser och livets gång.

Jag *sitter* vid fönstret och *tänker* över mitt liv, *forskar* efter orsaken varför det **kom** att gå i en så helt annan fåra än alla de andras, så långt på sidan om allmänna vägen. // Låt mig tänka. // Nyss, då jag **gick** hemåt över kyrkogården, **såg** jag åter en av dessa scener, om vilka de moraliska insändarna i pressen *bruka* säga, att de *trotsa* all beskrivning. (Söderberg 1905, *Doktor Glas*, 1942:26)

En intressant fråga är om det överhuvudtaget kan finnas en distinktion mellan berättarens nutid och narrationen om den senare är framförd i presens första person (jfr Sundströms text ovan). Min hypotes är att medlevande presens-jag-narration och berättarens nutid inte är exakt identiska eftersom en skillnad kan föreligga i fråga om berättarens roll – antingen framträdande berättare eller enbart upplevare. Rimligen borde det dock inte vara helt lätt att inom samma verk växla mellan texttyperna utan att göra läsaren konfys.

Valet mellan preteritum och presens i narration

I vardagligt samtal är det en tydlig skillnad mellan presens och preteritum. Om jag ser en man korsa gatan och snubbla på trottoarkanten så är det inte sak samma om jag utropar *Han faller* eller *Han föll*. I texttypen narration är den semantiska skillnaden däremot upphävd:

När landet inte längre utsätts för tryck utifrån växer missnöjet. Diktatorns tal till folket har inte längre någon effekt. Vändpunkten kommer när de ledande generalerna vänder sig mot honom. Han faller.

När landet inte längre utsattes för tryck utifrån växte missnöjet. Diktatorns tal till folket hade inte längre någon effekt. Vändpunkten kom när de ledande generalerna vände sig mot honom. Han föll.

Här har *Han faller* och *Han föll* exakt samma temporala betydelse, och den avhänger av satsernas inbördes relation. Man kan konstatera att kontext-typen är mera avgörande för verbets betydelse än den morfologiska formen.

Även om presens och preteritum är semantiskt likvärda i narration så finns det också skillnader. Preteritum är framför allt ett berättelsetempus och har därför svag konkurrens från andra former av preteritum, t.ex. modalt preteritum. Presens som berättelsetempus har däremot stark konkurrens från presens som deiktiskt tempus. Om en text innehåller text-typen berättarens nutid, så använder detta tidsplan deiktiskt presens. Berättarens dåtid kan då knappast uttryckas med narrativt presens utan någon form av övergångsmarkering. Även övergången mellan narration och citat kan säkert te sig olika om narrationen är i presens jämfört med om den är i preteritum. Man kan konkludera att presens och preteritum rent grammatiskt är likvärda i texttypen narration, men att villkoren för de två formerna ändå är olika, vilket beror på att preteritum *framför allt* är ett berättelsetempus medan presens *också* är ett berättelsetempus.

Hur valet av verbform kan inverka på relationen mellan narration och berättarens nutid kan illustreras med en textmanipulation. Följande ro-maninledning är skriven i presens (A), som jag transponerat till preteri-tum (B):

A. Vintern har börjat nu och den ska bli lång. Ljus och syre tryter. // Oda Arpman är på väg. Käppen hugger i skorpan av is och smuts. Hon kommer från Dalen som ligger mellan Tallkrogen och Gamla Enskede. Nu går hon förbi alla svampvägarna och tittar noga på villornas trädgårdar. Det finns risiga äppelträdkronor och lutande idegranar. En del gräsmattor är toviga. Hon ser syrenhäckar med döda hål i. Bland annat. // Det gäller att inte falla genom Döda Hålet. (Ekman 1996, *Gör mig levande igen*, 1997:5)

B. Vintern hade börjat nu och den skulle bli lång. Ljus och syre tröt. // Oda Arpman var på väg. Käppen högg i skorpan av is och smuts. Hon kom från Dalen som låg mellan Tallkrogen och Gamla Enskede. Nu gick hon förbi alla svampvägarna och tittade noga på villornas trädgårdar. Det fanns risiga äppelträdkronor och lutande idegranar. En del gräsmattor var toviga. Hon såg syrenhäckar med döda hål i. Bland annat. // Det gällde att inte falla genom Döda Hålet.

Grundläggande fungerar de två avsnitten likadant: Det blir ingen skillnad på det vi får veta om den återberättade tiden, men det uppstår

ändå nyansskillnader. En överordnad skillnad är nog att A känns mera levande än B även om det är svårt att sätta fingret på känslan. Vi ser Oda Arpman mera on stage eller live i version A. Som läsare förs man mera rakt in i tiden, vintern, när denna presenteras inifrån (*vintern har börjat nu*) jämfört med utifrån (*vintern hade börjat nu*). Tidsadverbet *nu* fungerar dock lika bra i båda versionerna. Det medverkar till att skapa ett sceniskt nu oavsett tempusvalet. Båda avsnitten har efterhands- och utifrån-perspektiv i kraft av att vi har att göra med en tredjepersonsberättelse. Det är inte en fiktiv gestalt som talar, vilket gör att det måste finnas en (heterodiegetisk) berättare någonstans. I bägge avsnitten finns det meningar som verkar ha denne berättares perspektiv (t.ex. *Oda Arpman är på väg*) och meningar som snarare har den fiktiva gestaltens perspektiv (t.ex. *Det gäller att inte falla genom Döda Hålet*).

Ett intressant fenomen uppstår i text B i fråga om den spatiala informationen. Eftersom orter vanligen ligger ganska stabilt på sin plats blir tempusvalet i *Dalen som ligger/låg mellan...* en fråga om ifall berättaren vill visa hur pass distanserad den är. Om hela passagen har preteritum betyder det att berättaren inte vill avslöja sin egen position genom att säga att Dalen fortfarande ligger mellan Tallkrogen och Gamla Enskede. Med byte till presens betyder det att vi får en första angivelse av berättarens nutid: *Hon kom från Dalen som ligger mellan Tallkrogen och Gamla Enskede*. I den rena presensversionen behöver berättaren inte göra något sådant val.

I andra passager verkar perspektivplaceringen kunna påverkas av tempusvalet. Eftersom perspektivanalys alltid är en fråga om tolkning är det dock omöjligt att uttala sig kategoriskt. Enligt min mening har presenssatsen *och den ska bli lång* snarast Odas perspektiv: Även om hon ännu inte är presenterad kan detta vara hennes upplevelse av hur vintern ska bli. Hon känner på sig att den ska bli lång. Kanske för att hon är gammal och upplever alla vintrar som långa. Preteritumsatsen *och den skulle bli lång* kan lättare läsas med berättarens efterhandsperspektiv: Berättaren vet att den vinter som nu ska skildras är lång – kanske så lång att den kommer att fylla en hel roman! En påtaglig skillnad uppstår i fråga om *Ljus och syre tryter* respektive *Ljus och syre tröt*. Presens kan läsas som en fortsättning av den fiktiva personens subjektiva upplevelse av hur vintrar brukar vara. Preteritum upplevs som mera objektivt och därmed fysiskt påtagligt: I det sceniska nuet tryter (plötsligt) ljus och syre, vilket är en konkret och kanske lite oväntad upplysning. Presens får alltså lättare en generisk läsning, preteritum lättare en scenisk.

Narrativt presens

När det gäller narrativt presens (= dramatiskt presens, historiskt presens) finns det skilda uppfattningar om dess huvudsakliga funktion. Traditionellt har man menat att presensformen skapar scenisk närvaro på ett annat sätt än preteritumformen. Det skulle alltså finnas en upplevelseaspekt knuten till de två tempusen som sådana; presens känns mera nära och sceniskt, preteritum känns mera avlägset och bearbetat. Andra menar att den viktigaste funktionen hos narrativt presens är att strukturera en berättelse (Wolfson 1979; Fleischman 1990:200f). Har man den senare uppfattningen ser man framför allt växlingen mellan presens och preteritum inom texttypen narration som stilistiskt intressant, inte den ena eller den andra formen i sig. Ytterligare andra menar att dramatiskt presens kombinerar strukturerande och innehållsliga kvaliteter (t.ex. Schiffrin 1981). Det är en uppfattning jag delar.

I den muntliga genren vandringshistoria är det mest typiska att narrationen startar i preteritum och inleds med ett par oavgränsade satser som ger en bakgrund till det som sedan ska utspela sig. Därefter sparkas själva handlingssekvensen igång med en avgränsad sats. Väldigt ofta skiftar då tempus till presens. En annan möjlighet är att skifta till presens när den mest dramatiska händelsen återges. Ofta skiftar tempus tillbaka till preteritum innan berättelsen avrundas med ett par nya oavgränsade satser som beskriver ett sluttillstånd, den nya situation som har uppstått efter det att händelseförloppet är avslutat. Ibland kommer en berättarkommentar på slutet som innehåller presens, men här är presensformen en del av berättarens nutid, inte narrationen. Man kan utan vidare konstatera att växlingen uppträder i narrativens strukturgränsen (Christensen & Christensen 2001:226), men det utesluter ju inte att presensformen samtidigt tillför en upplevelseaspekt.

I följande textutdrag ser vi en litterär imitation av den muntliga tekniken (fetstil markerar preteritum, kursiv presens, understrykning supinum):

Till sköterskan **skulle** han den där dan, *säger* Ulrik. Du *vet*, han **hörde** ju dåligt farsan ibland och mesamma han stigit opp så *säger* han till mej. I da, Ulrik, *säger* han, i da *är* det jag som *tar* och *åker* till sköterskan innan jag *blir* döv riktigt. Jag *har* inte hört dej säga ett ord på hela veckan, Ulrik, *säger* farsan. Och nog *tar* han fram cykeln på förmiddan alltid och *sticker* iväg. (Dagerman 1947, "Var är min islandströja?", ur *Nattens lekar*, 1981:62)

Hela novellen återges i medlevande presens som en inre monolog av huvudpersonen Knutte. Just denna passage återger en berättelse som Knut-

tes bror, Ulrik, berättar för Knutte. Ulriks berättelse inleds med en oavgränsad sats i preteritum: *skulle till sköterskan*. Statusen hos denna sats är lite oklar; det är möjligt att den svävar mellan Knutte och Ulrik. Den första presensformen (*säger Ulrik*) ingår i Knuttes berättarnutid. Nästa presensform däremot (*du vet*) ingår i Ulriks nutid som en vädjan om uppbackning från sin lyssnare innan han på allvar går i gång. Nästa sats är entydigt både preteritum och oavgränsad och en del av bakgrundsinformation till det som sedan återges: *hörde dåligt*. Också *stigit upp* ingår i denna oavgränsade set-up. Här kan man bli lurad att tro att satsen är avgränsad eftersom *stiga upp* är avgränsat och eftersom hjälp verbet *ha* saknas, men detta är en perfektkonstruktion (i bisats) och perfektkonstruktioner är alltid oavgränsade på svenska. Om det är presens eller preteritum kan dock inte avgöras! Efter denna etablering av dåtidsuniversumet skiftas det snabbt till presens vid den första avgränsade aktionen: *säger han till mej*. När verbet *säger* dyker upp igen har det således en annan temporal referens än det första *säger*. Presens bibehålls i resten av Ulriks berättelse. Konklusionen är att Dagerman imiterar den för muntligt berättande så typiska etableringen av berättelsetiden med hjälp av preteritum, en etablering som när den väl är avklarad öppnar för ett omfattande eller fullständigt bruk av presens i de sceniska avsnitten. Att den föregivet muntliga berättelsen är infogad i en litterär komplicerar de temporal relationerna. Det märkliga är att det ändå aldrig blir svårt att förstå.

Författare som är inspirerade av muntligt berättande använder gärna mycket presens i sceniska passager och gärna tempusväxling. Men även om det som vi sett finns mönster för hur narrativt presens växlar med preteritum så finns det inga fasta regler. En författare har stor frihet att själv laborera med formväxlingen för att uppnå olika effekter:

Bonden själv **gick** med sitt förskinn söndag som vardag, inte för vanlig enkelhets skull eller som någon gammal sedvänja utan för sitt obotliga brocks skull. Han **kallades** allmänt förskinnsbonden eller "skroiga bonden". Och han **hade** aldrig arbetat. Han **kunde** inte. Han **var** född med brock, **påstods** det. Hans händer **såg** ut som förtvinade, **såg** löjliga ut mot den stora kroppen, mot förskinnets, mot allt vad han **tog** i. Ingenstädes **märker** man förtvinade klemiga händer såsom mot tingen på en bondgård, en gård med mycken men dålig jord. Seg, le jord. Jord så trilsk som gamla käringar eller som för hårt agade hästar. Jord som **låg** där mossig och dyig och torvig och bara trotsade. Jord som **smilade** och **bredde** ut sej mot björkrot och allsköns onyttighet men **vrångade** sej mot plogbillen, mot spaden och hackan likt en kvinna i sängen som *hatar* sin man. Och när bonden med de mjuka händerna *gifter* sig med sin raska unga piga *säger* man "det är för gott åt honom", och ändå *har* pigan en oäkta unge. (Martinson 1933, *Kvinnor och äppelträd*, 2005:9)

Preteritum dominerar i detta parti av berättelsen. Två presensformer anger berättarens nutid eller en allmän tid: *märker* och *hatar*. När berättelsen övergår från att beskriva bonden och hans jord till att berätta att han gifter sig växlas det till presens. Växlingen sammanfaller delvis med växlingen från oavgränsat (som det var, stabilt under en viss tid) till avgränsat (vad som hände: han gifte sig och reaktionen på det). Lite oväntat är kanske skiftet från presens till preteritum i skildringen av den dåliga jorden. Här tror man att berättaren talar allmänt om dålig jord, men preteritumformerna signalerar att det nog ändå mest handlar om den omtalade bondens jord. Effekten blir att gränsen mellan generiskt och sceniskt blir mindre markant.

Presens eller preteritum kan låta som ett enkelt val, men i ett komplext sammanhang – som en text alltid är – är det inte så trivialt.

Litteratur

- Broman, E. 2005. "Narratologiska synvinkelmodeller – en kritisk genomgång". I: *Att anlägga perspektiv*. Hellberg & Rossholm (red). Symposion.
- Christensen, L. & R. Zola Christensen. 2001. *Snylteren. Temporalitet og narrativ struktur i vandrehistorien*. Museum Tusculanums forlag.
- Dagerman, S. 1981 (1947). *Nattens lekar*. Samlade skrifter 4, Norstedts.
- Ekman, K. 1997 (1996). *Gör mig levande igen*. Bonnierpocket.
- Ekman, K. 1999–2003. *Vargskinnnet*. Bonniers.
- Fleischman, S. 1990. *Tense and narrativity from medieval performance to modern fiction*. Routledge, London.
- Hassen Khemiri, J. 2006. *Montecore. En unik tiger*. Norstedts.
- Hellberg, S. 1996. "Berättarperspektiv i vanliga romaner". I: *Stilstudier. Språkvetare skriver litterär stilistik*. Josephson (red). Ord och stil.
- Lagerlöf, S. 1933 (1891). *Gösta Berlings saga*. Bonniers.
- Lagerlöf, S. 1987 (1914). *Kejsarn av Portugalien*. Bonnierpocket.
- Martinson, M. 2005 (1933). *Kvinnor och äppelträd*. Natur och Kultur.
- Nesser, H. 2000 (1998). *Kim Novak badade aldrig i Genesarets sjö*. Månpocket.
- Schiffrin, D. 1981. "Tense variation in narrative". I: *Language*. Vol. 57:1.
- Stridsberg, S. 2005. *Drömfakulteten – tillägg till sexualteorin*. Bonniers.
- Sundström, G-B. 1978 (1976). *Maken – en förhållanderoman*. Bonniers.
- Söderberg, Hj. 1942 (1905). *Doktor Glas*. Bonniers.
- Wolfson, N. 1979. "The conversational historical present alternation". I: *Language*. Vol. 55:1.

Si och så

Mellan narrativitet och grammatik

Verner Egerland & Cecilia Falk

1 Introduktion¹

En strukturalistisk tradition har velat dra en tydlig gräns mellan den grammatiska meningen och kontexten. Åtskillig språkforskning har även därefter respekterat denna gränsdragning, samtidigt som vi vet att det finns element vars funktion ytterst är narrativ men som realiseras grammatiskt och är integrerade i en grammatisk struktur. Denna uppsats vill bidra till utforskningen av gränslandet mellan grammatik och kontext med en samling data från fornnromanska språk och svenska. Iakttagelserna gäller i första hand de fornnromanska adverb som utvecklas ur det latinska *sic*, samt det moderna svenska *så*. Jämförelser görs emellertid också med förhållandena i tidigare skeden av svenska. Åtskilliga data är i sig välkända men de har oss veterligen aldrig underkastats ett systematiskt komparativt studium. Metodologiskt är en sådan jämförelse alltid en utmaning. I uppsatsens del 2 kommer vi att ge en del grundläggande data och generaliseringar, med utgångspunkt i fornnromanska exempel på *sic*. I del 3 och 4 kommer vi att argumentera utifrån introspektiva data från modern svenska, för att *så* är att betrakta som en narrativ partikel, integrerad i en svensk satsstruktur på så vis att det uppehåller en satsintern position. De empiriska iakttagelserna för fornnromanska håller även för svenska, analysen för svenska håller även för fornnromanska. Hur långt parallellen mellan svenska och fornnromanska håller får framtida forskning utvisa. Det faktum att slående likheter finns mellan språken

¹ För intressanta synpunkter på detta arbete vill vi framför allt tacka Valéria Molnár.

trots avstånd i tid och rum kräver i sig uppmärksamhet. I den avslutande del 5 berör vi helt kort den historiska utvecklingen. Vårt syfte med denna artikel till Jan Svensson är att formulera ett forskningsproblem snarare än att erbjuda en fullständig analys.

2 Det fornromanska *sic*

På de fornromanska språken utvecklades latinets *sic*, 'så', 'på så vis', 'till den grad', till ett adverbialt element (Fr. *si*, It. *si*²) som är belagt i ett antal olika kontexter (se t.ex. Marchello-Nizia 1997, Buridant 2000, Benincà *under utgivning*). I (1) och (2) ser vi exempel på den ursprungligaste adverbiala betydelsen. *Sic* kan i detta bruk enkelt översättas med ett modernt svenskt *så* (jfr SAG 2:667–669).

- (1) ... Aloie querant adventures / Armés de toutes armeüres / *si* com chevaliers devoit estre (*Chevalier*:178–179) = 'jag kommer att söka efter äventyr / beväpnad i full rustning / *så* som riddare bör vara.'
- (2) Io andrò *si* come a Dio piacerà (*Novellino*:9, s. 150) = 'jag kommer att färdas *så* som Gud vill.'

Dessutom förekommer *sic* på medeltiden i ett antal kontexter där det kan beskrivas som ett grammatikaliserat element med funktionen att koppla samman propositioner. Intressant nog har *sic* även i dessa kontexter en slående likhet med den moderna svenskans *så*. I exemplen (3)–(8) introducerar *sic* huvudsats efter en framförställd tidsbisats och verkar understryka kopplingen mellan tidsbisatsens innehåll och huvudsatsens. I samtliga fall kan *sic* översättas med ett svenskt *så*.

- (3) Li empereres li tent sun guant, le destre ; / Mais li quens Guenes iloece ne volsit estre : / Quant le dut prendre, *si* li caït a tere. (*Roland*:XXV, 331–333) = 'kejsaren räcker honom sin handske, den högra / men greve Guenes [Ganelon] vill helst inte vara där / när han ska gripa den *så* låter han den falla.'

² Bruket av accent på italienska beror endast på en modern konvention. Elision av *i*:et kan förekomma, åtminstone på franska. Vi kommer härnäst att kalla de romanska formerna *sic*.

- (4) Quant l'ot Marsilie, si l'ad baiset el col ... (*Roland*:XLV, 601–602) = 'när [kungen av] Marseille hör detta, så omfamnar han honom.'
- (5) Que quë il sen conte contoit / Et la roïne l'escoutoit / Si s'est de les le roi levee ... (*Chevalier*:61–63) = 'medan han berättade sin historia / och drottningen lyssnade på honom / så reste hon sig från kungens sida.'
- (6) E dette queste parole, si disparve, e lo mio sonno fue rotto. (*Vita*:12, 9) = 'och då han hade sagt dessa ord så försvann han, och min sömn blev avbruten.'
- (7) Stando lo 'mperadore Federigo – e facea dare l'acqua alle mani, le tavole coverte: e non era ch'entrare a tavola –, si giunsero a llui tre maestri di negromanzia con tre schiavine. (*Novellino*:19, s. 173) = 'Då kejsar Fredrik hade låtit gästerna tvaga händerna och borden var dukade och allt var klart för att man skulle sätta sig, så kom det tre svartkonstnärer till honom iklädda mantlar.'
- (8) e quando i Saracini vennero per combattere la Spagna, si fu elli in quella battaglia che si chiamò la Spagnata (*Novellino*:31, s. 200) = 'och när saracenerna kom för att besätta Spanien så var han i det slaget som kallades la Spagnata'.

Bland de fall där *sic* introducerar huvudsatsen efter en topik är topiken oftast en bisats med just temporal tolkning: en explicit tidsbisats som i (3)–(5) och (8), eller en absolut konstruktion med tidsbetydelse som i (6)–(7). Det semantiska förhållandet mellan framförställd bisats och huvudsats är inte entydigt. Det rör sig ibland om en logisk följd, eller en konsekvens, ibland om ren tidsföljd utan vidare implikationer. Svenskt *så* i detta bruk har beskrivits och analyserats av Ekerot (1988); se även SAG 2:670.³ Nedan kallar vi, efter SAG, detta *sic/så* för adjunktionellt.

Det fornromanska *sic* kunde även introducera huvudsatser i en narrativ följd, som i exemplen (9)–(14).

- (9) Envers le rei s'est Guenes aproismet, / Si li ad dit: «A tort vos curuciez ...» (*Roland*:XXXVI, 468–469) = 'Guenes närmade sig kungen / så sade han till honom "Ni gör fel i att vredgas".'

³ Ekerot diskuterar också en annan användning av *så*, nämligen den där *så* följs av en fullständig sats (*Om du nu tycker det, så varför gör du ingenting?*) Detta *så* har uppenbarligen annan funktion och annan status än vad vi diskuterar i denna artikel.

- (10) Cleimet sa culpe, *si* reguardet amunt, / Cuntre le ciel amsdous ses mains ad juinz, / *Si* priet Deu que pareïs li duinst. (*Roland*:CLXVI, 2239–2241) = 'han bekänner sin synd, *så* blickar han uppåt / han har höjt sina knäppta händer mot himlen / *så* ber han Gud att få komma till paradiset.'
- (11) Ne l'oeie mie bien salüé / Quant il me vint a l'estrier prendre, / *Si* me commanda a descendre. (*Chevalier*:200–203) = 'Knappt hade jag hälsat honom / förrän han kom för att gripa tag i min stigbygel / *så* befallde han mig att stiga av hästen.'
- (12) E Dio disse a lui; che è quello, che tu tieni in mano? E quello rispose; è una verga. E Dio disse; gittala in terra. E *sì* la gittò, e fu doventata uno serpente. (*Fiore*:30) = 'Och Gud sa till honom: vad är det som du håller i din hand? Och han svarade: det är en stav. Och Gud sade: kasta den på marken. Och *så* kastade han den och den blev till en orm.'
- (13) E, fatto questo, li disse; questi duoi segni farai dinanzi allo re, acciòchè ti credano ch'io ti mando; e, se a questi duoi segni non ti credesseno, piglia l'acqua del fiume e spargila insù la terra, e *sì* si convertirà in sangue. (*Fiore*:30) = 'Och då han gjort detta sa Gud till honom: dessa två tecken ska du göra inför farao så att de tror på att det är jag som har skickat dig. Och om de inte tror på dessa två tecken ska du ta vatten från floden och hälla det på marken och *så* kommer det att förvandlas till blod.'
- (14) *Sì* trapassammo per sozza mistura / de l'ombre e de la pioggia, a passi lenti ... (*Inferno*:VI, 100) = '*Så* gick vi genom en dyg blandning / av skuggor och regnvatten med långsamma steg.'

I dessa kontexter har *sic* ingen uppenbar annan funktion än den att introducera en huvudsats som för berättelsen framåt. Även här kan *sic* uppenbarligen översättas med ett svenskt *så* (jfr SAG 2:670). Nedan koncentrerar vi oss på detta bruk av *sic/så*, som vi från och med nu kallar det narrativa.

3 Tolkningar av det narrativa *sic* och *så*

Det framgår av de fornnromanska exemplen ovan att om berättelsen är i dåtid står *sic*-satsen typiskt i ett perfektivt tempus som *passé simple* (11), *passé composé* (9) eller *passato remoto* (12) och (14). Den svenska parallellen till den iakttagelsen är helt enkelt att detta (talspråkliga) *så* typiskt inleder huvudsatser i en narrativ kontext där en följd av händelser återges. Vi utgår från följande icke-autentiska exempel:

- (15) Först kom jag fram och *så* tog jag en taxi till hotellet och *så* gick jag in och *så* sa dom i receptionen att rummen var slut och *så* svarade jag att jag hade reserverat ...

Det väsentliga för att vi ska kunna introducera satserna med *så* är att händelserna presenteras som följande på varandra i tiden. Berättelsen kan växla mellan teliska och ateliska predikationer som i följande exempel:

- (16) *Så* gick jag upp på mitt rum och *så* sov jag en stund och *så* gick jag ner till restaurangen och *så* satt jag där resten av kvällen ...

Så signalerar här en narrativ sekvens. Det är bland annat en sådan sekvensläsning som brukar styra valet av perfektiv dåtid på romanska språk, såväl de äldre som de moderna.

Om vi i en sådan narrativ kontext försöker föra in en helt statisk predikation tvingar vi på uttrycket en "inträdande" tolkning. Vi utgår från *Colosseum ligger i Rom*.

- (17) Jag kom fram till Rom och *så* lämnade jag väskorna på hotellet och *så* tog jag en promenad och *så* låg Colosseum där ...

Den avslutande huvudsatsen signalerar förstås att berättaren lägger märke till Colosseum: det är ur berättarens synvinkel predikationen tolkas som en sekvens i förhållande till det föregående.⁴

Om en följd av ateliska predikationer ska tolkas som beskrivning av tillstånd, eller bakgrund, kan i allmänhet inte någon av dem introduceras av *så*. Tillägget av *så* i exempel (19)–(20) skapar återigen en inträdande tolkning som är acceptabel under vissa förutsättningar.

- (18) Solen sken och fåglarna kvittrade och sjön låg blank ...
(19) Livet var härligt. Solen sken och fåglarna kvittrade och *så* låg sjön blank ...

⁴ Att det är fråga om berättarens synvinkel signaleras också med ett deiktiskt adverb: vi måste säga *så låg Colosseum där*. #*Så låg Colosseum i Rom* hade i sammanhanget låtit märkligt.

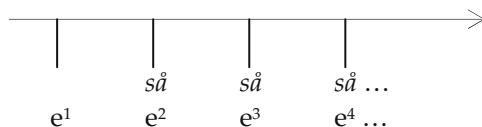
- (20) Han heter Johan, han är 30 år, och *så* bor han i Malmö och *så* har han familj ...

Det vi ser exempel på i (19) och (20) är en kontextförankring av ett annat slag än den som illustreras i till exempel (15) ovan. Vad *så* uttrycker i (19)–(20) kan inte vara en tidsföljd mellan event(ualiteter), utan snarare en följd av informationer, eller den följd i vilken berättaren kommer på dessa event(ualiteter). Sådillvida signalerar *så* i (19)–(20) förankring i en berättande kontext, men i detta fall inte till referenstiden utan till taltiden eller "taleventet".

Parallellen med det fornromanska *sic* omfattar även detta bruk. *Sic* kan nämligen förekomma i uppräknningar, till exempel av namn som i (21)–(22):

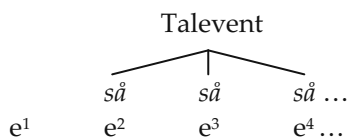
- (21) Richard li Velz e sun nevold Henri / E de Guascuigne li proz quens Acelin, / Tedbald de Reins e Milun, sun cusin, / E *si* i furent e Gerers e Gerin ... (*Roland*:XII, 171–174) = 'Rickard den gamle och hans brorson Henrik / och från Gascogne den tappre greve Acelin / Tedbald från Reims och Milun hans kusin / och *så* var där Gerers och Gerin.'
- (22) A l'uis de la cambre dehors / Fu Dodinez et Sagremors / Et Keus et mesire Gavains; / Et *s'i* fu pres mesire Yvains / Et avec els Calogrenans ... (*Chevalier*:53–57) = 'utanför dörren till rummet / stod Dodinez och Sagremors / och Keus och "mesire" Gavains / och *så* var där "mesire" Yvains / och med dem Calogrenans.'

Av detta drar vi följande slutsatser. Å ena sidan etablerar *sic/så* en relation till den grammatiska aspekten, ett faktum som är morfologiskt synligt på romanska språk. Å andra sidan förankrar *sic/så* meningen i ett narrativt sammanhang. Denna förankring kan i sin tur ske på två nivåer. För det första kan satserna förankras i referenstiden, dvs. i berättelsens interna tid. Vi illustrerar detta schematiskt i Figur 1. Pilen motsvarar här en tidsaxel och de olika förekomsterna av *så* signalerar en kronologisk följd av event(ualiteter).

Figur 1

För det andra kan de olika förekomsterna av *så* förankras direkt i taleventet, dvs. i berättarens tid. Detta illustrerar vi i figur 2. Listan med event(ualiteter) tolkas nu inte som händelser följande på varandra i tiden, men som en följd av informationer ordnade i förhållande till själva berättandet.

Figur 2

Figur 1 är en beskrivning av (15)–(16) ovan, medan figur 2 motsvaras av (19)–(20). Notera att satserna i (15)–(16) hade tolkats i kronologisk ordning även om de inte introducerades av *så*. I (19)–(20) är den relevanta tolkningen däremot bara tillgänglig om satserna introduceras av *så*. Det samma gäller förmodligen även fornfranskans (21)–(22).

Då vi har sett att *så* förankrar satser på en textuell eller narrativ nivå återstår det att visa att *så* samtidigt är ett grammatiskt element, integrerat i själva satsstrukturen.

4 *Sic* och *så* som narrativa partiklar

Eftersom *så* ger upphov till subjektsinversion förefaller det naturligt att anta att *så* upptar meningens första position, eller fundamentet, i likhet med spetsställda adverbial. Detta har föreslagits för det fornromanska *sic* (Buridant 2000:409), en analys som tar sin utgångspunkt i det förhållandet att fornromanska språk har tydliga tendenser till V2-ordföljd. Det finns emellertid skäl att tro att *så* inte är en konstituent utan ett syntaktiskt huvud, dvs. ett slags klitikon eller en partikel, som alltså inte på egen hand upptar den första positionen i ett satsschema, utan snarare hakas på det omedelbart följande verbet. Detta innebär att narrativt *så* i syntaktisk status är jämförbart med adjunktionellt *så*, som i SAG beskrivs som en ”gränsmarkör” efter ett adverbial i fundamentet (SAG 3:670).

Notera först att det adverbiella *så* som är anaforiskt i förhållande till en tidigare predikation (23) enligt gängse kriterier är en konstituent. Det kan modifieras (24) och fokuseras genom satsklyvning (25):

- (23) *Så* ska vi göra.
- (24) *Så* ska vi göra och *bara så* (inte på något annat sätt).
- (25) *Det är så* vi ska göra.

Detsamma gäller deiktiska tidsadverbial som *sedan*, *nu* och *då* (*Det var först sedan/nu/då som hon upptäckte vad som hade hänt*). Det narrativa bruket av *så* är uppenbart annorlunda eftersom det inte kan vare sig modifieras eller fokuseras.

Vidare, narrativt *så* står alltid initialt i deklarativsats, medan deiktiska adverbial kan förekomma i andra satstyper och då inte initialt:

- (26) Vad gjorde du *sedan/då/*så*?

Det finns en ytterligare väsentlig skillnad mellan *så* och ett adverb som *då*. I en följd av satser i en narration kan inte varje sats introduceras av *då*:

- (27) #Då kom han fram till Rom. Då gick han och tog en kopp kaffe. Då gick han vidare ...

Skillnaden mellan *då* och *så* kan uttryckas som en skillnad i räckvidd: *så* har en snäv räckvidd som sträcker sig över den enskilda satsen medan *då* etablerar räckvidd över en hel diskurs, eller ett längre stycke av narrationen. I exempel (27) får vi därför intrycket av att berättelsen "börjar om" för varje ny sats.

Härvidlag skiljer sig det modernsvenska *då* från bruket i äldre tid, då adverbet visar tendenser att användas narrativt. Exempel finns redan i runsvenska (där man för övrigt kan lägga märke till en liknande funktion hos *þar*, motsv. msv *där*), och sedan i fornsvensk litteratur.

- (28) Gæirmundr [f]jikk Gæirlaug møydomi i. *þa* fingur þau sun, að[an] hann drunknaði. En sunn do siðan. *þa* fikk ho[n] [Gu]ðrik. Ha[nn] ... þennsa. *þa* fingur þau barn. En mar æin lifði; hon het [In]ga. Ha[na] fikk Ragnfastr i Snutastaðum. *þa* varð hann dauðr ok sunn siðan. En moðir kwam at sunar arfi. *þa* fikk hon Æirik. *þar* varð hon dauð. *þar* kwam Gæirlaug at arfi Ingu, dottur sinnar. (U 29) = 'Germund fick Gerlög som ungmö. *Då* fick de son innan han [Germund] drunknade. Men sonen dog sedan. *Då* fick hon Gudrik. Han ... denna. *Då* fick de barn. Men en enda flicka levde kvar; hon hette Inga. Henne fick Ragnfast i Snottstad. *Då* blev han död, och sonen sedan. Men modern kom till arv efter sonen. *Då* fick hon Erik. *Där* blev hon död. *Där* kom Gerlög till arv efter Inga, sin dotter.'
- (29) Om morghonin arla stodh kesarin op at höra sin son at tala *Tha* gladdos alle riddara oc swena at thz skulle ske *Tha* komo the siw mästarene oc leddo han fore kesarin *Tha* kom mykith stiim oc thordyn swa at näplika hördhe hwar annan (*Sju vise mästare*:167) = 'På morgonen tidigt steg kejsaren upp (för) att höra sin son tala. *Då*

gladdes alla riddare och svennar att detta skulle ske. *Då* kom de sju mästarna och ledde honom inför kejsaren. *Då* kom mycket buller och åska, så att man näppeligen hörde varandra.'

Däremot användes inte *sva* narrativt i fornsvenska. Adverbet hade utvecklat temporal betydelse 'sedan', men behövde inte stå satsinitialt (även om sådana belägg också finns):

- (30) kunugen lät binda tomam vm händar. ok framleþa for sik. ok böþ *sua* hanom vända quinnona hugh atar tel sinna bön[d]a (*Leg Bu*:187–188) = 'Konungen lät binda Tomas händer och leda fram till sig och bjöd *så* honom vända kvinnornas håg åter till sina makar.'
- (31) och *swa* forswan sancte iacob (*Anna*:29) = 'och *så* försvann sankt Jakob.'

Ett modernsvenskt *då* avviker även från motsvarande adverb på närbesläktade språk som engelska och tyska:

- (32) Then he arrived in Rome. Then he had a cup of coffee ...
- (33) Dann ist er nach Rom gekommen. Dann hat er eine Tasse Kaffee getrunken ...

Analysen av engelska och tyska ligger utanför ämnet för denna uppsats, men det förefaller som om eng. *then* och ty. *dann* funktionellt och grammatiskt motsvarar ett svenskt *sedan*, eller möjligen ett fornsvenskt *þa*, snarare än ett modernt svenskt *då*. Det är nämligen fullt möjligt att upprepa *sedan* i samma typ av kontext:

- (34) Sedan kom han fram till Rom. Sedan gick han och tog en kopp kaffe. Sedan ...

Likheten mellan *sedan* och *så* är emellertid skenbar. Det finns en viktig skillnad i distribution. De båda elementen *så* och *sedan* kan samförekomma men bara i en viss följd.⁵

⁵ Om *så* föregår *sedan* har vi inte längre vad vi har kallat den narrativa tolkningen av *så* utan en tydlig konsekvensläsning (*Det började regna så sedan gick vi hem*). Vi väljer att åsidosätta det konsekventiella *så* i denna artikel.

- (35) Först kom jag fram, *sedan så* tog jag en taxi till hotellet, *sedan så* ...
 (36) *Först kom jag fram, *så sedan* tog jag en taxi till hotellet, *så sedan* ...

Kontrasten mellan (35) och (36) visar att *så* måste stå närmare det finita verbet än *sedan*. Notera också att *så* men inte *sedan* kan samförekomma med andra deiktiska adverb.

- (37) *Jag kom fram till stationen. *Sedan då/nu* tog jag en taxi till hotellet ...
 (38) Jag kom fram till stationen. *Då så* tog jag en taxi till hotellet ...

På denna punkt verkar det narrativa bruket av *så* sammanflyta med det adjunktionella.

Återigen är *så* här jämförbart snarare med fornsvenskt *þa* än fornsvenskt *sva*. Dels kunde *þa* samförekomma med initialt *síþan* 'sedan', dels användes *þa* adjunktionellt efter olika typer av adverbial (jfr Wenning 1930:20–22):

- (39) iohannes ... fäste granlica al ordhin hans, Sidhan *tha* gaf han sik mäst vin om thöm saman scrifwa (*Bo*:79) = 'Johannes fäste i minnet noggrant alla hans ord, sedan *då* gav han sig mest vinn om att skriva samman dem.'
 (40) oc fore thän kärleek som iak haffwer til thik. *tha* skipadhe iak swa thz thin fadher togh mik til husfru. (*Svm*:116) = 'Och på grund av den kärlek som jag har till dig, *då* ordnade jag så att din far tog mig till hustru.'

Konsekvenserna för en generativ satsanalys kan sammanfattas i korthet: Om ett modernsvenskt *så* är en partikel kan vi anta att det som syntaktiskt huvud klitiserar till verbet i Comp. I [Spec C], eller satsens fundament, kan vi anta en abstrakt Tempus-operator som motsvarar tidsförankringen (till referenstid eller berättartid beroende på kontext).

- (41) [CP [Spec Op] [C *så* [C tog]] [IP *jag en taxi*...]]

Vad satsstrukturen i (41) säger är att *så* är en partikel som klitiserar på det finita verbet. Denna tolkning är fullt förenlig med iakttagelsen att *så* kan samförekomma med andra element i satsens första position. Ett deiktiskt tidsadverbial i satsens första position är med detta sätt att se en lexikalisering av tidsoperatoren:

- (42) [CP [Spec *sedan*] [C *så* [C tog]] [IP *jag en taxi* ...]]

Satsstrukturen i (42) uttrycker tanken att huvudsatsen *sedan så tog jag* osv. bara skenbart är ett brott mot V2-restriktionen. I själva verket föregås verbet bara av en konstituent, nämligen *sedan*: *så* är en partikel och uppehåller inte en egen position i satsschemat.

Hela analysen kan utsträckas till de fornromanska språken där *sic* går att belägga efter framförställda tidsadverbial, som till exempel i (43)–(44) där *sic* introducerar huvudsatsen efter de inledande adverbet puis 'sedan' (43) och *ora* 'nu' (44).

- (43) Puis *si* chevalchent par mult grant cuntençon ... (*Roland*:LXVIII, 855)
= 'sedan *så* rider de iväg med stor möda.'
- (44) Or *sì* vo' che cci dichi in audienza (*Fiore*:87, 176) = 'nu *så* vill jag att du ger oss en audiens'

De fornromanska språken har V2-egenskaper och (43)–(44) förefaller därför bryta mot V2-restriktionen (t.ex. Adams 1987), men om analysen i (42) antas även för det fornromanska *sic* är (43)–(44) endast ytligt sett V3-strukturer.

5 Den historiska utvecklingen

En sista fråga rör framväxten av narrativt *sic/så*, en fråga som vi här endast kort kan beröra. De påfallande likheterna mellan det fornromanska bruket och det moderna svenska kan tyda på en påverkan, men problemet för en sådan analys är att det saknas en klar överensstämmelse i tid mellan fenomenen. Ursprunget till det fornromanska bruket ligger utom räckhåll, då det måste ha tagit form innan de romanska språken blir skriftspråk. Hursomhelst är bruket av det fornromanska *sic* i samtliga kontexter utom det adverbiala i exempel (1)–(2) kraftigt reducerat redan på 1400-talet (Marchello-Nizia 1997:353–355). Det svenska bruket av satsinitialt *så* i flera kontexter är av senare datum, i vissa fall betydligt senare, och en direkt romansk påverkan på svenska kan hursomhelst inte antas förrän efter 1400-talet. Vi måste därför vara öppna för möjligheten att utvecklingarna i princip är oberoende av varandra och att fenomen av detta slag kan uppstå helt spontant utifrån vissa givna förutsättningar.

En förutsättning för utvecklingen i svenska förefaller vara bruket av *sva/så* som ett adverb med ganska uttunnad temporal betydelse 'sedan' (jfr (31)–(31) ovan). Som sådant uppträder *så* med hög frekvens exempelvis i Peder Swarts krönika (c. 1560) i verbinitiala deklarativsatser (med eller utan subjekt; jfr Alving, 1916:17–18):

- (45) När han [Gustav Vasa] tå honom [drängen] hinte fick han ther igen klipperen och tingestet, men drengen vndslap och fick skogen. Wende *så* Götstaff om igen och drogh sin koes tijtt han sigh achtat hade. (*Swart:11*)
- (46) [Han] gaff sig *så* tillbaka igen ind j fergekarens gård, bleff ther *så* när then nattene öffuer törkandes sijn kläder, kom *så* sedan dagen ther effter till Aren Pederson. (*Swart:12*)

Också satsinitialt *så* förekommer sporadiskt i Swarts krönika, men är något vanligare i den något äldre Olaus Petri krönika (1540-talet), jfr följande:

- (47) Men konung Knwt satte en offuer Norige som heet Håkon, hwilkin ther en tijdh long regerade, och *så* drucknade han. (*Petri:47*)
- (48) ty toogh han Vngwin Götha konung sin skyldman, och satte honom vp för konung i Danmark och bleff *så* dödh. (*Petri:19*)

En annan förutsättning förefaller vara bruket av adjunktionellt *så*, ett bruk som vi menar röjer funktionen som partikel. *Sva/så* förefaller ha trängt ut det äldre *þa* i sen medeltid/tidig nysvensk tid (Ekerot 1988:230–236). Större undersökningar behöver emellertid göras av den diakrona utvecklingen.

6 Sammanfattning

Vi har sett att ett element som *sic/så* sammanbinder den enskilda satsens tid med diskursens, och att denna anknytning kan ske på olika nivåer: referenstid eller taltid. *Sic/så* skiljer sig till sin distribution från deiktiska tidsadverbial som *sedan*, *då* och *nu* och är snarast att förstå som en partikel med i huvudsak narrativ funktion. En fullständig analys av *sic/så* kan därför inte begränsas till en syntaktisk eller en narrativ förklaringsmodell utan måste bygga på en kombination av dessa. Vidare har vi noterat ett antal likheter mellan fornromanska data och svenska. Frågan är hur dessa likheter har uppstått då en direkt koppling i tid och rum saknas. Möjligheten att den narrativa funktionen spontant uppstår ur ett adverbialt bruk på olika språk oberoende av varandra kan inte uteslutas.

Källor

- Adams, Marianne 1987. *Old French, Null Subjects, and Verb Second Phenomena*. Doctoral dissertation, UCLA.
- Alving, Hjalmar 1916. *Det grammatiska subjektets plats i den narrativa satsen i svenskan*. Uppsala.
- Benincà, Paola, *under utgivning*, Introduktori semantiskt fattig. I *Grammatica dell'italiano antico* a cura di Lorenzo Renzi & Giampaolo Salvi, Il Mulino, Bologna.
- Buridant, Claude 2000. *Grammaire nouvelle de l'ancien français*. Sedes, Paris.
- Ekerot, Lars-Johan, 1988, *Så-konstruktionen i svenskan*. Lund University Press, Lund.
- Marchello-Nizia, Christiane 1997. *La langue française aux XIVe et XVe siècles*. Éditions Nathan, Paris.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik 1999. *Svenska Akademiens grammatik*, Norstedts Ordbok, Stockholm.
- Wenning, Alf 1930. *Studier över ordföljden i fornsvenskan*. A.-B. PH. Lindstedts universitetsbokhandel, Lund.

Citerade romanska texter

- Chevalier = *Le Chevalier au Lion ou Le Roman d'Yvain*, Chrétien de Troyes, traduction, présentation et notes de David F. Hult. Librairie Générale Française, Paris 1994.
- Fiore = *Fiore di Italia*, Guido da Pisa, a cura di Luigi Muzzi. Bologna, 1824.
- Inferno = *Inferno*, Dante Alighieri, a cura di Umberto Bosco e Giovanni Reggio. Le Monnier, Firenze 1988.
- Novellino = *Il Novellino*, a cura di Guido Favati. Bozzi, Genova 1970.
- Roland = *La Chanson de Roland*, Édition de Pierre Jonin. Gallimard, Paris 1979.
- Vita = *Vita Nuova*, Dante Alighieri, a cura di Michele Barbi. Bemporad, Firenze 1932.

Citerade svenska texter

- Anna = S:t Anna-Sagan, i *Ett fornsvenskt legendarium* 3, SFSS 7:3, utg. George Stephens, Stockholm 1874.
- Bo = *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne*, SFSS 15, utg. G. E. Klemming, Stockholm 1860.
- Leg Bu = *Ett fornsvenskt legendarium enligt Codex Bureanus*, i *Ett fornsvenskt legendarium* 1, SFSS 7:1, utg. George Stephens, Stockholm 1847.
- Petri = *En svensk Cröneka*, Olaus Petri samlade skrifter IV, utg. J. Sahlgren, Uppsala 1917.
- Swart = *Konung Gustav Is Krönika*, utg. N Edén, Stockholm 1912.
- Svm = *Sju vise mästare*, i *Prosadikter från Sveriges medeltid*, SFSS 28, utg. G. E. Klemming, Stockholm 1887–89.
- Upplands runinskrifter, granskade och tolkade av Elias Wessén*. Sveriges runinskrifter 6, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1940.

Jag kan tycka att...

Gardering på modet?

Lena Ekberg

1 Inledning

Gränsen mellan tal och skrift har luckrats upp i takt med att ny, snabb teknik för kommunikation i chatt, blogg, sms utvecklats (se vidare Svensson 2005:16). Eller är det kanske snarare så att talspråksfenomenen blivit synligare i den teknikbaserade kommunikationen? I bloggvärlden – på samma gång privat och offentlig – kan talspråkliga uttryck få fäste och uppmärksammas på ett sätt som förmodligen inte skulle skett för något årtionde sedan. Ett sådant uttryck är *jag kan tycka att...*, som inte bara används utan också diskuteras i bloggtexter:

- (1) Jag kan tycka att det är lite fegt att inte vara tydlig. Samtidigt kan jag förstå om man vill gardera sig.
(2008-10-02. URL: <http://bullshitbulletin.wordpress.com/>)

I citatet i (1) använder bloggaren själv på ett finurligt sätt det uttryck som diskuteras, *jag kan tycka (att)*.¹ Om man ser till hur det modala *kunna* används är *jag kan tycka* en märklig konstruktion. Den epistemiska användningen, där *kunna* betecknar en logisk möjlighet, är svårförenlig med första person, likaså den deontiska betydelsen av tillåtelse. Inte heller har *kan* här enbart en potentiell betydelse. I stället verkar konstruktionen fungera som en subjektiv *gardering* (eng. *hedge*); den markerar att

¹ Att-satsen är en del av konstruktionen men för enkelhetens skull refererar jag i fortsättningen till konstruktionen utan denna.

innehållet i den efterföljande *att*-satsen inte gäller fullt ut eller i alla sammanhang (se Brown & Levinson 1987:145). Talaren tonar med andra ord ner sitt påstående, eller till och med distanserar sig ifrån sin egen uppfattning.² Genom att subjektet är första person är konstruktionen dessutom en explicit *subjektiv* gardering.

En liknande funktion finner vi i vissa användningar av *man kan tycka/kan man tycka* där *man* av allt att döma refererar till (eller inkluderar) talaren/skribenten. Nedanstående exempel är ett citat ur ett brev från rektor Göran Bexell till de anställda vid Lunds universitet (via internwebben, november 2008):

- (2) Lunds universitet har på senare tid uppmärksammats med ledare både i Expressen och i Sydsvenskan – på ett mindre angenämt sätt *kan man tycka*.³ (min kursivering; http://www5.lu.se/o.o.i.s?id=2258&news_item=3117)

Med sitt sätt att uttrycka sig signalerar rektorn att han knappast känner sig personligt berörd av den negativa uppmärksamhet som han själv ytterst är ansvarig för. Han talar inte om sig själv som *jag* och han säger inte heller att han faktiskt *tycker* att hela saken är "mindre angenäm". Den tillagda svansen, *kan man tycka*, markerar alltså distans till innehållet i påståendet, vilket också är en form av gardering. (För övrigt signalerar även ordvalet "mindre angenämt" en distanserad hållning.) Användningen av *kan man tycka* i citatet i (2) är en gardering på samma sätt som *jag kan tycka*. Men *kan man tycka* (*man kan tycka*) fungerar inte nödvändigtvis och i alla sammanhang som en subjektiv gardering, eftersom *man* inte behöver referera till, eller ens inkludera, talaren. I det följande ska jag koncentrera mig på *jag kan tycka* och vid behov jämföra med *man kan tycka/kan man tycka*.

Jag kan tycka betraktar jag som en *konstruktion* i den betydelse som termen fått inom konstruktionsgrammatiken (Goldberg 2005). Förknipningen mellan form och funktion, dvs. mellan syntax och semantik/prag-

² *Jag kan tycka* är förstås inte det enda sättet att säga att man inte helt och hållet står bakom ett påstående. Det finns andra (mode)uttryck med liknande effekt, t.ex. *någonstans*, jfr *någonstans tycker jag att..*, eller till och med *någonstans kan jag tycka att..*

³ Den negativa uppmärksamheten gällde ett förslag om genuscertifiering framlagt av en arbetsgrupp som rektorn tillsatt.

matik, har gett upphov till en specifik ("unik") pragmatisk betydelse, eller snarare ett knippe betydelser: nedtoning, "negativ artighet", distans. Konstruktionen är inte fullständigt fast: såväl subjektet i nexusförbindelsen som huvud verbet kan varieras, men bara i viss mån. Som alternativ till *jag* förekommer *man*, som en svagare eller indirekt form av första person, eller som generiskt pronomen. Som alternativ till det dominerande *tycka* kan *känna* förekomma, och eventuellt andra kognitiva/mentala verb. Hjälp verbet *kunna* är fast; presensformen dominerar stort men preteritum förekommer (*man kunde tycka*). Konstruktionen kan varieras också syntaktiskt; *jag kan tycka* kan konstrueras antingen med bisatsobjekt, i vilket fall *jag kan tycka* typiskt följs av en *att*-sats, eller som påhängssats (*kan jag tycka*).

I den här artikeln ska jag beskriva *jag kan tycka* i relation till andra användningar av det modala *kunna* (avsnitt 2). Jag ska vidare ge en kortfattad semantisk analys av *jag kan tycka* och den närliggande konstruktionen *man kan tycka* (avsnitt 3). Slutligen ska jag försöka ringa in när och hur denna ursprungligen talspråkliga konstruktion dyker upp i skriftspråket (avsnitt 4).

2 Huvudbetydelser hos det modala *kunna*

Svenska Akademiens grammatik anger tre huvudbetydelser av *kunna*, med mer eller mindre tydligt inslag av 'möjlighet': epistemisk, deontisk och potentiell (Teleman et al. 1999, vol. 2: 298 ff.).

Den epistemiska betydelsen uttrycker en logisk möjlighet, jfr *Det kan mycket väl bli regn i kväll*. Också med kognitiva/mentala verb kan *kunna* få en epistemisk tolkning, jfr (3):

- (15) Jag kan tänka mig att han inte vill.

I (4) och (5) förekommer det epistemiska *kunna* i en konstruktion som till formen är identisk med den garderande konstruktionen:

- (4) *Man kan tycka att rivaliteten mellan dem inte borde vara så hård. Länderna ligger på var sin ände av kontinenten och megaklassikern här är ju mellan Brasilien och Argentina. Dessutom borde Colombias största rivaler vara Ecuador och Venezuela, två grannländer som fotbollsmässigt är av samma storlek. Men så är det inte.* (min kursivering; <http://www.svenskafans.com/varlden/colombia/artikel.asp?id=209840>)
- (5) *Jag bor i Stockholms innerstad som man kan tycka borde ha bra täckning. Så är det inte, helt värdelöst.* (min kursivering; <http://www.prisjakt.nu/bredband/?a=153>)

Exemplen är intressanta eftersom den epistemiska betydelsen hos *kunna* här realiseras i en sats med hypotetisk eller irreell betydelse. Det är en logisk slutledning att Stockholms innerstad har bra täckning (5), men denna slutledning visar sig vara fel på grund av att verkligheten ser ut på ett annat sätt än vad man kan förvänta sig. *Man kan tycka att X* kan alltså parafraseras med: Om det vore *som det ser ut att vara* så skulle man tycka X. Men inte bara det: talaren ger uttryck för hur hon menar att det "borde" vara. Konstruktionen *man kan tycka* är alltså här liktydig med *man skulle kunna tycka*. Denna hypotetiska användning av *kan tycka* noteras inte i Svenska Akademiens grammatik, som enbart anger *skulle kunna* och *skulle ha kunnat* som uttryck för hypotetisk/irreell betydelse (Teleman et al. 1999, vol. 2: 303).

Den deontiska betydelsen realiseras som tillåtelse (att utföra en aktion, etc.); verbet konstrueras både subjektsautonomt (6) och subjektorienterat, (7)–(8).

- (6) Cykeln *kan* stå där, det gör inget.
- (7) Självklart *kan man tycka* olika i detta ämne.
- (8) *Man kan tycka* vad man vill om X.

Den potentiella betydelsen anger att förutsättningarna är uppfyllda för att subjektet ska kunna utföra en viss aktion, jfr *Göteborgarna kan tycka till om stadsplanen på en ny webbplats*.

Den potentiella betydelsen är svår att skilja från den deontiska; jfr (7) som snarast är tvetydig mellan 'möjlighet' och 'tillåtelse' (eller innefattar båda betydelseerna). Den deontiska betydelsen förutsätter ju dessutom den potentiella. Eller som det uttrycks i Teleman et al. (1999, vol. 2: 300): "Om den person som har rätten att medge eller tillåta en aktion säger att aktionen är möjlig för subjektsreferenten, så innebär detta indirekt en tillåtelse". Ibland förs deontisk och potentiell samman (under beteckningen rotmodalitet), som hos Andersson (2007).

3 Betydelsespektrumet hos *jag/man kan tycka*

Som jag nämnde i inledningen till artikeln är konstruktionen *jag kan tycka* föremål för analys och diskussion på nätet. Somliga menar att den är ett onödigt inlindande, medan andra tycker den fyller en funktion. Låt mig börja med att citera ett blogginlägg från "Jenny", som tillhör den senare kategorin:

- (9) Själv använder jag gladeligen båda (sic) "kan tycka" och "kan känna". Samtidigt som jag lägger fram min åsikt, är det underförstått att jag inte tycker eller känner den enda sanningen - facit, eller att diskussionen är slut. Det är min åsikt men din är lika rätt. Säger jag att jag framt tycker eller känner - är det underförstått att jag tycker eller känner mer rätt än du och därmed är samtalet lite mer på upphållningen. Ordet kan innebära lite marginal helt enkelt. (2008-10-03 @ 15:48:04. URL: <http://heltvanlig.webblogg.se/> Postat av: Jenny)

Att låta samtalspartnern ha lika mycket rätt som jag själv är ett sympatiskt drag, ett uttryck för "negativ artighet" enligt Brown & Levinson (1987:70). Men vad är det för "marginal" "Jenny" pratar om? Handlar det bara om att ge lite utrymme åt den andre, eller? Rektorscitatet i inledningen (avsnitt 1) – *kan man tycka* – liknar *jag kan tycka* men handlar knappast om att vara artig mot någon annan. Snarare är det fråga om att markera distans till sina egna känslor och reaktioner. Det gemensamma för *jag kan tycka* och *kan man tycka* tycks alltså vara att man garderar sig, antingen mot andras uppfattningar eller mot sina egna. Sammanfattningsvis kan åtminstone två olika betydelser förknippas med *jag/man kan tycka*. Den ena är *nedtoning* av den egna åsikten, där talaren signalerar att det finns andra uppfattningar än hans/hennes. Jfr (10) där den kontrastiva betydelsen hos *samtidigt* ('å andra sidan') mildras av *jag kan tycka*:

- (10) *Samtidigt kan jag tycka* att ska man inte få prata om en känsla som många har? (min kursivering; <http://krokofil.krokodil.se/det-kan-val-handla-om-omsesidig-forstoelse>)

Den andra betydelsen som förknippas med *jag/man kan tycka* är *distansering*. Talaren tycker egentligen X men distanserar sig från sin egen uppfattning (som i rektorscitatet ovan); jfr också exemplen nedan:

- (11) *Jag kan tycka* att det är skönt när mina föräldrar tar med min 2-åring på äventyr en helg och lämnar mig och maken ensamma hemma. (min kursivering; <http://www.familjeliv.se/Foralder/Forum-3-59/m37574923.html>)
- (12) Men *även jag kan tycka* att man kan mötas någonstans i mitten, det gynnar oss nog bäst. (min kursivering; <http://www.doktorspinn.se/2008/10/26/821/>)

Den distansering som uttrycks i (11) och (12) kan också beskrivas som att talaren, mer eller mindre motvilligt, medger att hon har den uppfattning som hon ger uttryck för – därav innebörden att talaren inte riktigt står för påståendet. Betydelsen är med andra ord koncessiv. I (12) uttrycks den

koncessiva betydelsen också genom adverbet *även*. Användningen i (13) illustrerar en annan typ av gardering:

- (13) *Jag kan tycka att vissa lådor funkar alldeles utmärkt, särskilt de kylskåpskalla.* (min kursivering; <http://ctail.blogspot.com/2008/05/rets-rosvin-del-1.html>)

Här är det inte den explicita propositionen ("vissa lådor funkar alldeles utmärkt") som garderas, utan den underförstådda ("lådorna funkar utmärkt"). Garderingen är på sätt och vis överflödigt eftersom redan nominalfrasen *vissa lådor* markerar att den underförstådda propositionen endast gäller ibland. Om en proposition gäller delvis eller ibland, kan vi dra slutsatsen att den *kan* gälla. Kanske har vi där motiveringen till den utvidgade, pragmatiska användning som *jag/man kan tycka* fått?

4 När och hur blev *jag kan tycka* på modet?

Jag kan tycka är utan tvekan en konstruktion i ropet. En sökning på Google⁴ (1 juli 2009) ger en indikation på hur vanlig den är: träffarna uppgår till 56 400. En indikation på det frekventa bruket är dessutom att *jag kan tycka* har uppmärksammats just som ett modeuttryck. Bland beläggen på *jag kan tycka* finns nämligen också metaanvändningar, bland annat i diskussioner om uttryckets funktion och betydelse, jfr citatet i (1).

När blev *jag kan tycka* så vanligt att vi började uppmärksamma uttrycket? För att hitta de första skriftliga beläggen på konstruktionen får vi gå till Språkbankens konkordanser. Det visar sig att *jag kan tycka* är belagt första gången i Press 95; i pressmaterialen från 1965, 1976 och 1987 finns enbart belägg på *man kan tycka*. I de följande pressmaterialen⁵ finns *jag kan tycka* genomgående belagt, men ganska sparsamt jämfört med det dominerande *man kan tycka*. En hypotes är att *man kan tycka* är föregångare till det senare belagda *jag kan tycka*.

Låt oss se på några tidiga exempel på *man kan tycka* i pressmaterialet. I Press 65 finns det totalt sex förekomster av *man kan tycka* varav fyra följs av en *att*-sats. Två av beläggen återges nedan.

⁴ Sökningen gjordes på *jag kan tycka att*.

⁵ Press 96, Press 97, Press 98, GP 01, GP 02, GP 03, GP 04.

- (14) *Man kan tycka att* det är en ödets ironi att den samarbetsdebatt som haft starkast resonans inom högerpartiet resulterar i ett samgående mellan centern och folkpartiet [...]
- (15) *Man kan tycka att* pjäsen är destruktiv, men vad skall man i så fall säga om livet?

Betydelsen hos *kunna* i de båda exemplen (14) och (15) har inslag av både potentiell och epistemisk betydelse; den gemensamma nämnaren är betydelsen 'möjlighet', antingen denna är en logisk möjlighet (epistemisk betydelse) eller resultat av faktiska omständigheter (potentiell betydelse) (Teleman et al. 1999, vol. 2: 299, 301).⁶ Men betydelsen är, framför allt i (15), också koncessiv. Betydelsen av (motvilligt) medgivande (att pjäsen ifråga är "destruktiv") ligger nära den garderande betydelsen där talaren bara delvis står bakom sitt påstående.

Också i två talspråksmaterial från slutet av 60-talet och början av 70-talet⁷ är bilden liknande den i Press 65: det finns inga belägg på *jag kan tycka* men däremot ett par exempel på *man kan tycka/kan man tycka* med garderande betydelse, jfr (16):

- (16) de e väl en ren artihet att dom ska lära sej de svenska språket *kan man tycka* (min kursivering)

I beläggen från Press 65, (14) och (15), är betydelsen förmodligen inte subjektivt garderande, eftersom *man* knappast syftar på skribenten själv. Ett belägg från Press 95 – för övrigt det material där *jag kan tycka* dyker upp för första gången – illustrerar däremot en användning av *man kan tycka* som jag tolkar som subjektivt garderande, exempel (17). *Man* används här som ett svagare "jag" som talaren så att säga kan gömma sig bakom och konstruktionen *man kan tycka* blir därmed ett sätt att tona ner den egna åsikten.

⁶ Gränsen mellan de olika betydelserna av *kunna* är för övrigt inte skarp (Teleman et al. 1999, vol. 2: 298).

⁷ Talspråksmaterialet utgörs av två korpusar ur Talbanken, samtal/debatt respektive intervjuer. Se Einarsson (1974).

- (17) Med en växande befolkning på jorden ökar ständigt behoven av mat, råvaror och energi. Vid FN:s miljökonferens i Rio de Janeiro slog man fast att detta måste ske inom ramen för uthålliga, resursskapande produktionssystem samtidigt som de globala miljöhoten avvärjs. Principen om uthållig utveckling antogs som överordnad målsättning. [...] *Man kan tycka* att dagens miljödebatt borde handla om just detta: övergripande frågor om vilka resurssystem som är långsiktigt hållbara. [...] I stället har debatten kommit att handla om helt andra saker. (Press 65)

Både *man kan tycka* och *jag kan tycka* förutsätter och innefattar betydelsen 'möjlighet'. Den epistemiska betydelsen utgör hypotetiskt länken mellan det modala *kunna* och den garderande konstruktionen *jag/man kan tycka*. Men kanske krävs det också en koncessiv kontext för att den garderande betydelsen ska utvecklas. Som vi sett ovan, t.ex. (10) och (12), förekommer det inte sällan ett explicit koncessivt uttryck tillsammans med det garderande *jag kan tycka*; jfr också ett par belägg ur Press 01 och Press 02 där koncessiva uttryck, *även om* respektive *visst*, förekommer tillsammans med *jag kan tycka* :

- (18) ... jag förstår honom *även om jag inte kan tycka* att resultatet blivit helt lyckat. (Press 02; min kursivering)
- (19) – *Visst, jag kan tycka* att det varit lite väl många kopplingar mellan idrott och Popstad. (Press 01; min kursivering)

Huruvida *man kan tycka* och *jag kan tycka* har utvecklats parallellt ur samma typ av kontext, eller *jag kan tycka* är en vidareutveckling ur den garderande användningen av *man kan tycka* – det är en öppen fråga, som kräver en helt annan och mer omfattande undersökning.

Litteratur

- Andersson, Peter 2007. *Modalitet och förändring. En studie av må och kunna i fornsvenska*. Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap. 10. Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Brown, Penelope & Levinson, Stephen C 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Einarsson, Jan 1974. Projektet Talbanken. I: C. Platzack (utg.), *Svenskans beskrivning*. 8. S. 76–95.
- Goldberg, Adele 2005. *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Språkbanken. <http://spraakbanken.gu.se>
- Svensson, Jan 2005. Att skriva i offentligheten. I: *Ikoner – visioner och traditioner*. E-tidskrift, oberoende publikation utgiven av Bibliotekstjänst.
- Talbanken. [Tillgänglig genom David Håkansson, Nordiska språk, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet.]
- Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan, Andersson, Erik 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.

Namn kring terrängbanorna i Bovallstrand, Bohuslän

Birgit Falck-Kjällquist

I den sydligare delen av bohusgranitens område i Sotenäs kommun ligger tätorten Bovallstrand, som är ett gammalt fiskeläge längst ut på Bottnefjordens södra strand. Här har den livaktiga idrottsklubben IK Granit sitt huvudkvarter, bildad 1999.

Klubbens namn innehåller ordet *granit*, till vilket förutom denotationen 'bergart av visst slag' är knutet flera konnotationer som uttrycker styrka, hårdhet och orubblighet. Namnet anspelar dels på klubbens läge inom det bohuslänska granitområdet, dels på den styrka, orubblighet och uthållighet som förväntas utmärka klubben, dess medlemmar och dess olika idrottsaktiviteter.

Varje år ordnar klubben ett antal kortare och längre lopp med start och målgång i tätorten Bovallstrand, bl.a. ett krävande terrängmaratonlopp. Loppen bär ur betydelsesynpunkt genomskinliga namn som *Granitloppet*, *Äventyrsloppet*, *Soteledens terrängmaraton*, *Luciamaraton* m.m. Bestämningsleden i *Granitloppet* innehåller namnet på den arrangerande klubben *IK Granit* men som är fallet då det gäller klubbens namn kan namnet även anknytas till bergartsbeteckningen *granit*, syftande på att banan går över granit men också syftande på att det krävs styrka och uthållighet för att genomföra loppet. Namnet *Soteledens terrängmaraton* innehåller som första element namnet *Soteleden*, varom nedan. Alla loppen går längs skogs- och bergsstigar i det omväxlande skärgårdslandskapet. I samma område går också vandringsleden *Soteleden*, vars sträckning ibland sammanfaller med maratonbanans. Om namnen på åtskilliga platser i naturen, som man passerar, då man springer något av loppen eller då man promenerar längs *Soteleden*, kan man läsa i den nyligen utkomna Ortnamnen i Sotenäs härad, naturnamnen, som ingår som nummer 14.2 i serieverket Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. Några smakprov på speciellt framträdande naturlokaliteters namn presenteras emellertid här nedan.

De flesta terrängloppen startar vid Bovallstrands skola där också målgång sker. Vid startpunkten skymtar en vik av havet som kallas

Bottneffjorden eller *Bovallsfjorden*. Namnet *Bottneffjorden* är äldst belagt som Baatnefiorden 1594. Dess bestämningsled innehåller sockennamnet *Bottna*, som är en plural böjningsform av *botten*, här i betydelsen 'det innersta av en vik'. Namnet behandlas i OGB 16:1,109 f. Den alternativa namnformen innehåller namnet *Bovall*, på områdets dialekt *Buvall*, som är den alternativa och i trakten vanligen använda namnformen av tätortsnamnet *Bovallstrand*. Bestämningsleden i namnet *Bovall* innehåller antingen verbet *bo*, boh. *bu*, eller substantivet *bod*, boh. *bu*. Huvudleden innehåller *vall* 'gräsvall, strandvall'.

Efter starten följer man landsvägen mot sydöst. De flesta terrängloppsbanorna svänger sedan av norrut och går längs den brant stupande kanten av ett berg med det språkligt genomskinliga namnet *Ekelidberget*. På bergets sidor har förr funnits ekskog. Över öppna fält och genom gles skog går nu terrängloppsbanorna fram mot det vidsträckta *Marsöhälleberget*¹ och följer dess södra sida. Pålitliga äldre skrivformer av bergets namn har hittills inte påträffats. Uttalet tyder emellertid på att namnets bestämningsled sannolikt innehåller en kontraherad form med bortfall av intervokalt *h* av ett naturnamn **Marsöhällan*, vars bestämningsled innehåller boh. *marso* f. 'tumlare'. Huvudleden innehåller boh. *hälla* f. 'stenhäll'. Namnet användes i äldre tid sannolikt om en av de många olikformade stenhällar som finns på toppen av berget och vars form lett tanken till en tumlare. Flera av stenhällarna har namn som är i bruk bland ortsbefolkningen. Som exempel kan nämnas namnet *Hajfenan*, som betecknar en klippformation som liknar den triangelformade rygghälen på en haj. Namnet är knappast ett gammalt namn, eftersom *haj* normalt kallas *hå* i Bohuslän. Det kunde därför ligga nära till hands att anta att namnet *Hajfenan* ersatt ett äldre namn på formationen. Ett namn som *Hajfenan* har av i områdets äldre dialekt icke hemmastadda personer säkerligen upplevts som mera genomskinligt och närmare standardspråket än ett namn innehållande t.ex. det i dialekten i dag föga brukliga *marso*. Formen på tumlarens rygghäla är dock betydligt mera bakåtslutande och därigenom annorlunda än hajens, vilket kunde tala mot att formationen *Hajfenan* tidigare burit namnet *Marsöhällan*. En tanke kunde dock vara att formationen sedd ur en annan synvinkel och på ett längre

¹ Bergnamnet har tecknats upp efter det att OGB 14.2 gått i tryck och namnet behandlas därför ej där.

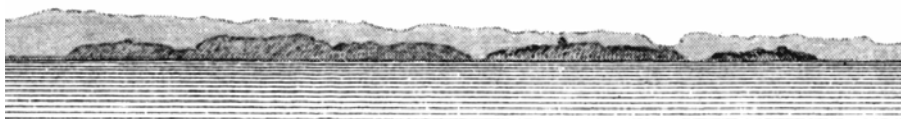
avstånd kunde ha fört tanken till ryggen på en tumlare, kanske som åtskilliga andra bergsformationer i kustbandet använd som naturligt landmärke vid navigation i kustfarvattnen. Jämför *Sparöd klåva* nedan. Berget är i dag, till skillnad från i äldre tid, skogbeväxt och omgivet av skog, vilket gör att det inte längre är möjligt att betrakta dess olika former på avstånd. Det går därför idag inte längre att avgöra om någon bergsformation från havet kan ha sett ut som en (del av) en tumlare, en marso. Bergnamnet *Marsöhälleberget* betyder i varje fall sannolikt 'berget med Marsöhällen' dvs. med den tumlarliknande stenformationen.

Fortsätter man längs samma bana kommer man så småningom fram till det markanta berget *Hankeberget*. Vid berget bodde den indelte soldaten Hank, vars namn ingår i bestämningsleden på bergnamnet liksom i namnet på det vid berget liggande området *Hank*.

Inte långt härifrån ligger *Vetteberget*, ett stort, högt, kalt och mörkt berg med vidsträckt utsikt. Berget syns vida ut över havet. Bestämningsleden i namnet *Vetteberget* innehåller ordet *vette* m. '(av timmer uppbyggd) vårdkase', vilket numera endast tycks förekomma som namnelement. Jämför fvn. *viti* m. 'Tegn, Mærke; Signal, navnlig om Brændestabel, der antændtes for saaledes at give Varsel om fiendtligt Indfald i Landet' (Fritzner). Längs Bohuskusten finns åtskilliga berg som innehåller namnelementet *vette*. Som exempel kan nämnas *Vetteberget* och *Råssö vette* OGB 20.2:231, 221. Bergen används ofta som naturliga landmärken av sjöfarande, eftersom deras markanta profiler syns långt ut över havet. De ingick förr i ett varningssystem av vårdkasar längs Bohuskusten.

Så småningom passerar man genom en av områdets två bokskogar, vilka båda helt enkelt kallas *Bokskogen*, och därefter den lilla skogssjön *Koderöd vatten*, vars namn i bestämningsleden innehåller bebyggelsenamnet *Koderöd*. Namnets huvudled innehåller *vatten*, som är det i Bohuslän vanliga ordet för en insjö, medan ordet *sjö* i dessa trakter endast denoterar havet.

Då man efter att ha sprungit den största delen av 21-kilometersbanan närmar sig bebyggelsen igen, kan man på nära håll se rakt igenom den i trakten välkända klyftan med namnet *Sparödklåvan* eller *Sparöd klåva*, som är en långt ut till sjöss väl synlig djup klyfta, på bohuslänska *klåva*, på gården Sparöds ägomark. Liksom så många andra bohuslänska bergsformationer används klyftan som naturligt landmärke vid navigation. Då man ser rakt igenom Sparödklåvan vet man sin exakta position, eftersom det endast är från en punkt ute på havet som det är möjligt att göra detta.

Väderö Storö

*Spårö klova
Lotsutkik*

Bilden i *Svensk lots* (1951, del 1, s. 22) visar den silhuett av Sparöd klåva som syns ute till havs och som utgör ett naturligt landmärke vid navigation. I a.a. (s. 40) kan man läsa följande: »Spårö Klova vid södra sidan av Bottnefjord visar sig som en klyfta mellan två berg, då den syns i sydost». Namnformen *Spårö Klova* är en missuppfattning av namnet sannolikt uppkommen genom att det bohuslänska uttalet av *a* i namnet *Sparöd* av en icke dialektkunnig person uppfattats som ett *å*-ljud.

Sotenäskusten, liksom för övrigt hela det bohuslänska kustbandet, präglas av kustsjöfart och fiske. Namngivningen längs kusten präglas naturligtvis på olika sätt härav. Bland annat har det navigationssystem som bygger på orientering efter enslinjer, antingen i form av kryssspejling med hjälp av två enslinjer eller genom att navigera sig fram längs en enda enslinje, satt sina spår i namngivningen. Enslinjen eller (vid kryssspejling) enslinjerna kan t.ex. utgå från den silhuett som uppstår då en naturlokalitet eller en artefakt betraktas ur en viss synvinkel och vars form ur denna vinkel kan liknas vid olika välkända begrepp, som t.ex. en marso, en getrygg, en häst, en pigghaj, en sadel osv. Enslinjerna kan också utgå från den bild som uppstår, då silhuetterna av två på visst avstånd från varandra och från navigatören liggande naturlokalteter eller artefakter ur en viss synvinkel sammansmälter till en enda bild. Före de elektroniska navigationssystemens tid var den metod som ovan skisseras den enda möjligheten till riskfri navigation. Systemet används även idag vid sidan av navigation med elektroniska hjälpmedel. Åtskilliga av de jämförelsenamn som förekommer längs kusten har säkerligen sin förklaring i namnbärarnas betydelse för navigationen. Om jämförelsenamns roll i navigationssammanhang och om navigation efter naturliga landmärken se t.ex. Hovda 1961, Falck-Kjällquist 1987:151 ff., 1990:307 ff. Om en formation som för namngivarens eller namnbrukarens tanke till en tumlare i äldre tid kunnat ses utifrån havet, är namnet *Marsöhälleberget* ovan ett exempel på ett jämförelsenamn av detta slag.

Den som inte känner för att ägna sig åt de krävande terrängloppen kan istället vandra en del av Soteleden, som är en väl utmärkt vandringsled på Sotenäset. Namnet *Soteleden* är en kortform av det längre *Sotenäsleden*.

Båda namnen anknyter till bygdens namn *Sotenäset* 'näset vid Soten'. Bestämningsleden i namnet *Sotenäset* innehåller namnet *Soten*, som betecknar det havsområde vid vilket Sotenäset ligger. Namnet *Soten* är en maskulin individualiserande bildning till en till verbet *suga* hörande stam **suht-* och kan sammanställas med det halländska bebyggelsenamnet *Sotanäs*. I SOH 2:250 framförs, med hänvisning till Jöran Sahlgren hos Brevner (1942:210), möjligheten att i bestämningsleden i namnet *Sotanäs* se ett ord utgående från ett med verbet *suga* besläktat **suht-*, i det halländska namnet syftande på strömdrag vid ett näs i sjön Fegen. Roger Wadström (1983:30) ansluter sig här till i sin tolkning av namnet *Soten* (**Sóti*) och anser att namnet innehåller ovannämnda med *suga* besläktade **suht-*, syftande på den starka sugningen som bildas då vattnet i brottsjöarna sugs tillbaka i den kraftiga baksjö som uppstår.

Tyvärr är det inte möjligt att få någon riktigt bra utsikt över Soten från Soteleden. Däremot kan man se ut över Bottnefjordens yttre del och skärgården där, om man vandrar en bit av Soteleden vid tätorten Bovallstrand. Närmast framför sig ser man då de holmar som kallas *Badholmarna*, förr även *Fiskholmarna*, gemensamt namn för ett antal småholmar med individuella namn som *Badholmen*, *Motholmen*, *Nordholmen* eller *Biskopsholmen* och *Sörholmen*. Bestämningsleden i de genomskinliga namnen *Badholmarna* och *Badholmen* innehåller substantivet *bad* eller verbet *bada* och syftar på att holmarna är Bovallstrands badplats och tidigare fungerat som badinrättning för besökande turister.

Bestämningsleden i det nu sällan använda namnet *Fiskholmarna* syftar på att man i äldre tid brukat fiska vid holmarna och torka fiskeredskapen på dem. På Nordholmen lär ännu på 1920-talet ha funnits vadbockar för torkning av vadar (fisknät). På holmarnas inbördes läge syftar de likaledes genomskinliga namnen *Mellanolmen*, *Mittholmen*, *Nordholmen* och *Sörholmen*. Namnen *Motholmen* och dess alternativnamn *Medholmen* kräver en något utförligare kommentar. Bestämningsleden i *Motholmen* innehåller sannolikt boh. subst. *mot* n. 'möte, förebud' även 'vägmöte, farledsmöte' eller 'det första man möter på en färd'. Namnet kan antingen syfta på att holmen är den första holmen man möter på väg ut till fiske från Bovallstrand, eller på att holmen ligger vid ett *mot* mellan två här sammanstötande byfarleder. Bestämningsleden i namnet *Medholmen* innehåller säkerligen *med-* 'som ligger i mitten, mitt-', jämför fvn. m. *mið-* 'mitt-'. Namnet *Biskopsholmen*, som är en alternativ namnform till *Nordholmen*, innehåller av okänd anledning subst. *biskop*. I samband med fiske var benämningar på prästmän av olika slag tabuerade, vilket gör förekomsten av ordet *biskop* i namnet på ett fiskeskär egendomligt. Enligt meddelare i Bovallstrand skulle sundet mellan Biskopsholmen och Mitt-

holmen eller Motholmen undvikas då man rodde ut till fiske, men då man rodde hem gick det bra att ro genom sundet.

De olika namnen på holmarna vid Bottnefjordens mynning får bilda slutvinjetten. Välkommen till Bohuslän och bohusgraniten Jan!

Källor och litteratur

- Brevner, Erik, 1942. *Sydöstra Närke:s sjönamn. Sjönamnen i Askers, Sköllersta och Kumla härader*. Uppsala. (SKGAA 9.)
- Falck-Kjällquist, Birgit, 1987. Struktur och namnsemantiskt innehåll som mönsterbildande faktorer i namn på fiskeplatser i tre svenskspråkiga områden. En preliminär rapport. I: *Nionde nordiska namnforskarkongressen. Lund 4–8 augusti 1985*. Red.: Göran Hallberg, Stig Isaksson & Bengt Pamp. Uppsala. (NORNA-rapporter 34.) S. 151–158.
- Falck-Kjällquist, Birgit, 1990. On toponyms of local coastal navigation systems. I: *Proceedings of The XVIIth international congress of onomastic sciences. Helsinki 13–18 August 1990*. 1. Red.: Eeva Maria Närhi. Helsinki. S. 307–313.
- Fritzner = Fritzner, Johan: *Ordbog over det gamle norske Sprog*. 1–3. 2. Utg. 1883–96. Kristiania. 4. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo. 1972. Oslo–Bergen–Tromsø.
- Hovda, Per, 1961. *Norske fiskeméd. Landsoversyn og to gamle médbøker*. Oslo–Bergen. (Skrifter frå norsk stadnamnarkiv 2.)
- OGB = *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län*. Utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg. 1–. 1923 ff. Göteborg.
- SKGAA = *Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien*. [Numera: *Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi*.] 1–. 1933 ff. Uppsala.
- SOH = *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Hallands län*. På offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen/Ortnamnsarkivet i Uppsala. 1–. 1948 ff. Uppsala (–København).
- Svensk lots 1. Skagerrak, Kattegatt och Öresund. Svenska och danska kusterna*. Utg. av Kungl. Sjökarteverket. 1951. Stockholm.
- Wadström, Roger, 1983. *Ortnamn i Bohuslän*. Stockholm.

Kvitter om Twitter

Mikrobloggen: ett samtal på en social arena eller ett publiceringsverktyg på 140 tecken?

Anna Gustafsson & Henrik Rahm

1 Inledning

Människan är en språkvarelse som ständigt jagar nya medel för sitt språkande. Annorlunda uttryckt är hon intresserad av att ta i bruk uppfinningar och tekniker för att förpacka och förmedla sin kommunikation. Jan Svensson har intresserat sig för olika sätt att kommunicera genom historien i sin bok om kommunikationshistoria (Svensson 1988), i en översikt över 1900-talets textslag (Svensson 2005a) och i en översikt över massmediernas textslag (Svensson 2005b). Denna fascination för kommunikationens föränderlighet delar vi med Jan och ägnar därför denna artikel åt en möjlighet till språkande, Twitter.

1.1 Vad är Twitter?

Twitter är en mikroblogg där varje inlägg begränsas till 140 tecken. Det är också ett socialt medium som exploderat under 2008 och 2009.¹ En av skaparna av Twitter, Evan Williams, förklarade i ett föredrag idén om att förena enkla statusuppdateringar till vänner (som de i Facebook) med sms. I föredraget, som hölls i februari 2009, förklarar han det enkla konceptet: "you say what you are doing, in a 140 characters or less, and people who are interested in you, get those updates" (Williams 2009). En

¹ Twitter lanserades år 2006 och blev ett eget företag året därefter.

av poängerna är att man kan skicka sina Twitter-inlägg, dvs. tweetar, från sin mobiltelefon likaväl som från sin dator, och att man också kan ladda ner inlägg från alla de vänner man följer via Twitter till sin mobiltelefon.

Idén är att människor ska kunna dela med sig av tankar och viktiga ögonblick direkt när det sker – och nå många på en gång. Evan Williams förklarar i samma föredrag att han själv har 40 000 som följer hans Twitter, s.k. följare, och efter föredraget får man veta att under de 8 minuter föredraget varade hann 50 personer (sannolikt i publiken) twittra om det.

Det är denna sociala funktion, möjligheten att få människor att känna sig som en del av nätverk, av att alltid kunna ha någon form av kontakt, som skaparna såg som Twitters primära funktion. Men, konstaterar Evan Williams, "what we didn't anticipate was the many many other uses that evolved from the system" (Williams 2009). Som exempel tar han Twitters funktion under San Diego-branden, då information om var branden befann sig spreds snabbare i Twitter än i andra medier. Andra exempel är snabb reklam för händelser som fått folk att snabbt söka sig till en plats, eller politikers twittrande i valkampanjer (t.ex. Obama, som använde Twitter flitigt i valkampanjen).

I denna artikel ska vi redovisa en undersökning av hur svenska twittar ser ut. Efter en snabb presentation av den svenska Twitter-världen, ska vi ägna oss åt språk och funktion i två typer av tweetar: *Svenssons* och *myndigheternas*.

1.2 Tekniken

Twitter är den mikrobloggtjänst som expanderat snabbast och samlat flest användare. Det finns också andra mikrobloggar, såsom Jaiku och Bloggy, som bygger på samma princip men skiljer sig på olika sätt. En skillnad är t.ex. att Jaiku och Bloggy mer tydligt fokuserar *samtalet*. Det innebär att man i gränssnittet både ser inlägget man själv gjort och egna och andras svar samlat. I Twitter ser man det flöde av inlägg man följer, men alla visas kronologiskt, så att ett svar på ett inlägg inte hamnar bredvid inlägget självt – däremot kan man samla alla kommentarer man själv har fått. I exemplet nedan syns ett vanligt Twitter-inlägg från en privatperson:

@flaggskepp Lägg in ett fot och en bio! Det är big no-no att ha den där standardavataren och inte säga någonting om sig själv.about 22 hours ago from web in reply to flaggskepp (FredrikWApril1)

Inlägget inleds med ett "Twitter-tilltal" – skribenten vänder sig till en person med signaturen "flaggskepp". Hela inlägget är alltså ett svar, eller åtminstone riktat till en viss person. I slutet av inlägget specificeras tidpunkt, och på vilket sätt inlägget gjorts. Inlägget kan göras från mobil eller från Twitter-webben, men det kan också göras från andra program som på olika sätt är länkade till Twitter. Så har det t.ex. skapats program som gör det möjligt att övervaka sin sociala värld på Twitter, Facebook eller andra sociala medier, och som också gör det möjligt att skriva inlägg som samtidigt publiceras på de olika sajterna (t.ex. TweetDeck). Många olika hjälpprogram och statistikverktyg har skapats för att utnyttja de möjligheter Twitter och andra sociala medier ger.

1.2 De svenska twittrarna

När man orienterar sig bland de svenska twittrarna kan man snabbt konstatera att Twitter tycks vara dominerat av journalister, datornördar, marknadsförare och politiker (riksdagsledamöternas tweetar kan till och med läsas på en egen sajt, nämligen <http://twixdagen.se/>). De privata twittrarna finns också, och framför allt verkar många av de politiker och journalister som twittrar blanda arbete och privatliv i sina tweetar. Generellt sett verkar det finnas en stor andel opinionspåverkare och marknadsförare av olika slag. Allt fler olika myndigheter finns också med, och en viktig fråga för oss är givetvis om de är med för att det finns en praktisk nytta med det, eller om de är med för att de vill vara "där det händer".

2 Svensson twittrar

Vi har använt Twitters sökfunktion och undersökt de 30 första resultaten vid en sökning på twittrare vid namn Svensson. En genomgång av dessa visar att fem av dem föredrar att skriva på engelska, sju blandar språk och de övriga 18 skriver på svenska. I föreliggande undersökning har vi vid en given tidpunkt valt de fyra senaste tweetarna från varje Twitter, men uteslutit de inlägg som skrivits på engelska. Det innebär att 77 Svenssoninlägg har analyserats språkligt.

Först och främst kan vi konstatera att av de 30 twittrarna presenterar sig mer än hälften som yrkesverksamma inom media, it och marknadsföring. 12 anger inte något yrke alls. Detta är ett förväntat resultat: det är media, marknadsförare och opinionsbildare som snabbast tagit till sig den nya tekniken och sett möjligheter för såväl förmedling av information som påverkan.

Svenssontwittrarna har oftast karaktären av statusuppdateringar eller oneliners, men de kan också vara svar på andras statusuppdateringar eller oneliners:

@tommie_joensson se där, du behövde bara tänka på SJ så lossnade det. SJ - kan ha milt mentalt laxerande verkan (nillesvenssonApr27)

Här kan man tydligt se en nära relation till statusuppdateringen på Facebook, som har samma format och som varit inspirationskälla till Twitter. Att skriva den här typen av statusrapporter tycks vara ett behov som uppstått med internets ökade spridning. Redan i en tidigare undersökning av LunarStorm (Gustafsson 2004) kunde konstateras att det i det offentliga dagboksskrivandet i webbcommunityn ofta förekom ett slags statusrapporter av följande typ:

Klippning.....
Hej hej..
Skönt det är att klippa sig....att bara få bort allt långa hår...jag gillar att ha kort och att få färga det....nu trivis jag...nyklippt och nu färgad....
Finns det något bättre?? Klart det finns men det är skönt att klippa sig och känna sig ”fin”...
Ha det bra....
//Malin

Låt oss nu se vad som utmärker dessa tweetar språkligt.

2.1 Svenssons språkliga drag

Språket hos de privata twittrarna är övervägande vardagligt. En indelning av tweetarnas satser och satsfragment i makrosyntagmtyper redovisas nedan i tabell 1:

Tabell 1. Makrosyntagmtyper i Svenssons tweetar

Makrosyntagmtyper	Antal	Andel
Subjektslösa satsformade	44	25 %
Fullständig sats	41	23 %
Satsförkortning och andra meningsfragment	32	18 %
– varav länkar	(5)	(3 %)
– varav mejladresser	(2)	(1 %)
Utrop och interjektioner	28	16 %
Tilltalsfraser	21	12 %
– varav Twitter-tilltal (@namn)	(20)	(11 %)
Imperativsats	6	3 %
Frågesats	2	1 %
Övrigt ²	1	< 1 %
Summa	175	100 %

Vi kan konstatera att en stor del av satserna är subjektslösa. Detta är väntat. Dels kan man tänka sig att det beror på den hårda utrymmesbegränsningen (som också gäller sms), dels kan man kanske säga att det ligger i inramningen: I Facebook är egennamnet redan ifyllt, och det är naturligt att fortsätta med ett verb. I Twitter är rutan tweeten skrivs i helt tom, men i det flöde man får när man följer andras inlägg ser man också namnet eller det alias personen skriver under:

junebuggy88 vill se minst en Ola Svensson konsert! (junebuggy 88
june14)

Men kanske är andelen subjektslösa satser helt enkelt en naturlig följd av det korta formatet. Vi kan åtminstone konstatera att endast enstaka av de 44 subjektslösa satserna handlar om något annat än subjektsellips av *jag* eller (möjligen) en anpassning till ett format där namnet eller alias står som första ord i meningen.

² Under övrigt har förkortningen RT räknats in. Förkortningen står för "retweet" och innebär en uppmaning om att någon eller några ska svara på det inlägg man just gjort. Det är alltså en imperativisk sats som förkortats.

I övrigt kan vi notera att här finns en hel del utrop eller interjektioner, och att det finns 20 Twitter-tilltal i de 77 undersökta tweetarna. Det tycks alltså som om en hel del av Svenssontwittrarna utnyttjar möjligheten att föra ett samtal med andra twittrare. I de 77 tweetarna finns bara fem länkar. Men som vi strax ska se är länkar regel snarare än undantag i myndigheternas tweetar.

2.2 Om att känna sig som del i ett samtal

Svensson twittrar alltså för att ge sin privata status, för att ge något slags jobbrelaterad status, för att ställa frågor och dela med sig av länkar, eller för att kommentera andras tweetar. Svenssontwittrarna har tydligt karaktären av samtal – eller kanske snarare av många parallella samtal. Det finns andra mikroblogger, såsom Bloggy, som vid undersökningstillfället har en struktur som gör det lättare att följa samtalet. En aktiv Twitter-användare kan bli apostroferad i ett inlägg som hon sedan kan se i sin mobiltelefon. Detta inlägg kan hon välja att svara på direkt med mobilen eller senare. Och eftersom alla ens följare också kan följa samtalet i sina telefoner eller i sina datorer så kan de haka på och flika in när de hinner. Men det blir ett fragmentariskt samtal, och i det gränssnitt som finns nu på Twitter blir det också svårt att följa samtalet om man inte är aktiv hela tiden. Är man inte det är det lätt att tappa bort sig i flödet och missa chansen att haka på samtalet.

Vi kan också konstatera att vissa användare inte följer andra, utan bara lägger upp egna tweetar (se t.ex. Helmersson 2009). För vissa tycks formulandet av oneliners vara viktigare än kommunikationen i sig.

Låt oss nu studera en sent anländ användare på Twitter-arenan: myndigheten.

3 Myndigheterna twittrar

Myndighetsmaterialet utgörs av tio tweetar från sju statliga, regionala eller kommunala myndigheter. Tanken med urvalet har varit att få en blandning av så olika myndigheter som möjligt för att inte jämförelsen med de privata twittrarna skulle bli alltför haltande. Hade vi enbart valt en myndighets tweetar är risken stor att vi hade valt tweetar skapade av en och samma informatör som jämförelse med 30 privata twittrare. Därför har vi valt sju myndigheter av olika slag: Stockholms stad, Lunds universitet, Region Skåne, Luftfartsverket, Arbetsmiljöverket, Polisen och Dramaten. För varje myndighet har tio tweetar i tidsföljd valts. Lunds universitet och Arbetsmiljöverket har dock bara nio respektive fem

tweetar totalt. Lunds universitets nio tweetar är daterade mellan 10/6 och 6/7. Här verkar förklaringen vara att myndighetens twittrande inte fått styrfart p.g.a. semester. Arbetsmiljöverket har visserligen twittrat sedan 4/5 men inte producerat några tweetar sedan 7/5. Detta verkar snarare vara myndigheten som kom av sig i sitt twittrande.

3.1 Myndigheternas språkliga drag

Språket i de olika myndigheternas tweetar skiljer sig åt i karaktär. Vi återger en del av denna variation nedan. Därefter gör vi en fallstudie av en av myndigheterna, Stockholms stad. Nedan i tabell 2 redovisas fördelningen av makrosyntagmtyper i hela myndighetsmaterialet.

Tabell 2. Makrosyntagmtyper i myndigheters tweetar

Makrosyntagmtyper	Antal	Andel
Subjektslösa satsformade	–	–
Fullständig sats	39	26 %
Satsförkortning och andra meningsfragment	104	68 %
– varav länkar	(50)	(33 %)
– varav mejladresser	–	–
Utrop och interjektioner	2	1 %
Tilltalsfraser	–	–
– varav Twitter-tilltal (@namn)		
Imperativsats	5	3 %
Frågesats	2	1 %
Övrigt	–	–
Summa	152	100 %

Tre av de sju myndigheterna – Stockholms stad, Lunds universitet och Region Skåne – har i princip bara två makrosyntagmer per tweet. Förklaringen är att dessa myndigheters tweetar främst består av rubriken till en nyhetstext på myndigheternas hemsidor förutom en länk.

Den vanligaste makrosyntagmtypen är meningsfragment med 68 %. Andelen för Stockholms stad och Polisen är 85 %, vilket har att göra med att rubrikerna till dessa myndigheters nyhetstexter i regel utgörs av nominalfraser. (Stockholms stads tweetar återges i sin helhet och diskuteras i följande avsnitt.) Den lägsta andelen har Luftfartsverket med 44 %.

Andelen fullständiga satser är 26 %, med en spännvidd mellan 56 % och 10 %. Den högsta andelen står Luftfartsverket för med 56 % som alltså verkar sträva mot fullständiga satser. De låga andelarna för Stock-

holms stad (10 %) och Polisen (14 %) förklaras av den höga andelen meningsfragment. För Dramaten beror den låga andelen snarare på att denna myndighet har störst meningsfragmentsvariation bland sina tweetar med t.ex. en puff i form av meningsfragment och en länk: *Veckans bloggare: Julia Dufvenius* <http://blogg.dramaten.se>. Här finns också uppmaningar som *Läs mer om Ung08 och Unga Dramaten* och utrop som *Försommar på Dramatens nya trappa!*

Fem av Polisens tweetar inleds enligt följande mall där endast ortnamnet varierar: *Sammanfattning dygn, Mora: Nedan följer ett urval av de händelser och anmälningar som inkommit*. Beroende på ortnamnets och länkens längd har i fyra av dessa tweetar den andra makrosyntagmen klippts av så att den har blivit till ett meningsfragment.

3.2 Fallstudie: Myndigheten som ville ut

De tio tweetarna från Stockholms stad hämtades 16/6 2009 och är betydligt kortare än de möjliga 140 tecknen. Textens längd varierar mellan 40 och 90 tecken, varav länken alltid utgör 25 tecken. Nedan återger vi de tio tweetarna exklusive länkarna med datum och antal tecken inom parentes:

1. Stockholms stads upphandling av gemensam it-service fastslagen (11/6 2009, 81)
2. Stockholms parker och naturområden (11/6 2009, 56)
3. Vem gör Sverige klokare? (10/6 2009, 47)
4. EU-projekt i Stockholm (9/6 2009, 45)
5. Spridningsseminarium av samverkansprojekt om barn och unga som far illa som [sic] (9/6 2009, 90)
6. Tyck till om Husby (5/6 2009, 40)
7. Invigning av nya Norra Bantorget (4/6 2009, 53)
8. Aktuell studie om rättvisa betyg (4/6 2009, 53)
9. Nya Kista torg invigs onsdag den 10 juni (3/6 2009, 58)
10. Världsunik företagsbyggare (3/6 2009, 50)

Både den vane och ovane Twitter-läsaren som skummar igenom dessa tweetar slås av att de liknar rubriker och stödord. När man klickar på länken som följer efter den första makrosyntagmen hamnar man i vart och ett av fallen på Stockholms stads webbplats. Samtliga tweetar återfinns under kategorin *Nyheter*, och de är identiska med rubrikerna till dessa nyhetstexter.³ Vilka slags texter är det då som Stockholms stad länkar till?

Den torra rubriken till text 1 döljer en viss dramatik, nämligen att en ansökan om överprövning hos länsrätten av upphandlingen har återkallats. Detta innebär att upphandlingsbeslutet är definitivt. I övrigt finns fakta om hur många som berörs av den nya it-servicen, vad den kostar och vad den innebär i besparing. Det finns ett mobilnummer till Stockholms stads it-direktör för den som vill ha mer information.

Text 2 är av en helt annan karaktär:

Stockholm är en grön stad och det är aldrig långt till parker, grönområden eller vatten. Omgärdad av Mälaren, Saltsjön, strövområden och strandpromenader finns det många ställen att hämta andan på. Inne i Stockholm finns stadsparkar och staden har även sju naturreservat, ett kulturreseptat och en nationalstadspark att njuta av.

Välkommen till något av stadens många naturområden för en stunds avkoppling eller ta del av olika aktiviteter - både på egen hand och i organiserad form.

Texten har ett tydligt släktskap med turistbroschyrer i sin entusiastiska beskrivning av staden och den avslutande välkomsthälsningen. Tre länkar finns för den som vill få substantiell information.

Tweet nr 3 utgörs av en lockande men knappast informativ fråga. Nyhetstexten på webbplatsen är en uppmaning att nominera till det nationella kunskapspriset i sex kategorier. En länk till en text om kunskapspriset avslutar tweeten.

Texten som hör till tweet 4 inleds som följer:

³ Med ett s.k. RSS-flöde – ett filformat som används för att dela ut webbinnehåll till prenumeranter, kan de publicerade nyheterna automatiskt publiceras också på Twitter, och här har Stockholms stad använt ett hjälp-program som gör just detta: Twitterfeed.

Fler och fler beslut som tas på EU-nivå påverkar den kommunala verksamheten. Därför är Stockholm med och tycker till om för staden viktiga EU-initiativ.

Stockholm har en hel del att lära ut – men också mycket som vi kan lära av våra europeiska grannar. Inom ramen för EU-projekt får vi tillfälle att visa andra städer hur vi i Stockholms stad utvecklar samhällsservicen samt lära av andra inom samma område.

Här slås an en ton av populärpolitisk (eller populistisk) informationstext med verbfrasen *tycker till*. Stilen växlar i återstoden av texten som denna utgång visar prov på:

Stockholms stad ska ta en aktiv del i och ha en funktionell organisation för att vara en viktig aktör i det europeiska arbetet. Stadsledningskontorets internationella avdelning har sedan årsskiftet 2007 ett uppdrag att säkerställa att staden inte missar att uppmärksamma för staden viktiga EU-initiativ. På så sätt kan staden på ett tidigt stadium anpassa verksamheterna till exempelvis EU-lagstiftning eller vara med att påverka EU-besluten via regeringen eller andra direkta och indirekta kanaler till EU-institutionerna.

Det inkluderande *vi* som användes i inledningen finns inte längre kvar, och i passagen finns flera exempel på uttryck från politiskt språk: *ta en aktiv del i, vara en viktig aktör*.

Länkar finns till pågående EU-projekt och uppmärksammade EU-initiativ.

Texten som är kopplad till tweet 8 handlar om en studie som publiceras årligen sedan 2001 om elevernas samlade betyg för grund- och gymnasieskola i Stockholms stad. Det finns en länk till den fullständiga rapporten.

Tweet 10 länkar till en längre intervju med Pär Hedberg som utsetts till månadens stockholmare *för sitt framgångsrika arbete som vd för Sting, Stockholm Innovation & Growth, Kista*. Efter intervjun följer en kort faktatext om Månadens stockholmare samt fem relaterade länkar.

Vad kan då sägas om Stockholms stads användning av Twitter? Det är slående att den senaste tweeten är från 11 juni trots att den 16 juni finns flera nytillkomna nyheter: två från 12/6, fem från 15/6 och en från 16/6. Detta innebär att bara en del av nyheterna publiceras på Twitter. Det verkar inte finnas någon tanke om att utnyttja Twitter som mikroblogg med kommentarer till väl utvalda företeelser knutna till Stockholms stad. Här kunde man tänka sig en medveten ledning för staden som utnyttjar Twitter för att sprida goodwill och göra reklam för viktiga

händelser. Eller finns det en tanke om att de intresserade ska få samma information antingen de går till webbplatsens nyheter direkt via webbplatsen eller via en tweet på Stockholms stad? I så fall kan vi likna tweeten vid papperstidningens puff på förstasidan för en text inne i tidningen. Vi kan också se tweeten som ett nytt förpackningsformat för webbplatsens nyhetstext eftersom länken till respektive tweet tar läsaren vidare till texten på webbplatsen. Vi frågar oss: Är detta ett medvetet val? Finns det en (om)tanke som strävar efter att behandla medborgarna så lika som möjligt oberoende av vilken kanal de väljer? Eller har staden hoppat på Twitter utan en genomtänkt policy för hur kanalen ska användas?

4 Några jämförelser

Vad säger oss en jämförelse av makrosyntagmandelarna hos Svenssons och myndigheternas tweetar? Likheten ligger i att båda materialen har ca en fjärdedel fullständiga satser. En skillnad finns i den mer än fyra gånger högre andelen meningsfragment bland myndigheterna, vilket kan förklaras med den höga andelen länkar. En annan skillnad är att myndigheterna saknar subjektlösa satser. Detta har troligtvis att göra med att myndigheterna inte använder sig av det kortfattade sms-, Facebook- och Twitter-språket, där subjektet är underförstått. Kan en myndighet överhuvudtaget fungera som underförstått subjekt språkligt?

Myndigheterna koncentrerar alltså sitt budskap genom meningsfragment istället för subjektlösa satser. Att bara Dramaten använder utrop och att inga av myndigheterna använder tilltalsfraser kan förklaras av att myndigheterna som institution och kollektiv står bakom tweetarna och vill undvika ett alltför personligt och expressivt språk. Det har också att göra med att myndigheterna inte tar aktiv del i Twitter som en social arena. Myndigheterna har ett tydligt monologiskt perspektiv, medan twitterarna snarare har ett dialogiskt perspektiv. Detta monologiska perspektiv bekräftas av det faktum att de flesta av de undersökta myndigheterna bara följer några enstaka twitterare – och Stockholm stad ingen alls! Undantagen är Dramaten och Luftfartsverket som följer 17 respektive 19 och Polisen som följer så många som 142.

5 Slutord

Med denna pilotstudie har vi velat visa hur den nya mikroblogger har tagits i bruk av sina användare. Vi har kunnat konstatera att den åtminstone inledningsvis domineras av människor med någon anknytning till medier. Vi har också konstaterat att den snabbt växande sociala arenan

drar till sig både aktörer som vill påverka och marknadsföra och aktörer som vill informera och nå ut till allmänheten. Bland dessa har vi valt att studera myndigheters bruk av Twitter sommaren 2009 och jämföra dessa med privatpersoner vid namn Svensson. Kanske kan denna pilotstudie inspirera forskare vid namn Svensson till vidare studier?

Jämförelsen mellan de två kategorierna av twittrare visar några viktiga skillnader. En sådan skillnad är att myndigheterna företrädesvis twittrar *monologiskt*, medan privatpersonerna twittrar *dialogiskt* – de är del av ett samtal. En tydlig yttring av detta är de Twitter-tilltal som förekommer hos privatpersonerna men saknas hos myndigheterna, liksom det faktum att myndigheterna mycket sällan följer några andra twittrare och än mindre svarar på andras tweetar. Dessa skillnader i syfte och funktion gör också att tweetarna får olika karaktär: privatpersonerna twittrar om vad de gör, vad de ser och vad de tänker. De tar del i samtalet. Jaget är underförstått och subjektet sätts sällan ut. Inte sällan formuleras tweetarna som slagkraftiga oneliners. Myndigheterna twittrar ofta i form av nedkortade pressmeddelanden, och tweetarna fungerar som puffar för texter på webbplatsen. Intressant är att de texter som myndigheterna länkar till ofta själva länkar till andra texter – via Twitter leds läsaren allt djupare in i myndigheternas textvärld. Skillnaden mellan Svenssons och myndigheternas twittrande kan alltså också beskrivas som en skillnad i funktion: *social* respektive *informativ*. Medan privatpersoners twittrande ofta kan handla om båda dessa funktioner, så är myndigheterna enbart *informativa* men har förstås också inslag av *marknadsföring* och *åsiktspåverkan* (om än knappast lika renodlat som hos företag eller politiska partier).

För många är Twitter bara en yttring av driften att synas och positionera sig, av behovet att ständigt påminna om sin egen existens och sitt värde i en kommersialiserad, hetsig tid. Här ser vi både de ständiga uppdateringarna om den egna verksamheten och mer eller mindre fyndiga oneliners. Men detta utesluter förstås inte snabba och vassa kommentarer till händelser i samhället. Den twittrare som vill och har förmågan kan på så sätt bli en viktig del i samhället. Särskilt viktigt är denna användning i diktaturer som räds demokratin. Twitter var t.ex. ett av de få sätten att få ut oberoende information från Iran under våren och sommaren 2009, liksom det var ett sätt att sprida budskapet om demonstrationer i Moldavien. Svaret på frågan i vår undertitel måste bli *båda*. Twitter är både ett publiceringsverktyg och ett samtal på en social arena. Men vad Twitter kan användas till och har kapacitet att utvecklas till är ännu för tidigt att sia om.

Källor och litteratur

- Gustafsson, Anna (2004). Att skriva personligt på en offentlig arena: om nätdagböcker på en svensk webbcommunity, LunarStorm. I: Holmberg, Claes-Göran & Svensson, Jan (red.) (2004). *Mediekulturer: hybrider och förvandlingar*. Stockholm: Carlsson.
- Helmersson, Erik (2009) Twittra utan att besvara. *Expressen*. 29/3 2009. (Tillgänglig via <http://www.expressen.se/kultur/1.1515631/twittra-utan-att-besvara>).
- Svensson, Jan (1988). *Kommunikationshistoria: om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Jan (2005a): Types of text in the Nordic Languages of the 20th century. I: Bandle, Oskar, Braunmüller, Kurt, Elmevik, Lennart & Widmark, Gun (red.) (2005). *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 2. Berlin: de Gruyter.
- Svensson, Jan (2005b): The language of the broadcasting and television in the 20th century. I: Bandle, Oskar, Braunmüller, Kurt, Elmevik, Lennart & Widmark, Gun (red.) (2005). *The Nordic languages: an international handbook of the history of the North Germanic languages*. Vol. 2. Berlin: de Gruyter.
- Williams, Evan (2009) TED-talk: *Evan Williams on listening to Twitter users*. Video talk. Feb. 2009. (Tillgänglig via www.ted.com).

Ett (o)tydligt problem

Om gymnasieskolans svenskämne

Fredrik Hansson

Då jag går igenom ett insamlat material till forskning om den språkliga delen av gymnasieskolans svenskämne, slås jag av hur svårt det är att finna några tydliga språkvetenskapliga begrepp. Någonstans i undervisningspraktiken försvinner de verktyg som rimligtvis ingår i svenskämnets kunskapsbas och som eleverna kunde ha arbetat med. Vad är det som händer – och varför?

Exempel 1: Gruppsamtal om språk

Någonstans i Sverige sitter gymnasieelever gruppvis och diskuterar en text som deras lärare försett dem med.¹ Det rör sig om ett e-brev för nät-fiske på en bitvis ganska knagglig svenska. Ett utmärkande drag är elevernas sätt att ta sig an uppgiften. De följer inte lärarens skriftliga instruktion – att tyst läsa igenom för att sedan högläsa ett stycke i taget och nagelfara varje mening och, slutligen, anteckna sina resultat. I stället skapar eleverna sin egen arbetsgång. I en grupp markerar eleverna med penna direkt på det utdelade pappret sådant som de iakttar. En annan grupp antecknar, men eleverna gör det var för sig utan att komma överens om vad som ska skrivas. I övriga grupper kastar man sig över texten och kommenterar sådant som man råkar få syn på. I vissa fall upptäcker eleverna att de är ostrukturerade:

¹ Text, uppgift och analys av elevsamtalen återfinns i Hansson (2008).

- 128 A: Alltså, vi diskuterar ju fel saker hela tiden.
- 129 B: Här står ju vad vi ska diskutera.
- 130 C: Ja, det står på framsidan.
- 131 B: Baksidan blir det väl men...
- 132 C: Jaja.
- 133 A: Vi kanske skulle ha läst detta innan vi...
- 134 B: Ja, men vi gör det nu då. [Läser tyst lärarens instruktioner.] För anteckningar – nej tack.
- 135 A: Öh, vi ska analysera texten för att se om det finns nån gemensam nämnare för alla, om det är, alltså, varför och vad det är, som om det är just svenska meningar som, eller så konstiga.
- 136 B: Vi får läsa texten helt enkelt då först.
- 137 C: Mm.
- 138 A: Läs ett stycke högt i gruppen noggrant och sakta. Tag sen en mening i taget och nagelfar den med tanke på frågorna ovan. För anteckningar.
- 139 B: Vi kan ta den första igen.
- 140 A: Ja.

I exemplet ovan tolkar A (135) uppgiften så, att man ska analysera texten i syfte att finna genomgående drag. Vad detta innebär rent praktiskt framgår av yttrande 138, där A läser upp instruktionerna. Lägg märke till att B redan har fastslagit att man inte ska bry sig om att anteckna (134). I andra grupper löser man förhållandet till instruktionerna genom att i efterhand slå fast att man gjort det man skulle:

- B: Är vi fjärdiga [tillgjort]? Nej, vi har väl gjort allting.
- A: Leta efter markörer som kan säga nåt om texten, det har vi gjort. Vilka typer av irregu- va fan?
- C: Irregulariteter. Finns det några samband mellan markörerna i texten?
- B: Markörer, det är ju stavfel och såna grejor.
- C: Ja.

Vad eleverna ska arbeta med är naturligtvis fastslaget genom uppgiftens formulering, men vad vi ser ovan är hur eleverna själva omdefinierar såväl innehåll som arbetssätt. Att man talar om sin verksamhet och i samtalet fastslår vad som gäller är inget märkligt i sig. Mats Landqvist (2006) visar hur förhandlare använder detta slags metakommunikation som ett

”diskursivt maktmedel” (Landqvist 2006:178) för att påverka samtalets ramar. De i samtalet dominerande eleverna A och B i det första exemplet ovan utövar just en sådan påverkan för att ange ramar för samtalet och verksamheten.

I de samtal jag studerat är det också tydligt att eleverna gör ett slags gränsdragning för vad som kan diskuteras och hur man kan göra det. De har inga problem med att anknyta till egna erfarenheter:

Jamen det är ju likadant. Jag- min mamma får såna mejl från Ebay. Dom bara: ja, vi har märkt konstig aktivitet på ditt konto och... Så står det då ett datum den, eh, blablabla. Vad då konstig aktivitet, liksom? Vad då, hur märker man att det är konstig aktivitet, liksom? Hur definierar man det? Och sen så, så uppmanar dom då, en länk efteråt. Öh, vi har blockat ditt konto för tillfället för alla köp, gå in på den här sidan och skriv in alla uppgifter, och va fan? Ja, och så det står på engelska. Gå in här på den här sidan och så är det en länk. Och skriv in alla dina uppgifter igen så blir kontot liksom upplåst igen.

Speciellt för eleverna på teknikprogrammet glider diskussionen ofta in på IT-relaterade detaljer:

- B: Jaja, det är klart alltså det, men sen å andra sidan, man måste ju ändå fatta att det är nåt som inte står rätt till. För tillfället föreslår vi att du klickar på länken blaha blaha blaha. Och visst, för nån som inte kan datorer och sånt så är den väl helt okej, men om man vet att, eh, säkerhetssidor inte ser ut på det där sättet...
- A: Dom är verkligen inte html.
- B: Ja, där är verkligen inte säkra sidor med html, så då går man ju inte in där.

Analys av gruppssamtalen visar bl.a. att eleverna i mycket liten utsträckning använder några begrepp som kan betecknas som språkvetenskapliga. Trots detta åstadkommer de många kloka samtalsbidrag genom att knyta sina iakttagelser till erfarenheter. Att gå utanför den snävare kontext som själva uppgiften innebär kan vara givande, eftersom kunskaper och begrepp som inte är specifikt kopplade till svenskämnet eller textanalys blir produktiva i samtalet. Tyvärr går eleverna inte på djupet med de rent språkliga frågor som texten väcker – möjligen just därför att de saknar verktyg i form av begrepp.

Exempel 2: Tema massmedier

Under större delen av en hösttermin följde jag kursen svenska A i en årskurs 1 på samhällsvetarprogrammet. Det insamlade materialet består av observationsanteckningar, utdelade och inlämnade skriftliga alster, inspelade gruppsamtal samt intervjuer med lärare, rektor och vissa elever. Mitt fokus var de delar av svenskundervisningen som är mer inriktade mot språkfrågor, och i det följande koncentrerar jag mig på ett intressant undervisningsförlopp.

Under tre veckor i slutet av terminen arbetar klassen med temat massmedier. Temat omfattar sammanlagt elva lektionspass i kurserna svenska A och samhällskunskap A. Under denna tid förbereder och genomför man ett besök på en dagstidning, man arbetar med lärobokstext, man får besök av Tidningen i Skolan och man tar upp reklam och bilder samt tidningsbegrepp. Temat mynnar ut i en individuell uppgift som lämnas in skriftligt till samhällskunskapsläraren. Arbetet är planerat i förväg av lärarna och presenteras för eleverna som får en översikt med mål, delmoment, uppgifter och schema. Målen är följande:

- att få kunskap om massmediernas roll i vårt samhälle (med tonvikt på dagspress)
- att kunna sammanfatta och presentera en text
- att öva färdigheten att skriva, argumentera och analysera
- att öva färdigheten att tolka och konstruera

Man får anta att det i de två sista målbeskrivningarna egentligen inte är att öva som är målet utan att eleverna ska lära sig att exempelvis tolka och konstruera diagram. Eleverna ska gruppvis läsa och muntligt inför klassen redovisa sidor ur ett kapitel i läroboken för samhällskunskap. Varje elev ska från fem förslag välja en individuell uppgift att arbeta med och sedan lämna in skriftligt vid temaperiodens slut. De individuella uppgifterna har följande rubriker:

- Att skriva en insändare
- Att läsa och analysera ledarartiklar
- Killar och tjejer på sportsidorna
- Könsdiskriminerande reklam
- Utlandsmaterialet i tidningar

Uppgiftsförslagen är tagna ur lärarpärmen till läromedlet Reflex för samhällskunskap (Almgren, Höjelid & Nilsson 2003). Trots detta ansluter de

väl till vad som kan betraktas som ett språkorienterat svenskämnesinnehåll. Insändaruppgiften har tre föreslagna arbetssteg:

1. Vad handlar debatten om just nu? Försök sortera efter ämnesområden.
2. Välj ut en "bra" och en "dålig" insändare och motivera varför de enligt din uppfattning har olika förutsättningar att påverka andra människors uppfattningar i den aktuella frågan.
3. Avsluta med att skriva en insändare i någon aktuell samhällsfråga som du tycker är viktig.

Bredvid dessa instruktioner finns en liten ruta med rubriken *färdigheter*. I rutan står det *skrivträning* och *argumentationsträning*. Ur svenskämnesdidaktisk synvinkel kan man alltså konstatera att uppgiften i sig rymmer stora möjligheter. Eleven ska motivera varför en autentisk insändare kan påverka. Här kunde man tänka sig att eleven behövde någon typ av språklig verktygslåda med begrepp hämtade inte minst från retorikens område. Möjligen kan formuleringen "enligt din uppfattning" innebära ett mer vardagligt formulerat tyckande. Att sedan skriva en insändare utifrån en autentisk debatt rimmar väl med svenskämnets ambitioner. Även här borde eleven behöva ta i bruk en språklig kompetens i form av ett speciellt skrivande. Under temats gång går svenskläraren igenom lite intervjuteknik samt hur man redovisar med hjälp av overhead-projektor. Någon speciell träning med tanke på elevernas individuella uppgifter finns inte med i planeringen.

Fem elever lämnar vid temats slut in sitt arbete om insändare. De fem eleverna har inga problem med att ringa in de viktigaste frågorna den vecka de dagligen läser tidningen för att kunna arbeta med temat. Jag ska inte här analysera elevernas egna försök till insändare enligt arbetssteg 3 ovan; jag vill bara kort nämna att de tar upp sådant som eleverna uppenbarligen är engagerade i, samtidigt som det inte finns mycket – om ens något – av de kunskaper om argumentation och skrivande som förvaltas av svenskämnet. Då eleverna enligt arbetssteg 2 ska specificera vad som är dåligt i den insändare de valt som varnande exempel, pekar de på att insändaren inte fyller någon funktion, att den är alltför gnällig, att den har en oklar målgrupp eller att den är meningslös eftersom den ändå inte kan ändra något. En typiskt bra insändare, däremot, lyfter fram något positivt, tar upp riktiga problem och föreslår realistiska lösningar. Den ska vidare innehålla "bra argument med sanna påståenden", som en elev

uttrycker det, den ska kunna påverka läsarens tänkande och uppfattning och den ska ta upp sådant som eleven själv finner intressant.

Det som kunde ha blivit en övning och en uppgift som föll väl inom svenskämnets domäner har snarare blivit ett vardagligt tyckande där bristen på analysverktyg i form av språkvetenskapliga begrepp är uppenbar. Som ovan nämnts är uppgiften formulerad inom samhällskunskapsämnets ram och den presenteras för eleverna av samhällskunskapsläraren. Detta kan givetvis ha påverkat elevernas sätt att arbeta genom att de utgått från en samhällsvetenskaplig diskurs där t.ex. exakta språkliga iakttagelser inte står i fokus. Det som exemplet visar är, menar jag, hur svenskämnets innehåll flyter ut och försvinner i en situation där man samarbetar över gränser.

Ett otydligt svenskämne

Hur ter sig då mina iakttagelser mot bakgrund av befintlig forskning? I sin avhandling om svenskämnet har Edmund Knutas (2008) använt bl.a. Basil Bernsteins begrepp klassifikation och inramning för att beskriva det han ser i sitt material. Klassifikation handlar om relationen mellan innehåll, i detta fall olika ämnesinnehåll. Bernstein (1975:88) skriver: "Where classification is strong, contents are well insulated from each other by strong boundaries. Where classification is weak, there is reduced insulation between contents, for the boundaries between contents are weak or blurred." Klassifikation handlar alltså inte primärt om innehållet, och det gör inte heller begreppet inramning: "Frame refers to the form of context in which knowledge is transmitted and received." Stark inramning innebär stark kontroll över hur eleverna arbetar. Även Anita Norlund (2009) har studerat aspekter inom svenskämnet med hjälp av Bernsteins begrepp:

Inramning ger besked om vem, läraren eller eleven, som har kontrollen över urvalet [...]. Stark inramning betyder tydliga och uttalade relationer mellan lärare och elev, oftast hierarkiska. [...] Svag inramning betecknar en mindre hierarkisk och mer avspänd relation. Elever föreslår i sådan undervisning själva material och aktiviteter eller presenterar sina åsikter i diskussioner. (Norlund 2009:55)

Meta Cederberg (2006:141) betecknar den gymnasieundervisning som hennes invandrade informanter mött i Sverige som just svagt klassificerad. Ur hennes resonemang kan man utläsa möjligheten att detta är något typiskt för svensk skola (Cederberg 2006:213). Är då gymnasieskolans svenskämne svagt klassificerat? Knutas (2008) anför från sitt material fle-

ra fall där svensklärare väljer ett innehåll som öppnar upp gränserna mot andra ämnen. Ett exempel är då man i svenska, engelska, historia och samhällskunskap arbetar med ett demokratitema där det är svårt att se något specifikt svenskämnesinnehåll (a.a.:173). Knutas (a.a.:260) pekar på det diffusa läge som uppstår då den enskilde lärarens ambitioner att integrera svenskämnet utåt genom att utgå från större, samhällsrelaterade frågor (t.ex. krig och våld) inte stötts av vare sig den lokala skolkoden eller eleverna själva. Knutas menar även att kursplanen i sig innehåller en svag klassifikation och oklara formuleringar, vilket leder till osäkerhet hos lärarna (a.a.:281). Knutas konstaterar att "[ä]mnesgränserna är vaga och lärare ger olika uttryck för vad som är svenska i skolan" (a.a.:282).

Även elever har naturligtvis en uppfattning om vad svenskämnet egentligen är och vad det innehåller. I sin avhandling om skrivande i gymnasieskolans svenskämne visar Suzanne Parmenius Swärd (2008) emellertid att osäkerheten finns också hos eleverna. Exempelvis anger flera elever att de utvecklats bl.a. i sitt språk under gymnasietiden men att de inte med säkerhet kan avgöra om det beror på svenskundervisningen (a.a.:220), något som ligger i linje med Parmenius Swärds iakttagelse att "[s]ynen på språk utgår [...] från föreställningen att elever automatiskt och på egen hand kan utveckla sitt språk och sitt skrivande" (a.a.:225). Beträffande elevers vilja till egen utveckling ger Lotta Bergman (2007:169) exempel på att elever från vitt skilda gymnasieprogram uttrycker motivation då det gäller att uppnå någon typ av språklig kompetens som är kopplad till deras individuella framtidsplaner, och Parmenius Swärds informanter uttrycker möjligheten att i skrivandet utveckla "metakunskap för analys och kritisk granskning" och "stilvariation för möjlighet till alternativ, text- och genremedvetenhet" (Parmenius Swärd 2008:224). I den genomförda undervisningen tycks däremot sambandet mellan svenskämnet och framtida studier saknas: "Ingen elev kopplar ihop det skrivande som sker i svenskämnet med ett skrivande inom universitet eller högskola", skriver Parmenius Swärd (a.a.:223). Att ett fortsatt, akademiskt skrivande kan bli svårt framgår av Sofia Asks (2007) studie av stadieövergången från gymnasieskolan till högskolan: "Studenterna i undersökningen upplever att svenskundervisningen på gymnasiet inte gett dem en god grund för det akademiska skrivandet och att den undervisning de tog del av på gymnasiet i de flesta fall inte har någon koppling till fortsatta studier" (a.a.:113). Problemet begränsar sig naturligtvis inte till svenskämnet och skrivande; Ask pekar på att nya högskolestudenter möter en helt ny miljö med en för dem ny diskurs, vilket kan leda till ett slags språklig chock (a.a.:156).

Ett starkt svenskämne

Låt oss återvända till mina två exempel. I de inledningsvis refererade gruppsamtalen ser vi, menar jag, utslag av en svag inramning. Denna beror inte på lärarens utformning av övningen i fråga; det är eleverna själva som fastslår hur man ska gå tillväga – oftast i strid med lärarens skriftliga instruktioner, vilka, om de hade följts, hade resulterat i en starkare inramning. Eleverna har en tendens att gå utanför den givna texten och istället tala om egna erfarenheter; de glider från ett samtal om språkliga fenomen till ett samtal om teknikaliteter, vilket jag ser som ett uttryck för svag klassifikation. I exemplet massmedier finns, menar jag, en till svenskämnet relaterad potential som inte förverkligas. Istället försvinner svenskämnesinnehållet till förmån för ett vardagligt tyckande. Idealet vore om svenskläraren och hennes ämne, då man går in i olika typer av samverkan, kunde bidra med en väl utmejslad kompetensprofil som, för att anknyta till exemplet ovan, bl.a. bygger på kunskaper om språket, verktyg för textanalys och färdigheter i att producera texter för givna ändamål.

Mina exempel och min genomgång ovan pekar på att svenskämnet framstår som otydligt och att den potential som man kan hävda finns exempelvis utifrån en språkvetenskaplig kunskapsbas inte realiseras. Rimligtvis vill alla aktörer – beslutsfattare, elever, föräldrar och lärare – ha ett starkt svenskämne, och därför behövs såväl fortsatt diskussion som mer forskning om svenskämnets innehåll och praxis.

Referenser

- Almgren, Hans, Höjelid, Stefan & Nilsson, Erik, 2003. *Reflex lärarhandledning*. Malmö: Gleerups.
- Ask, Sofia, 2007: *Vägar till ett akademiskt skriftspråk*. (Acta Wexionensia 115/2007) Växjö: Växjö University Press.
- Bergman, Lotta 2007. *Gymnasieskolans svenskämnen – en studie av svenskundervisningen i fyra gymnasieklasser*. (Malmö Studies in Educational Sciences No 36) Malmö: Lärarutbildningen, Malmö högskola.
- Bernstein, Basil 1975. *Class, Codes and control. Volume 3. Towards a Theory of Educational Transmissions*. Routledge & Kegan Paul: London.
- Cederberg, Meta 2006. *Utifrån sett – inifrån upplevt. Några unga kvinnor som kom till Sverige i tonåren och deras möte med den svenska skolan*. (Malmö Studies in Educational Sciences No 22) Malmö: Lärarutbildningen, Malmö högskola.
- Hansson, Fredrik 2008. *Tala om text. Om gymnasieelevers metaspråk i gruppsamtal*. (Malmö Studies in Educational Sciences: Licentiate dissertation series 2008:8) Malmö: Lärarutbildningen, Malmö högskola.
- Knutas, Edmund 2008. *Mellan retorik och praktik. En ämnesdidaktisk och läroplans-teoretisk studie av svenskämnena och fyra gymnasielärares svenskundervisning efter gymnasiereformen 1994*. (Doktorsavhandlingar inom den Nationella Forskarskolan i Pedagogiskt Arbete nr 14/Doktorsavhandlingar i pedagogiskt arbete nr 24) Umeå: Fakultet för lärarutbildning, Umeå universitet.
- Landqvist, Mats 2006. *Förhållares kommunikativa kompetens*. (Studier från Örebro i svenska språket 1) Örebro: Örebro universitet.
- Norlund, Anita 2009. *Kritisk sakprosaläsning i gymnasieskolan. Didaktiska perspektiv på läroböcker, lärare och nationella prov*. (Göteborg Studies in Educational Sciences 273) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Parmenius Swärd, Suzanne 2008. *Skrivande som handling och möte – gymnasieelever om skrivuppgifter, tidsvillkor och bedömning i svenskämnet*. (Malmö Studies in Educational Sciences No 42) Malmö: Lärarutbildningen, Malmö högskola.

Textens fragmentering och läsa- res meningsskapande

Jana Holsanova & Andreas Nord

1 Den multimodala texten

Att många texter i dag är påfallande visuella är väl känt. Jan Svensson har t.ex. skrivit följande apropå tidningsutformningen i dag:

Offsettryck, förbättrad bildframställning och datorisering har bidragit till att ge tidningssidorna ett helt annat utseenden än de hade tidigare. Typografin har blivit luftigare, och rubriker och bilder har blivit fler och större. I vissa fall har grafiska framställningar kommit att bära den tyngsta informationsbördan medan den beledsagande texten har fått ett slags stödfunktion. (Svensson 1996:146)

Detta skrevs år 1996, men det visuella har knappast blivit mindre betydelsefullt sedan dess. Det räcker att jämföra ett modernt tidningsuppslag med ett hundra år gammalt för att se skillnaden, men det gäller även för många typer av populär fackprosa att den visuella sidan blivit viktigare. Sådana moderna, multimodala texter är fragmenterade i den meningen att de byggs upp av en rad olika visuella element. Här kan förutom brödtexten finnas bilder, grafer, kartor och punktlister och skriften kan vara organiserad av layoutelement som ramar, rutor och streck. Denna fragmentering innebär också ofta en avsaknad av den självklara linjära läsordning som mer utpräglat språkliga texter har. Det är inte självklart i vilken ordning man ska ta sig an textens delar.

En utgångspunkt här är att det visuella på många sätt har en avgörande betydelse för hur texten kan göras meningsfull och användas av en faktisk läsare. Denna syn på texten som någonting mer än en rent språklig struktur brukar man tala om som ett vidgat textbegrepp (jfr Karlsson 2007). Inom textlingvistik har man traditionellt varit intresserad av "vad som får texter att hänga samman". Man har sett detta som en språklig fråga. När det handlar om multimodala texter måste man dock se på samband som går utöver språket. Hur relationer mellan element

inom olika modaliteter i den multimodala texten, t.ex. skrift och bild, skapas är inte minst viktigt för att se vilken läsväg mellan de olika visuella elementen som görs naturlig – och vilka följder detta får för läsarens faktiska textanvändning. Läsare av dagens komplexa fragmenterade texter ställs nämligen inför höga krav. De måste välja läsvägar och ingångspunkter, integrera information från skrift, bild och grafik och skapa mening från den fragmenterade texten. Men hur ser förutsättningarna ut, och hur integrerar faktiska läsare information från skrift, bild och grafik? Hur påverkar textutformningen läsningen och kan vi stödja läsarna i deras sätt att skapa mening med fragmenterade texter?

Artikeln består av två delar. I den första diskuterar vi produktperspektivet, alltså hur samband i multimodala texter kan markeras. Här görs också en historisk jämförelse. Den andra delen har ett receptionsperspektiv och redovisar empiriska resultat av en undersökning av läsning av multimodal tidningstext, och vi diskuterar vilken effekt olika textutformningar får för läsbeteendet. Detta leder fram till en slutdiskussion om slutsatser för modern textutformning.

2 Ett historiskt produktperspektiv

Samband över modalitetsgränserna skapas på olika sätt. Här diskuteras några av dem. Diskussionen utgår från två exempel (figur 1–2) som beskriver beskärning av fruktträd. De har hämtats ur en svensk trädgårdsbok med ambitionen att utgöra "standardverk" på trädgårdsområdet från 1874 och en motsvarighet från 2005. De iakttagelser som görs bygger dock på bredare undersökningar av svenska trädgårdsböcker i ett längre tidsperspektiv (Nord 2007, 2008). Analyserna bygger bl.a. på Karlsson & Ledin 2000 och Kress & van Leeuwen 2006 (se Nord 2008 för vidare referenser).

d d, som förkortades och från hvilka små bukettqvistar framkommit, beskäras såsom tvärstrecken å figuren utvisa.

4. Om fruktträds uppdragande i kronform.

At alla de former, hvari fruktträd uppdragas, är kronformen den viktigaste, dels emedan kronträd lefva betydligt längre än andra i mer eller mindre onaturliga former danade träd och dels derför att de efter utplanteringen på deras blifvande platser ej kräva någon särdeles tidsödande årlig beskärning. Kronträd planteras också allmänast och äro vid all fruktodling i större skala säkert de lämpligaste.

Allt efter stammens olika höjd benämnas vanligtvis träden: högstammiga, med 6–7 fots stam, halftammiga, med 3–5 fots samt lågstammiga, med 1–2 fots stam. Af lokala omständigheter beror, hvilken stamhöjd är bäst passande; vidare hänsom längre fram.

Såsom redan i det föregående (sid. 6–9) är nämd, böra alla kronträd vara förädlade på starkväxande grundstammar.

a) *Stammens bildande.* Med den här beskifna beskrifningsmetoden afses att åstadkomma träd med kraftiga och raka stammar, som under uppdragsperioden ej behöfva stöd af något slag. Den grundar sig på naturens eget förfaringsätt, såsom af följande exempel åskådliggöras. En trädplanta, uppkommen af frö, består vid första årets slut merändels endast af en enkel qvist, försedd med ett antal knopp-par (fig. 38), från hvilka året derpå skott utskjuta (fig. 39); af dessa är toppskottet (a) kraftigast och har förlängt den lilla stammen; af sidoskotten äro de nedersta (g, h, i, k) mer eller mindre svaga, de öfre (b, c, d, e) betydligt kraftigare. Från toppkvisten (a) utvecklas påföljande år nya skott af samma beskaffenhet som de under andra sommaren framkomna, och från sidokvistarna utskjuta

Fig. 38.

Fig. 39.

även sådana. På detta sätt fortgår trädets tillväxt år från år, men allteftersom det skjutet i höjden, blifva de nedre grenarna allt svagare, tills de efterhand aflyta och bortfalla; de ha likväl då fullgjort sin bestämmda, nämligen att bidraga till förstärkande af stammen. Denna här merändels rak och säftri samt alltid af en i förhållande till kronan proportionerligt stadighet.

b) *Första årets beskärning.* Om lågstammiga träd skola uppdragas, afskärres ledkvisten (det under föregående summer utväxta skottet hos de okulerade eller hufvudskeppet hos de ympade stammar) vid den höjd, der kronans nedersta grenar komma att sitta, hvarvid för öfrigt iakttagas det som längre fram anføres om kronans bildande första året. Den s. k. toppen hos de okulerade (se fig. 16, b) eller på sidan af stammen ympade träden aftages samtidigt tätt intill förädlingsstället; sidokvistarna hos de ympade bortskäras äfven helt och hållet.

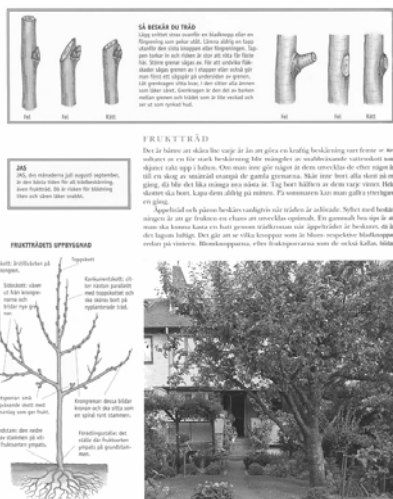
När träden deremot skola erhålla högre stammar, afskärres af ledkvisten en större eller mindre del, i afsigt att få de flesta qvistarittande knopparna att utväxa till skott, afsedda att bidraga till stammens stadighet; är den kraftigt aftages en tredjedel af dess längd, är den svag och spenslig två tredjedelar; endast i det fall att ledkvisten är särdeles grofväxt och tillika har en rik och villdildad toppknopp, lemnas den oförd. Vid ledkvistens toppning tillses, att öfversta knoppen, som skall utväxa till stammens förlängning, är både stark och så ställd, att skottet kommer att få en så lodrät riktning som möjligt. För detta ändamål väljes förträdelse af en knopp som både är rik och upått och sitter på motsatt sida af stammen mot den, hvarifrån skottet föregående år vuxit ut. Ledkvisten afskärres antingen tätt intill den bestämda knoppen eller helt 3–4 tom ofrån för densamma, hvarvid alla de knoppar, som befinnas på detta stycke, borttagas. Fig. 40 förtydligar det ofvan sagda; tvärstrecken beteckna de ställen, der qvistarna böra afskärres. — Denna s. k. värdbeskrifning utföres i mars–april eller innan knopparna börjat märklart svälla.

Så snart toppskottet växt ut 3–4 tom, tillbildes det med en stark och bred baständ vid den ofvanför lemnade toppen, hvarigenom det bildar en i möjligaste mån rak fortsättning af

Fig. 40.

Figur 1. Uppslag om trädbeskrifning (Lindgren 1874:46–47)

Figur 2. Uppslag om beskärning av fruktträd (Hansson & Hansson 2005:472–473)

2.1 Redskap för multimodal integration

Starkt samband mellan skrift och visuella element kan skapas med explicita *symboliska länkar* av olika slag. I elektroniska medier är en länk en förbindelse som gör att man förflyttas till länkens mål om man klickar på den. I tryckta texter fungerar vissa arrangemang symboliskt på samma sätt. De binder samman olika ställen inom den fysiska texten, som en markering av möjlig förflyttning av uppmärksamheten. Tre sådana typer av länkar används i trädgårdsböckerna:

- *Metaspråkliga hänvisningar* nämner det element som uppmärksamheten ska flyttas till, t.ex. "Se bilden på nästa sida!" eller "som bilden visar". I exemplet från 1874 används metaspråkliga hänvisningar konsekvent för att knyta bilderna till brödtexten genom hänvisningar till bilderna som *figurer*, "(se fig. 41)" etc. I exemplet från 2005 används de däremot inte.
- *Indexikala länkar* är markörer som signalerar samband mellan olika punkter, t.ex. figurnummer och fotnotssiffror. Även sådana finns alltså i exemplet från 1874, i form av figurnumret ("fig. 39") som nämns i brödtexten och återkommer som en etikett vid varje bild. Ibland används även bokstäver, t.ex. *a-k* i en av bilderna i figur 1, som länkar termer, t.ex. *toppskott*, som nämns i brödtexten till rätt detalj av det avbildade trädet. 2005 används denna teknik däremot inte.
- *Visuella länkar* utgörs av sammanbindande streck och pilar som leder från en punkt till en annan. De används inte 1874. 2005 används däremot sådana länkar i skissen av fruktträdets uppbyggnad till vänster i figur 2 för att förbinda respektive term, t.ex. *Toppskott*, med den relevanta delen av det avbildade trädet. Termförklaringarna har här flyttat ut ur brödtexten och bildar en egen, självständig enhet i stället för att som 1874 introduceras inne i brödtexten.

Samband kan vidare skapas med hjälp av en markering av *visuella gränser*. Gränsmarkeringar har en dubbel funktion: de visar dels vad som inte hör ihop genom att dra upp en gräns, dels vad som hör tätare ihop genom att skapa en gruppering, ofta motsvarande ett s.k. retoriskt kluster (Schröder 1997:343; se vidare nedan). Visuella gränser markeras genom avgränsade streck, ramverk och liknande, men även av tomrum. I exemplet från 2005 finns t.ex. två markerade ramar som håller samman dels en instruktion om hur man ska kapa av kvistarna när man beskär, dels en upplysning om under vilka månader man kan beskära. Även

sidan eller uppslaget fungerar här som ett slags avgränsning, till skillnad från i exemplet från 1874 där framställningen löper fram oberoende av sidbrytningar.

Avsaknaden av tomrum – *fysisk närhet* eller rent av överlappning – kan också markera samband. En sådan närhetsprincip används i exemplet från 1874 för att hålla samman brödtext och bilder: bilderna är konsekvent inbrutna i det brödtextsstycke som de hör till. 2005 är det däremot bara mellan sådant som bild och bildtext som fysisk närhet konsekvent markerar samband. (Man kan också tala om *kompositionell* närhet som uppstår genom att olika element utifrån konventionen tolkas som samhöriga. Till exempel tenderar ett fristående skriftelement att tolkas som en bildtext även om bilden det hör till inte finns i den omedelbara närheten.)

Slutligen etableras samband mellan modaliteterna naturligtvis också innehållsligt, genom den retoriska organisationen. Samband uppstår om olika element utgör *delar av samma funktionella helhet* och därmed ställs i en ömsesidig funktionell relation. Vanligt är att bilder blir del av en övergripande instruerande eller beskrivande framställning (jfr även Nord 2008, avsn. 5.2). Så är det med i princip alla bilderna i exemplet från 1874, och också vissa av bilderna i exemplet från 2005. I 2005 kan t.ex. de seriellt ordnade bilderna som visar träd före och efter beskärning (till höger på högersidan i figur 2) sägas etablera en sådan funktionell helhet.

Mer allmänt innehållsliga är *tematiska* samband, d.v.s. samband som skapas via referenter eller genom släktskap mellan olika referenter. Referent ska då förstås i vid mening, som det något syftar på eller kan syfta på. Tydliga sådana samband skapas t.ex. när samma referent både omnämns och avbildas. Detta är mest utpräglat i exemplet från 1874 där i princip allt som visas också benämns. Mer allmänna sådana samband skapas av att det finns ett gemensamt övergripande tematiskt samband. Så är det i båda exemplen – temat är ju *beskärning av fruktträd* – och detta bidrar till att skapa samband genom att skapa en viss betydelseförväntan och tolkningsram för underordnade element.

Ännu en princip som skapar visuella samband är att visuell likhet eller *visuellt rim* markerar samband och *visuell kontrast* markerar skillnad. Rimmet eller kontrasten kan röra sådant som färg, färgton, färgskala, färgmättnad, storlek och komposition. Genom principen för visuellt rim hålls ofta texter ihop globalt, t.ex. genom en konsekvent typografi, och så är det såväl 1874 som 2005. Det samband som då markeras är dock vagt och allmänt. Visuellt rim och visuell kontrast kan dock också koda skilda funktioner. T.ex. hör bilderna i exemplet från 2005 till två olika funktionella kategorier och detta markeras visuellt. En ganska matt färgskala är gemensam för det man kan kalla instruerande bilder, knutna till fakta-

framställning, medan de fotografiska bilderna, som inte har någon tydlig illustrerande funktion, kontrasterar genom både större färgmättnad och större storlek.

2.2 Förändring

Skillnaden mellan de bägge exemplen illustrerar en historisk förändring mot mer uppbruten textutformning som iakttagits i ett större material av trädgårdsböcker (Nord 2007, 2008), och även i bl.a. veckotidningar (Ledin 2000). Mönstret i exemplet från 1874 innebär en stark skriftdominans och används i trädgårdsböckerna fram till ungefär 1910. Här fungerar brödtexten som den sammanhållande axeln genom texten, symbolisk länkning skapar konsekvent samband över modalitetsgränserna och alla visuella element är knutna till den linjärt ordnade brödtexten. Detta förstärks av fysisk närhet genom att bilden bryts in i brödtexten och av de starka innehållsliga sambanden över modalitetsgränserna, både tematiska – allt som avbildas benämns också – och funktionella – bilderna är inordnade i språkligt organiserade sekvenser (instruktion, beskrivningar etc.). Det som uppstår är en tät, sammanhållen och i huvudsak linjär struktur, med en tydligt kodad läsordning som löper sida upp och sida ner i rätt ordning, och ger samma textföljd vid varje läsning.

Under mitten av 1900-talet ser man en begynnande uppbrytning av utformningen som blir mer utpräglad mot slutet av 1900-talet, som i exemplet från 2005. Detta mönster innebär att symbolisk länkning endast undantagsvis används. Gränsmarkeringar som ramar markerar samband inom grupper, och även den ram som sidan eller uppslaget bildar används sammanhållande så att bilder, brödtext och övriga element som hör ihop helst placeras på samma sida/uppslag, som då får funktionen av ram. De innehållsliga sambanden är ofta mindre entydiga och explicita: det finns tematiska samband på ett övergripande plan men inte alltid lokalt, och funktionella samband finns inte alltid. Det som uppstår är en svagt sammanhållen struktur som främst hålls ihop av en gemensam inramning avgränsad av sidan eller uppslaget och det övergripande temat. Brödtext finns fortfarande, men andra element är inte nödvändigtvis knutna till denna. Retoriska kluster bildas, men läsvägen mellan dem är fri. Boken är utformad så att den kan ge en ny textföljd vid varje läsning.

3 Ett receptionsperspektiv

Hur påverkar då olika principer för utformning av multimodala texter den faktiska användningen – läsbeteendet? I denna del kommer vi att

diskutera detta utifrån empiriska undersökningar av läsning av tidningsmaterial, där effekten av olika principer för textuformning provas.

3.1 Läsaress interaktion med den fragmenterade multimodala texten

Läsprocessen har undersökts vid Humanistlaboratoriet i Lund med hjälp av avancerad teknologi – *ögonrörelsemätning*. Ögonrörelsemätningen kombinerades med *retrospektiva verbala protokoll* för att kartlägga reflektioner kring läsningen och rationaliteten bakom beteendet, med *förståelse-tester* för att kartlägga förståelse av materialet samt med *interjuer* för att komma åt läsvanor, preferenser och attityder till medier. Informanterna läste tidningar i verklighetstroga situationer och i egen takt (för detaljer, se Holmqvist m.fl. 2003, Holsanova & Holmqvist 2004, Holsanova m.fl. 2006, 2008 a, b).

Ögonrörelsemetodiken gör det möjligt att följa läsprocessen, spåra den mentala bearbetningsprocessen bakom läsningen av komplexa dokument och kartlägga vilka ingångspunkter och läsvägar läsaren väljer. Vi kan därför dra slutsatser om huruvida läsare lyckas hitta de relevanta bitarna i skrift och bild och integrera dem semantiskt (Hegarty & Just 1993, Holsanova m.fl. 2008b). Detta är intressant inte minst mot bakgrund av tidigare studier som visat att det inte är självklart att läsare hittar något naturligt sätt att knyta samman skrift och bild. En ögonrörelsestudie gjord av Hannus och Hyönä (1999) har t.ex. visat att lågpresterande elever inte lyckades integrera information från illustrationerna i en biologilärobok med information i brödtexten på samma sätt som högpresterande elever gjorde. En fråga som uppstår är därför om man kan designa komplext material på ett sådant sätt att det kan vägleda läsare till den optimala läsvägen och underlätta integrationen av skrift och bild.

3.2 Design och läsvänlighet

Inom området multimedia och lärande har man försökt formulera olika samlande principer för hur instruktionsdesign kan gynna läsning och förståelse (Sweller & Chandler 1994, Moreno & Mayer 1999, Mayer 2005). Två sådana principer kommer vi här att beröra: principen för fysisk närhet mellan text och bild (*spatial contiguity principle*) och principen för uppmärksamhetsstyrning, där organisation av materialet signaleras retoriskt och grafiskt (*signalling principle*). Det är dessa som prövats i undersökningen (närmare redovisad i Holsanova, Holmberg & Holmqvist 2006, 2008b), där två par av komplex informationsgrafik bestående av skrift, bilder och andra grafiska element utformades utifrån de bägge principer-

na. Försökspersonerna fick läsa en vanlig tidning som innehöll olika varianter av informationsgrafiken.

3.3 Fysisk närhet mellan skrift och bild

Grundtanken bakom principen för fysisk närhet är att det är lättare att integrera delarna i ett multimodalt budskap om skrift och bild som hör ihop presenteras nära varandra. Principen bygger på gestaltteori som bl.a. säger att de delar av formatet som är rumsligt närliggande uppfattas perceptuellt som en enhet. En rekommendation inom informationsdesign är därför att strukturera budskap i så kallade *retoriska kluster*. Med retoriskt kluster menas en läsarorienterad modul bestående av olika verbala och visuella element (exempelvis illustrationer med bildtexter och textuella förklaringar) som är innehållsligt relaterade, bildar en funktionell enhet och ska läsas ihop (Schraver 1997:343). Det finns alltså både ett visuellt och ett innehållsligt markerat samband.

Principen för fysisk närhet prövades genom två olika varianter av informationsgrafik, *separerad* respektive *integrerad* grafik. Figur 3 visar dels den separerade grafiken, där informationsgrafiken i sin helhet samlats under brödtexten, dels den integrerade grafiken, där informationsgrafiken finns nära den del av brödtexten den förklarar. Antagandet var att layout med fysisk närhet mellan text och bild kommer att underlätta integration av materialet och leda till bättre förståelse. Å ena sidan underlättar den fysiska närheten kognitivt för läsare att integrera information från olika källor. Å andra sidan suggererar den en semantisk koppling och instruerar läsare om att dessa delar av budskapet ska läsas ihop genom att de framställs som en linjärt sammanhållen struktur. I den separerade grafiken framställs däremot brödtexten och bilderna (med sina tillhörande skriftspråkliga förklaringar) som åtskilda funktionella helheter.

Figur 4 visar exempel på läsning av separerad respektive integrerad informationsgrafik. Utfallet är som förväntat. Vid läsningen av den separerade informationsgrafiken behandlades skrift och bild som skilda enheter. Rubriken lästes ibland, men nästan ingen läsare integrerade brödtexten och grafiken under brödtexten. De som fick läsa den integrerade grafiken hade däremot ett jämnt läsflöde och läste i den föreslagna ordningen. Grafiken lästes i direkt anslutning till den relevanta delen av den brödtext som den förklarade. Den genomsnittliga lästiden var 33 procent längre än för den separerade grafiken, och antalet integrativa sackader (dvs. sackader som 'kopplar samman' innehållsligt relaterade delar av text och bild) var stort. Slutsatsen blir att ett kortare avstånd mellan skrift och tillhörande bild faktiskt underlättar för läsaren att koppla samman skrift och bild.

3.4 Perceptuell och konceptuell styrning

Grundtanken bakom den *signalerande principen* är att man tar till sig mer av ett multimodalt budskap om man får ledtrådar till hur materialet är organiserat. Forskningen har visat att bl.a. användning av rubriker, listor, nyckelord, språklig och grafisk emfas m.m. kan leda till bättre orientering, förståelse och djupare inläring (Mayer 2005, Sweller & Chandler 1994). Detta drogs dock ett steg längre i studien genom att informationsgrafikens form och innehåll bearbetades perceptuellt och konceptuellt för uppnå ett slags *dubbel uppmärksamhetsstyrning*. Bearbetningen gjordes alltså inte enbart för att visuellt markera i vilken ordning informationen ska tas in och hur de olika delarna hör ihop, utan form och innehåll i budskapet strukturerades också om för att göra det lättare att läsa och förstå. Detta gav två presentationsalternativ: *radiell* respektive *seriell* informationsgrafik.

Figur 5 visar en radiell grafik som handlar om förkylning. Här finns en central figur i mitten och ett antal små satelliter runt omkring. Det är inte självklart hur man ska ta sig an detta material, var man ska börja läsa och vilka läsvägar man ska välja för att skapa mening av det multimodala budskapet. Den seriella grafiken som gjordes utifrån samma innehåll och samma grafik fick en layout som ändrats så att det är tydligt vilken ingångspunkt läsaren ska välja och vilken läsväg läsaren ska gå. Den retoriska organisationen ändrades vidare så att den seriella versionen startar i känd information (hur man vanligtvis får en förkylning), övergår till expertinformation (vad som händer i kroppen) och slutligen ger praktisk information (hur man kan lindra symptomen). Denna utformning ska alltså konceptuellt och perceptuellt styra läsarens uppmärksamhet.

Antagandet var att ett komplext meddelande blir djupare läst och bättre förstått om läsarens uppmärksamhet styrs både med hjälp den spatiala layouten (stöd för optimal navigering) och med hjälp av en konceptuell organisation av innehållet (stöd för optimal semantisk integration). Resultaten från läsningen kan sammanfattas så att den seriella informationsgrafiken – som var perceptuellt och konceptuellt bearbetad – blev mycket mer läst än den radiella. Läsarna läste den på djupet, följde den föreslagna läsvägen, integrerade bättre skrift och bild och förstod materialet bättre enligt det förståelsetest som gjordes. Slutsatsen blir att en seriell utformning faktiskt stödjer läsningen.

Figur 5. Radiell och seriell informationsgrafik

4 Diskussion: fragmentering och textutformning

I artikeln har vi diskuterat hur moderna, multimodala texter fungerar: vilka krav de ställer på läsaren och hur olika designer påverkar läsarens möjlighet att integrera information från skrift, bild och grafik. Det historiska produktperspektivet visade en förskjutning från en struktur som styr mot en viss läsordning mot en struktur som är mindre styrande. Receptionsundersökningen, som gjorts genom en kombination av kvalitativa och kvantitativa metoder och kartlade användares läsprocesser vid olika utformningar av multimodal nyhetsgrafik, visade på signifikanta skillnader vad gäller läsning, integration av text och bild och förståelse beroende på informationsgrafikens utformning.

I dag är visualisering och multimodalitet är ett faktum, och vi måste utgå från detta. Dagens texter är visuellt brokiga och fragmenterade. Men det blir uppenbart att olika utformningar är knutna till olika för- och nackdelar. En uppenbar vinst med en mer fragmenterad, icke-styrande utformning är att texten blir mer flexibel. Den kan läsas på olika sätt, med olika läsmål, och läsaren kan bli medskapande genom att välja och välja

bort efter eget intresse. Detta är nog ofta nödvändigt i dag. Många moderna texter ska uppfylla flera olika syften och tala till en heterogen mottagargrupp (jfr Kress 2005). Moderna trädgårdsböcker talar t.ex. antagligen till en mer heterogen läsargrupp än en bok 1874, både genom en breddad läsekrets med mer varierade bakgrundskunskaper och intressen, och genom att en nöjesläsningsfunktion har tillkommit. Även i avsnitt som i grunden är faktaorienterade finns inslag som snarast pekar mot mer extensiva, inspirationssökande läsningar. I det exempel som diskuterats (figur 2) erbjuds vi t.ex. vid sidan av handfasta instruktioner även en vacker färgbild att drömma oss bort till en kulen dag framför brasan. Att mottagargruppen blivit mer heterogena gäller säkert också dagens tidningar.

Kanske är det så att dagens textproducenter inte längre anser sig ha auktoritet att förutsätta vad läsaren vill veta, och att texten därför måste utformas så att den är flexibel och tillåter läsaren att i själva läsögonblicket själv vara med om att skapa texten. Receptionsundersökningen bekräftade också att detta blir effekten. Den visar att läsning är en dynamisk process och att läsare har en aktiv, medskapande roll i interaktionen med den fragmenterade texten, liksom att layouten har betydelse för tolkning av den multimodala texten och påverkar läsningen. Om utformningen görs så att detta medskapande blir en förutsättning innebär detta dock också att avsändaren delvis släppt kontrollen – och ansvaret – för meningsskapandet. Till nackdelarna hör nämligen att interaktiviteten i en fragmenterad struktur blir obligatorisk. Läsaren *tvingas* bli medskapande när det inte finns något "rätt" sätt att läsa på, och det gör att information lätt går förlorad, något som receptionsstudien också bekräftade. Till förlusterna hör också en risk för snuttifiering. En linjär uppbyggnad gör det trots allt möjligt att på ett annat sätt bygga upp längre resonemang eller faktaframställningar. Receptionsundersökningen visade bl.a. att läsare tenderar att inte integrera grafik och nyhetstext om det inte är uppenbart att de hänger samman, och att ägna grafik med svåröverskådlig uppbyggnad mindre lästid.

Detta aktualiserar en fråga som de som ägnar sig åt modern textdesign bör ställa sig vid utformning av sådant som informationsgrafik, faktatexter och läroböcker: Hur görs texten mest ändamålsenlig för skiftande användningar? Hur mycket ansvar ska läggas på läsaren? Finns det lösningar som möjliggör design av flexibla texter utan att följden blir fragmentering i negativ mening?

De empiriska resultaten bekräftar antagandena att både innehållet och strukturen har betydelse: läsare tolkar texten både på en operationell nivå (hur materialet är organiserat) och på innehållsnivå (information, ämnen, åsikter som presenteras). Layouten kan alltså användas som re-

surs för läsares orientering i texten (Lemke 1998). Layouten kan vägleda läsaren genom att strukturera funktionella enheter bestående av skrift, bild och annan grafisk form, genom att markera den optimala läsvägen, genom att rangordna information med hjälp av rubriker i olika storlekar eller genom att visa semantisk koppling mellan olika delar av den fragmenterade texten. På så sätt kan strukturen bli tydlig och överskådlig men ändå tillåta olika läsare att välja olika läsvägar och lässätt. Av detta skäl måste den som gör utformningen vara medveten om och reflektera över vad de valen i den visuella utformningen leder till: Hur ska texten kunna användas? I vilka sammanhang, för vilka syften och av vem? Vad måste läsaren veta? Vad vill läsaren veta?

Vi kan alltså konstatera att textproducenter inte kan bortse från den visuella utformningens viktiga roll. Detta gäller dock också textforskningen. Ska vi förstå moderna texter måste vi ta multimodaliteten på allvar och se texten som den möter användaren. För att citera Evans (1973): "Design is not *decoration*. Design is *communication*."

Litteratur

- Evans, H. 1973. *Editing and design. Book five: Newspaper design*. Heinemann.
- Hannus, M. & Hyönä, J. 1999. Utilization of illustrations during learning of science textbook passages among low- and high-ability children. *Contemporary Educational Psychology*, 24, 95–123.
- Hansson, M. & Hansson, B. 2005. *Allt om trädgård*. Natur och Kultur/Fakta etc.
- Hegarty, M. & Just, M.A. 1993. Constructing mental models of machines from text and diagrams. *Journal of Memory and Language*, 32, 717–742.
- Holmqvist, K., Holsanova, J., Barthelson, M. & Lundqvist, D. 2003. Reading or scanning? A study of newspaper and net paper reading. I: J.R. Hyönä & H. Deubel (red.), *The mind's eye: cognitive and applied aspects of eye movement research*. Elsevier Science Ltd, 657–670.
- Holsanova, J. & Holmqvist, K. 2004. Med blick på nätnyheter. Ögonrörelsestudier av läsning i nätbaserade tidningar. I: C.-G. Holmberg & J. Svensson (red.), *Mediekulturer, hybrider och förvandlingar*. Carlsson förlag, 216–248.
- Holsanova, J., Holmqvist, K. & Holmberg, N. 2008a. Läsning i gamla och nya medier. I: R. Domeij (red.), *Tekniken bakom språket*. Norstedts, 144–167.
- Holsanova, J., Holmqvist, K. & Holmberg, N. 2008b. Reading information graphics: The role of spatial proximity and dual attentional guidance. *Applied Cognitive Psychology* (2008). Publicerad online i Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com) DOI: 10.1002/acp.1525.
- Holsanova, J., Rahm, H. & Holmqvist, K. 2006. Entry points and reading paths on the newspaper spread: Comparing semiotic analysis with eye-tracking measurements. *Visual Communication*, 5 (1), 65–93.

- Karlsson, A.-M. & Ledin, P. 2000. Cyber, hyper och multi: några reflektioner kring IT-ålderns textbegrepp. *Human IT*, 2–3, 2000, 15–59.
- Karlsson, A.-M. 2007. Ett vidgat textbegrepp – hur då? I: B.-L. Gunnarsson & A.-M. Karlsson (red.), *Ett vidgat textbegrepp*. (TeFa. 46.) Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, 1–7.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. 2006. *Reading images. The grammar of visual design*. 2nd ed. Routledge.
- Kress, G. 2005. Gains and losses: New forms of texts, knowledge, and learning. *Computers and composition*, 22, 5–22.
- Ledin, P. 2000. *Veckopressens historia. Del II*. (Rapporter från projektet Svensk sakprosa. 29.) Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Lemke, J.L. 1998. Multiplying meaning: Visual and verbal semiotics in scientific text. I: J.R. Martin & R. Veel (red.), *Reading science*. Routledge, 87–113.
- Lindgren, E. 1874. *Trädplantering, omfattande uppdragning, plantering och skötsel af alla de träd och buskar, som anses kunna fortkomma i det fria inom Sverige*. Sigfrid Flodin.
- Mayer, R.E. 2005. *Cambridge handbook of multimedia learning*. Cambridge University Press.
- Moreno, R. & Mayer, R.E. 1999. Cognitive principles of multimedia learning: The role of multimedia instruction. *Applied Cognitive Psychology*, 13, 351–371.
- Nord, A. 2007. Hypertext i trädgården. Skrift, bild och textstruktur i trädgårdshandböcker 1690–2005. I: L. Wollin, A. Saarukka & U. Stroh-Wollin (utg.), *Studier i svensk språkhistoria 9. Det moderna genombrottet – också en språkfråga? Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia, i Åbo 19–20 maj 2006*. Åbo akademi, 189–196.
- Nord, A. 2008. *Trädgårdsboken som text 1643–2005*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. N.S. 47.) Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Sweller, J. & Chandler, P. 1994. Why some material is difficult to learn. *Cognition and Instruction*, 12, 185–233.
- Svensson, J. 1996. Det offentliga samtalet. Några utvecklingslinjer mot slutet av det 20:e århundradet. I: L. Moberg & M. Westman (red.), *Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling*. Norstedts, 142–162.

Hur står det till med hierarkin?

David Håkansson & Gunlög Josefsson

Inledning*

Under slutet av 1980-talet publicerade Svenska språknämnden antologin *Grammatik på villovägar* – en bok som kom att få stor betydelse inte minst som kurslitteratur inom grundutbildningen i nordiska språk/svenska vid landets universitet och högskolor. Ett av bidragen har titeln ”Den problematiska hierarkin”. I denna uppsats pekar Jan Svensson på hur förvirrande och ofullständig en grammatisk framställning blir om läroboksförfattarna inte tydligt åskådliggör att språket är hierarkiskt till sin natur. Orden följer visserligen linjärt efter varandra i satsen, men bildar samtidigt *frasstrukturer*, d.v.s. fraser, satsförkortningar eller bisatser, som bär olika syntaktiska funktioner. För att denna hierarki ska bli tydlig efterlyser Jan Svensson, en skolgrammatisk beskrivnings- och analysmodell som bygger på frasstruktur och inte enbart begränsar sig till ordklasser och satsled. Med hjälp av frasbegreppet är det möjligt att betrakta en och samma enhet utifrån två olika perspektiv och därigenom separera form från funktion: t.ex. är *att Jan Svensson har födelsedag* till sin form en bisats som fungerar som direkt objekt i satsen (1):

- (1) Vi har hört [att Jan Svensson har födelsedag] form: bisats
funktion: direkt objekt

Om man inte använder frasbegreppet blir distinktionen mellan form och funktion svår att tydliggöra, och Svensson ger en rad exempel från läro-

* Tack till Lars-Olof Delsing för synpunkter på en tidigare version av artikeln.

böcker, huvudsakligen publicerade under 60- och 70-talet, där läroboksförfattarna inte ser bisatser som satsled vilka kan fungera som subjekt, objekt och attribut etc. Ett sådant exempel hämtar Jan Svensson från *Modern svenska* där Åke Åkermalm (1979:181) formulerar den s.k. *symmetriregeln*:

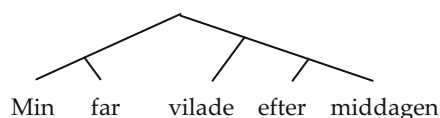
En sats bör sålunda inte samordnas med en satsdel; det skulle innebära ett brott mot *symmetriregeln*: "Jag märkte hans tvekan och att han var orolig."

Det har nu gått över 20 år sedan Grammatik på villovägar publicerades, men fortfarande framstår det problem som Jan Svensson då pekade på som viktigt och centralt. Vi tycker därför att det kan vara motiverat att återigen lägga ett antal läromedel under luppen för att se hur det står till med hierarkin. Vi undersöker i första hand läroböcker för gymnasieskola och universitetsnivå. För grundskolans del bygger vi huvudsakligen på en studie av Kristina Palm (2007). Hon granskar i sin magisteruppsats hur satsläran framställs i ett antal moderna läromedel för grundskolans senare år, bl.a. med avseende på språkets hierarkiska natur. Av hennes studie framgår att en stor del av Jan Svenssons kritik tyvärr fortfarande är berättigad.

Språkets hierarkiska natur

Innan vi går över till vår granskning av läroböckerna ska vi kort uppehålla oss vid frågan varför det är viktigt att lyfta fram språkets hierarkiska natur i undervisningen. För det första vill vi understryka att antagandet om en hierarkisk språkstruktur är ett av de mer oomtvistade inom språkvetenskapen och inte heller förutsätter något särskilt teoretiskt ramverk. *Svenska Akademiens grammatik* (SAG; Teleman, Hellberg & Andersson 1999), som uttryckligen vill vara en grammatik baserad på traditionell terminologi, förutsätter t.ex. att språket är hierarkiskt byggt och illustrerar satsen *Min far vilade efter middagen* med hjälp av trädstrukturen i (2). Av utrymmesskäl väljer dock SAG (I:46) att återge "hierarkisk syntaktisk struktur" genom vinkelparenteser som i exempel (3).

(2)

(3) <<Min far> <vilade <efter middagen>>>

Trädstrukturen i (2) och parentesnotationen i (3) har som syfte att illustrera samma förhållande: meningen *Min far vilade efter middagen* är uppbyggd av olika fraser som står i en viss hierarkisk relation till varandra.

Frasstrukturer har spelat en avgörande roll i språkforskningen sedan åtminstone 40 år tillbaka. Vi menar – i likhet med Jan Svensson – att denna insikt bör avspeglade sig även i den skolgrammatiska traditionen. Vi är naturligtvis införstådda med att en lärobok för grund- eller gymnasieskolan inte kan ge heltäckande beskrivningar av olika grammatiska fenomen, men likafullt framstår det som ett ganska rimligt krav att de beskrivningar som ges stämmer någorlunda väl överens med de språkvetenskapliga forskningsresultaten (jfr Hultman 1987:39). Skolans undervisning bör, menar vi, självklart vila på vetenskaplig grund. Inte heller behöver en språkbeskrivning som inbegriper en hierarkisk dimension leda till att framställningen blir mer svårbegriplig. Snarare beskriver många studenter insikten om att språket är hierarkiskt uppbyggt som avgörande för deras förståelse för grammatik. Så här skriver t.ex. Kristina Palm när hon i sin magisteruppsats jämför den grammatikundervisning som hon fick i skolan med den som hon mötte vid universitetet:

Det mest omvälvande med universitetets grammatik var att satsanalysen blev logisk och begriplig. Jag minns att jag pluggade hårt inför åttans prov i satslära i grundskolan, men fick inte sammanhangen klara för mig. Så kommer jag till universitetet och inser att språket är hierarkiskt uppbyggt, dvs. att satsdelar utgörs av en fras eller en bisats, och satsanalysen klarnar. (Palm 2007:5)

Genom att utnyttja frasstrukturer tydliggörs alltså inte bara språket som ett hierarkiskt system utan också språket som ett rekursivt system – det som Maria Bolander (2005:162) målande väljer att beskriva som ”kinesiska askar” i sin lärobok *Funktionell svensk grammatik*.

Frasbegreppet i läroböckerna

Jan Svensson efterlyser i sin uppsats en skolgrammatisk beskrivnings- och analysmodell som tar fasta på frasstruktur. Denna efterlysning har tyvärr inte gett några avgörande resultat i läromedel för grundskolans se-

nare år. I sin granskning av grammatikavsnitten i fem nyare läroböcker för grundskolans senare år visar Palm (2007) att frasbegreppet fortfarande spelar en högst obetydlig roll. Även om frasbegreppet någon gång antyds använder ingen av de undersökta läroböckerna¹ uttryckligen begreppet *fras* när man definierar satsledsfunktioner. Istället blir eleverna utlämnade till vaga definitioner som t.ex. den följande, hämtad från *Svensk grammatik med drillövningar och facit* (Hydén & Rundqvist 2005:83):

När subjektet består av mer än ett ord, som t ex "den gnistrande snön" är det alltid ett ord som är huvudordet. De andra orden beskriver huvudordet. Huvudordet är oftast ett substantiv eller ett pronomen. De ord som beskriver huvudordet kallas attribut.

Hydén & Rundqvists förklaring hade varit mycket enklare, menar vi, om författarna hade vågat sig på att använda frasbegreppet.

Frånvaron av frasbegreppet medför också att definitionen av attribut blir problematisk. På samma sätt som i en del av de läroböcker som Jan Svensson undersökte i *Grammatik på villovägar* 1987, likställs begreppet *huvudord* i vissa läroböcker med *subjekt*, vilket medför att de grundläggande enheterna i satsen inte tydliggörs. I en beskrivning som den följande ur *Ess i svenska* framstår snarast attributet som ett fristående primärt satsled: "Till subjektet och predikatet fogas olika *bestämningar*: attribut, predikatsfyllnad, adverbial och objekt" (Husén m.fl. 1997:188).

I gymnasieskolans läromedel verkar frasbegreppet däremot ha fått ett större genomslag, och det återfinns i flertalet av de läroböcker som vi har granskat. Därigenom kommer man visserligen bort från de vaga och många gånger oklara definitioner som Palm (2007) visade på t.ex. när det gällde definitionen av subjekt i läromedel för grundskolans senare år, men frågan är om denna vinst i klarhet verkligen är så stor om det inte klart framgår att frasbegreppet har med språkets formsida att göra. På basis av formuleringar som de följande torde det för många läsare vara svårt att förstå vad en fras är:

¹ Palm (2007) har granskat följande läroböcker: Göran Ejeman 1995. *Dags igen! Åk 6, Svenska språkläran*; Kerstin Erlandsson-Svevar & Hans Thorbjörnsson 2004. *Plus: svenska för grundskolans senare del*, årskurs 8; Annica Hydén & Camilla Rundqvist 2005. *Svensk grammatik med drillövningar och facit*, årskurs 7–9; Lennart Husén m.fl. 1997. *Ess i svenska*, årskurs 9; Gunilla Jungner & Astrid Strand 2003. *Mango Grammatik*, årskurs 6–9.

Hittills har vi undersökt till vilka ordklasser orden hör. När vi undersöker orden som satsdelar, utgår vi från hur de förhåller sig till varandra i satsen. När vi använder språket gör vi det för att uttrycka våra åsikter, tankar och syften och för att säga något som har betydelse och mening. Vi gör pauser ibland, om inte annat för att hämta andan. Därför meddelar vi oss i lagom långa *fraser*, i meningar. (Johansson m.fl., *Källan*, 1997:356)

Kommer subjektet alltid först i satsen? Om det vore så enkelt, hade vi haft mindre bekymmer med att avgöra vad satsdelarna heter. Men trots att ordföljden följer vissa mönster kan man inleda en sats med nästan vilken ordklass som helst. [...] I exemplen i tabellen är subjektet pronomenet *du*, vilket också är en nominalfras. Även objekt består av nominalfraser. Tänk dock på att subjekt kan vara något annat än en nominalfras. (Johansson m.fl., *Källan*, 1997:359)

Ibland förblir det också oklart om frasbegreppet är reserverat för ordgrupper, eller om också enskilda ord kan utgöra fraser:

Subjektet betecknar den eller det som utför handlingen i en sats. Subjektet är oftast ett substantiv/pronomen eller en fras med ett substantiv som huvudord. Men också verb i infinitiv och hela satser kan vara subjekt. (Skoglund, *Texter och tankar*, 2004:202)

En föredömligt korrekt och klar beskrivning av nominalfrasen återfinns däremot i *Grammatik helt enkelt* (Hanslep 2006:46). Tyvärr presenterar författaren denna under rubriken "Läs mer" och utnyttjar själv inte frasbegreppet vidare i sina analyser och beskrivningar.

I modern satslära används ibland begreppet **nominalfras** som ett samlingsnamn för uttryck som innehåller ett substantiv eller pronomen. Nominalfrasen kan bestå av ett enda ord, men också vara mycket lång. [...] En nominalfras kan fungera som subjekt, objekt eller predikatsfyllnad. (Hanslep, *Grammatik helt enkelt*, 2006:46)

Trots att flera läroboksförfattare väljer att explicit utnyttja frasbegreppet spelar dock språkets hierarki en marginell roll i de flesta läromedel.² Man

² Samma konstaterande görs av Sten-Olof Ullström i en kritisk granskning av läromedel för gymnasiet (Ullström 2000). Han konstaterat att "[b]risten på helhetssyn fördunklar

kan möjligen fundera över om det är möjligt att använda sig av detta begrepp och samtidigt bortse från språkets hierarkiska struktur. Frågan är då vad frasbegreppet egentligen tillför: för den som läser följande avsnitt med eftertanke måste det vara svårt att förstå hur *den snabba motorbåten* och *med det ovanliga namnet* kan vara två fraser medan *den glittrande vattenytan* samtidigt inte utgör en egen fras.

Men i en mening kan man också ofta urskilja mindre enheter som hör ihop, nämligen *fraser*. I vår exempelmening finns fyra fraser:

1. Den snabba motorbåten
2. med det ovanliga namnet
3. rusade fram
4. över den glittrande vattenytan.

Här kan du se att varje fras består av en grupp ord som hör samman på ett bestämt sätt. (Ekengren & Lorentzson-Ekengren, *Ekengrens svenska*, 2004:193)

Ett undantag i positiv bemärkelse är i det här fallet *Möt språket* (Johansson m.fl. 2000) som dels presenterar skillnaden mellan fraser och satsled på ett tydligt och klart sätt, dels genom exempel illustrerar språkets hierarkiska struktur.³

I de allra flesta läromedel för högskolan är frasbegreppet en självklar del, och hierarkin spelar i de flesta framställningar en central roll. Ibland använder läroböckerna metaforer ägnade att åskådliggöra detta (jfr Bollanders (2005) beskrivning av inbäddning utifrån en metafor om kinesiska askar ovan). Vi har dock funnit att det även i läromedel för högskolenivå finns problematiska framställningar av språkets hierarkiska natur. Vad dessa problematiska delar beror på är svårt att uttala sig om i bestämda och generella ordalag, men ibland verkar det hänga samman

[...] språkets hierarkiska struktur, eftersom förhållandet mellan satser och mellan olika delar av en sats inte kommer att fokuseras. Mycket ofta bibringas eleverna i varje fall i praktiken, uppfattningen att språket utgör en samordnad ytström bestående av satsdelar som gärna är identiska med ord" (s. 65).

³ Hierarkin antyds också i några läromedel i samband med presentationen av attributen. Så är t.ex. fallet i *Texter och tankar* (Skoglund 2004:205): "Attribut ingår alltid i en annan satsdel, t.ex. ett subjekt eller objekt. Att analysera attribut kan därför bli en ganska komplicerad syssla".

med en strävan efter att förenkla. Så verkar t.ex. vara fallet i *Lära om språk* (Rehmqvist & Svensson 2008). Författarnas avsikt har varit "att erbjuda en grundläggande och lättillgänglig presentation av de centrala begrepp som utgör basen i alla språkstudier" (Rehmqvist & Svensson 2008:5). I *Lära om språk* intar frasbegreppet följaktligen en central ställning, och författarna framhåller explicit att det är ett värdefullt redskap i den grammatiska analysen. Språkets hierarkiska dimensioner tas dock inte upp i samband med frasläran, vilket gör att fraserna likställs helt med de primära satsdelarna: "Varje fras utgör alltså en enhet som representerar en satsdel" (Rehmqvist & Svensson 2008:124). Med denna beskrivning missar de tyvärr alla underordnade fraser, och genom att inte tydligt skilja mellan form och funktion i språket kan det – enligt vår mening – finnas skäl att fundera över vad frasbegreppet egentligen tillför den grammatiska analys- och beskrivningsmodellen.

Satser som satsled

Distinktionen mellan form och funktion är i Jan Svenssons uppsats central för diskussionen av satser som satsled (jfr symmetriregeln ovan). Också i dagens läromedel är gränsdragningen mellan huvudsats och bisats ibland oklar. I sin undersökning av läromedel för grundskolans senare år visar Palm (2007) att bisatser i flera av läroböckerna i hennes material konsekvent beskrivs som ett tillägg till huvudsatserna, även om hon också pekar på att det finns läroböcker som är tydliga med att bisatser har satsledsfunktion i överordnad sats eller fras. Också i gymnasieskolans läromedel möts läsaren ofta av beskrivningar av bisatser som tillägg till huvudsatsen, och ännu mer förvirrande blir det när ett och samma läromedel ena stunden framhåller att bisatser är underordnade en huvudsats för att i nästa stund beskriva bisatsen som ett tillägg till huvudsatsen:

Bisatser har också subjekt och predikat, men de kan likafullt inte ensamma bilda mening. Är då bisatser "sämre" meningar? Vari består ofullständigheten? Saknar de något som huvudsatsen har? Svaret ligger snarare i att huvudsatser är överordnade, medan bisatser är underordnade.

Till huvudsatsen *Hunden skäller* kan man koppla en underordnad bisats, *när det ringer på dörren*, vilken inleds av en *underordnad konjunktion: när*. [---] Bisatsen kan stå antingen före eller efter huvudsatsen. (Johansson m.fl., *Källan*, 1997:354)

Huvudsats kallas en sats som ensam kan bilda mening och inte är underordnad någon annan sats. [---] **Bisats** är en sats som oftast inte kan bilda mening ensam.

Ingen gick ut, eftersom regnet öste ner.

-----H----- B-----

(Markstedt & Eriksson, *Svenska impulser*, 2008:275)

Jan Svensson visar vidare i sin uppsats att skolgrammatiken ofta har ett rent linjärt synsätt på syntaxen och åskådliggör detta med hjälp av ett exempel hämtat ur *Svenska i tal och skrift* (Holmberg & Ekenvall 1966). Vi återger detta exempel i (4). Traditionens makt är dock stark, och den en-dimensionellt linjära beskrivningsmodellen har fortfarande inte släppt sitt grepp om skolgrammatiken. Det är tydligt inte minst genom att en analys som svarar direkt mot den som Jan Svensson lyfte fram i sin artikel går att finna också i moderna läromedel. I detta fall har vi hämtat vårt exempel från studiehandledningen till läroboken *Prolog* (Perme 2000). Vi återger denna analys i (5).

- (4) Pojken som är glad heter Kalle (Svensson 1987:102)
 SUBJ SUBJ PRED PREDF PRED PREDF
- (5) Pojken, som heter Peter, är hennes son (Perme, *Prolog*, 2000:57)
 SUBJ SUBJ PRED PREDF PRED PREDF

Problematiska är också beskrivningar som de följande där författarna visserligen visar att de är medvetna om skillnaden mellan form och funktion i språket men knappast bidrar till att göra denna distinktion tydlig för eleverna:

Antag att någon säger "Jag sköt en älg" (älgen är förstås ackusativobjekt) och sen preciserar sig till att säga "Jag sköt den som var störst." Då borde man väl kunna säga att den som är störst också är ackusativobjekt? Men samtidigt kan vi ju analysera den som en egen sats:

Jag sköt den som var störst
 s p [p]f

Vilket är rätt? Ska vi se den som var störst som en satsdel eller som en sats? Det finns inget rätt svar, förstås. Den kan beskrivas och analyseras som en sats, men den kan också spela rollen av en enda satsdel, i det här fallet ett objekt. Vid s.k. satsförkortningar är det enklaste att se dem som satsdelar (Jansson & Levander, *Handbok i svenska språket*, 2003:299).

Förutom det lätt förvirrande resonemanget när det gäller skillnaden mellan språkets form- och funktionssida i framställningen ovan bortser också Jansson & Levander från det lilla ordet *den*, som gör helheten, *den som var störst*, till en nominalfras.

I en del läromedel skiljer man begreppet *sats* tydligt från begreppet *mening*. Syftet med en sådan avgränsning är säkert att visa att en grafisk textenhet, meningen, kan innehålla flera syntaktiska enheter – underordnade såväl som sidoordnade satser. Men utifrån exempel som det följande döljs, snarare än framhålls, språkets hierarkiska struktur och det blir snarare naturligt att se bisatserna som självständiga satser. Följande exempel är hämtat ur *ABC: svenska för gymnasieskolan* (Norrby m.fl. 1996:259):

Den fullständiga satsen består av en subjektsdel och en predikatsdel. Ofta utgörs en mening av en enda sats, men lika ofta ingår flera satser i varje mening:

Min granne har en labrador	(sats 1)
som skäller varje natt	(sats 2)
vilket gör	(sats 3)
att vi inte kan sova	(sats 4)

Om vi sätter samman de fyra satserna ovan till en enda mening, får vi följande:

Min granne har en labrador som skäller varje natt, vilket gör att vi inte kan sova.

Som du ser kan bara den första satsen, *Min granne har en labrador*, ensam bilda mening:

Min granne har en labrador.

Bortsett från att en beskrivning som den ovanstående inte ger rättvisa åt hierarkin i språket är författarnas resonemang inte svårt att följa, men det kan finnas skäl att fundera över hur det ska kunna tillämpas på andra exempel än lärobokens tillrättalagda. Problemen tornar direkt upp sig om analysen förs över på en huvudsats där en bisats fungerar som subjekt. Vilken sats kan bilda mening ensam i ett exempel som *Att han kom betyder att han klarat sig*? Denna problematik belyser Platzack (1987) i ett av sina bidrag i *Grammatik på villovägar*. För att tala med Platzacks ord är det i detta fall "uppenbart absurt" att huvudsatsen i detta fall skulle vara ett enda ord, det finita verbet *betyder*.

Alla läroböcker ger dock inte lika missvisande beskrivningar. *Svenska uppslag* (Skoglund & Waje 1994:346) är ett utmärkt bevis på detta när författarna dels med hjälp av beskrivningar som den följande, dels med

hjälp av exempel tydligt visar att bisatser är satsled i antingen en överordnad sats eller fras:

Det som främst kännetecknar bisatser är att de alltid ingår som satsdelar i en större sats. Man säger att en bisats är **underordnad** en annan, **överordnad** sats. [---] Huvudsatsen är alltså **hela** meningen, inte det som "blir över" efter eller före bisatsen.

Även i de läromedel som är utarbetade för universitetsnivån kan analysen och beskrivningen ibland halta vad gäller beskrivningen av relationen mellan huvudsatser och bisatser – också i läromedel som annars är föredömligt klara när det gäller att framhäva de hierarkiska sambanden. Så är fallet i *Funktionell svensk grammatik* som ger en utmärkt redogörelse av hur fraser kan innehålla andra fraser (Bolander 2005:184 ff.). Däremot glider även Bolander i tanken när hon kommer till bisatsers förhållande till huvudsatser. Den springande punkten är ju att bisatsen är en del av huvudsatsen. Detta blir visserligen tydligt genom förklaringen att bisatser är "satsled i en överordnad sats" (s. 190), men i ett anslutande exempel (s. 193) framstår bisatsen som *något annat än* huvudsatsen:

Studera meningarna i de två spalterna nedan. Ordet mellan de två satserna är detsamma, men ändå innehåller den ena spalten endast huvudsatser och den andra en huvudsats och en bisats. Försök att se och känna om det är vänster- eller högerspalten som innehåller endast huvudsatser

(79a)	Han stannade inne <i>för</i> han hade inte läst läxorna.	Han stannade inne <i>för</i> han inte hade läst läxorna.
(79b)	Tala lugnt och tydligt <i>så</i> får du fram ditt budskap.	Tala lugnt och tydligt <i>så</i> du får fram ditt budskap.
(79c)	Han ville gärna gå <i>fast</i> han hade inte några pengar.	Han ville gärna gå <i>fast</i> han inte hade några pengar.

Förklaringen att "[o]rdet mellan de två satserna är detsamma" visar på ett utmärkt sätt att ett och samma ord, *för*, kan vara både konjunktion och subjunktion, men ger ingen helt korrekt beskrivning av språkets hierarki. Formuleringen är visserligen riktig för vänsterspaltens exempel såtillvida att dessa innehåller två huvudsatser samordnade med konjunktionen *för*. I högerspaltens exempel står däremot inte *för* mellan två satser, åtminstone inte i samma bemärkelse, eftersom huvudsatsen utgörs av hela de grafiska meningarna. Vi kan konstatera att man mot Bolander kan rikta samma kritik som den som Jan Svensson riktar mot Åkermalm angående hans formulering av symmetriregeln: Bolander "är givetvis medveten om

vilka hierarkiska förhållanden som råder” men ”[s]trukturen uppfattas linjärt” (Svensson 1987:102).

Just i beskrivningen av relationen mellan huvudsats och bisats blir det alltså tydligt att de pedagogiska ambitionerna kan leda till att de hierarkiska sambanden fördunklas. I *Lära om språk* (Rehnqvist & Svensson 2008:128) är författarna tydliga med att bisatser inte är självständiga utan måste ingå som satsled i huvudsatser. Visserligen antyder de att språket är hierarkiskt till sin natur, men genom att de inte fullt ut visar på denna dimension blir beskrivningen otillräcklig; författarna döljer att bisatser kan ingå som satsled också i andra enheter än huvudsatser. Genom analys som den i (6) framgår inte att bisatser kan vara underordnade andra bisatser, vilket bidrar till intrycket av en linjär struktur i språket (bisatserna är understrukna som i originalet). Hade författarna istället valt att tala om *överordnade* respektive *underordnade* satser (jfr Platzack 1987) hade framställningen knappast försvårats, men sammanhangen hade onekligen blivit tydligare.

- (6) Jag arbetade alltid tills jag hade fått något klart och slutade alltid när jag visste vad som skulle hända härnäst. (Rehnqvist & Svensson, *Lära om språk*, 2008:200)

Eftersom *vad som skulle hända härnäst* är en andragsbissats, underordnad förstagsbissatsen *när jag visste vad som skulle hända härnäst* borde denna ha strukits under med dubbla streck.

Tala om språk (Lundin 2009) riktar sig precis som *Lära om språk* (Rehnqvist & Svensson 2008) till lärarstudier. I den förra spelar dock språket som hierarkiskt system en betydligt mer framträdande roll, och Lundin (2009:125) är föredömligt tydlig när hon beskriver bisatser som satsdelar i en överordnad sats eller bestämmingar till nominal. Men även i *Tala om språk* kan beskrivningen av språkets hierarkiska dimension ibland vara oklar. Till exempel smyger sig ett olyckligt linjärt tänkande in i beskrivningen när Lundin inuti ett satsschema för bisatser markerar matrissatsens position med tre punkter (t.ex. på typplatsen), som ska visa ”hur satsen antingen har en huvudsats före bisatsen eller att det kommer en bisats [sic] efteråt” (s. 125):

Fundament	Typplats	N1	A1	V	N2	A2
	... som	Vanessa		älskade		mycket
	När	Saga		stoppade	bilen...	
	Om	du	kanske	kan stanna		hos mig...

En analys liknande den ovan återfinns i *Funktionell svensk grammatik* där Bolander (2005:194) ger en uppställning av en sats av typen *Runa sa att hon skulle ringa när hon kom hem*.

- (7) huvudsats: Runa sa
 bisats 1: att hon skulle ringa
 bisats 2: när hon kom hem.

Texten under exemplet förklarar visserligen att bisats 1 är ett nödvändigt led i huvudsatsen och att bisats 2 är ett led i bisats 1, men tyvärr är det dock för många naturligare att förstå analysen så att huvudsatsen är *Runa sa*, förstagsbisatsen *att hon skulle ringa* och andragsbisatsen *när hon kom hem*. Denna tolkning förstärks av formuleringen strax nedanför som förklarar att "bisatserna hakar i varandra".

Troligen bottnar Bolanders och andras problematiska framställning av förhållandet mellan huvud- och bisatser i en i sig behjärtansvärd strävan att ge en processuell steg-för-steg-förklaring: Man utgår från en enkel huvudsats och visar hur denna sats kan byggas ut så att resultatet blir en mer komplicerad huvudsats som innehåller en bisats. Exemplet nedan visar hur en sådan process kan vara tänkt:

- (8) Steg 1. Skjortorna måste strykas.
 ----- huvudsats -----

 Steg 2. Skjortorna måste strykas när du kommer hem.
 ----- bisats -----

Den pedagogiska tanken med beskrivningar som den i (8) skulle vara att man kan skapa en större huvudsats genom att lägga till ett tidsadverbial, som t.ex. bisatsen *när du kommer hem*. Men framställningssättet ovan gör istället att man mycket lätt får intrycket att bisatsen ligger *utanför* huvudsatsen, d.v.s. utgör ett tillägg till denna. Vi är införstådda med att det är en stor pedagogisk utmaning att förklara att man genom ett tillägg av typen *när du kommer hem* i (8) skapar en ny och större huvudsats, inte att resultatet blir huvudsats och en till denna kopplad bisats. Läromedelsförfattarna är naturligtvis medvetna om de hierarkiska relationerna, men en vällovlig pedagogisk intention att förenkla kan dock leda fel och istället skapa bristfälliga beskrivningar av förhållandet mellan huvudsats och bisats av det slag som Jan Svensson visade på redan 1987.

Slutord

När *Grammatik på villovägar* publicerades var avsikten bl.a. att komma tillrätta med missvisande – och ibland rent felaktiga – beskrivningar inom skolgrammatiken. I sitt bidrag efterlyste Jan Svensson en bättre beskrivning av språkets hierarkiska förhållanden och kastade därmed ljus över ett tidigare till stora delar helt förbisett område. Med 20 års perspektiv kan vi konstatera att frasstrukturer utan tvekan har fått ett större utrymme i de grammatiska framställningarna, men de hierarkiska sambanden i språket är fortfarande långtifrån tydliga i alla läromedel – åtminstone inte i dem som vi har granskat här. Många gånger verkar det som om de pedagogiska ambitionerna ibland lägger hinder i vägen för korrekta beskrivningar. Att avstå från att beskriva språkets hierarkiska struktur kan kanske ge beskrivningar som på ytan framstår som enkla och tilltalande, men att på detta sätt köpa förenkling med hjälp av missvisande resonemang kan nog i längden inte betraktas som annat än en dålig affär.

Hur ska man då gå tillväga för att ge adekvata men samtidigt pedagogiska beskrivningar av språkets struktur? Ett mål att sträva mot är förstås att den analysmodell som föreslås ska ge en djupare förståelse av språkets struktur och dessutom ha räckvidd utöver läroböckernas tillrättalagda exempel. Jan Svensson föreslår i sin artikel att frasstrukturen kan illustreras med hjälp av träd-diagram. Träd-diagram illustrerar visserligen de hierarkiska sambanden på ett förträffligt sätt men är utrymmeskrävande och verkar inte ha fått något större genomslag i läroböckerna. För att ge en illustrativ beskrivning av de hierarkiska sambanden mellan ord och satser vill vi därför istället föreslå låddiagram (jfr Andersson 1994:168). De är visserligen också utrymmeskrävande (inte minst om satserna är långa) men upplevs möjligen inte så svårtillgängliga som träd-diagrammen. Om man bemödar sig om att ge parallella exempel bör det inte heller vara omöjligt att skilja mellan form och funktion.

(9)

Vi	har hört	något
SUBJ	PRED	OBJ
_____ Huvudsats _____		

(10)

Vi	har hört	att Jan Svensson har födelsedag
		----SUBJ--- PRED OBJ
		Bisats _____
SUBJ	PRED	OBJ
_____ Huvudsats _____		

Rubriken på Jan Svenssons artikel i *Grammatik på villovägar* är "Den problematiska hierarkin". Att hierarkin kan vara problematisk märker vi inte minst som lärare på grundkurser i grammatik då vi ofta har låtit studenterna få till uppgift att formulera om Åkermalms symmetriregel så att Jan Svensson blir nöjd. Studenterna tycker ofta att frågan är svår, och det är långt ifrån alla som förmår att ge ett tydligt och rakt svar (som t.ex. "En sats bör inte samordnas med en fras"). Men det är inte bara för studenter på grundkurser som hierarkin kan vara problematisk. Inte heller i läroböckerna kommer språkets hierarkiska struktur alltid i dagen, även om det verkar ha skett en viss förbättring sedan 1987, då *Grammatik på villovägar* gavs ut. Även om Jan Svensson säkerligen inte är nöjd med alla de beskrivningar av språkets hierarkiska dimension som de läroböcker som vi har granskat ger, så har han själv all anledning att vara nöjd över att ha ställt den hierarkiska strukturen i fokus på ett så tydligt sätt som han gör i sin uppsats. Utan hans insats hade beskrivningarna förmodligen varit ännu mer otydliga och sammanhangen ännu mer oklara.

Källor och litteratur

- Andersson, Erik 1994. *Grammatik från grunden*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Bolander, Maria 2005. *Funktionell svensk grammatik*. Stockholm: Liber.
- Ekengren, Hans-Eric & Brita Lorentzson-Ekengren 2004. *Ekengrens svenska. Språkbok A & B*. Stockholm: Natur och kultur.
- Hanslep, Ann Liis 2006. *Grammatik helt enkelt*. Stockholm: Liber.
- Holmberg, Bengt & Verner Ekenvall 1966. *Svenska i tal och skrift*. Stockholm: Norstedt.
- Hultman, Tor G. 1987. Objekt som objekt. I: Ulf Teleman (red.): *Grammatik på villovägar*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 39–55.
- Husén, Lennart m.fl. 1997. *Ess i svenska. Lärobok 9*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hydén, Annica & Camilla Rundqvist. 2005. *Svensk grammatik med drillövningar och facit*. Sollentuna: Adastra.
- Jansson, Ulf & Martin Levander 2003. *Handbok i svenska språket*. Stockholm: Liber.
- Johansson, Hans m.fl. 1997. *Källan. Språkbok*. Stockholm: Bonnier Utbildning.
- Johansson, Stig m.fl. 2000. *Möt språket*. Malmö: Gleerups.
- Lundin, Katarina 2009. *Tala om språk. Grammatik för lärarstuderande*. Lund: Studentlitteratur.
- Markstedt, Carl-Johan & Sven Eriksson 2008. *Svenska impulser*. Stockholm: Bonnier Utbildning.
- Norrby, Catrin m.fl. 1996. *ABC. Svenska för gymnasieskolan*. Lund: Studentlitteratur.
- Palm, Kristina 2007. Den svenska skolgrammatikens förhållande till språkvetenskapen: en granskning av hur satsläran framställs i läroböcker för grundskolans senare årskurser. Opublicerad D-uppsats i svenska, språklig inriktning. Lund: Språk- och litteraturcentrum.
- Perme, Lilian 2000. *Prolog. Studiehandledning*. Malmö: Gleerups.
- Platzack, Christer 1987. Bisatser, huvudsatser och andra satser. I: Ulf Teleman (red.): *Grammatik på villovägar*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 79–86.
- Rehnqvist, Gunilla & Gudrun Svensson 2008. *Lära om språk*. Malmö: Gleerups.
- Skoglund, Svante 2004. *Texter och tankar. Språket*. Malmö: Gleerups.
- Skoglund, Svante & Lennart Waje 1994. *Svenska uppslag*. Malmö: Gleerups.
- Svensson, Jan 1987. Den problematiska hierarkin. I: Ulf Teleman (red.): *Grammatik på villovägar*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 97–105.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts.
- Ullström, Sten-Olof 2000. Skolexempel på gymnasiegrammatik. I: Bengt Brodow, Nils-Erik Nilsson & Sten-Olov Ullström (red.): *Retoriken kring grammatiken*. Lund: Studentlitteratur. S. 47–66.
- Åkermalm, Åke 1979. *Modern svenska. Språk- och stilfrågor*. Malmö: Liber.

Peder Winstrups *Inaugurations prædicken* vid invigningen av Lunds akademi 1668

**En kommunikations-, genre- och
retorikhistorisk analys**

Lars-Erik Johansson

Festen, författaren, verket

När *Regia Academia Carolina* på "Caroli Dag" 1668 invigs i Lunds domkyrka, sker det som en del av en traditionsbunden akademisk kommunikationssituation, den akademiska högtiden. Tidigare under seklet har regeringen inrättat och invigt *Academia Gustaviana* i Dorpat 1630 och *Academia Auraica* i Åbo 1640. Kommunikationssituationen är i hög grad formaliserad, bestående av ett ceremoniel med flera tal och invignings- och tacksägelsepredikan; under 1600-talet är stat och kyrka en enhet. I Dorpat hade efter invigningsceremonin en gudstjänst firats i Mariakyrkan och i Åbo hade biskop Isac Rothovius predikat över en psaltartext (106:48); den senare predikan trycks följande år i Uppsala (*En Christeligh TacksäijelsePredikan*).

För det lilla Lund med sina drygt 1 500 invånare är invigningen en stor händelse. Den efterföljande måltiden i biskopsgården slutar först vid tred tiden på natten, då det vidtar ett fyrverkeri som varar tills det dagas och var och en "väl plägad" retirerar sig hem till sitt. I måltiden deltar hela

600 personer.¹ Inför invigningsfesten har arkiatern Christofer Rostius låtit publicera ett latinspråkigt program i bunden stil. Vid den akademiska högtiden i domkyrkan har generalguvernören Gustaf Banér inledningsvis hållit "en herrlig, allvarsam och real Svensk oration". Därefter har kuratorn Magnus Durell framfört en latinsk oration och professorn Canutus Hahn läst upp foundations-, donations- och privilegiebrevet. Efter detta har ytterligare ett antal tal hållits: prokansler Bernhard Oelreichs oration, rektor Olov Baggers föreläsning "om skolors och akademiers uppkomst och perioder i Sveriges rike" och professor Niklas Hyltenius' tacktal. Det centrala temat i alla tal är de svenska regenternas stora nit för främjandet av vetenskap och bildning. Därefter avslutas akten med en *Inaugurations Prædicken* av biskop Peder Winstrup. Under avsjungandet av *Te Deum* efter predikan skjuts dubbel lösen. Det talade ordet beledsagas av musik, framförd av 30 violiner, 12 kornetter, 12 flöjter, 12 basuner och 50 vokalisterna förutom orglar, "Trommeter" och "Herpauker".

En av huvudaktörerna är biskop Peder Winstrup, en dansk kyrklig renässansfurst, ypperlig som talare, lärd som teolog och skicklig som diplomat men också med "svulmende Selvgælde og Magtbegær og Gridskhed efter Gods og Guld" (Kornerup 1959:273). Son till en biskop från Själland och med den lärde biskop Hans Poulsen Resen som styvfar gör han en snabb akademisk och kyrklig karriär: född 1605 blir han 1633 professor i fysik vid Københavns universitet, 1635 teologie doktor och hovpredikant och 1637 – vid ännu inte fyllda 33 år – biskop över Lunds stift.

Biskopens invigningspredikan, som trycks i Malmö samma år, är avfattad på danska; försvenskningen av Skånelandskapen börjar på allvar först efter skånska kriget 1675–1679. Predikan behandlar – med utgångspunkt i en kort bibeltext från 1 Kon. 8:17–20, där det beskrivs att kung David planerar att bygga ett tempel men förhindras däriifrån av Gud, som låter hans son Salomo bygga templet – hur Carl X Gustav ämnar inrätta en akademi i Lund men alltför tidigt rycks bort och hur sonen Carl XI i stället får inrätta den. I predikan syftar tempelinvigningen symboliskt på invigningen av den skånska akademien. Winstrup själv figurerar allegoriskt som den kungavänlige gammaltestamentlige profeten Natan

¹ Beskrivningen av akademiinvigningen bygger på Ahnfelt 1859:83–104 och Rosén 1968:148–153. Hänvisningar till den analyserade texten sker genom sidhänvisning inom parentes (utan angivande av författarnamn).

(”Jeg uværdig/ en ringe *Nathan*”, 18), som enligt bibeltexterna av Gud styrks att uppmuntra tempelbygget.

Winstrups predikotext är utgångspunkt för denna studie, vars syfte inte är att analysera texten i detalj utan att i stället påvisa dess anknytning till generella kommunikations-, genre- och retorikhistoriska mönster i tiden.

Kommunikations- och texthistoria

1600-talets svenska kommunikationssituation domineras – om hänsyn tas till den tryckta litteraturen – i hög grad av den religiösa litteraturen. Jan Svensson visar i sin *Kommunikationshistoria*, den enda sammanfattande framställningen i modern tid av svenska språkets externa historia, att denna litteraturtyp vid seklets början omfattar 60 procent av tryckalstren och vid dess slut fortfarande ungefär hälften (1988:53–55).

Av den tryckta religiösa litteraturen under 1600-talet utgör predikningar och postillor drygt en fjärdedel. Även om denna volym är betydande, speglar den ingalunda genrens roll i den totala kommunikationssituationen under 1600-talet. Visserligen innebär den framväxande boktryckartechniken i relation till handskriftsframställningen – något som Svensson (1988:50) understryker – en klar omorientering mot ett konsument- från ett producentperspektiv, men samtidigt är det viktigt att inse att dels läsarna är ytterligt få, dels den tryckta litteraturen når många mottagare genom uppläsning (exempelvis söndagens bibelläsning i kyrkan), dels vissa genrer som predikan – ehuru de har ett sekundärt ”skriftliv” – till sin karaktär primärt är muntliga. Predikans roll inom den offentliga kommunikationen i Sverige under 1600-talet är alltså långt mer betydande än vad en analys av tryckkällorna visar; predikstolen fungerar som ett ”massmedium”.

I den förening som stat och kyrka under 1600-talet utgör och med den kyrkoplikt som existerar blir predikan en offentligt omhuldad genre och når därmed ett mycket stort antal svenskar; det har nog aldrig predikats så mycket som under ortodoxin (Brilioth 1945:110). Men predikan begränsas inte till ett liturgiskt bruk i gudstjänsten; predikan genomsyrar mer eller mindre hela samhällslivet. Varje betydande händelse i individens eller samhällets liv kan ihågkommas med en predikan. Till de s.k. kasuella predikningarna hör dels kyrkoanknutna predikningar som vecko-, böndags-, penitens- och synodalspredikningar, dels individanknutna predikningar från vaggan till graven (vid födelser, dop, födelsedagar, bröllop och begravningar), dels predikningar vid olika typer av samhälleliga händelser; den homiletiska forskningen räknar med under-

typer som inaugurations-, krönings-, jubelfest-, riksdags-, fält-, triumf-, tacksägelse-, marknads-, tings-, kalamitets- och hälsobrunnspredikningar (Skarstedt 1879:80–89). Störst omfattning av dessa undergenrer har lik- och utfärdspredikningarna samt gravtalen, vilka successivt utvecklas till en sannskyldig "sepulkral retorik" (Stenberg 1998).

Från kommunikationshistorisk synpunkt är det värt att notera att sådana kasualpredikningar trycks i långt större utsträckning än den vanliga "sockenpredikan". Två aspekter bör understrykas: dels att det tryckta predikostoffet sannolikt inte ger en korrekt bild av den "tidstypiska" predikan, dels att den stora mängd tillfällestryck som de kasuella predikningarna utgör i hög grad har bidragit till framväxten av en i reell mening konsumtionsinriktad tryckkultur och därmed till en synliggjord social och litterär kultur under stormaktstiden. Tiden mellan predikans framförande och tryckning kan vara betydande. I många fall kan texten ha redigerats (exempelvis ha försetts med ytterligare bibelhänvisningar) men även ha utökats (jfr Brilioth 1945:185); detta kan gälla även Winstrups tryckta text. Kasualpredikningarna visar dessutom hur andlig och världslig välталighet växer samman; de kasuella predikotyperna kan betraktas som kyrkliga motsvarigheter till olika undertyper (som *epithalamium*, *epicedium*, *elegia*, *elogium* etc.) inom den epideiktiska retoriken (dvs. *genus demonstrativum*), vars främsta syfte är att lovprisa en person, en ort eller en händelse.

Predikningar från 1600-talet föreligger oftast som tillfällestryck, även om det också publiceras predikosamlingar och postillor. Tillfällestrycken, dvs. publikativt avgränsbara produktenheter av tillfälleskaraktär (Ridderstad 1980:26), växer som litteraturform kraftigt under renässansen. Från tiden fram till 1720 beräknas drygt 30 000 tillfällestryck, en form av masslitteratur i små upplagor; under 1660-talet är dock det årliga antalet tillfällestryck litet, kanske endast ett trettiotal tryck (Ridderstad 1983:241). Trycken som sådana har en klar social bruksfunktion, eftersom de såväl ger ära åt beställaren (individen, organisationen eller staten) och skribenten som hugfäster minnet av en händelse och därmed förgyller ett mänskligt företag. Kännetecknande för dem är dessutom en trogen anslutning till retorikens princip om *decorum*; Winstrup markerar i predikan tydligt sin vördnad för kung och riksråd.

Winstrup har under åren 1640–1660 låtit publicera ett tjugotal tillfällestryck, flertalet av dem är likpredikningar men ett par är synodaltryck. Biskopens *Inaugurations Prædicken* omfattar i tryck 70 sidor och är ett typiskt renässanstryck i kvartoformat med en ornamenterad ram kring titeltexten. Denna är lång och innehåller ett stort antal rader med omväxlande längd i olika typsnitt och storlekar och med centrerad sats, sannolikt en efterbildning av samtidens epitafieinskriftioner.

Sambandet mellan kyrka och stat märks under 1600-talet även i utbildningen. Både gymnasier och universitetet är i stor utsträckning prästutbildningsanstalter. Här torde blivande församlingspräster ha övat praktiskt för prästämbetet, bland annat i predikande genom predikokollegier, s.k. *collegia concionatoria* (Askmark 1943:330–352); således föreskriver Skytte i sitt utkast till ordning för Uppsala universitet om predikoövningar på latin och svenska (Annerstedt 1877:168). I Danmark överflyttas ansvaret för prästutbildningen till universitetet redan 1569, långt tidigare än i Sverige: genomgången homiletisk kurs och provpredikan i Regenskyrkan på Kannikestræde i København hör sedan 1635 till fordringarna i "attestats"-examen (*examen attestationis*), dvs. en akademisk ämbetsexamen för präster (Kornerup 1959:277–280). Efter Skånes inlemmande i Sverige uppmärksammar den svenska regeringen, att de danska prästerna är bättre utbildade än de svenska. Rikskanslern berömer i samtal 1665 med Oelrich de skånska studenterna som goda predikanter och frågar om deras utbildning (Ahnfelt 1859:18 f.).

Genrehistoria

Predikogenren har gamla anor. Redan i bibeltexterna möter Jesus som predikant. Känd är den text där han i Nasaret undervisar i synagogan (jfr Luk. 4). Redan tidigt synes predikan ha haft tre huvudfunktioner, en *exegetisk*, där texten förklaras eller ger material till predikans tema, en *liturgisk*, anknuten till gudstjänsten genom böner och hänvändelse till auditoriet, en *undervisande* och *övertygande*, där någon form av religiös "lärodom", anpassad till tid och auditorium, förmedlas (de tre funktionerna urskiljs av Brilioth 1945:7–9).

Samtidigt med att predikotraditionen utvecklas under antiken växer det också fram en sekulär vältalighet, retorik. Det blir kyrkofadern Augustinus som i fjärde boken sitt verk *De doctrina christiana* (426) förmår att sammansmälta de båda traditionerna. Under århundraden kommer den kyrkliga och retoriska traditionen att söka "behärska" predikans utformning. Inte minst under renässansen växer det retoriska inflytandet över predikogenren starkt, befrämjat av homiletiska verk av betydande humanister som Erasmus (*Ecclesiastes* 1535) och Philipp Melanchthon (*De officiis concionandi* 1535); humanisterna "retoriserar" bibeltexterna och analyserar dem i ljuset av retorikens regelsystem (Johansson 2006:321). Den typiska ortodoxa predikan under renässansen knyter således väl an till retorikens krav på talets huvuddelar, även om en viss anpassning till predikans särskilda funktion har måst göras. Lundabiskopen har i likhet med andra danska präster redan under skoltiden stiftat bekantskap med

retorikens regelsystem, dels i retorikläroböcker av styvfadern Resen och av Ramuslärjungen Talæus (Talon), dels genom trägna muntliga och skriftliga övningar under skol- och universitetsstudier. I sitt professors-specimen *Disputatio philologica et philosophica de usu linguarum* från 1633 betraktar den unge Winstrup retoriken som ett hjälpmedel i kyrkans kamp mot irrlärare; kännedom om troper krävs även av en teolog, då denne ska trösta, undervisa och upprätta människor (Hansson 1950:50 f.).

Under 1600-talet sker från teologiskt håll betydande försök att – utifrån ett nyskolastiskt perspektiv med grund i den aristoteliska logikens kategorier – normera predikogenren, seklet är i mångt och mycket homiletikernas och postillornas storhetstid (Brilioth 1945:117 f.). Framför allt i tyskland publiceras mängder av verk, med titlar som *compendia homiletica*, *florilegia*, *manualia ministrorum*, där praktiska anvisningar lämnas om olika typer av predikometoder och dispositionstyper. Kända homiletiker skrivs av teologer som H. J. Hülsemann, Chr. Chemnitz och J. B. Carpzov d. ä. med benämningar som *Oratoricæ ecclesiasticæ*, *Methodus concionandi* och *Hodegeticum* (dvs. 'vägvisare'); dessa läroböcker studeras flitigt och flera av dem har funnits i nordiska prästmäns bibliotek (jfr Brilioth 1945:83 f.).

Generellt märks en tendens till schematisering av predikan med krav på "obligatoriska" delar och på olika typer av tillämpningar. Med utgångspunkt i Pauli ord om att all skrift som är ingiven av Gud är nyttig till undervisning, bestraffning, upprättelse och fostran i rättfärdighet (2 Tim. 3:16 f.) utvecklas i luthersk tradition en femfaldig skriftanvändning, en s.k. *usus quintuplex*, med huvudpunkterna lära, vederläggning, fostran, straff och tröst (jfr Brilioth 1945:113). Även om detta schema sällan följs slaviskt, finns hos de ortodoxa predikanterna en klar anslutning till mönstret: till "Lærdom/ Tröst oc Formaning" skall Winstrup på "sine tillbørlige Steder" anföra lämpliga bibelord (17).

Resultatet av genrenormeringen blir en syntes av homiletiska och retoriska inflytelser. En vanlig predikotyp är den tematiska, låt vara att analytiska predikningar inte är sällsynta; framför allt kasualpredikningarnas korta texter inbjuder till tematisk framställning. Den tematiska strukturen skall vara logisk, på så sätt att varje del med nödvändighet följer ur en annan. Enligt mönster från reglerna för argumentens placering inom klassisk retorik finns inom homiletiken noggranna regler för temadelarnas logiska relationer. Temat kan utformas mer eller mindre komplext, dvs. uppdelningen (partitionen), kan genomföras med olika djup. Winstrup har i sin predikan huvudsakligen en enkel uppdelning i "trende Parter": (1) Carl X Gustav liknas vid David och Carl XI vid Salomo, (2) den karolinska akademien vid Salomos tempel och (3) akademiinvigningen vid invigningen av templet (16 f.). "Den förste Part" delas dock in i tre

underavdelningar, som belyser tre viktiga kungliga dygder, *pietas*, "Gudfryktighet", *liberalitas*, "Rundhed", och *heroica animositas & constantia*, "et Heroiske uforsagt Mod oc Standhaftighed" (25).

Predikans grundstruktur blir alltså i enlighet med klassisk retorisk teori i princip tredelad med en inledning, *exordium*, en huvuddel, benämnd med termer som *tractatio*, *confirmatio*, *expositio* etc., i huvudsak motsvarande den klassiska retorikens *argumentatio*, och en avslutning, *peroratio*.

I exordiet hälsar predikanten åhörarna, föredrar predikotexten och extraherar ur texten ett tema, som därefter delas i olika underteman (s.k. *partitio*); ofta läses även fadervår. I de kasuella predikningarna är texten normalt kort, endast ett par bibelverser. Exordiet skall enligt retorisk teori vara kort och intresseväckande, men i den ortodoxa predikan växer det starkt och kan ibland delas upp i olika underavdelningar, *exordium generale*, *exordium speciale* och *exordium specialissimum* (Rothe 1881:375). Winstrups *exordium* (1–17), som består av *Forberedning* och *Indgang*, omfattar en fjärdedel av predikan. I princip har inaugurationspredikan ett treledat *exordium*, varvid *exordium generale* omfattar allmän bakgrund, bön och kort predikotext. Följande *exordium speciale* innehåller ytterligare en kort bibeltext (Psalt. 24:9–10; "Gjører Porterne viide/ oc Dørrene høje i Verden/ at Ærens Konge kand inddrage", 8) och därjämte en kort historik över de äldre svenska universiteten. *Exordium specialissimum* slutligen förmedlar övergången från temat till avhandlingen; denna del av talet kan givetvis även betraktas som en klassisk *propositio*.

Predikans huvuddel, i Winstrups predikan kallad *Textens Forklaring*, utgör också dess centrala parti (17–60, dvs. drygt 60 procent av textmassan). I *tractatio* skall texten ges en utläggning (*explicatio*) och en tillämpning (*applicatio*). Utläggningen kan omfatta dels en mera bokstavlig textutläggning men kan i viss mån också vara allegorisk och tolkande. Winstrups teknik att tolka den gammaltestamentliga berättelsen om David, Salomo och tempelbygget som syftande på de svenska regenterna och deras akademiinrättande är klart allegorisk; predikanten konstaterar att i bibelordet finns "baade en Spaadom oc en Formaning" (8). I princip är det ju bibeltexten som skall ges en allegorisk tolkning, men i Winstrups fall är det uppenbart att han går den motsatta vägen: han arbetar systematiskt med att finna bibliska belägg som stöder det aktuella skeendet.

Kompositionellt kan *tractatio* utformas på olika sätt: dels kan *explicatio* föregå *applicatio*, dels kan utläggningens olika underavdelningar ha en uppdelning i de båda momenten, dels kan momenten integreras. Denna normbildning anknyter väl till den klassiska retorikens diskussion av för- och motargumentens placering. Winstrup har företrädesvis valt den andra tekniken, dvs. att inom varje delavsnitt ge tillämpningen efter förkla-

ringen. Predikans tema erbjuder dock inte så många konkreta tillämpningar för dem som bevisar tacksägelsegudstjänsten. Främst är det kungars sätt att regera som kommenteras, men ibland tilltalas åhörarna direkt: den som har en god kung må glädja sig och följa sin egen kungs gudfruktighet (27), liksom kungen har varit givmild när han har inrättat akademien kan var och en visa givmildhet mot kyrkor, skolor och akademier (31), liksom kungen har varit ståndaktig i sitt beslut att inrätta akademien (trots råd om annat från dåliga rådgivare) bör alla kristna vara ståndaktiga (37 f.).

Predikans avslutning, *peroratio*, är i den ortodoxa predikan oftast kort, vanligtvis en bön. Härifrån avviker Winstrup, i det att avslutningen, som föregås av en kort förmedlande övergång (60 f.), innehåller både en tacksägelse, där Gud, Carl XI, kungamodern samt rikets råd och herrar tackas, en allmän förbön, där Gud, Jesus och den helige ande ombeds bevara Skånes invånare och det nya universitet med dess lärare och studenter, och slutligen ett andra fadervår (61–80); *peroratio* kommer därmed att omfatta 15 procent av predikan. Predikanten slutar med att uppmana församlingen att sjunga "*Ambrosij oc Augustinii Loffsang/ Te Deum laudamus*"; "huilcken vi nu ville siunge paa vor Moders Maal/ saaledis liudendis; O Gud vi lofve dig" (70). Skälet till den långa, atypiska avslutningen är sannolikt predikans karaktär av tacksägelsegudstjänst till kung och riksråd. Härigenom kommer predikotrycket inte att innehålla en sedvanlig ödmjuk dedikation; i avslutningen ryms det som normalt finner sin plats i denna.

Ett karakteristiskt drag i ortodoxins och därmed även i Winstrups predikan är de många hänvisningarna till bibeln. Medan den tidiga reformationspredikan kännetecknas av något enstaka bibelcitat i varje predikan, växer under ortodoxin antalet bibelhänvisningar kraftigt; redan vid tiden kring 1600 kan det i en predikan finnas över 150 citat (Hammar 1939:146–164). Bibelcitaten kan som hos Winstrup ge uppslag för predikantens tankegång, utgöra stöd för ett gjort uttalande (nutidshändelser kan styrkas genom hänvisning till bibliska prototyper), vara ett sätt att utföra och klargöra ett uttalande eller en skildring (genom anförande av konkreta exempel eller användning av korta pregnanta uttryck som sammanfattning) eller vara ett direkt uttryck för det som predikanten vill säga (i stället för att använda egna ord).

Bibelcitaten hopas ofta för att belysa ett och samma textställe, vilket inte sällan bidrar till en oformlighet och till en upplösning av den strikt formella strukturen, dvs. till regelrätta digressioner. I många fall tillhör väl dessa citat endast de tryckta predikningarna, där de syftar till att ge mindre kunniga predikanter ett pedagogiskt stöd för predikoförberedelsen. Överhuvudtaget har det varit viktigt att hämta vetandet direkt från

skriften, och – eftersom varje enskilt bibelord enligt ortodoxins uppfattning har samma bevisvärde – blir bibeln ett outtömligt förråd av bevisställen och värdefulla utsagor, *dicta probantia* (Brilioth 1945:121). Detta erinrar om den världsliga retorikens förtjusning i ordspråk, talesätt och citat från auktoriteter. Särskilt har de gammaltestamentliga texterna utgjort en förträfflig exempelsamling för det mesta som kan möta i livet. Kalm (1948:231–233) visar hur i 231 undersökta texter, av vilka dock merparten är kasualpredikningar, cirka 60 procent av citaten är gammaltestamentliga; särskilt citeras psaltarpsalmer, Jesaja, Genesis och vishetsböckerna.

Tendensen är densamma hos Winstrup. I *Inaugurations Prædicken* finns 112 bibelhänvisningar, varav 66 procent är gammaltestamentliga. Hos Lundabiskopen dominerar – som en följd av den valda predikotexten – tre historiska böcker, nämligen 1 Konungaboken, 1 Krönikeboken och 2 Samuelsboken, med sammantaget 24 bibelställen. Dessutom finns många citat från 2 Mosebok och Psaltaren. I några få fall hänvisar Winstrup även till icke-bibliska auktoriteter (till kyrkohistorier av Sozomenos, Rufinus av Aquileia och Filon från Alexandria samt till Plutarchos). Den valda tekniken betonar predikans pedagogiska funktion och i viss mån också predikantens betydande lärdom.

Nu har det inte varit så svårt för en sextonhundratalspredikant att finna lämpliga bibelställen. Liksom inom den världsliga retoriken överflödar den homiletiska litteraturen av olika sorters hjälpredor. Det finns bibelkonkordanser och exempelsamlingar i legio, exempelvis tyska som P. Crellius' *Promptuarium biblicum* och M. Mülingius' *Kleine Concordantz-Bibel* och svensken Z. Klingius' *Thesaurus biblicus* (jfr Lindberg 1927:35).

Retorikhistoria

Winstrups invigningspredikan, tillkommen i en tid när den teologiska dogmatiken är starkare än någonsin, kännetecknas samtidigt av en stark anslutning till de traditionella retoriska grundmönstren. Avståndet mellan denna predikan och ett världsligt akademiskt festtal är litet, i synnerhet om man ser till den retoriska utformningen genom *elocutio*. Predikotextens utsmyckning ger klart uttryck för att dess upphovsman är van att tillämpa retorikens troper och figurer. Det finns många *ordpar*, inte sällan på latin eller franska med följande översättning, eftersom enligt kyrkoordningen alla latinska uttryck måste översättas till inhemskt språk: "Lydighed oc dybeste Underdanighed" (1), "*inaugurere, consecrere*, indvie oc hellige" (3), "*prosperitet oc Lycksalighed*" (3), "*ynskelig contentement oc god Fornøyelse*" (3 f.); vidare *tretal*: "Heder Ziir oc Prydelse" (3), "*Instrumenter, Trommeter oc Cimbler*" (14), "*ald Travaille, molest* ['obehag'] oc Uroe" (23); och slutligen *hopningar*: "med Sang/ Sither/ Harper oc Cim-

bler" (14), "Udlendiske Diur/ saa som Løver/ Biørner/ Leoparder/ Tigres/ Losser/ Feelfraatzere" [dvs. 'lodjur' och 'järvar'] (30).

Retoriskt inspirerade *ordlekar* förekommer, exempelvis när Winstrup i predikan utbrister: "Vi ville formode/ at vor liden Lund her i Skaane/ udi fremtiden skal formedelst dette *Academie* blifve saa berømmelig oc kundbar udi Verden/ som *Londen* udi Engeland" (49). Här anknyter biskopen till att Lund ofta benämns *Londini Scanorum* på latin. Även *allusioner* finns, som när det sägs att Lund inte kan jämföras med Kapernaum utan snarare med "en foractet Nazareth" (60). En brett anlagd *antites* möter i den kontrastiva beskrivningen av goda och dåliga regenter (28–31).

Även *bildspråket* är väl utvecklat, i synnerhet i form av noggrant utförda, pedantiska och undervisande snarare än poetiska liknelser. Två lämnas som exempel, en där Lund och Uppsala liknas vid antika förebilder, en där universitetets fakulteter liknas vid paradisetts floder (de båda utdragen ger generellt en god uppfattning av Winstrups retoriska stil):

ligesom der i gammel Dage sagdes om Graeckeland/ at det haffde to Øyne; Hvor ved forstodes de tuende *Academier* eller *Universiteter*, som vare i Graeckeland/ det eene til *Athenen*, det andet udi *Sparta*: Saa kand ocsaa nu siges/ at Sverriges Rige haffver faaet to Øyne/ eller/ at det nu/ som aldrig tilforn/ haffver *in continua terra* med dette Land/ tuende *Academier* eller *Universiteter*. Ligesom *Microcosmus* eller den liden Verden/ det er/ Mennisket/ haffver to Øyne att see med: Saa oc Sverriges Rige/ hvilcket for sin Storheds oc vide Begrebs skyld kand kaldes *Macrocosmus* eller en stor deel aff Verden/ det/ siger jeg/ nu haffver ligesom to Øyne at see med/ det er/ *in continua terra* med dette Land/ som sagt er/ haffver det nu tuende *Academier* eller *Universiteter*, det eene udi Ubsal/ det andre her udi Lund: Huilcke tvende *Academier*, ligesom tvende *Luminaria magna*, eller som to store Lius skulle her efter giffve voris Ungdom Forstands opliuste Øyne udi boglige Konster oc i adskillige Videnskaber. (11 f.)

De gamle Graecker haffve kaldet Skoler oc *Academier pygàs*, det er/ Kilder/ ja Springekilder/ for den store oc mangfoldig Nytte oc Gaffns skyld/ som aff dennem ligesom opvelder eller opspringer/ oc udflyder. Hvorfor vi oc vel kunde ligne et *Academie* eller *Universitet* med den fructbare Paradieses Hawe. Thi ligesom der vare fire Floder/nemlig/ Pison/ Githon/ Hiddekel/ oc Phrat/ hvor aff den gandske Hawe kunde vandes/ huilcke oc gaff aff sig Guld oc Edelsteene. Saa ere der udi et *Academie* eller *Universitet* fiire *Faculteter*, nemlig/ den *Theologiske/ Juridiske/ Medicinske/* oc *Philosophiske*; huilcke ligesom fire Floder/ med deris store oc mangfoldig Nytte oc Gaffn/ ligesom offverskyller oc vander et heel gandske Land eller Rige/ sampt alle Stater der udi. (43)

Invigningspredikan som tidsdokument

Så invigs *Academia Carolina* i Lund med övlig pompa och ståt. Biskop Peder Winstrups långa hyllningstalsinfluerade predikan ansluter sig väl till tidens mönster för världslig och andlig kommunikation i en akademisk diskurs. Den tryckta predikan är ett flyhänt hantverk, den är mer retorisk än religiös, präktig och litet tungfotad, utförd enligt regelböckerna i homiletik och retorik snarare än med dikterisk inspiration. Predikan bygger på en "tunn" tes, som presenteras i en strikt retorisk disposition, med många ord och med många bibelcitater, något som bidrar till att skapa i högre grad en känsla av lärdom och av undervisning än av poetisk flykt, med ett närmast "mekaniskt" överflöd av framför allt ordpar och tretal, med några enstaka ordlekar och med några pedantiskt utförda liknelser.

Förhoppningsvis har den kommunikations-, genre- och retorikhistoriska analysen av denna tidstypiska text bidragit till att fördjupa framställningen i Jan Svenssons *Kommunikationshistoria* om den religiösa litteraturens, särskilt predikans, roll i samhället och de religiösa tillfällestryckens stora betydelse för att under 1600-talet skapa en konsumtionsinriktad svensk skriftkultur.

Källor och litteratur

- Ahnfelt, P. G. (1859). *Lunds universitets historia*. 1. Stockholm: Hjerta.
- Annerstedt, Claes (1877). *Upsala universitets historia*. Bihang 1. Upsala: Univ.
- Askmark, Ragnar (1943). *Svensk prästutbildning fram till år 1700*. Lund: Univ.
- Brilioth, Yngve (1945). *Predikans historia*. Lund: Gleerup.
- Hammar, H. B. (1939). *Studier i evangelisk predikan i Sverige under reformationstidevarvet*. Lic.-avh. Lund: Univ.
- Hansson, Karl F. (1950). *Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658*. Lund: Gleerup.
- Johansson, Lars-Erik (2006). Textläsning i humanismens svenska retorik. I: S. H. Rossel (red.). *Der Norden im Ausland – das Ausland im Norden*. Wien: Praesens Verlag. S. 320–327.
- Kalm, Ingvar (1948). *Studier i svensk predikan under 1600-talets förra hälft*. Uppsala: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses bokförlag.
- Kornerup, Bjørn (1959). *Den danske kirkes historie*. 4. *Det lærde tidsrum 1536–1670*. København: Gyldendal.
- Lindberg, Gustaf (1927). *Johannes Rudbeckius som predikant*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses förlag.
- Ridderstad, Per S. (1980). Vad är tillfällesdiktning? *Personhistorisk tidskrift*. 76. S. 25–41.
- Ridderstad, Per S. (1983). Tryckt för tillfället. I: H. Järv (red.). *Den svenska boken 500 år*. Stockholm: LiberFörlag. S. 235–258.
- Rosén, Jerker (1968). *Lunds universitets historia*. 1. 1668–1709. Lund: Gleerup.
- Rothe, Richard (1881). *Geschichte der Predigt*. Bremen: Heinsius.
- Skarstedt, C. W. (1879). *Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens historia i Sverige till omkring 1850*. Lund: Gleerup.
- Stenberg, Göran (1998). *Döden diktar: en studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. Stockholm: Atlantis.
- Svensson, Jan (1988). *Kommunikationshistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Winstrup, Peder (1668). *Inaugurations Prædicken Anno 1668*. Tryckt udi Malmøe aff Vitus Haberegger, Gouvernam. Bogtr.

Tingsten, Lagercrantz och personlighetens roll i sakprosa-historien

Olle Josephson

"Det är konstansen som är det mest påfallande." Så skriver Jan Svensson när han i boken *Språk och offentlighet* (1993:99) sammanfattar hur språket i svenska morgontidningsledare förändrat sig mellan 1945 och 1985. Med undantag för viss syntaktisk förenkling har egentligen ingenting hänt. Ordval, perspektiv, stil och argumentationsstruktur är i allt väsentligt detsamma. Svensson förklaring är snarast att det inte funnits något förändringstryck:

"Ledarskribenterna läses nu som tidigare av en ganska liten grupp i samhället, som både kan förväntas vara insatta i ämnena och vana vid en relativt avancerad språkform. Därför har den tradition som utbildats kunnat hållas vid liv. Det har heller inte funnits något tryck från konkurrerande medier (läs televisionen) som tvingat ledarskribenterna att ändra textutformningen." (1993:120–121)

Ledarna skulle alltså vara undantaget i den utveckling det offentliga samtalet i allmänhet genomgått under efterkrigstiden: från diskussion till "demonstration av färdiga åsikter" (s. 167). I ledarna provas för- och motargumenten i princip lika mycket 1945 som 1985, gränserna för Svenssons undersökningsperiod.

Inte riktigt samma intryck får man av fjärde bandet i *Den svenska pressens historia*, om tiden efter 1945 (*Bland andra massmedier* 2001). Det meddelar visserligen mycket litet om ledarspråk, ja, om tidningsspråk över huvud taget. Men inför Herbert Tingstens chefsredaktörskap i *Dagens Nyheter* 1946–1959 måste ändå presshistorikern Lars-Åke Engblom kommentera:

"Ingen enstaka publicist har styrt samhällsdebatten i landet som Herbert Tingsten gjorde under sina chefredaktörsår. [...] Tingstens åsiktsbatteri och skrivsätt gjorde honom till en debattör, kommenta-

tor och recensent som det slog gnistor om. Han var en fruktad motståndare med en föredömlig klarhet i språket och med en förmåga att få fram sina argument även i komplicerade frågor.” (2001:27)

Svenssons och Engbloms historieskrivningar är självklart inte oförenliga. Men skillnaden i historiskt perspektiv är påfallande. Man kan säga att diskurshistorikern står mot personhistorikern. I Svenssons bok finns knappast ett enda namn på en journalist eller politiker från undersökningsperioden, medan personregistret till fjärde delen av *Den svenska pressens historia* upptar minst 800 namn.

I det förra fallet möter en tidningsspråkshistoria där samhällsförändringar skapar de språkliga villkoren för skribentkollektivet så att det kommer att uttrycka sig på ett visst sätt. Synsättet är vanligt i diskursundersökningar som anknyter till Foucault och Norman Fairclough: social, diskursiv och textuell praktik förklarar varandra och förklarar varför texten ser ut som den ser ut, inte individers uttrycksvilja. (Om Foucault-orienterad diskursanalys t.ex. Englund och Svensson 2003:76. Svensson 1993 är nog inte direktinspirerad av Foucault eller Fairclough – Habermas har den teoretiska huvudrollen – men hans undersökning visar prov på mycket av samma synsätt.) I det senare fallet finns ett antal aktörer, med namn och allt. De är naturligtvis också begränsade av yttre villkor. Men det individuella spelutrymmet är ganska stort, och enskilda personer kan påverka diskursens utveckling.

Jag tänker inte slita någon tvist om vilken historiesyn som är den riktiga. Det går inte. De olika historieskrivningarna – åtminstone i sina mer sansade former – representerar snarare skilda kunskapsintressen än skilda sanningar. Möjligen kan man säga att vi står inför humanvetenskapernas klassiska problem om förhållandet mellan struktur och aktör, evigt diskuterat, aldrig löst.

I stället ska jag i mycket liten skala pröva en utpräglat individinriktad stil- eller diskurshistoria för det område där Svensson utfört en utpräglat kollektivinriktad analys. Frågan att besvara kan formuleras så här: får man syn på något nytt när individen får avteckna sig mot den kollektiva diskursen? Ämnet för undersökningen är alltså språk, stil och argumentation i morgontidningars ledare, såsom i kapitel 7 i Svensson 1993. Men materialet är, delvis, ett annat: Herbert Tingstens och Olof Lagercrantz' ledare i Dagens Nyheter 1946–1975. Tingsten var chefredaktör 1946–59, Lagercrantz 1960–75.

Material – ett annat slags ledare

Jag väljer alltså vad som måste sägas vara de två ledande opinionsbildarna i den ledande morgontidningen 1946–1975; de har ofta prisats för sin stilistiska förmåga. Perioden blir tio år kortare än Svenssons, men det vållar inga metodproblem eftersom Svensson arbetar med tioårsnedslag.

Däremot finns andra komplikationer med materialurvalet. Svensson har slumpat fram fem ledare ur fem morgontidningar vart tionde år från 1945, och i varje ledare tagit ett stickprov på 200 ord efter att ha utelämnat de 100 första orden. På detta sätt får Svensson för vart och ett av sina nedslagsår 25 ledareutdrag om sammanlagt ca 5 000 ord. Urvalet har alltså i princip gjorts utan hänsyn till ämne, författare eller ledarens eventuella genomslag i den samtida debatten. (Eftersom Dagens Nyheter ingår i Svenssons material kan eventuellt någon ledarartikel av Tingsten eller Lagercrantz ha halkat med i materialet, men det vet vi inte.)

Jag har gjort tvärtom. Inte bara av bekvämlighetsskäl har jag hållit mig till två sena böcker med ett urval av gamla artiklar: *Herbert Tingsten. Tyranniet begär förtroende*, red. Per Ahlmark, 1992, och *Olof Lagercrantz. Vårt sekel är reserverat åt lögnen*, red. Niklas Näsander, 2007. Ur dessa böcker har jag plockat ut tolv artiklar var av Tingsten respektive Lagercrantz; tidsmässigt spänner de över hela deras chefredaktörsperioder. Jag har undersökt varje artikel i sin helhet och därmed fått ett – underligt nog – nästan identiskt lika stort material för båda skribenterna, 10 189 ord av Tingsten och 10 191 ord av Lagercrantz.

Mitt urval är alltså bestämt av vad de två redaktörerna Ahlmark och Näsander ungefär fyrtio år senare funnit värt att förmedla åt eftervärlden. Det innebär en övervikt för principfrågor, idédebatt och stora linjer, till förfång för förgäten dagspolitik. Det innebär antagligen också att bilden av Tingsten och Lagercrantz förskjuts något av det raster som utgivarna lägger över dem. Ahlmark och Näsander står politiskt mycket långt från varandra. Ahlmark är en förkämpe för liberalism och antikomunism, Näsander anknyter till en humanistisk socialism med förbindelser till maoistisk tradition. Ahlmark kan ha skruvat upp antikomunismen hos Tingsten, Näsander antikapitalismen och antiimperialismen hos Lagercrantz.

Jag kan alltså inte hävda att de typiska ledarna hamnat i mitt urval. I Lagercrantz fall är det inte ens alltid ledare. Näsanders urval innehåller endast tio texter som publicerats som tidningsledare. Jag har därför kompletterat med två andra DN-artiklar av ungefär motsvarande omfång, "Kropparbete och klassgränser" 1961 och "Antisemitismen" 1961. Lagercrantz mest betydelsefulla forum som opinionsbildare var inte heller ledarartikeln. I efterhand har han sagt sig tycka illa om genren: "Den ano-

nyma ledaren verkar som en språklig likriktare och förkväver det personliga. En sådan uniform förmådde jag dåligt bära. Jag kom huvudsakligen att skriva under mitt fulla namn. Då jag dessutom ofta uppträdde i TV och radio blev jag känd och sågs av flertalet som den som företrädde Dagens Nyheter" (Lagercrantz 1990:74). Tingsten tycks inte ha haft denna motvilja. För honom framstod det som självklart att han som chefredaktör på ledarplats skulle driva "tidningens" linje, formellt anonym men lätt igenkännbar av initierade läsare (jfr Tingsten 1963, t.ex. s. 33, s. 45). I Ahlmarks artikelurval är flertalet texter ledare – även om en oklar källredovisning inte riktigt gör klart hur många.

Dessa skillnader i materialval försvårar kanske direkta jämförelser mellan min och Svenssons undersökning. Men de är också ett resultat i sig. Två typer av ledarartiklar stiger fram: vardagsledaren i dagspolitiska frågor, som är det huvudsakliga underlaget för Svenssons undersökning, och idéledaren, med Tingstens och Lagercrantz' texter som utpräglade representanter. Man kan fundera: hör dessa två typer av ledare till samma diskurs inom det offentliga samtalet? Har de helt olika betydelse för det politiska livets utveckling? Om både Tingsten och Lagercrantz har påpekats att deras inställning i sakfrågor hade föga genomslag. Svante Nycander, Dagens Nyheter chefredaktör 1979–94, har t.o.m. karaktäriserat Dagens Nyheter 1960 som "politiskt sett ett konkursbo". Tingstens ledarartiklar "hade berövat ledarsidan dess trovärdighet bland politiskt intresserade" (Nycander 1976). Ändå anses både Tingsten och Lagercrantz på ett mer allmänt plan haft stort inflytande över opinionen (t.ex. Engblom 2002:29).

Fram stiger kanske också en förändrad roll för ledarartikeln. Under 1940- och 50-talet är den ett självklart centrum för medial opinionsbildning i ett samhälle där dagstidningarna ännu var många och ofta hade stark partianknytning. 1950 fanns i Stockholm minst tio dagstidningar. Under 1960- och 70-talet blir ledaren successivt ett mer undanskymt forum för åsiktsbildning. Tidningarna läses på annat sätt, och de blir färre. 1970 finns bara fyra dagstidningar kvar. Genombrottet på 1970-talet för signerade ledare, i kombination med att allt fler dagstidningar förklarar sig partipolitiskt oberoende, bekräftar utvecklingen.

Om detta är sant inte bara för jämförelsen mellan Tingsten och Lagercrantz utan för genren som helhet, så blir den språkliga konstans som Svensson belägger snarast ett krisfenomen: en genre förmår inte anpassa sin språkliga praktik till nya sociala och diskursiva praktiker.

Stilen

Svenssons resultat kan läsas från två håll. Det ena är det kvantitativt stilhistoriska där beräkningar av grammatiska kategorier beskriver förskjutningar i ett allmänt stilläge, främst på syntaktisk nivå. Det andra är det diskursanalytiska, i snarast foucaultsk bemärkelse, där både närläsningar och kvantifieringar används för att spåra vad som är dominerande (ordet taget i båda sina betydelser) framställningssätt, perspektiv och argumentationsteknik. Man kan inte skriva stilhistoria utan diskurshistoria och vice versa – om man inte vill göra sig dum – men det är ändå meningsfullt att tala om olika kunskapsintressen.

Den stilhistoriska jämförelsen i min undersökning fångas i grova drag i tabell 1. I den återges som ytterpunkter dels några av Svenssons beräkningar i 1945 års ledare, dels David Håkanssons jämförande beräkningar i dagstidningsledare 2000 (Håkansson 2003). Håkanssons undersökning hade det uttryckliga syftet att se om något hänt efter Svenssons undersökningsperiod. Hans slutsats är att under 1990-talet, men först då, blir ledarspråket enklare och informellare.

Mellan de två ytterpunkterna har jag skrivit in de genomsnittliga värdena för Tingsten och Lagercrantz, samt Svenssons värden för 1975, året efter slutåret för min undersökning. Man kan naturligtvis fråga sig om det är klokt att klumpa ihop texter under 14 år som jag gjort. Men ett försök att klyva materialen i två och beräkna den tidige och den sene Tingsten respektive Lagercrantz visade inte några skillnader. De båda verkar skriva tidningsledare i ungefär samma stilläge under hela chefredaktörs-tiden. (Exempelvis är verben aldrig pluralböjda i Tingstens ledare, till skillnad från hans bok *Demokratis problem*, 1945.)

Tabell 1. Antal ord/ms, andel substantiv och andel pronomen (procent) i dagstidningsledare 1945–2000

	1945 Svenssons undersökning	Tingsten 1946–59	Lagercrantz 1961–74	1975 Svenssons undersökning	2000 Håkanssons undersökning
Antal ord/ms	19,1	17,1	14,4	15,9	14,0
Procent subst	25,8	26,7	25,9	24,9	27,2
Procent pronomen	13,8	14,7	15,5	13,1	13,2

Källor: Svensson 1993:100, 103; Håkansson 2003:218, 221

Siffrorna tyder framför allt på stora likheter mellan de två giganterna. Båda har kortare meningar (makrosyntagmer) än sin samtid. Båda har fler substantiv än sin samtid, och båda har fler pronomen än sin samtid. Att både substantiv- och pronomenfrekvens är högre än i ett jämförelse-material är ovanligt. Det kan knappast bero på att jag beräknat hela texter till skillnad från Svenssons och Håkanssons stickprov; pronominaliseringarna borde rimligtvis vara färre i textens början som ingår i mitt urval. Mer tänkbara förklaringar till den höga frekvensen för nominala ordklasser är starkare textbindning, färre modifierande adverb och adjektiv, en tätare framställning. Kanske visar siffrorna att båda skriver mindre försiktigt, enklare och rakare än sin samtid. Det skulle i så fall stämma väl med gängse omdömen om deras stil.

Det stämmer också med deras egna uttalade ambitioner (även om de uttalats i efterhand). Tingsten är den som tydligast formulerat ett stilistiskt program:

"I fråga om sättet att skriva sökte jag medvetet komma ytterligare bort från det kanslimässiga, beskäftiga och förnumstiga [...] då jag ser igenom gamla artiklar, finner jag en utveckling till större koncentration, kortare meningar, mera pregnanta ord. Till mina programmatiska grepp hörde att varje ledare om möjligt borde innehålla två eller tre formuleringar, som slog genom kraft eller lustighet. Ett annat grepp, där jag kände mig som lärjunge till upprepningens mästare Charles Péguy, var att i samma mening eller flera på varandra följande meningar säga samma sak gång på gång, i ständigt mera forcerat tempo och med starkare ord." (1963:47)

Skillnaden dem emellan skulle bestå i att Lagercrantz tagit ytterligare ett steg mot enkelhet: ännu kortare meningar, ännu fler pronomen. Det stämmer med ett intuitivt intryck. Lagercrantz driver den tingstenska upprepningstekniken än längre. (Långt senare, i *Konsten att läsa och skriva*, 1985:34, deklarerar Lagercrantz att "upprepningar skadar stilen". Det är möjligt att den sene Lagercrantz ransonerar detta stildrag och höll sitt ledarspråk från 1960-talet för "skadat"). Så här kan det se ut hos honom (83 ord, 7 makrosyntagmer, 16 pronomen, dvs. 19 %):

"Vad arbetarna har att säga är inte obekant. De säger att de ingen glädje har av sitt arbete och inte känner stolthet över det. De säger att de aldrig läst något sant om jobbare och att om det fann nåt sånt skulle de inte vilja läsa det. De är stressade och jagade av ackorden. I gruvorna hotar gas och buller, och många blir döva och har förstörda ryggar. Fackföreningarna är långt borta och smälter ej sällan i fantasin samman med en fientlig överhet." ("Gruvan – arbetet" 1968)

Hos Tingsten tar sig upprepningstekniken något mer litterära uttryck (82 ord, 5 makrosyntagmer, 11 pronomen, dvs. 13 procent):

”Med målsättningen och maktkoncentrationen följer i den kortfristiga politiken en utomordentlig rörelsefrihet för de härskande, de för ’missionens’ framgångsrika genomförande ansvariga. De kan, rättfärdigade av det stora målet i fjärran, bruka krig och fred, avspänning och kris som medel i kampen. Ena dagen kan en allians med Hitler, andra dagen en allians med England förklaras nödvändig; man kan undertrycka fria nationer eller uppmuntra undertryckta folks frihetssträvan; man kan i socialdemokraterna se goda allierade för tillfället eller ’socialfascister’ som går de borgerligas ärenden.” (“Stater utan mål” 1956)

Upprepningstekniken och parallellismerna är ett intensitetsskapande stildrag. Det är säkerligen en medvetet eftersträvad effekt. Lagercrantz lär i en tv-intervju på 1980-talet ha fått frågan ”varför han lade sådan vikt vid den språkliga finputsningen av vad han skrev. Var det ökad klarhet eller ökad intensitet han ville uppnå? Svaret blev: Intensitet” (Wizelius 1989:125).

Under hela 1950-talet träffades Tingsten och Lagercrantz dagligen på samma redaktion, Tingsten som chefredaktör, Lagercrantz som chef för kultursidan sedan 1951. De var länge de bästa vänner i stort samförstånd (jfr Näsander 2007:529–30). Det är inte konstigt om de utvecklar samma stilideal. Det är heller inte konstigt om det är den äldre Tingsten som så att säga drar upp riktlinjerna och om efterföljaren Lagercrantz driver denna stil än längre i samma riktning. Det gäller att skriva enklare, rakare och med större intensitet än gängse ledarskribenter. Så kan man åtminstone tolka resultatet av den stilistiska jämförelsen.

Argumentationen

Men det måste finnas olikheter bortom de stilistiska likheterna. Sentida bedömare har lyft fram dem. Inte sällan citeras ett tingstenskt credo att när man är övertygad till 51 procent ska man skriva för 100 – med tillägget att Lagercrantz ville tvärtom (t.ex. Näsander 2007:572). Ingemar Wizelius, mångårig kultursidesredaktör på Dagens Nyheter, jämför statsvetaren Tingsten och lyrikern Lagercrantz: ”Tingsten hade sin styrka i kritisk begreppsanalys, ett sätt att tänka som Lagercrantz stod främmande för. Hans begåvning yttrade sig i ett dristigt bildspråk som inte alltid fungerade i logiska sammanhang” (Wizelius 1989:125).

Dessa uttalanden kan ställas mot – tämligen hastiga – närläsningar av de 24 texterna i mitt urval, liksom mot det argumentationsmönster som

Svensson finner vara konstant i de ledarartiklar han undersökt (1993:111–121): ett inledande påstående bildar utgångspunkt, därefter refereras gärna meningsmotståndarnas åsikter, varefter följer diskussion av sakfrågan och presentation av den egna ståndpunkten samt slutkläm; sakbeskrivande och kommenterande textpartier blandas rätt fritt.

Svenssons karaktäristik är ganska allmänt hållen, och borde därför – med lite god vilja – kunna passa också på Tingstens och Lagercrantz texter. I stort sett går det bra med Tingsten, men inte med Lagercrantz.

I mitt urval kan man urskilja två typer av Tingstenledare: idéledaren och angreppet. Den förra utgår från ett påstående – ett begrep eller en tes – och försöker med begreppsanalys, distinktioner och exempel från historia och samtid reda ut hur hållbart det är. Den senare angriper en rörelse, en tidning eller en person – MRA, Morgon-Tidningen, Östen Undén – och fastställer angreppsmålets avgörande fel.

Utrymmet för denna artikel tillåter inte ordentlig exemplifiering, men mycket grovt kan sägas att båda typerna av ledare följer Svenssons standarddisposition. Skillnaden är ämnet, hållningen och stilen: Tingsten skrivet om grundläggande idéer och mänskliga värden, motståndaren är inte av det slaget att det för en sekund kan tänkas ligga något i dennes argument, och stilen är intensiv. Typiskt för Tingsten är också att börja med ett uttalande av någon tänkare; det kan vara en författare, vetenskapsman eller stor statsman – absolut inte någon så trivial som en samtida riksdagspolitiker.

Ett annat Tingstengrepp är att omdefiniera det som eventuellt kunde anföras till den angripnes försvar så att det framstår som ännu ett fel, om än underordnat. Att exempelvis en utrikesminister som Östen Undén ibland måste uttala sig försiktigt och lite platt i känsliga frågor, kommenterar Tingsten med att Undéns lämplighet "beror icke heller på att den banalitet som gärna utmärker den diplomatiska verksamheten av hr Undén drivits till fulländning", och därefter följer en rejäl utläggning om Undéns tråkighet. "Men allt detta kan ursäktas" ("En studie i grått" 1948). Lagercrantz kallade vid ett tillfälle metoden "de snabba dubbelörfilar den borne polemikern utdelar" (se Näsander 2007:142). Särskilt angreppsledarens slutkläm rymmer upprepningsteknik och formuleringar som ska "slå". Återigen om Undén: "En person med kraft, lidelse och originalitet skulle kunnat bära dessa förlöpnings och fadäser. Denne grå excellens kan inte göra det. Medelmåttan garnerad med blamager – det är en alltför olustig kombination." Detta är kanske att skriva till hundra procent.

Den typiska Lagercrantzledaren är svårare att fånga. Möjligen finns den inte. Strukturen kan vara mycket olika. Man får ibland en känsla av att Lagercrantz griper tag i ett ämne och börjar resonera, och sedan vet

man inte riktigt hur det går. I exempelvis "Kroppsarbetets villkor" från december 1969 får man läsa två tredjedelar av texten innan det egentliga ämnet för den nämns: "För den som tänkt över dessa frågor kommer den i och för sig beklagliga strejken vid LKAB inte oväntat, och det skulle förvåna mig om den inte kommer att följas av många liknande aktioner." Lagercrantz kan ibland följa den svenssonska lederstrukturen (se t.ex. "Pressen och opinionen" 1966), men typiskt är att motargumenten behandlas som fullt giltiga och att någon meningsmotståndare inte blir synlig. Det är Lagercrantz själv som resonerar fram och tillbaka..

I jämförelse med den svenssonska normalledaren avviker alltså de två på olika sätt. Tingsten följer grundstrukturen. Hans ledare ser verkligen ut som ledare. Men han gör något eget av den genom sin stil och genom tekniken att vanställa och förbehållslöst avfärda motståndarens argument. Lagercrantz tar motargumenten på allvar och kan göra dem till sina, men följer inte normalledarmönstret – han kan på ledarplats skriva texter som inte riktigt ser ut som ledare.

Slutkläm

Fick vi syn på något nytt när två – mycket framstående – individer har fått avteckna sig mot den kollektiva diskursen? Jo, jag tror det.

Empiriskt gick det rätt bra att placera Tingsten och Lagercrantz både i förhållande till varandra och till samtidens ledarspråk. Båda kan stilistiskt sett sägas ligga något före sin tid. Lagercrantz fortsätter på många sätt den utveckling Tingsten påbörjat: strävan efter ett rakt och enkelt språk, upprepningstekniken, intensiteten, den slagordsmässiga formuleringen, de stora orden om människans villkor och hänvisningarna till skönlitteraturen.

Faktiskt kan man se vissa likheter med Olof Palmes talarstil, vilket inte behöver vara en tillfällighet. Liksom Tingstens och Lagercrantz' ledare skiljer sig Palmes talekonst från det samtida genomsnittet genom att våga söka sig till de stora idéerna och pröva litterära grepp. Om man vill kan man spekulera om påverkningar; Tingsten anger socialdemokraterna Bengt Lidforss och Hjalmar Branting som de två äldre svenska publicister vilkas framställningskonst han mest beundrade (1963:37), och Palme måste ha varit bekant med Tingstens 1950-talsledare.

Vad som skiljer Tingsten och Lagercrantz är alltså argumentationstekniken. Det är tänkvärt att Tingsten på 1950-talet, som brukar beskrivas som en höjdpunkt för samförstånd i det offentliga samtalet, utmärker sig genom "demonstration av färdiga åsikter". Och lika tänkvärt att Lagercrantz under 1960- och 70-talen, som vi gärna ser som mer konfliktin-

riktade, resonerar för och emot i texter som inte alltid har ledarprägel. Stilistisk briljans som ligger före sin tid kombinerat med ett skrivsätt på tvärs mot dominerande diskurs är kanske deras recept för att ta plats i offentligheten

Metodiskt tycker jag att det visat sig att den svenskan traditionen från 1970-talets tal- och skrivsyntaxprojekt att kvantifiera grammatiska kategorier fortfarande fungerar väl som heuristiskt instrument för jämförelser. Det kan vara mödan värt att räkna och jämföra med de siffror som står att hitta, inte bara i *Språk och offentlighet* utan exempelvis också i talrika rapporter från 1990-talets sakprosaprojekt.

Teoretiskt väcktes en del frågor om hur diskurser och textmönster flyttar ut och in i genrer, om genrens homogenitet och heterogenitet och förhållande till diskursiv praktik. Vad var en ledarartikel för Herbert Tingsten när han drev "tidningens linje" på 1950-talet? Vad var den för Olof Lagercrantz när han tog plats i offentligheten med kulturartiklar och tv-framträdanden på 1960- och 70-talet? Vad var den för läsarna när tidningsdöden nästan gjorde slut på de partibundna ledarsidorna och opinionsbildningen försköts till andra medier?

Så det verkar fruktbart att ställa den kollektivinriktade sakprosaundersökningen mot den individinriktade. För att sammanfatta om personlighetens roll i sakprosa historien samt travestera en av huvudpersonerna i denna artikel: Medeltalen garnerade med personligheter – det blir en ganska lustig kombination.

Litteratur

- Ahlmark, Per, red., 1992: *Tingsten. Tyranniet begär förtroende*. Stockholm: Ratio.
- Engblom, Lars-Åke, 2002: "Tidningar dör men pressen lever (1945–1958)." I: Karl Erik Gustafsson och Per Rydén, red., *Den svenska pressens historia. Del 4. Bland andra massmedier (efter 1945)*. Stockholm: Ekerlids förlag. S. 20–133.
- Englund, Boel och Svensson, Jan, 2003: "Sakprosa och samhälle." I: Boel Englund och Per Ledin, red., *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund: Studentlitteratur. S. 61–89.
- Håkansson, David, 2004: "Ledarspråk i förändring? En kvantitativ undersökning av språket i en dagstidningsgenre under 1990-talet". I: *Språk och stil*. 13. Ny följd. Uppsala.
- Nycander, Svante, 1976: "En biktfars bekännelser." (recension av Ulf Brandell, "Dagbok med DN".) *Dagens Nyheter* 11 oktober.
- Lagercrantz, Olof, 1985: *Om konsten att läsa och skriva*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lagercrantz, Olof, 1990: *Ett år på sextiotalet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Nåsander, Niklas, red., 2007: *Olof Lagercrantz. Vårt sekel är reserverat åt lögnen*. Stockholm: Karneval förlag.
- Svensson, Jan, 1993. *Språk och offentlighet. Om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A 47. Lund University Press.
- Tingsten, Herbert, 1945: *Demokratiens problem*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Tingsten, Herbert, 1963: *Mitt liv. Del 3. Tidningen 1946–52*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Wizelius, Ingemar, 1989: "Olof". I: *En krönika om DN 1964–89. Del 2. Stormarnas hus*. Stockholm: Dagens Nyheters förlag. S. 121–138.

I textanalysens utmarker?

Om att intressera sig för vad texter gör (och för *hur* de gör det)

Anna-Malin Karlsson

Inledning: vad gör texten i kontexten?

Vid konferensen *Svenska språkets historia* 2004 reflekterade Jan Svensson över vad det innebär att bedriva textforskning, särskilt historisk sådan (Svensson 2005). En av de frågor man kan ställa till texter är enligt Svensson vad de åstadkommer för någonting. Huvudintresset är då riktat mot relationen mellan texten och det som ligger utanför den.

Då fokus ligger på frågan vad texter åstadkommer glider intresset lätt iväg från det som i snäv mening är språkvetenskapligt (...). De vetenskapsteoretiska och vetenskapssociologiska implikationerna av detta är nog så intressanta. Disciplingränser utmanas och frågor om vetenskaplighet sätts på sin spets. (Svensson 2005:64)

Denna artikel vill utforska vad som händer när man som textforskare glider iväg ganska långt från texten i en strävan att bättre förstå vad den åstadkommer, och som en konsekvens av den sociala förståelse som vi gärna säger oss ha av vad texter är. Det handlar därmed minst lika mycket om "kontextforskning" som om textforskning. Men vad är kontext?

Även den som ser texter som sociala fenomen kan uppfatta kontexten som något forskaren genom sin fokusering väljer och själv etablerar. Ett annat sätt att hantera sociala utgångspunkter för textanalys är att anta att texten faktiskt *har* kontext, oberoende av forskaren, och att denna kontext på något sätt måste göras rättvisa. Jag kommer här att argumentera för ett sådant synsätt, som jag hoppas kan bidra till att minska den "textbias" som kännetecknar mycket av den forskning vi utför om texter. Det kan verka märkligt att kritisera textforskningen för att vara "textbiased", men det är inte så paradoxalt som det kan låta. Jag menar att det är helt i sin

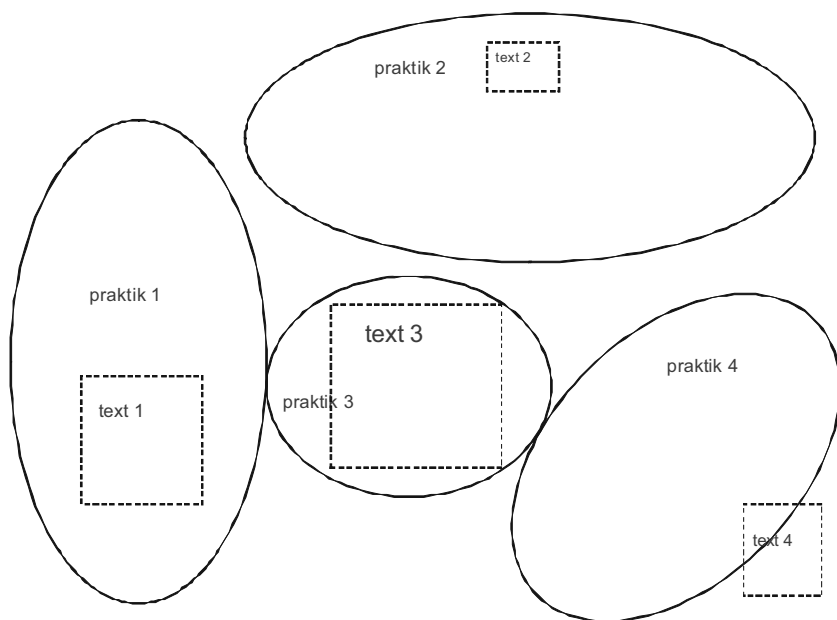
ordning att vi som textforskare väljer att fokusera texter och studera dem. Det är dock något annat jag avser med beskrivningen, nämligen tendensen att bygga en ontologi kring vårt studieobjekt som säger att texter alltid är i centrum av de sociala sammanhang vi är så noga med att bejaka.¹

Figur 1. Text i social kontext (efter Fairclough 1995:59)

En ofta anförd modell för att illustrera hur texten ses som inbäddad i olika lager av kontext finns hos Fairclough (1995:59) och återges i figur 1. Den kan läsas som en beskrivning av (den kritiska) diskursanalysens syn på hur betydelse skapas, men också som en bild av textens placering och roll i kontexten. Här görs texten central i såväl den diskursiva som den sociokulturella praktiken. Så vill man kanske som textforskare gärna tro att det är. Och visst är det den bild man lätt får när man samlat in en textkorpus och börjar modellera kontext kring den.

¹ Jfr Hak (1999) som diskuterar "talk bias" vid studier av tal i interaktion. Den omfattande diskussionen om kontextens roll i olika typer av samtalsanalys är dock av ett annat slag än den jag vill föra här.

Figur 2. *Texter i sociala praktiker* (efter Karlsson 2007:38)

För den som börjar i en annan ände och söker upp en social praktik för att leta efter texter och förstå sig på deras funktioner kan bilden se annorlunda ut. En illustration av detta visas i figur 2. Fyra texter placeras där i praktiker på sätt som (förhoppningsvis) motsvarar den plats praktikernas deltagare ger dem. Att en text inte är central i en praktik innebär dock inte att den inte är värd att studera som text. Textens plats och roll i praktiken är relevant information inte bara för den som är ute efter att identifiera och karakterisera texter inom en verksamhet – vi skulle kunna kalla sådant *textetnografi* – utan också för den som främst är intresserad av textens egna egenskaper – vad vi normalt menar med *textanalys*. Iakttagelsen påverkar nämligen hur vi ska se på texten som resurs för betydelse.

Perspektiv på texters roller

Frågan är då vilka teoretiska ramverk som står till buds för den som vill analysera texter med utgångspunkt i vad de *gör*. I det följande ska jag inventera och diskutera några möjliga sådana.

Texter som realiseringar av diskurser

Synen på relationen mellan text och kontext inom den kritiska diskursanalysen (som illustreras av figur 1) har mycket gemensamt med – och härstammar i viss mån från – sociosemiotikens syn på hur betydelser realiserar (t.ex. Halliday 1978). Kontexten genererar diskurser (betydelser) som realiserar i språkliga och andra texter. Perspektivet är konstruktivistiskt på så sätt att de realiserade betydelserna potentiellt förändrar diskurserna och på så sätt är med och skapar kontexten. Eftersom sociala strukturer ses som diskursivt konstruerade är diskursanalytikerns verkliga studieobjekt enligt Fairclough (2004) inte språket eller texten, utan samhället. Språkforskaren bidrar därmed med sina verktyg till det gemensamma, tvärvetenskapliga projektet att beskriva, avtäcka och i förlängningen kritisera dominerande diskurser och ideologier.

Detta teoretiska perspektiv ger alltså starkt stöd för att hävda att den som studerar språk samtidigt studerar social betydelse. Kontexten är inte bara viktig utan helt central inom sociosemiotik och (kritisk) diskursanalys. Styrkan i analysmodellen ligger också i hur den mest övergripande sociokulturella nivån kopplas till språkliga uttryck. Däremot saknas i det väsentliga verktyg för att beskriva dynamiken i interaktionsprocesser, liksom samspelet mellan människor, texter och andra artefakter. Diskursanalysen erbjuder inga riktigt bra verktyg för att skilja mellan text 1, 2, 3 och 4 i figur 2 med avseende på deras roll i respektive praktik. Textanalysen blir den samma.

Texter som handling och redskap

Den som intresserar sig för vad texter åstadkommer kan, som Svensson (2005) påpekar, knappast bortse från det retoriska perspektivet. Den nyretoriska genreteorin intresserar sig mindre för diskurser och ideologier och ser istället texten i sig en målinriktad handling (Miller 1984, Swales 1990). Analysen av kontexten inskränker sig dock till resonemang om den retoriska situationen, ofta fokuserad kring deltagarna som beskrivs som en *diskursgemenskap* med gemensamma mål och överenskommelser kring med vilka redskap målen nås. Man kan nog utan att överdriva säga att den retoriska textanalysen, nyretorisk genreanalys inkluderad, främst intresserar sig för texter av samma typ som text 3 i figur 2 ovan, dvs. texter som är centrala i sin praktik – eller snarare som *är* sin praktik.

En mer förutsättningslös kontextanalys finner man i den relativt stora familjen av s.k. sociokulturella eller dialogiska teorier, dit många språkforskare har sökt sig. Dessa teorier har – till skillnad från retoriken – sällan (eller aldrig) textanalys som primärt fokus, utan syftar snarare till att ringa in lärande, utveckling och social förändring av olika slag. Här

behandlar jag dem dock uteslutande utifrån hur de möjliggör kontextualisering av texter.

Aktivitetsteorin, så som den utvecklats av Engeström (t.ex. 1996), gör det möjligt att placera in texter i *aktivitetssystem*. En grundläggande tanke med ett sådant system, ofta åskådliggjort som en triangel, är att alla dess komponenter är relaterade till alla andra och att aktivitetssystemets syfte är att generera ett resultat, ofta en arbetsprodukt. I systemet passar texter framför allt in som *redskap* tillsammans med komponenter som bl.a. *deltagare*, *mål*, *normer* etc. Texter ses då egentligen inte som underordnade andra komponenter (exempelvis deltagare) men heller inte som överordnade eller per definition särskilt centrala. Viktigt i detta sammanhang är också att deltagare och redskap (liksom övriga komponenter) ses som artskilda, med olika egenskaper och roller, även om det för analysen viktiga är hur de samverkar och är beroende av varandra.

Andra forskare med sociokulturella utgångspunkter har arbetat vidare med redskapsbegreppet (t.ex. Wertsch 1998, jfr även Blåsjo 2004). Ofta används termer som *medierande* eller *kulturella redskap* (Säljö 2005). När texter fungerar som redskap är det i allmänhet i egenskap av konventionaliserade texttyper eller framställningssätt. Liksom när det gäller aktivitetsteori läggs här stor vikt vid tradition och – om man så vill – institutionalisering. Det är den sociala grupperingen med dess kulturella historia som avgör vad som kan fungera som ett redskap.

Sociokulturella teorier skulle, bättre än diskursanalysen och även bättre än retoriken, kunna hantera skillnaderna mellan de fyra texterna i figur 2. Analysen utgår dock från en given storhet på makronivå (aktivitet, kultur etc.) snarare än från interaktion eller sociala relationer på meso- och mikronivå. Möjligheten att fånga vad texter *faktiskt* gör, och framförallt *hur* de gör det, kan därför bli mer begränsad och bilden mindre dynamisk än vi kanske skulle önska. Särskilt blir det svårt att fånga varför just texter skulle vara särskilt intressanta som redskap, jämfört med exempel en miniräknare eller en pekpinne.

Texter som resurser för interaktion och deltagande

Liknande tankar om aktivitetssystemens brister när det gäller att kontextualisera språklig interaktion finner man hos Linell (2007), som menar att samtal får marginell placering i Engeströms triangeldiagram. I sin teori om kommunikativa verksamhetstyper bygger därför Linell modellen runt de muntliga samtalen, vilket innebär att istället skrivna texter får marginell placering. Texter, eller förekomsten av texter, blir i detta perspektiv främst något som bidrar till att konstituera en viss verksamhetstyp, och som därmed kan spela en avgörande roll för hur interaktionen

organiseras i en verksamhet. Särskilt institutionella samtal brukar beskrivas som orienterade mot och delvis styrda av skrivna texter. Det kan förvisso vara ett sätt att beskriva skillnaden mellan de fyra texterna i figur 2, men det ger inga direkta ledtrådar till hur de bör analyseras.

Ytterligare en modell som beskriver hur personer agerar (och lär) tillsammans med andra, här i relation till en gemenskap baserad på delad praktik, är teorin om "communities of practice", *praktikgemenskaper* (Wenger 1998). Wenger skriver inte om texter, men det ligger nära till hands att ge texter en central roll för det Wenger kallar *reifiering*: "the process of giving form to our experience by producing objects that congeal this experience into 'thingness'. In doing so, we create points of focus around which the negotiation of meaning becomes organized" (Wenger 1998:58–59). Artefakter kan enligt Wenger fungera som gränsobjekt, "boundary objects" genom att de hör till flera kontexter (praktiker) samtidigt och så att säga överbryggar kontexter genom sin blotta existens, vilket förefaller kunna gälla text 4 i figur 2. Wenger går dock inte vidare in på *hur* (i meningen med vilka resurser) reifieringar skapas, och man kan som Barton & Hamilton (2005) efterlysa en semiotisk vinkel i Wengers teori som förmår skilja texter från andra reifieringar.

Texter som aktörer i nätverk

David Barton och Mary Hamilton föreslår istället aktörnätverksteori (ANT – Actor Network Theory, t.ex. Latour 2005, Law 1992) som ett alternativ för att förstå den roll som "literacy artefacts" har i en social kontext. ANT ligger på många sätt ganska nära teorier om praktikgemenskaper och deltagande. Den skiljer sig dock från dem genom att tydligare fokusera skapandet av mening liksom betydelsen av materialitet. ANT har sin grund i vetenskapssociologin och utvecklades för analys av forskningsorganisation och vetenskaplig innovation. Teorin utgår från att ingen social struktur är stabil. Organisationer fungerar just därför att de är tillfälliga konstellationer, som hela tiden måste upprätthållas för att hållas samman. En tillfällig stabilisering kan betraktas som en enhet (s.k. "punctualization"), men så fort denna enhet upphör att fungera ser man den inte längre som en enhet utan något som satts samman av bitar.

ANT har klara paralleller till etnometodologin i det att man ser till vad som byggs upp i det sociala sammanhanget, snarare än till på förhand givna strukturer. I själva verket talar man inom ANT inte om olika kontextnivåer, utan nätverken är i sig både lokala och globala. Bland det mest radikala – och uppmärksammade – är att man i beskrivningen av vad som kan ingå i nätverk inte skiljer principiellt mellan människor och ting. Intentionalitet är alltså inte relevant för vad man kallar "agency".

Samtidigt kan varken enskilda människor eller ting fungera som aktörer ensamma, utan endast i kraft av sina relationer.

På många sätt är ANT ett perspektiv snarare än en distinkt analysmodell och begreppsapparaten är erkänt problematiskt, bland annat beroende på att förgrundsgestalten Bruno Latour är känd för att variera sin terminologi och inte prioritera definitioner eller taxonomier. Den som vill placera in texter i teorin har därför en del olika begrepp att välja bland. Räisänen och Linde (2004) undersöker projekthanteringssystem och menar att texter fungerar som "intermediaries", dvs. det som håller ihop aktörerna i ett nätverk och definierar relationen mellan dem. Barton & Hamilton tar i högre grad fasta på texters materialitet och föreslår att texter kan fungera som det Latour (på engelska) benämner "stable mobiles". Edlund (2008), som använder ANT för att förstå västerbottniska visböckers funktion, resonerar på liknande sätt och kallar visböckerna *rörliga och hållbara enheter* som kan vandra mellan och därigenom binda samman kontexter (s. 55). Ett närliggande begrepp är "black boxes" (förslagsvis *svarta lådor*), vilka sägs innehålla sådant som (i sina delar) inte längre är intressant. En svart låda uppfattas som ett faktum, dvs. en mer innehållslig aspekt av en stabil enhet.

Man skulle kunna säga att alla de nämnda begreppen beskriver vad texter gör, men ur olika perspektiv: de fryser tiden ("punctualization"), de definierar nätverksrelationer ("intermediaries"), de vandrar mellan kontexter ("stable mobiles") och de packar in betydelse och gör den självklar ("black boxes"). På så sätt kan man säga att ANT förenar de perspektiv som diskuterats ovan. Teorin är semiotisk och tar därmed hänsyn till texters möjlighet att realisera betydelser, eller om man så vill diskurser. Samtidigt tillåter den att texter ses som resurser för socialt handlande i situationer. Kombinationen av det semiotiska och det interaktionella perspektivet blir möjlig genom att man kan se texter som tillfälliga stabiliseringar av betydelse i en dynamisk kontext.

Texter i arbete – ett exempel

I det följande ska en ANT-inspirerad analys prövas för att beskriva texters roll i en arbetsprocess. Den aktuella fallstudien kommer från projek-

tet *Text och arbete i den nya ekonomin* och handlar om en PR-firmas arbete med ett uppdrag.² Kunden (ett mycket stort företag) vill ha en omfattande kampanj inför julen och projektgruppen inleder arbetet med vad de kallar en kreativ workshop. Syftet med workshoppen är att inventera idéer, värdera dessa och återkomma till kunden med förslag för kampanjen.³

Före mötet har projektledaren lagt ett block självhäftande lappar (av typen post-it) vid varje plats samt ritat en fyrfältare på ett blädderblock som står intill den stora whiteboarden. Fyrfältaren har två axlar: "liten originalitet – stor originalitet" samt "lätt att genomföra – svårt att genomföra". Blädderblockstexten står där som en påminnelse om workshoppens mål: att sortera och värdera idéer efter deras genomförbarhet. Den är inte bara en förberedd utgångspunkt för kommande arbete utan också en tillfällig stabilisering av den procedur som institutionaliserats i organisationen. Genom texten har denna betydelse lösgjort sig från sin plats i tiden längre fram under mötet (liksom vid tidigare möten) och kan vara närvarande redan nu, vid mötets början.

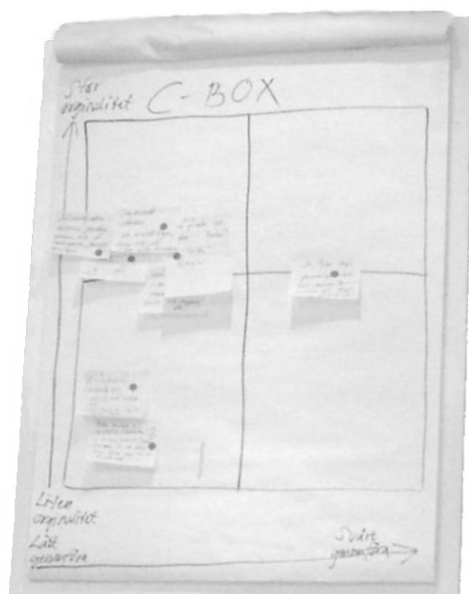
Blocken med lappar ligger på bordet som en uppmaning till individuell kreativitet. Trots att de ännu är tomma, och knappast texter i språkvetenskaplig mening, har de betydelse och är verksamma. De får i detta skede sin kraft tack vare sin relation till andra texter, exempelvis det interna pm:et *Kreativitet* där mötesproceduren förklaras och där användningen av lapparna beskrivs (en "intermediary", jfr Räisänen & Linde 2004), liksom genom sin relation till projektledarens anvisningar och deltagarnas erfarenhet av metoden. Efter att projektledaren berättat om ramar för mötet (som i det väsentliga redan är kända för deltagarna) vidtar fem minuters tyst brainstorming. De sex deltagarna skriver ner en idé per självhäftande lapp. Lapparna blir nu språkliga texter där deltagarnas idéer formuleras. Att lapparna *är* idéer är konventionellt bestämt, men manifesteras också språkligt under mötet, exempelvis när deltagarna efter fem minuter uppmanas att presentera sina idéer och klistra upp dem på tavlan.

² Fältarbetet och materialinsamlingen utfördes av Karin Milles.

³ Mötets metod och struktur liknar på många sätt ett riskanalysmöte i en teknikergrupp som jag tidigare analyserat (Karlsson 2009). Arbetsgrupperna har dock mycket olika inställning till kreativitetens plats i processen.

När lapparna sätts upp på whiteboarden skapas en ny text, med alla de olika lapparna intill varandra. Denna text är i fokus när deltagarna, under en minuts "kompletteringstid", går fram till tavlan och läser. Några skriver nya lappar som de sätter upp. Detta avslutar vad som i det interna pm:et kallas för "skapandefasen" som syftar till "individ- och grupp-tömning". Denna fas, med sin konstellation av människor och texter, har dock frusits och stabiliserats i och med den text som tagit form på whiteboarden. Texten kan sägas vara ett slags "punctionalization" i två lager, dels av den individuella "tömningen", stabiliserad och inpackad i lapparna, dels av den kollektiva "tömningen" realiserad i kompositionen på tavlan.

Den senare stabiliseringen är dock tillfällig, eftersom idéerna (dvs. lapparna) i nästa fas ska kategoriseras i grupper. Detta görs av deltagarna tillsammans. Idétexterna, dvs. frysningen av den individuella kreativa fasen, är här oförändrade och stabila, men den text de tillsammans utgör förändras. Man kan säga att nya texter – kategorierna – skapas, som nya tillfälliga stabiliseringar. Samtidigt skapas en ny kollektiv text av dessa kategorier tillsammans. Denna text är utgångspunkten för den fas när deltagarna ska välja de fem idéer de tycker är bäst, genom att markera dessa med små turkosa plastmärken. Högst tillfälligt får den kollektiva texten om den gemensamma samlingen idéer en ny betydelse, genom att de populäraste idéerna tydligt sticker ut med sina många turkosa prickar.

Figur 3. Idélapparna med turkosa prickar, placerade i fyrfältaren

Den kollektiva text som tavlan utgör löses nu upp och dess byggstenar (dvs. de individuella, nu värderade idéerna) blir synliga igen genom att projektledaren tar en efter en av lapparna med flest märken och flyttar över dem till fyrfältaren på blädderblocket. (Se figur 3.) Placeringen av varje lapp förhandlas fram gemensamt. Fyrfältaren på blädderblocket blir nu en ny och annan text än den tidigare var. Med lapparna på plats blir den en frysning av gruppens värderande analys. Denna stabilisering är i själva verket det slutgiltiga målet för mötet, men ett stort blädderblock med en massa lösa lappar är en opraktisk text som är svår att använda vidare i arbetsprocessen. Projektledaren tar med sig det avrivna, stora arket till sin dator och översätter den spatialt organiserade värderingen till en A4-text där de fyra kategorierna istället listas under varandra, och där "stor originalitet/lätt att genomföra" kommer först. Här lägger hon även till egna betydelser genom att markera vad hon bedömer som mycket bra idéer med rött och bra idéer med gult. Den nya texten förses också med ett huvud där de deltagande på mötet listats, där dagens datum och kundens namn anges etc.

Om än översiktlig visar analysen att texterna här är mer än uttryck för diskurser och mer än redskap som tas i bruk för att åstadkomma något (annat). De är också mer eller mindre tillfälligt stabiliserade betydelser som fryser tiden, vandrar mellan kontexter och gör den betydelse de stabiliserar (tillfälligt) oåtkomlig för diskussion. En av texterna är också målet med hela verksamheten. Det är inte svårt att se texterna som lika viktiga för workshoppens utfall som de människor som deltar. Människor och artefakter åstadkommer idéanalysen tillsammans. Det är inte heller svårt att se att det skrivna har en mer kraftfull roll än andra resurser (exempelvis de turkosa små märkena). Språket lyckas stabilisera idébetydelseerna från den inledande, individuella fasen så till den grad att dessa formuleringar finns kvar oförändrade i slutprotokollet (jfr Karlsson 2009).

Vad texterna gör – och hur

Bruket av texter under mötet handlar till stor del om att balansera fri kreativitet mot strukturering och målstyrning. Materialiteten är här avgörande för vilka betydelser som ska stabiliseras och hur permanent denna stabilisering ska tillåtas bli. Tusch på papper borgar för relativt permanent stabilisering (så länge pappret finns kvar). Placering på whiteboard lämpar sig för mer tillfällig stabilisering, särskilt som lapparnas klister har relativt svag vidhäftningsförmåga och tavlan är glatt. (Jämför Karlsson u.u.

där även märkpenna på whiteboard används för betydelser som endast ska stabiliseras tillfälligt.)

I slutprotokollet finns de språkliga idéformuleringarna bevarade, medan den spatiala analysen från blädderblocket översatts till en annan spatial analys – som dock måste kompletteras med språkliga rubriker för att fungera. Ordbehandlingsprogrammet gör det möjligt för projektledaren att använda färg för att skapa ytterligare värdering i texten – en realisering som dock riskerar att försvinna om texten skrivs ut i svartvitt. Att språk i text har större potential för långvarig stabilisering än andra semiotiska resurser blir här tydligt.

Men behöver textforskningen ännu en social teori? Nej, inte nödvändigtvis, men vi behöver hjälp med att koppla ihop vår förståelse av det sociala som dynamiskt och interaktivt med vår syn på texter som semiotiska fenomen. ANT-perspektivet på texter kan uppenbarligen användas för att förstå texters roll i en process där kontexten inte enkelt låter sig modelleras som ramar i olika lager kring texten. I princip kan dock en sådan analys göras med hjälp av aktivitets- eller verksamhetsteori, men till skillnad från dessa ger betydelseorienteringen hos begrepp som (*tillfällig*) *stabilisering* och *flyttbarhet* (eller *rörlighet*) också verktyg för att gå vidare med den fråga som faktiskt är den språkvetenskapliga textforskarens grundfråga: *hur* gör texter det som de gör? När man identifierat vilka betydelser i den sociala processen som texter stabiliserar (eller vilka relationer de reglerar) blir uppgiften att studera hur språket (och andra semiotiska resurser) åstadkommer denna stabilisering, hur det fryser skeenden, relationer och komplexa processer liksom hur det kan användas för att överbrygga kontexter. Sociosemiotisk (och annan) diskursanalys är å andra sidan specialiserad på att beskriva just hur språket (och andra modaliteter) realiserar betydelser, men saknar istället verktyg och perspektiv som kan användas för att identifiera dessa betydelser, och stabiliseringen av dem, i en dynamisk interaktiv process.

Ska då språkvetare som analyserar text syssla med sådant? Att identifiera hur betydelser stabiliseras i dynamiska, interaktiva processer? Ja, man skulle faktiskt kunna säga att det är det som språkvetenskaplig textanalys handlar om. Särskilt om man på allvar menar att texter är betydelseskapande resurser i sociala sammanhang.

Litteratur

- Barton, David & Hamilton, Mary 2005. Literacy, Reification and the Dynamics of Social Interaction. I: D. Barton & K. Tusting, Karin (red.), *Beyond Communities of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 14–35.
- Blåsjo, Mona 2004. *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer*. AUS. Stockholm: Stockholms universitet.
- Engeström, Yrjö. 1996 Developmental work research as educational research: Looking ten years back and into the zone of proximal development. *Nordisk pedagogik*. 16:131–143.
- Edlund, Ann-Catrine 2008. Visboken – en deltagare I flera skriftpraktiker. I: G. Ternhag (red.), *Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker*. Uppsala: Kung. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. S. 51–68.
- Fairclough, Norman 1995. *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, Norman 2004. Critical Discourse Analysis in Researching Language in the New Capitalism: Overdetermination, Transdisciplinarity and Textual Analysis. I: L. Young & C Harrison (red.), *Systemic Functional Linguistics and Critical Discourse Analysis*, Continuum. S. 103–122.
- Hak, Tony 1999. "Text" and "context": Talk bias in studies of health care work. I: S. Sarangi & C. Roberts (red.), *Talk, Work and Institutional Order: Discourse in Medical, Mediation and Management settings*. Berlin: Mouton de Gruyter. S. 427–452.
- Halliday, M. A. K. 1978. Language as Social Semiotic. *The social interpretation of language and meaning*. London: Arnold.
- Karlsson, Anna-Malin 2007. Text, situation, praktik. Om ramar och resurser för tolkning av texter i arbetsrelaterade skrifthändelser. I: B.-L. Gunnarsson & A.-M. Karlsson (red.), *Ett vidgat textbegrepp*. TeFa 46. FUMS, Institutionen för nordiska språk. Uppsala universitet. S. 27–40.
- Karlsson, Anna-Malin 2007. Fixing meaning. On the semiotic and interactional role of written texts in work meetings and professional discourse. *Text & Talk*. 29:4. S. 415–438.
- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, John 1992. Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. Centre for Science Studies, Lancaster University. Internet: <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Law-Notes-on-ANT.pdf> (hämtad 090519).
- Linell, Per 2007. Samtalskulturer. Analys av samtal och språkliga möten som kommunikativa verksamhetstyper. Linköping: Institutionen för kultur och kommunikation. Linköpings universitet (Stencil).
- Miller, Carolyn R 1984. Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech*. 70 (1984). S. 151–167.
- Räisänen, Christine & Linde, Anneli 2004. Technologizing Discourse to Standardize Projects in Multi-Project Organizations: Hegemony by Consensus? *Organizations*. 11(1). S. 101–121.

- Svensson, Jan 2005. Att bedriva historisk textforskning. Några teoretiska reflektioner. I: C. Falk & L.-O. Delsing (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 8. Lund. S. 61–72.
- Swales, John 1990. *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Säljö, Roger 2005. *Lärande och kulturella redskap. Om lärprocesser och det kollektiva minnet*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Wenger, Etienne 1998. *Communities of practice. Learning, meaning, and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wertsch, James 1998. *Mind as action*. New York: Oxford University Press.

Finalinbäddning av satser i svenskan

Fred Karlsson

Inledning

Ända sedan projektet Etermediernas nyhetsspråk på 1970-talet (Jørgensen och Svensson 1977, Svensson 1981) har jubilaren Jan Svensson gett grundläggande bidrag till beskrivningen av svenskans syntax ur ett kommunikativt och stilistiskt perspektiv. Redan Jørgensen och Svensson (1977) innehåller flera intressanta observationer om syntaktisk komplexitet, den språkliga egenskap som också mitt lilla bidrag till Jans festskrift skall handla om.

I Karlsson (2007a, b) har jag påvisat att det finns specifika restriktioner på initial (= vänsterförgrenande) och centerinbäddning av bisatser i huvudsatser bl.a. i svenskan. Genom en översikt av tillgänglig litteratur samt analys av några speciellt intressanta korpusexempel skall jag här analysera hur produktiv högerförgrenande inbäddning av satser är, dvs finalinbäddning.

Inbäddning av satser

Satser kan inbäddas i tre positioner i huvudsatsen: initialt (I), medialt (C för centerinbäddning), och finalt (F). Initiala inbäddningar har inget annat material från huvudsatsen före sig än möjligen en (samordnande eller underordnande) konjunktion. Centerinbäddade satser har konstituenten från huvudsatsen (andra än konjunktioner) både före och efter sig. Finala inbäddningar har inget material från huvudsatsen efter sig. Här är tre enkla exempel ur första ledaren i Åbo Underrättelser 7.5. 2009.

(1)	<i>Att det ska bli hårdare tag mot djurskyddsbrott</i>	<i>verkar klart.</i>	I-1
(2)	<i>Det som lagstiftningen inte rår på</i>	<i>är attityderna.</i>	C-1
(3)	<i>Polisen kunde inte ta kamphundarna från honom</i>	<i>eftersom han just bytt adress.</i>	F-1

Alla dessa meningar innehåller en inbäddning av första graden, vilka jag betecknar med I-1, C-1 och F-1; dessa koder avser alltså **position** och **inbäddningsgrad** (syntaktiskt djup) för enskilda satser. Inbäddade satser kan själva vara huvudsatser för ytterligare (andra, tredje osv. gradens) inbäddningar, som i (4), från samma källa. Här och i fortsättningen anger också indragningarna inbäddningens djup (H = högsta huvudsats):

(4)	Det finns otaliga exempel	H
	av vilka Finska notisbyrån serverade några senaste vecka	F-1
	när betänkandet överläts till justitieministern.	F-2

Exempel (4) innehåller således en finalinbäddning av första (F-1) och en av andra graden (F-2), i samma konstruktion. När satser inbäddas upprepade gånger, dvs **rekursivt**, i samma position och i samma konstruktion, anges detta vid behov med en exponent över positionstecknet. F² uttrycker alltså att det finns två förekomster av finalinbäddning i samma konstruktion, som i (4). En sekvens av inbäddade satser kallar jag en **inbäddningskedja** och en sådan symboliseras med en rad av de relevanta positionella tecknen. Inbäddningskedjan i (4) är FF.

Framställningen i det följande gäller underordning av finita satser; infinitiver och andra infinita satsliknande konstruktioner beaktas inte. Samordning av finita satser anges vid behov med tecknet '&' prefigerat till positionstecknet, t.ex. &F-2 = en finalt inbäddad andra gradens finit sats, som är samordnad med en annan sådan föregående sats.

Litteraturöversikt

Det finns en omfattande litteratur om satsinbäddning i svenskan. Jörgensen (1978) analyserade principerna för underordning i talad svenska med ett material omfattande 6808 meningar (makrosyntagmer) med 4303 bisatser (inklusive de icke-finita), fyra typer of talad diskurs, män och kvinnor, akademiker och fabriksarbetare. Han registrerade 1994 *att*-satser, av vilka 1553 (78%) var F-1, 340 (17%) F-2 och 75 (4%) F-3. Dessa inbäddningsgrader var representerade i alla åtta delkorpusar. 18 (0,9%) var F-4:or, men sådana förekom inte i två delkorpusar. Han påträffade också fem F-5:or, en F-6:a och två F-7:or.

Westman (1968:79–86) studerade satsfogningarnas utveckling i historieläroboksspråk från de senaste hundra åren (100 000 ord, 14 böcker). Den maximala inbäddningsgraden var F-3 och till och med den var sällsynt. Danielsson (1975: 84–85) fann i 7600 meningar från grundskole- och gymnasieläroböcker bara en F-4:a. Gunnarsson (1982) analyserade 187 meningar i medbestämmandelagen. Av 341 bisatser var

tre F-3:or, djupare strukturer förekom inte. I projekten Talsyntax (300 000 ord) och Skrivsyntax (175 000 ord) påträffades "mycket få" bisatser djupare än F-4 (Teleman 1974:33). Tisell (1975:31) rapporterar en F-7:a i den medeltida översättningen av Bonaventuras *Meditationes Vitæ Christi* (4000 meningar).

Holm (1967) är en klassisk översikt av svenskans stilhistoria. De medeltida isländska sagorna innehåller bisatser, men närmast bara F-1:or. På grund av latinska influenser finner man i renässanstidens svenska redan förekomster av F-4 och en växande andel centerinbäddningar. I de hundratals texter från perioden 1100–1960 som Holm analyserade finns det några förekomster av F-5 och en F-6:a. Bergman (1968:123) nämner i *Kortfattad svensk språkhistoria* en F-7:a från år 1712 som ett extremt exempel på latinpåverkad meningsbyggnad.

Den här korta översikten antyder att tredje gradens finalinbäddningar kan påträffas i vilken texttyp som helst (inklusive vardagligt samtal), men att redan F-4:or tenderar att vara begränsade till klassiskt krångliga genrer som lag- och förvaltningspråk, speciellt äldre. Sammanlagt har sju F-5:or konstaterats, två F-6:or och fyra F-7:or. Inget av de nämnda arbetena rapporterar instanser djupare än F-7.

Några komplexa exempel

Finalinbäddning sker vanligen efter huvudsatsen, och är det fråga om rekursiv inbäddning är den i allmänhet **konsekutiv**, dvs. delsatserna står genast efter varandra i typisk högerförgrenande stil, som i (4). Men F¹, F² och i extremfall t.om. F³ är möjliga också före huvudsatsen i en initialinbäddning, och mitt i huvudsatsen i en centerinbäddning, i inbäddningskedjorna IF(F)(F) och CF(F)(F), som följande laboratoriemeningar visar.

- (5) Just när jag köpt bilen som Kalle sagt att Lena ville ha, kom jag att tänka på att... (IFF)
- (6) Kalle, som köpt bilen som Lena sagt att jag ville att hon skulle ha, kom att tänka på att... (CFFF)

Här skall jag presentera några genuina exempel som är speciellt intressanta antingen på grund av komplexa kombinationer av finalinbäddning med initial och/eller centerinbäddning, eller på grund av exceptionellt djup finalinbäddning.

(7)	Att författningen icke kan främja jordbrukarnas enighet,	I-1
	som aldrig lärer kunna vinnas,	F-2
	om eller när,	F-3
	såsom här skett,	I-4
	för den enskilde,	
	vilken med fog kan, vid objektivet betraktande,	C-4
	anse sig vara föremål för en rättskränkning,	
	rättskyddets tagande i anspråk försvåras i stället	
	för att underlättas,	
	är tydligt.	H

Exempel (7) är från Wellander (1970:486). Subjektet börjar med den initialt inbäddade satsen I-1, som under sig har en F²:a med delsatserna F-2 och F-3. Till yttermera visso innehåller F-3 både en initialinbäddning, I-4 (omedelbart efter subjunktionen *när* i F-3), samt centerinbäddningen C-4. Inbäddningskedjan blir alltså IFFI/C, där snedstreckat anger att I-4 och C-4 är på samma djup. (Om I-4 innehållit en centerinbäddning hade inbäddningskedjan varit IFFIC med C-5 djupast.) Djupa finalinbäddningar som F-3 tolererar alltså ännu initial- och centerbäddningar som I-4 och C-4. Men självfallet är (7) ytterst svårbegriplig och de nämnda strukturella optionerna börjar vara på gränsen till vad ordinär språkprocessering klarar av.

(8)	SÖ föreslår	H
	att den regel	F-1
	som gjort	C-2
	att invandrare	F-3
	som dröjt över 2 år med	C-4
	att påbörja kursen,	
	inte haft rätt till kostnadsfri utbildning	
	avskaffas.	

Exempel (8), från en SÖ-broschyr, innehåller inbäddningskedjan FCFC, där finalinbäddningarna F-1 och F-3 är ett **icke-konsekutivt** par av F², och likaså centerinbäddningarna C-2 och C-4 ett icke-konsekutivt par av C². Dessutom är här F² och C² inflätade i varandra.

Ett närbesläktat exempel, från den svenska översättningen av Rabelais' *Den store Gargantuas förskräckliga leverne*, är (9).

(9)	Ni skall ytterligare finna,	
	att	F-1
	sedan det beslutats	I-2
	att en general,	F-3
	som vunnit seger över fienderna,	C-4
	skulle göra sitt intåg i Rom såsom triumfator,	
	detta skedde i en vagn dragen av vita hästar.	

Här är inbäddningskedjan FIFC. (9) verkar relativt acceptabel även om den har en anstrykning av översättningsspråk, för att inte säga latinitet. Trots enträgen naturalistisk språkobsvärning och systematisk maskinell excerpering har jag inte hittat svenska eller andra belägg för att inbäddningskedjan FIFI skulle existera.

Finalinbäddning och samordning i riklig kombination kan ge upphov till meningar som på ytan känns ganska begripliga men vid närmare betraktelse ändå är komplexa. Exempel (10) är från en skoluppsats; indexering med (a, b, c) används för att hålla ordning på de olika satserna på samma djup.

(10)	Jag köpte en påse med runda bulliga semlor	H(a)
	som svensken skulle kalla frallor	F-1(a)
	eftersom semlor enligt hans förmenande	F-2(a)
	skall innehålla mandelmassa och vispad grädde	
	som var lika mjuka vilken dag	&F-1(aa)
	jag än klämde på påsen i närbutikens brödhylla	F-2(aa)
	och det gjorde jag flera gånger olika dagar	&H(b)
	eftersom de såg så goda ut	F-1(b)
	men jag tyckte varje gång ändå	&H(c)
	att jag skulle hålla mig till mitt rågknäcke	F-1(c)
	som smakar gott	F-2(c)
	och som ju borde vara nyttigt också	&F-2(cc)
	särskilt på morgonen	
	när man skall äta de där smörgåsarna	F-3
	som man helst skulle slippa.	F-4

I (10) ingår tre samordnade huvudsatser, där speciellt relationen mellan H(a) och &H(b) är komplex, eftersom H(a) själv innehåller ett par av samordnade finalinbäddningar, F-1(a) och &F-1(aa), och till på köpet innehåller F-1(a) ytterligare en F-2:a, F-2(a). Den tredje huvudsatsen &H(c) innehåller avslutningsvis en F⁴:a med ett ytterligare samordnat satspar av grad 2.

Det sista exemplet (11) på de två följande sidorna är ett finländskt domstolsutslag från år 1852, vänligen tillställt mig av Tom Segerberg.

Den i utslaget nämnde, sorgeligen mördade prästmannen var Segerbergs morfars farfar.¹

Utslaget är formulerat som en nominalfras innehållande 528 ord. Huvudordet *Utslag* kommer på första raden som åttonde, och vad som därefter följer är ett efterställt attribut, som innehåller 35 satser (520 ord). Finalinbäddningarna når ner till F-7 på två olika ställen. En av dessa F-7:or innehåller en centerinbäddning C-8. Det finns också en initialinbäddning I-6. I sällsynta fall tolererar alltså finalinbäddningarna ytterligare initial- eller centerinbäddning även på extrema djup.

Utöver de extremt djupa inbäddningarna skapas komplexitet och tolkningssvårigheter av de talrika samordningarna, ett femtontal bara på satsnivå (märkta med '&'). Det är inte alltid klart vilket det tidigare leDET i en sådan samordning är; t.ex. satsen fem rader från slutet är samordnad med någon tidigare sats innehållande ordet *utslag*, men är det instansen med ordet i halvfet stil ungefär i mitten, eller det åttonde ordet från början? Begrundan av sådana problem är åtminstone bra för skärpan i ens analytiska förmågor.

(11)	Kejsrerlige Wasa Hof rätts, i Storfurstendömet Finland Utslag ,
angående häktade karlarna, omyndige Drengarna Isaac
Autio eller Kujanpää och Malachias Ostomaa eller Lustila,
samt den förstnämndes broder, Torparen Matts Autio, från
Ilmola Socken inom Wasa län,	H
	hvilka blifvit, vid nämnde Sockens Härads Rätt af Krono
länsmanen, Expeditions Fogden Gustaf Taxell, å sysslans
vägnar och i egenskap af ombud för Kapellans enkan
Anna Sophia Ollonqvist, såsom målsägande, anlagade,
Isaac Autio,	F-1
	att hafva af arghet och efter förut fattadt uppsåt,
söndagen den 19 Ocktober sistlidna år, omkring
klockan åtta på aftonen, försätligen och i löndom, å
Anna Sophia Ollonqvists man, Kapellanen, vice
Pastorn Fredric Ollonqvist,	F-2
	då han var hemma å sin gård med eld i lykta,	C-3

¹ Svenskan var ju det (enda) officiella förvaltningspråket i Finland ända till år 1863, då tsar Alexander II gav det berömda språkreskriptet, enligt vilket finskan under en övergångsperiod på 20 år gradvis skulle införas som förvaltningspråk parallellt med svenskan.

aflossat det skott,	
till följd hvaraf han genast neddignat	F-3
Och	&F-3
enligt vad Provincial Läkaren ... Johan Erik Sabelli, uti sitt, den 31 i samma månad, under edslig plikt utgifna embetsbevis öfver verk ställd besigtning å vice Pastor Ollonqvists lik, intygat,	I-4
ovillkorligen ljutit döden,	
samt Malachias Ostomaa och Matts Autio	
för det de förut rådt till och afvetat omförmälda mord,	F-2
äfvensom Kronolänsmannen Taxell ... yrkat ansvar å Isaac Autio,	&F-2
för det han, någon dag under sistförlidna sommar, frånsnattat sin fader, Torparen Samuel Ojala eller Kujanpää det vid mordets föröfvande begagnade skjutgevär, och, medelst inbrott i en läst kista, åtskillig annan egendom, till ett sammanräknat värde af två Rubel fyratitre kopek silfver,	F-3
hvarom Härads Rätten, efter verkställd undersökning,	F-4
dervid ej mindre nyssbemälde Samuel Ojala, än äfven Malachias Ostomaas fader, Torparen Herman Jacobsson	C-5
Lustila blifvit hörde	
samt i rättegången beträdd Isaac Autio och Malachias Ostomaa,	&C-5
medelst Utslag , den 26 November ofvanberörda år, sig utlåt	
och ansett Isaac Autio vara om förestående angifvelser lagligen förvunnen,	&F-4
samt förty, enligt 1. §. 12. Cap. M.B., dömt honom,	&F-4
att för mordet å vice Pastorn Ollonqvist efter föregången beredelse till döden, å vanlig rätteplats i gerningsorten varda halshuggen och steglad;	F-5
uti hvilket dödsstraff jämväl skulle inbegripas det ansvar,	F-6
vartill Isaac Autio för det honom till last tagna snatteri med inbrott gjort sig förfallen,	F-7
dock	&F-7
emedan hans fader frångått allt anspråk på ersättning för det snattade godset, förfölle vidare utlåtande därom;	C-8
och vore väl Malachias Ostomaa och Matts Autio, med mer än halft skäl, besvärade	&F-4
att hafva förut afvetat omförmälda mord,	F-5

samt därtill rådt och hulpt,	&F-5
men	&F-5
som de till brottet enständigt nekat,	I-6
och närmare bevis emot dem ej varit att	&I-6
tillgå	
är saken,	
hvad dem beträffar,	C-6
lemnad till framtiden,	
då den kunde uppenbar varda,	F-6
hvarjämte Härads Rätten förordnat,	&F-5
det borde vice Pastor Ollonqvists lik med	F-6
kyrkans vanliga ceremonier begravas,	
därest sådant icke redan skett,	C-7
samt Doctor Sabellis för besigtningen deraf	&F-6
fordrade arvode, utgörande tjugo sju Rubel	
nittio en tre fjerdedels kopek Silfver,	
förskottsvis gäldas af Kronans till slika behof	
anslagna medel	
och derefter godtgöras Kronan af Isaac Autios	&F-6
egendom,	
så långt tillgång funnes,	F-7
hvilket utslag blifvit hemställdt,	F-4
derå Isaac och Matts Autio samt Malachias	F-5
Ostomaa, enligt deras begäran, i häktet haft del af	
berörda rannsaking,	
men endast Malachias Ostomaa med besvär i	&F-5
målet hit inkommit;	
Gifvet i Wasa, den 10 februari 1852.	

Litteratur

- Bergman, Gösta. 1968. *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm: Bokförlaget Prisma.
- Danielsson, Sylvia. 1975. *Läroboksspråk. En undersökning av språket i vissa läroböcker för högstadium och gymnasium*. Umeå: Acta Universitatis Umensis 4.
- Engdahl, Sven. 1962. *Studier i nusvensk sakprosa. Några utvecklingslinjer*. Uppsala: Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, 11.
- Gullberg, Helge. 1939. *Berättarkonst och stil i Per Hallströms prosa*. Göteborg: Eleanders Boktryckeri Aktiebolag.
- Gunnarsson, Britt-Louise. 1982. *Lagtexters begriplighet. En språkfunktionell studie av medbestämmandelagen*. Lund: LiberFörlag.
- Holm, Gösta. 1967. *Epoker och prosastilar. Några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:17. Lund: Studentlitteratur.
- Jørgensen, Nils. 1978. *Underordnade satser och fraser i talad svenska. Funktion och byggnad*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap C:10. Lund: Walter Ekstrand Bokförlag.
- Jørgensen, Nils och Svensson, Jan. 1977. *Etermediernas nyhetsspråk 1. Några syntaktiska drag*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap C:8. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Karlsson, Fred. 2007a. Constraints on multiple initial embedding of clauses. *International Journal of Corpus Linguistics* 12:1, 107–118.
- Karlsson, Fred. 2007b. Constraints on multiple center-embedding of clauses. *Journal of Linguistics* 43 (2), 365–392.
- Lindstedt, Torvald. 1927. Tendenser i nusvensk meningsbildning. *Nysvenska studier* 7.1–29.
- Lindstedt, Torvald. 1949. Behandlingen av meningsbyggnaden i äldre svensk grammatisk litteratur. *Nysvenska studier* 29.53–75.
- Svensson, Jan. 1981. *Etermediernas nyhetsspråk 2. Studier över innehåll och informationsstruktur*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap C:11. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Teleman, Ulf. 1974. *Manual för grammatisk beskrivning av talad och skriven svenska*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap C:6. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Tisell, Carin. 1975. *Syntaktiska studier i Bonaventuras betraktelser över Kristi liv*. Acta Universitatis Stockholmiensis, New Series, 11. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Wellander, Erik. 1970. *Riktig svenska. En handledning i svenska språkets vård*. Tredje, översedda upplagan. Stockholm: Svenska Bokförlaget Norstedts.
- Westman, Margareta. 1968. *Meningar och satsfogning i historieläroboksspråk från de senaste hundra åren*. Stockholm: Inst för nordiska språk, Stockholms universitet, licentiatavhandling.

Abraham og Auschwitz

Lone Koldtoft & Paul A. Bauer

Leif Bork Hansen er 66 år, gift og har to voksne børn. Han lever et stille liv som folkekirkepræst i en bedre københavnsk forstad. Her passer han sine søndagsprædikener og andre kirkelige handlinger som en pligtopfyldende tjenestemand. Men en septembraften for 11 år siden hører han en banken på hoveddøren, og da han åbner døren, står han ansigt til ansigt med en gruppe etniske serbere fra eks-Jugoslavien, der beder ham om beskyttelse. Serberne er kommet til Danmark som flygtninge, men efter krigens afslutning i Serbien, står de nu til hjemsendelse til et område, der er yderst usikkert for serbere. Kan han lige skjule dem, indtil de kan komme til et tredje land?

Hvad skal han gøre? Som præst i den danske folkekirke er Bork Hansen statsansat tjenestemand og har pligt til at følge landets love. Disse mennesker, der står foran hans hoveddør, kunne jo potentielt set lyve. Det kan være, at de trods alt har en chance for at blive. Skulle han ikke sætte sin lid til de danske politikere i folketinget og forvente, at de vil gøre det rette for disse mennesker? Ville det ikke være lettere at tilkalde politiet og lade Udlændingestyrelsen tage hånd om dette her? Hvad ved en præst egentligt om sådanne anliggender? På den anden side holdt han for nylig en prædiken om at hjælpe mennesker i nød...

Dette eksempel illustrerer et klassisk dilemma, nemlig konflikten mellem det enkelte menneskes samvittighed og de gældende samfundsnormer. Den danske filosof, forfatter og teolog Søren Kierkegaard (1813–55) tænkte og skrev en del om denne problematik. Hans værk "Frygt og Bæven" fra 1843¹ er et forsvar for ideen om, at forpligtelsen til at følge sin

¹ SKS bd. 4.

egen samvittighed står over samfundets normer. Kierkegaard præsenterer i den forbindelse tre figurer: Brutus, Agamemnon og Abraham.

Kort fortalt er Brutus (Lucius Junius) romersk sagnhelt og første konsul i Rom i 500-tallet f.Kr. Brutus får nys om, at hans to sønner har deltaget i en sammensværgelse, der ifølge loven indebærer dødsstraf. Som stærk fortaler for Den Romerske Republik er det Brutus' principielle opfattelse, at republikken er bedst tjent med, at loven er upartisk. Der er med andre ord ikke nogen, som i kraft af deres sociale position i samfundet kan undgå straf. Brutus accepterer konsekvenserne af sin anskuelse og ser sig nødsaget til at eksekvere dommen over sine egne sønner, der henrettes kort tid efter.

Et andet eksempel på en samvittighedshandling er myten om den græske sagnkonge Agamemnon, der fornærmer jagtgudinden Artemis ved at prale med sine jagttalenter. I vrede sender gudinden dårligt vejr til grækerne, hvilket forhindrer dem i at sejle i krig til Troja og fuldføre deres skæbne som folk. Kun ved et soningssdrab på sin datter Ifigenia kan Agamemnon formilde gudinden og opnå god vind til den videre sejlads. Han adlyder fordringen, undertrykker sit smertelige tab, og redder sit folk. En konges forpligtelser over for sit folk vejer tungere end hans private kærlighed.

Både Brutus og Agamemnon krænker således de hellige slægtsbånd for at efterkomme en højere forpligtelse. Ifølge Kierkegaard er disse to eksempler på forpligtethed bemærkelsesværdige, men dog ikke uforklarlige, fordi vi trods alt er i stand til at forstå dem. Givetvis kan vi støtte Brutus' ønske om at sikre lighed for loven i den Romerske Republik, og vi kan måske endog retfærdiggøre Agamemnons ofring af Ifigenia. Hverken eksemplet om Brutus eller Agamemnon kolliderer altså med de sociale samfundsnormer. Hvis sociale normer er udtryk for vores fælles forståelse, er Brutus' og Agamemnons handlinger ikke eksempler på, at det enkelte menneskes samvittighed har forrang, idet deres handlinger ligger inden for det socialt acceptable. Kierkegaard forlader derfor de gamle grækere og romere og vælger en historie fra det Gamle Testamente, nemlig den om Abrahams ofring af sønnen Isak. Det er en forbrydelse begået i samvittighedens navn, der ikke vækker den samme sympati og forståelse. Her finder vi en lovovertrædelse, der pga. sit voldelige præg, synes at overgå enhver forstand.

Gud sætter Abraham på prøve for at se, om Abraham vil være ham lydig. Er Abraham med andre ord en sand troende? Gud forlanger, at Abraham ofrer sin eneste søn Isak på Moriahbjerget. Abraham - som Gud ellers tidligere har lovet skulle være stamfar til en stor nation, som den troens mand han er - tager med det samme af sted med Isak for at efterkomme Guds befaling. Han går ikke i rette med Gud eller viser tegn på

sorg eller tvivl, snarere lægger han hele sit liv og sin fremtid i Guds hænder. I det øjeblik Abraham er ved at sætte kniven for Isaks strube, befaler Gud ham imidlertid at stoppe sit forehavende og sender Abraham et offerlam. Havde Abraham fuldført denne handling, ville han ifølge landets love, være blevet dømt som barnemorder. Objektivt set er der ikke nogen formildende omstændigheder, der kan retfærdiggøre Abrahams mordforsøg.

Med denne allegori viser Kierkegaard², at der er en lydighed over for Gud, som står over etikken. Kierkegaard skriver i den sammenhæng: "Det er ikke for at frelse et Folk, ikke for at hævde Statens Idee, at Abraham gør det, ikke for at forsone vrede Guder."³ I modsætning til Brutus og Agamemnon er det ikke hensynet til et konkret medmenneske eller et lands befolkning, der foranlediger Abraham til at ofre Isak, men alene hensynet til Gud. Brutus og Agamemnon suspenderer ifølge Kierkegaard en etisk forpligtelse for at følge en højere forpligtelse. De står i et dilemma, som vi kan forstå, mens Abraham overskrider hele etikken ved at efterkomme fordringen fra Gud. At tage et andet menneskets liv er uetisk. Der er ikke nogen mennesker, der har ret til at bestemme, hvorvidt et andet menneske skal leve. Heller ikke selv om dette menneske hævder, at det er Guds vilje. Når Abraham påstår, at han gjorde det for Guds skyld, er det altså det samme som at sige, at han gjorde det uden grund. Abrahams forehavende er ubegribeligt.

I denne artikel vil vi undersøge, om der er noget, som kan retfærdiggøre Abrahams handling. Kan det enkelte individ tillade sig at handle i opposition til statens interesser, selv i tilfælde hvor det medfører mord? Vi vil sammenligne Abrahams suspendering af de etiske normer med en moderne retsopfattelse. I den forbindelse vil vi tage udgangspunkt i den amerikanske, politiske filosof John Rawls (1921–2002) og hans værk *A Theory of Justice*⁴ fra 1971. I artiklen vil vi ikke skelne mellem overlagt

² Pseudonymet Johannes de silentio står som forfatter til *Frygt og Bæven*. Vi vælger at skrive Kierkegaard i denne artikel hver gang, der kunne have stået Johannes de silentio.

³ SKS, bd. 4, s. 153.

⁴ John Rawls (1971/1990).

mord og mordforsøg, men vi vælger ganske enkelt at opfatte Abrahams gerning som fuldført.

At forsvare Abrahams forfærdelige handling er langt fra uproblematisk, og Kierkegaards karakteristik har affødt kritik. I anden halvdel af artiklen vil vi derfor se på to af Kierkegaards skeptikere, dels den litauisk-fransk, jødiske filosof Emmanuel Lévinas (1906–95) og dels den danske digter og humanist Henrik Nordbrandt (1945), der kritiserer Kierkegaard fra henholdsvis et jødisk og et sekulært perspektiv. Fælles for de to kritikere er, at de ser klare paralleller mellem Kierkegaard og Adolf Hitler. Hvilket vi vil tilbagevise, da vi mener, der er tale om en fejlfortolkning af Kierkegaards tanker.

Abraham og moderne retsvidenskab

Først skal vi afgøre skyldsspørgsmålet: Er Abraham virkelig skyldig i anklagerne? Inden for retorikken taler man om *státus coniectúrae*⁵, dvs. der tages stilling til, om påstanden er sand eller ej. Hvad angår Abraham, er der ikke nogen tvivl om hans skyld. Højst sandsynlig vil han også vedkende sig ansvaret for sine handlinger. Herefter skal vi vurdere, hvorvidt der reelt er tale om en forbrydelse i henhold til loven. Er det muligt at omdefinere handlingen således, at anklagen bliver ugyldig? Retorikerne kalder dette for *statús finitiónis*. Igen falder afgørelsen ikke ud til Abrahams fordel. Han har begået en lovovertrædelse, idet Abraham ikke er i statens tjeneste som soldat eller bøddel. I en domstol kan vi næppe forestille os, at en frifindelse overhovedet kan komme på tale. Uden forbehold må vi vurdere Abraham som morder af første grad.

Det står altså klart, at Abraham står til straf. Hvis vi fortsat tør forestille os selv i rollen som Abrahams forsvarere, kan vi imidlertid søge efter formildende omstændigheder. Dette stadium benævner retorikerne *statús qualitátis*. Såvidt vi kan se, er der to muligheder. Vi kan hævde, at Abraham kom på kant med loven, fordi den kolliderede med hans samvittighed. På denne måde kan vi sammenligne (*comparatio*) Abrahams forbrydelse med, hvad vi i dag kalder for civil ulydighed eller sammenvittighedsbegrundet lydighedsnægtelse (samvittighedsnægtelse). Det er to begreber, som vi finder i Rawls værk *A Theory of Justice*. Ifølge Rawls er

⁵ Vi benytter os af Kurt Johannessons terminologi (1990/1994), s. 234.

civil ulydighed: "a public, nonviolent, conscientious yet political act contrary to law usually done with the aim of bringing about a change in the law or policies of the government."⁶

Civil ulydighed opfatter Rawls som en form for debat. Ved at begå civil ulydighed forsøger et eller flere individer at gøre magthaverne opmærksomme på en uretfærdighed, der bliver begået imod dem. Udøverne af civil ulydighed påpeger en svaghed i de grundlovssikrede rettigheder og appellerer til beslutningstagernes retfærdighedssans, og de forsøger at ændre retspraksisen. Hvad angår Abraham, så har han til hensigt at ofre Isak på en isoleret bjergtop langt fra offentlighedens lys. Ofringen er desuden voldelig og helt uden politiske intentioner. Tydeligvis opfylder Abraham altså kun ét af kriterierne for civil ulydighed, idet han handler på baggrund af sin samvittighed. Vi har derfor ikke belæg for at tale om civil ulydighed.

Hvordan forholder det sig med Rawls begreb om samvittighedsnægtelse? Her har vi at gøre med et menneske, der pga. samvittighedsovervejelser ikke kan leve op til sine forpligtelser over for staten. Rawls skriver: "One simply refuses on conscientious grounds to obey a command or to comply with a legal injunction."⁷ Samvittighedsnægtelse adskiller sig således fra civil ulydighed på flere måder. Først og fremmest ønsker samvittighedsnægteren ikke primært at appellere til majoritetens retsfølelse. Nægteren søger at undgå eksponering i det offentlige rum, om end handlingen kan være vanskelig at skjule for myndighederne. Årsagerne til samvittighedsnægtelse er ifølge Rawls ikke "necessarily based on political principles; it may be founded on religious principles at variance with the constitutional order."⁸ Samvittighedsnægteren er som regel mere pessimistisk anlagt end udøveren af civil ulydighed, fordi hun eller han er bevidst om "that there may be no basis for mutual understanding."⁹ Et stort politisk engagement finder man altså næppe hos samvittighedsnægteren, der derfor heller ikke forsøger at skabe grobund for politiske forandringer.

⁶ Rawls s. 364.

⁷ Rawls s. 369.

⁸ Rawls Ibid.

⁹ Rawls Ibid.

Manden uden stemme

Ud fra Rawls analyse synes Abraham at have mere tilfælles med en samvittighedsnægter end med en udøver af civil ulydighed. Abrahams handling er karakteriseret ved at være privat, upolitisk og baseret på samvittighedsovervejelser. Nægter i almindelig forstand er Abraham dog heller ikke. For modsat samvittighedsnægteren modsætter Abraham sig fx ikke militærtjeneste, men afviser at overholde forbudet mod frihedsberøvelse. Abrahams nægtelse er en såkaldt aktiv lovovertrædelse, hvorimod vi generelt opfatter samvittighedsnægtelse som noget passivt. Historien rummer imidlertid eksempler på, at særlige "aktive lovovertrædelser" kan tolereres. Fx har de oprindelige folk (indianerne) i USA vundet retten til at overtræde narkotikalovene (ved indtagelse af peyotekaktus, som indeholder mescaline, et hallucinerende stof), når de udøver deres religiøse ritualer.

Rawls undlader at teoretisere over, hvilke konkrete personer, som myndighederne bør tolerere som samvittighedsnægtere. Han påpeger kun, at samvittighedsnægtere er i opposition til en specifik lov, som de føler sig tvunget til at bryde – om nødvendigt mere end en gang. Abraham er principielt ikke imod forbudet om manddrab. Han er udelukkende parat til at slå Isak ihjel, fordi Gud fordrer det af ham. For Abraham er suspensionen af de etiske normer en unik handling, der ikke kan gentages. I en domstol vil han være nødt til at sige: "Undskyld, jeg gjorde det bare denne ene gang! I kan være helt rolige, Gud beder mig ikke om at gøre det igen."

Udover at samvittighedsnægtere principielt er imod en specifik lov, så respekterer de ifølge Rawls "etikkenes lov nr. 1" - du må ikke slå ihjel. I en passus, som synes at være rettet eksplicit mod folk i Abrahams kategori, skriver Rawls, at vi kan føle os fristede til at behandle en nægter mildt, men at vi skal ifølge Rawls være på vagt: "[The legal order] may certainly forbid religious practices such as human sacrifice, to take an extreme case... If a religion is denied its full expression, it is presumably because it is in violation of the equal liberties of others."¹⁰ Til slut tilføjer han, at

¹⁰ Rawls s. 370.

”neither religiousity nor conscience suffices”¹¹ kan beskytte et menneske, der praktiserer menneskeofring i et demokratisk samfund.

Alt i alt ser det sort ud for Abraham og en potentiel frifindelse, men der er en sidste mulighed, som vi kan afprøve. Som tidligere nævnt er en samvittighedsnægters status ultimativt afhængig af myndighedernes velvilje til at tolerere mennesker, der afviger fra normen. Kan vi få nogle politikere eller implicerede advokater og nævninge til i en vis grad at føle sympati for den sagsøgte? I den forbindelse kan vi fx nævne Jehovas Vidner, der modsætter sig at give deres børn blodtransfusioner. De henviser til biblen, hvori de finder belæg for, at sjælen sidder i blodet. Selv om majoriteten af befolkningen, politikerne og domstolene må mene, at en handling, der referer til religiøse skriftsteder og traditioner, er mærkelig, har de alligevel udvist tolerance i flere sådanne sager.

Abraham kan imidlertid ikke henvise til hellige skrifter, traditioner eller på anden vis appellere til domstolene, og derfor er han på en måde uden stemme. Som Kierkegaard skriver ”han kan ikke tale. Saasnart jeg taler, udtrykker jeg det Almene, og naar jeg ikke gør det, saa kan Ingen forstaae mig.”¹² Abraham er således fuldstændig alene og forsvarsløs. Hans forklaring om at Gud beordrede ham at ofre Isak hjælper ham ikke. Hvis han yderligere fortæller, at Gud satte ham på en prøve for at teste hans uforbeholdne tro, ville domstolen indkalde denne mand, Abraham kalder Gud, som vidne. Sagen har efterhånden taget en absurd drejning, og domstolen vil i stedet for at indstævne Gud, indkalde en retspsykiater.

En specialist i psykiske forstyrrelser vil vurdere, hvorvidt Abraham er ansvarlig for sin handling og vil blive sat i fængsel eller blive behandlet på en lukket psykiatrisk afdeling. Lad os sige, at du (vores læser) er psykiateren, hvad vil din afgørelse være? Er han hårdkogt kriminel, eller er han sindssyg?

Abraham, Kierkegaard og nationalsocialismen

Vi gætter os til, at du (vores læser) vælger at dømme Abraham til en behandlingsdom på den lukkede afdeling. En forståelig afgørelse. Myten om Abraham viser, at det at have en tro ikke er kommensurabelt med

¹¹ Rawls Ibid.

¹² SKS bd. 4, s. 153.

normerne i samfundet. To kritikere, der tydeligvis er opskræmt af fortællingen om Abraham og Kierkegaards pointering af suspensionen af det etiske, er som tidligere nævnt Emmanuel Lévinas og Henrik Nordbrandt.

I sit værk *Proper Names*¹³ leverer Lévinas en anden fortolkning af Isakofringen. I modsætning til Kierkegaard er det afgørende ved allegorien ikke, at det enkelte menneskes pligt over for Gud og dets samvittighed rangerer højere end menneskets etiske pligt. Ifølge Lévinas er det afgørende, at Abraham bliver kaldet tilbage til det etiske af Gud. I det øjeblik, hvor Abraham løfter kniven, bliver han bedt om at stoppe og samtidigt mindet om en faders kærlighed til sin søn. Lévinas skriver i den forbindelse: "Perhaps Abraham's ear for hearing the voice that brought him back to the ethical order was the highest moment in this drama."¹⁴ Kierkegaards fokus på suspensionen af den etiske orden forekommer altså Lévinas meget problematisk, hvilket afstedkommer en hård dom. Han beskylder Kierkegaard for – i lighed med Nietzsche at filosofere med en hammer – at gå Nationalsocialismens ærinde ved midlertidigt at ophæve etikken. Han skriver i den sammenhæng: "It's Kierkegaard's vehemence that shocks me... One philosophizes with a hammer... I am thinking not only of National Socialism, but of all the sorts of thought it exalted."¹⁵

Gud og Abraham i asylet

At hævde en forbindelse mellem Kierkegaard og et totalitært menneskesyn og i særdeleshed det nazistiske, synes også at vinde gehør hos den danske poet og humanist Henrik Nordbrandt. I 2004 skriver han en artikel *Den satans religion*¹⁶, hvor han revser med sarkasmen som våben den ellers så "lynende intelligente Kierkegaard" for at ophøje Gud og Abraham i stedet for at få dem begge spærret inde "på en anstalt, i lighed med dem, der troede, de var Napoleon". Beretningen om Abraham og Isak er ifølge Nordbrandt "en klassisk sygehistorie", der handler om den sygdom, som et udeblevent faderopgør forårsager. For Nordbrandt er pro-

¹³ Emmanuel Lévinas (1975/1996).

¹⁴ Lévinas s. 74.

¹⁵ Lévinas s. 76.

¹⁶ Henrik Nordbrandt (2004).

blemet altså lydighed. Det lykkes ikke for Abraham at gøre oprør mod den irrationelle Gud, og det lykkes heller ikke for Isak at sætte sig op imod Abraham. Denne sygdom – det manglende faderopgør – nedarves fra generation til generation. Nordbrandt skriver "Kierkegaard led selvfølgelig også af dette faderkompleks. Religionen, som hans far havde indpodet i ham forhindrede ham i at se sin sygdom som en sygdom." I dette manglende faderopgør ligger ifølge Nordbrandt parallellen til Hitler skjult, for han led af den samme sygdom.

Hvor Nordbrandt tydeligvis er bekymret for det enkelte menneskes trang til at adlyde en Gud, så betvivler Lévinas ikke, at Abraham bør efterkomme Guds fordring. Nordbrandt lancerer således en kritik af patriarkalske religioner, som Lévinas ikke kan tilslutte sig. I religionens sted sætter Nordbrandt det rationelle menneske, eller hvad han kalder for barnet "med dets egen medfødte logiske sans", der evner at gennemskue vanviddet ved en autoritær Gudsforestilling. Det styrende princip for Nordbrandt er fornuften, der finder sit højeste udtryk i barnet.

Til forskel fra Nordbrandts opgør med de patriarkalske religioner, ønsker Lévinas ikke at afsætte Gud. Nok er Abrahams lydighed over for Guds krav ifølge Lévinas "astonishing"¹⁷, men det essentielle i fortællingen er som tidligere nævnt, "that he [Abraham] had a sufficient distance with respect to that obedience to hear the second voice."¹⁸ Lévinas fokuserer på den lykkelige slutning – at Abraham vender sig mod omverden igen, fremfor på den absurde prøve, som Gud stiller ham over for. Det er tydeligt, at Lévinas' hensigt er at afdramatisere eller mediere den makabre historie om menneskeofring, for ifølge Lévinas er der ikke nogen modsætning mellem det religiøse og det etiske. Det enkelte menneskes pligt over for medmennesket indfrier hans eller hendes pligt over for Gud. Både Lévinas og Nordbrandt finder således myten problematisk. Nordbrandt affejer den helt og holdent, mens Lévinas synes at nedtone de voldsomme aspekter ved Guds vilje. Begge er de imidlertid enige om, at Kierkegaards udlægning har tydelige analogier med totalitarisme og en af dens stærke eksponenter, Hitler.

¹⁷ Lévinas s. 77.

¹⁸ Lévinas Ibid.

Vanvid og fornuft

Som vi tidligere har set, kan vi ikke udelukke muligheden af, at Nordbrandt har ret i sin påstand om, at Abraham er vanvittig. Ifølge Kierkegaard kan vi aldrig vide, hvorvidt et menneske har handlet i overensstemmelse med sin samvittighed. Udefra set har det ene menneske ikke fuldkommen indsigt i det andet menneskets samvittighedsforhold. Kierkegaard¹⁹ skriver i *Uvidenskabeligt Efterskrift*: "Det ene Menneske kan ikke ethisk dømme det andet, fordi det ene Menneske kun kan forstaae det andet Menneske som Mulighed".²⁰ Derfor kan vi i princippet ikke vide med sikkerhed, om Abraham er vanvittig. Han forholder sig tavs, da samvittighed ifølge Kierkegaard er et anliggende mellem den enkelte og Gud. Kierkegaard formulerer problemet på følgende måde: "Taushed er Dæmonens Besnærelse; og jo mere der ties, jo forfærdeligere bliver Dæmonen, men Taushed er ogsaa Guddommens Samviden med den Enkelte."²¹

Vi kan dermed aldrig helt ekskludere vanviddet i vores forsøg på at diagnosticere Abraham. Nordbrandt mener imidlertid (som før nævnt), at alt hvad vi behøver er det fornuftige barn, der kan skelne mellem vanvid og normalitet. Præcist som drengen i H.C. Andersens *Kejserens nye Klæder* kan det umiddelbare barn i den Nordbrandtske optik gennemskue de voksnes bedrag og tvivl. På sin vis forekommer ideen besnærende, men vi mistænker Nordbrandt for at ty til børnelogik, fordi voksenlogik ikke kan beskytte ham fra arbitræritet og andres vanvid. Voksne ved, hvor kompleks verden er. De må indsamle beviser og vurdere alternativer, og de må foretage beslutninger på trods af usikkerheder, og Nordbrandt afviser netop at have med disse kendsgerninger at gøre. Barnet (og Nordbrandt) ved, hvad der er sandt og falsk. Det kan se ind i andre menneskers sjæleliv og bestemme deres sande hensigter. Barnet kan eliminere totalitarismens vanvid, men kun ved selv at etablere en vilkårlig, vanvittig, totalitær tankegang.

¹⁹ Under pseudonymet Climacus.

²⁰ SKS, bd. 7, s. 294.

²¹ SKS bd. 4, s. 178.

Suspension og totalitarisme

Sandsynligvis er det den menneskelige samvittigheds autonomi, der skræmmer såvel Nordbrandt som Lévinas. For individet kan gøre noget ondt og tage fx Gud til indtægt for den onde handling. Men det er samtidig denne autonomi, der er et værn mod totalitarisme. Hvordan skal det forstås? Perioden fra midten af det 18. årh. til midten af det 19. årh. er en tid med sociale omkalfatringer og er også en tid, hvor mange tænkere undersøger relationen mellem individ og stat. En af disse tænkere er G.W.F. Hegel (1770-1831), hvis værk *Åndens fænomenologi* fra 1807 stadig influerer vestlig filosofi. Hegel mener, at det individuelle "hviler immanent i sig selv"²², hvilket synes at tyde på en idé om individuel autonomi. Sådan forholder det sig imidlertid ikke. For med immanens henviser Hegel til de historiske kræfter, der er på spil i staten. Hegel skriver: "de forskellige for seg værende selvbevisstheder – er deres enhet: et *Jeg* som er et *Vi*, et *Vi* som er et *Jeg*."²³ Magthaveren og undersåtten kan således leve harmonisk side om side, fordi individets og statens interesser er identiske.

Kierkegaard tilslutter sig Hegel, hvad angår hans idé om menneskers tendens til at blive et kollektivt selvbevidst "jeg". Men hvor Hegel ser dette som samfundets endegyldige mål, opfatter Kierkegaard det som individets overgivelse. I kollektivet aflægger individet sit personlige ansvar. Uden det personlige ansvar er der ikke nogen samvittighed, og hvor der ikke er nogen samvittighed, er der i Kierkegaards øjne, ikke nogen mulighed for en relation til Gud. Frygten for kollektivet udtrykker Kierkegaard bl.a. i sine *Papirer*: "det er den fordærligste af alle Udflugter, at ville skjule sig i Mængden, kun ville være en lille Deel med i mængden, i stedetfor at være enkelt."²⁴ Kun ved at befrie sig selv fra massens greb, ved at stille sig udenfor, kan individet ifølge Kierkegaard finde ro til at søge dets egen rolle i samfundet. Her kan individet finde sin platform og vurdere - hvor det skal støtte samfundet, og hvor det skal reformere det. Og kun en sådan etik, der giver rum for det enkelte individ, kan muligvis, men ikke nødvendigvis, afværge de totalitære strømninger, som bekymrer Lévinas og Nordbrandt. I dag er vi tilbøjelige til at

²² G.W.F. Hegel (1807/1999), s. 54.

²³ Hegel s. 117.

²⁴ Søren Kierkegaards *Papirer* VII (1916), 1 B, 157,3. S. 351.

give Rawls medhold i, at et liberalt demokrati skaber de bedste betingelser for det enkelte individ, så det kan stå alene og foretage samvittighedsfulde beslutninger. Men Kierkegaard minder os om at det ikke altid forholder sig sådan, og at der er risiko for, at demokratiet som styreform kan blive et skalkespekul for selvtilfredshed og konformitet.

Abraham og Eichmann

En af iagttagelserne af konsekvenserne af selvtilfredshed og konformitet er den tysk-amerikanske filosof Hannah Arendt. I 1961 dækker hun retssagen mod Adolf Eichmann, der er den ansvarlige for deportationen af jøder (og andre) til koncentrationslejrene, for ugemagasinet *The New Yorker*. Senere samler hun beretningerne i bogen *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*.²⁵ Arendts påstand er, at Eichmann ikke er et decideret ondt menneske. Han føler ikke noget had mod jøderne, og han føler ikke nogen glæde eller sorg over at dræbe dem. Eichmann handler derimod blot som en pligttopfyldende bureaukrat og ordner sit papirarbejde. Som embedsmand føler han ikke behov for at betvivle de ordrer, som han får. De skal blot følges. Eichmanns onde løgne består altså ikke i hans "ondskab", men i hans almindelighed. At føre opsyn med drabet på 8 millioner mennesker er for Eichmann et hvilket som helst embedsmandsarbejde, og han er i stand til det, fordi han deponerer sin samvittighed hos "Der Führer".²⁶

Kierkegaard ville nok have sagt, at det lykkes vor tids Eichmann at tilsløre sandheden om tilintetgørelsen ved "objektiv tænkning". Karakteristisk for denne tænkning er ifølge Kierkegaard, at mennesket ser sig selv fra et ydre, teoretisk perspektiv – uden for sig selv. Et sådant perspektiv kunne fx være Hegels spekulative logik, naturvidenskaben og politiske teorier som fascisme og kommunisme. Her er det muligt for det liden-skabsløse menneske at observere og manipulere med sig selv, fordi dette menneske opfatter sig selv som et objekt. Kierkegaard skriver i *Uvidenskabeligt Efterskrift* "den objective Tænkning er ligegyldig ved det tænken-

²⁵ Hannah Arendt (1964/1992).

²⁶ Arendt, s. 49.

de Subjekt og dets Existentis".²⁷ Ifølge Kierkegaard er opgaven for ethvert menneske "at blive subjektiv"²⁸, dvs. at blive et selv og tage ansvar for sig selv. Det er en opgave, der er komplet uforenelig med totalitarismen, hvor – med Benito Mussolinis ord - "alle er indenfor [staten] ingen udenfor, og ingen imod staten."²⁹

Til slut vil vi gerne fortælle, hvad der skete med den danske statstjenestemand, præsten Leif Bork Hansen, som vi nævnte i indledningen. Han valgte at tage imod de serbiske familier og skjule dem fra de danske myndigheder, hvilket han senere gentog flere gange. Bork Hansen har offentligt indrømmet, at han har skjult flygtninge, og han er blevet arresteret og kendt skyldig. I et interview med Carsten Lunding udtaler Bork Hansen, at han er en stor beundrer af Kierkegaard: "Man kan være forpligtet på en anden måde, så man er nødt til at bryde loven. Man skal kunne holde sig selv ud. Hos Kierkegaard er det altid det enkelte menneske, det drejer sig om. Den enkelte er højere end det almene."³⁰

²⁷ SKS, bd. 7, s. 73.

²⁸ SKS, bd. 7, s. 121.

²⁹ Red. Jørn Lund mfl. (2001)

³⁰ Carsten Lunding, s. 34.

Kilder og litteratur

- Arendt, Hannah 1992 (1964). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.
- Hegel, G.W.F. 1999 (1808). *Åndens Fenomenologi*, Oslo: Pax Forlag. Oversat fra tysk *Phänomenologie des Geistes* af Jon Elster, Fredrik Engelstad, Thomas Krogh, Thor Inge Rørvik og Dag Østerberg.
- Johannesson, Kurt 1994 (1990). *Retorik eller konsten att övertyga*, Stockholm: Nordstedts. 1:a uppl. Sjätte Tryckningen.
- Lévinas, Emmanuel 1996 (1975). *Proper Names*, London: The Athlone Press. Oversat fra *Noms Propres* af Michael B. Smith.
- Lund, Jørn (red.) 2001. *Den Store Danske Encyklopædi, Danmarks Nationalleksikon*, København: Gyldendal.
- Lunding, Carsten 2000. *Ikke kun om søndagen. Om Leif Bork Hansen-sagen, civil ulydighed og demokrati*. København: Akademisk Forlag.
- Nordbrandt, Nordbrandt 2004. Den satans religion, *Weekend Avisen* 26.nov. - 2.dec. 2004, sektion 1 Kultur.
- Rawls, John 1990 (1971). *A Theory of Justice*, New York: Oxford University Press.
- Søren Kierkegaards *Papirer VII*, 1916. København: Gyldendal. Udg. P.A. Heiberg og V. Kuhr.
- Søren Kierkegaards Skrifter (SKS) bd. 4, *Frygt og Bæven*, 1997 (1843), udgivet af Søren Kierkegaard Forskingscenter, red. Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Johnny Kondrup, Tonny Aagaard Olesen og Steen Tullberg. København: Gad 1997.
- Søren Kierkegaards Skrifter (SKS) bd. 7, *Afsluttende Uvidenskabeligt Efterskrift*, 2002 (1846) udgivet af Søren Kierkegaard Forskingscenter, red. Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Johnny Kondrup, Tonny Aagaard Olesen og Steen Tullberg. København: Gad.

Avpersonifiering och personifiering i text och bild

Om deltagarna i skolplaner

Maria Lindgren

Enligt gällande skollag ska alla kommuner anta en skolplan med "de åtgärder som kommunen avser vidta för att uppnå de nationella mål som har satts upp för skolan" (2 kap 8 §). I Lessebo, Tingsryd och Älmhult finns nu skolplaner som gäller för perioden 2008–2011¹. Dessa skolplaner innehåller många nominaliseringar, infinitivfraser och passiva konstruktioner. Flera av de personer som deltar i de processer som beskrivs blir därför inte synliga i texterna.

Eftersom skolplaner är dokument som distribueras i stora upplagor får de ofta en ansiktslyftning i form av grafisk formgivning, bilder och ibland kompletterande textavsnitt. Skolplanerna från Lessebo, Tingsryd och Älmhult har till följd av den här bearbetningen personifierats med andra personer än de som förväntas arbeta med de åtgärder som kommunen planerar.

Att det huvudsakligen är barn och ungdomar som tillförs planerna i bildsättningen är tydligt. Det är inte lika uppenbart vilka personer som deltar i de processer som beskrivs och vilka som döljer sig i texterna till följd av grammatiska konstruktioner, men det är de frågor som jag försöker besvara i den här artikeln som går ut på att jämföra hur text och bild

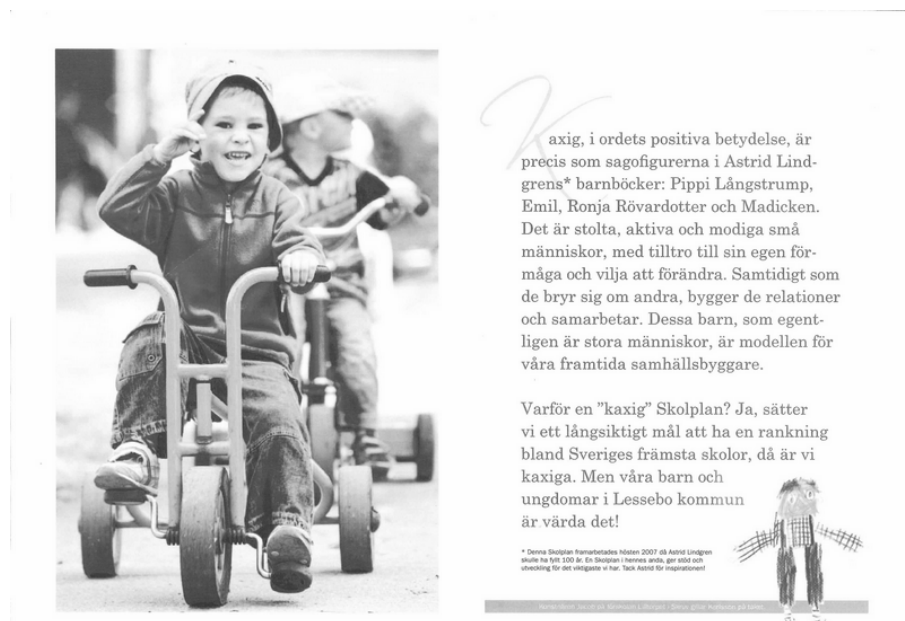
¹ I en pågående forskningscirkel om dokumentation i grundskolan har jag haft uppdraget att språkligt granska skolplaner från de tre kommuner som de övriga deltagarna arbetar i, nämligen Lessebo, Tingsryd och Älmhult. Min analys av planerna visar att alla tre är avpersonifierade.

harmonierar i kommunala skolplaner. De frågor som jag söker svar på är: Vilka deltagare är språkligt realiserade och vilka döljer sig i texterna?

Skolplanerna

Skolplanerna i de tre kommunerna har drag som brukar beskrivas som typiskt skriftspråkliga. Det innebär att de är svårlästa med genomsnittligt långa meningar och många långord, vilket jag fått fram genom att räkna ut deras läsbarhetsindex (Björnsson 1968). De är också informationstäta, vilket jag uppmärksammat genom att räkna ut den enkla nominalkvoten (Einarsson 1978).

Skolplanen i Lessebo består av nio sidor och 1 200 ord. Textens läsbarhetsindex på 44 visar att den inte är lika svårläst som de två andra skolplanerna, men nominalkvoten på 2,2 är å andra sidan hög. Förutom 22 foton illustreras den av 8 elevteckningar som föreställer figurer ur Astrid Lindgrens berättelser och som har bildtexter med presentationer av tecknarna. Planen inleds också med en jämförelse med hennes sagofigurer (se figur 1).

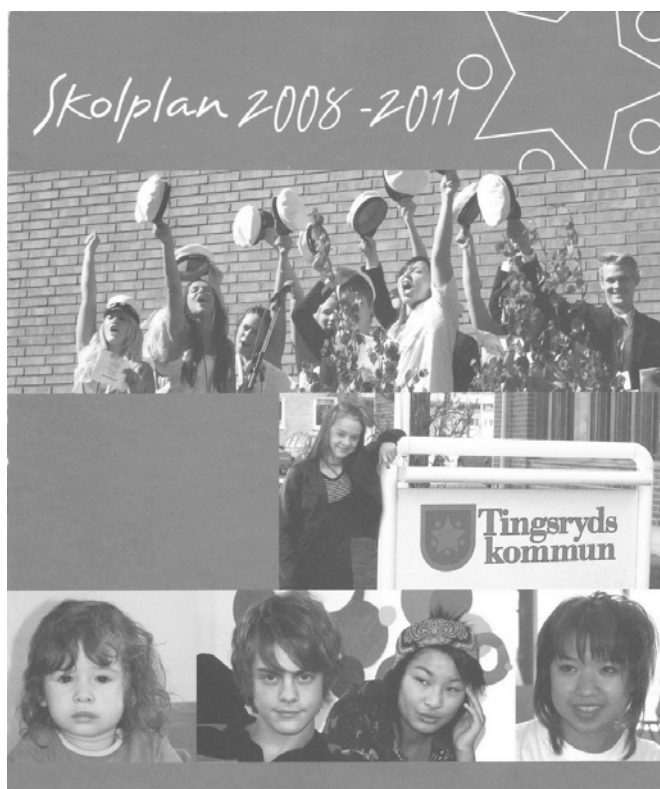

Figur 1. Inledningen till Lessebo kommuns skolplan

Inledningsavsnittet skiljer sig från resten av skolplanen genom jämförelsen och de talspråkliga dragen. Det är inte heller en del av skolplanen på samma sätt som den övriga texten utan är ett exempel på ett textavsnitt som tillförts i efterarbetet. Den egentliga skolplanen presenteras av Barn-

och utbildningsnämnden via ett introduktionsbrev på följande sida, där man lätt känner igen sig i ett språk som är karakteristiskt för kommunala skrivelser. Språket är abstrakt med verksamhetsmål i flera punktlistor.

Skolplanen från Tingsryds kommun med 992 ord är på 4 sidor illustrerad med 12 foton, varav 5 finns på omslagsbilden (se figur 2). Broschyrformatet ser enkelt och lättillgängligt ut, men språket är svårtillgängligt. Texten har 53 som läsbarhetsindex, vilket är högst bland de tre skolplanerna och indikerar att texten är svårläst. Nominalkvoten är 2,0 och visar på hög informationstäthet. Även den här skolplanen innehåller punktlistor – två med rubriken "Mål" och en med rubriken "Kvalitetsmål".

Figur 2. Första sidan i Tingsryds skolplan

Även Älmhults skolplan är starkt skriftspråkspräglad, även om texten är utspridd på många sidor; textens 852 ord fördelas på 12 sidor. Läsbarhetsindex på 51 antyder en svårläst text, och nominalkvoten på 2,5 visar att den är synnerligen informationstät. Liksom Tingsryds skolplan (se bild ovan) illustreras Älmhults första sida med ett fotocollage. På insidorna finns dessutom fyra foton och tre tecknade bilder. Uppräknings i lis-

tor förekommer även i den här skolplanen. I listorna radas styrdokument, prioriterade områden för skolan, länkar samt strategiska områden och inriktningar för hela den kommunala verksamheten.

Gemensamt för de tre skolplanerna är att de personifieras i samband med redigering, bildsättning och layout. I tabell 1 framgår hur många barn och ungdomar respektive vuxna som personifierat texterna i samband med bildsättningen.

Tabell 1: Antal barn och ungdomar respektive vuxna på fotografier i skolplanerna

Skolplan	Barn och ungdomar	Vuxna
Lessebo kommun	39	2
Tingsryds kommun	39	1
Älmhults kommun	20	1
Totalt	98	4

Tabellen visar att alla tre skolplanerna har många barn och ungdomar som motiv på sina foton men att det inte finns så många vuxna på dem. De fyra som är med ska sannolikt illustrera lärare. Alla fyra är med på foton tillsammans med barn. I Lessebos skolplan figurerar de vuxna tillsammans med förskolebarn, medan de två som finns i Tingsryds respektive Älmhults kommuner syns tillsammans med elever som troligen går i högstadiet.

Synliga och osynliga deltagare i texterna

I sökandet efter deltagare i texterna märker jag att de visserligen kan vara synliga eller osynliga, men de kan också vara mer eller mindre synliga eller osynliga. För att även kunna hantera gränsfallen har jag tagit hjälp av de skäl som Van Dijk (2008:827) tar upp om varför skribenter använder nominala uttryck istället för verbala. Flera av dessa skäl har jag också kunnat applicera på infinitivfraser och passiva konstruktioner, och på så vis har jag kunnat gruppera deltagare i texterna som antingen synliga eller osynliga trots att de ofta är mer eller mindre synliga och osynliga (se nedan).

Synliga deltagare

I texterna finns en hel del mänskliga deltagare, t.ex. *barn, elever, föräldrar, lärare, pedagoger, vuxna* och *ledare* som antingen är omnämnda eller som

lätt kan förstås av den språkliga kontexten (se exempel nedan). Genom pronomen refererar texten också till flera av dem, t.ex. *alla, de, dem själva, hon/han, sin* och *vi*. För att finna personerna har jag letat efter processer som har eller borde ha mänskliga deltagare (Jørgensen & Svensson 1986:59–60). När jag har räknat dem har jag inte skiljt mellan vilka semantiska roller de har i de olika processerna, men som människor kan de vara agenter, patienter eller upplevare (se Jørgensen & Svensson 1986:88). Jag har kategoriserat de omnämnda som barn och ungdomar samt vuxna. De vuxna har jag därefter delat in i fyra grupper:

Barn och ungdomar	Personal på skolorna
	Kommunrepresentanter (anställda och politiker)
	Föräldrar
	Övriga deltagare

Flera av deltagarna är dock inte språkligt realiserade som människor även om den underliggande betydelsen är det. I inledningstexten i en av planerna står det t.ex. att det enligt Skollagen ska finnas en "av kommunfullmäktige antagen skolplan" (Tingsryd, s. 2). Kommunfullmäktige antar skolplanen, dvs. här omnämner man alltså ledamöterna som ett kollektiv, och det är detta kollektiv som beslutar om att anta skolplanen. Vidare står det att "de åtgärder som kommunen avser vidta" (s. 2) ska framgå i skolplanen. Här har kommunen personifierats och blivit agent – kommunen har en intention och ses som en tänkande varelse. Lika vag eller med lika stort betydelseomfång är agenten i den sista meningen i inledningen: "Kommunen skall kontinuerligt följa upp samt utvärdera skolplanen" (s. 2). I de här och i liknande fall har jag bedömt att deltagaren är synlig trots att läsaren måste tänka i flera led för att förstå att det är anställda eller politiker vid kommunen som *antar, vidtar* eller *följer upp* och *utvärderar*. Det bör uppmärksammas att det är oklart vad kommunen står för. Kommunen kan ofta betraktas som en metonymi för antingen människorna som bor i kommunen eller människorna som arbetar i kommunen. I det första fallet "av kommunfullmäktige antagen skolplan" (Tingsryd, s. 2) kan man tänka sig att deltagarna består av de boende via några politiska representanter. I det andra fallet "Kommunen skall kontinuerligt följa upp samt utvärdera skolplanen" (s. 2) kan man tänka sig anställda vid skolförvaltningen. Tvetydigheten och vagheten i ordet "kommun" gör att det är svår att rekonstruera processen för att få fram den verkliga agenten. De som läser texterna måste därför känna till arbetsfördelningen och beslutsordningen i den kommunala förvaltningen.

Jag har inte den insynen och väljer därför att inte skilja mellan anställda vid förvaltningarna och politiker som ägnar sig åt skolans verksamhet.

Till de synliga deltagarna i processerna har jag även räknat sådana som tydligt framgår i den språkliga kontexten (van Dijk 2008:827). Det är nämligen inte så ovanligt att deltagarna är identifierade i den. I exemplet som följer framkommer det i genitivattributet att det är politiker som prioriterar: "Skolplanen anger de lokala politikernas prioriteringar för verksamheten 2008–2010" (Lessebo s. 4). På så vis kan jag urskilja de flesta deltagarna i infinitivfraserna med hjälp av den språkliga kontexten. Det är inte svårt att förstå att det är skolan som ska utveckla människorna för framtiden: "Skolans viktigaste uppdrag är att utveckla modiga och ansvarstagande människor för framtiden" (Lessebo s. 7), men i det här exemplet är det oklart vilka människorna är som representerar skolan. Problemet gäller att avgöra vad skolan står för – att välja i en möjlig kedja av hyponymer (se Jörgensen & Svensson 1986:60–61). I det här fallet står mitt val mellan all personal på skolan eller vissa personalkategorier, t.ex. rektorer och lärare. Jag har valt den lägre specificeringsnivån och tolkat att det är all personal på skolan som ska utveckla eleverna för framtiden.

Även i en del passiva konstruktioner kan man identifiera deltagarna i den språkliga kontexten. I exemplet som följer finns ledtråden i ett pronomen i första person: "Vårt bemötande och språkbruk ska präglas av respekt och förståelse för varandra" (Lessebo s. 7). Vilka som inkluderas är dock inte lika klart. Är det personalen eller eleverna som ska prägla språkbruket eller är det personalen tillsammans med elever och kanske också föräldrar? I min rekonstruktion har jag bedömt det vara rimligt att inkludera både personal och elever i det här exemplet.

Ibland kan man som läsare förstå vilka som deltar i processerna med hjälp av allmänna kunskaper (van Dijk 2008:827). Det är t.ex. inte så svårt att förstå att det är lärare som utbildar och elever som utbildas i exemplet nedan: "Kommunen har ansvar för att utbildningen genomförs i enlighet med gällande skollag och övriga författningar som rör utbildningsväsendet" (Älmhult s. 2).

Bland de deltagare som synliggörs i texterna finns det ungefär lika många barn och ungdomar som vuxna. Såsom framgår av tabell 2 finns det totalt 104 språkliga representationer av barn och ungdomar, medan det finns 117 av vuxna personer.

Tabell 2: Deltagare i processerna som är synliga i texten eller som framgår tydligt i den språkliga kontexten

	Barn och ungdomar	Skolpersonal	Vuxna		
			Kommunrepr.	Föräldrar	Övriga
Lessebo ²	29	20	13	2	8
Tingsryd	32	6	13	3	8
Älmhult	43	25	7	11	1
Totalt	104	51	33	16	17

Av de vuxna är det lärare och annan personal på skolorna som är mest frekventa. Skolförvaltningens företrädare som anställda och politiker finns med i texterna men är inte särskilt framskrivna. I Älmhults skolplan har föräldrarna blivit synliga i texten medan de är sparsamt omnämnda i de två andra planerna. I gruppen "övriga" finns t.ex. Astrid Lindgren som figurerar i Lessebos skolplan, men huvudsakligen består gruppen av gemene man.

Om bilderna som lagts till texterna ska illustrera deltagarna i skolplanerna i samma omfattning som de språkliga representationerna skulle de således visa något fler vuxna än barn och ungdomar. Bilderna av vuxna borde illustrera lärare och annan personal på skolorna men också skolförvaltningens och politiska nämndens representanter och eventuellt föräldrar.

Osynliga deltagare

Skolplanerna har dock fler deltagare än de som skrivs ut i texterna, och för att få syn på dem har jag rekonstruerat processer ur nominaliseringar³

² Här har jag inte tagit med deltagarna i Lessebo kommuns bildtexter eftersom de är tillagda i efterhand och därför inte ingår i själva skolplanen. Det gäller åtta elever som ritat teckningar, och det gäller åtta Astrid Lindgren-figurer. Eftersom figurerna inte avbildas på foton har de inte heller kommit med i tabell 1, men jag bedömer att också dessa har som uppgift att personifiera skolplanen.

³ Det finns en hel del nominala uttryck som är ungefär lika vanliga som sina verbala motsvarigheter, t.ex. *förvaltning*, *barnomsorg*, *andel*, *innehåll*, *behov*, *syfte*, *hjälp*, *råd*, *besök* och *samspel*. Dessa har jag inte rekonstruerat i min analys av avpersonifieringar,

och konstruktioner med infinitiv och passivum så att även dessa deltagare kan kategoriseras och räknas.⁴ Av de grammatiska konstruktionerna är nominaliseringarna vanligast – totalt finns 98 sådana i de tre planerna. Därefter följer de passiva konstruktionerna, totalt 61. Konstruktioner med infinitiv där deltagarna inte framgår är däremot inte så vanliga – totalt finns endast 13 sådana.⁵

Att dölja eller minska fokus på ansvariga agenter med hjälp av grammatiska konstruktioner är ett fenomen som studerats inom den kritiska diskursanalysen (se t.ex. Fairclough 1992 och 2003) och ses där som en ideologisk funktion. Skälet att dölja eller minska fokus på ansvariga agenter finns också med i van Dijks lista över skäl till nominaliseringar (van Dijk 2008:827). Sådana nominaliseringar har jag också funnit i skolplanerna – det handlar då om att mänskliga agenter har döljts eller fått mindre fokus med hjälp av dem. Agenten till *utformning* är t.ex. inte utsatt i "Eleverna har möjlighet att påverka undervisningens utformning och innehåll" (Älmhult s. 6), men agenten borde rimligtvis vara lärarna som har som uppgift att utforma undervisningen. Ett annat exempel är "Sammanställning av skolornas resultat görs på förvaltningen" (Älmhult s. 9), där jag antar att det är en anställd på skolförvaltningen som *sammanställer* resultatet. Ett tredje exempel där deltagarna är dolda är hämtat från sista sidan i Älmhults skolplan: "Överraskande Älmhult – internationellt & nära lägger fokus på följande strategiska områden och inriktningar: Leva och bo [- - -] Infrastruktur [- - -] Entreprenörskap [- - -] Hållbar utveckling [- - -]" (Älmhult s. 12), som jag rekonstruerar till att någon eller några anställda tillsammans med politiker *har inriktat* den kommunala verksamheten på de fyra områdena.

eftersom jag förutsätter att skribenten hämtar dem direkt ur sitt lexikon och därför inte transformerar dem ur verben. (Se van Dijk 2008:827.)

⁴ Dessutom finns fyra predikativa satsförkortningar (en i Tingsryds skolplan och tre i Älmhults). Av dessa framgår agenten tydligt i kontexten i tre, t.ex. "av Kommunfullmäktige antagen skolplan" (Tingsryd s. 2). I den fjärde är agenten osynlig: "det i kommunen prioriterade området hälsa, rörelse och livskvalitet" (Älmhult s. 9). Jag har dock utelämnat denna i min sammanställning.

⁵ Antalet osynliga deltagare till följd av infinitiv som jag uppgivit är dock lite i underkant eftersom infinitiven kan ha passiv diates, och jag har valt att räkna dessa bland de passiva konstruktionerna.

I skolplanerna finns en grupp nominala led som bildats som nominaliseringar och som svarar mot ett annat av van Dijks skäl, nämligen sådana vars fokus söks på objektet (van Dijk 2008:827). I skolplanerna består dessa nominal företrädesvis av dokument som skolplanerna refererar till, t.ex. arbetsplaner, författningar, handlingsplaner, jämställdhetsplaner, kursplaner, kvalitetsredovisningar, likabehandlingsplaner, läroplaner, styrdokument och utvecklingsplaner. Alla dessa dokument har förstås upprättats av mänskliga deltagare, men det är bara i undantagsfall som det framgår vem som upprättat dem och vilka de gäller för. Undantagen gäller just skolplanerna: "Skolplanen är fastställd av Kommunfullmäktige i Lessebo kommun den 2008-06-16" (Lessebo s. 3).

Även de passiva konstruktionerna döljer eller minskar fokus på ansvariga agenter. Exempelvis är det inte så lätt att förstå vem eller vilka som *organiserar* skolan i det följande exemplet. I "Vår skola organiseras så elevers kunskapssökande stimuleras" (Lessebo s. 3) kan det vara skolan med rektor och lärare som organiserar skolan, men det kan också vara de kommunala politikerna eller anställda på en övergripande kommunal nivå.

Fokus på deltagarna kan också minska med hjälp av infinitivfraser: "Ambitionen är att målmedvetet skapa förutsättningar ..." (Lessebo s. 4). Också här är det oklart vem eller vilka det är som skapar förutsättningarna.

I tabell 3 nedan visar jag antalet deltagare som rekonstruerats ur de ovan nämnda konstruktionerna. För att kunna jämföra antalet osynliga deltagare med de synliga har jag delat in dem på samma sätt. Det innebär att jag först kategoriserat dem i "barn och ungdomar" och "vuxna" och därefter delat in de vuxna deltagarna i de fyra grupperna: personal på skolorna, kommunrepresentanter, föräldrar och övriga deltagare.⁶

⁶ Jag hoppas att det framgått ur mina exempel med kommentarer att indelningen av deltagarna inte är självklar och att det är svårt att dra gränser mellan grupperna Siffrorna som jag anger får därför endast ses som riktmärken.

Tabell 3: Antal deltagare som inte framgår av texten och som rekonstruerats från nominaliseringar, infinitiv- och passivkonstruktioner

	Barn och ungdomar	Skolpersonal	Vuxna		
			Kommunrepr.	Föräldrar	Övriga
Lessebo	10	25	17	0	14
Tingsryd	9	19	15	0	6
Älmhult	2	4	33	0	6
Totalt	21	48	65	0	26

När jag räknar samman alla deltagare, som jag fått fram genom mina rekonstruktioner, finner jag att det är långt fler vuxna deltagare än barn och ungdomar som tagits bort ur texterna genom olika grammatiska konstruktioner. Totalt har jag rekonstruerat fram 139 vuxna deltagare men endast 21 barn och ungdomar. Av tabell 3 framgår att det framför allt är personer som antingen är anställda på skolorna eller verkar mer övergripande i kommunen som gjorts osynliga genom de grammatiska konstruktionerna. I några fall är barn och ungdomar osynliggjorda, och några gånger är övriga deltagare osynliggjorda med konstruktionerna. Föräldrarna figurerar sällan som synliga deltagare och förekommer inte alls bland de osynliga.

Om antalet personer på foton skulle vara proportionerligt mot antalet deltagare som osynliggjorts med hjälp av grammatiska konstruktioner skulle det finnas många fler bilder på vuxna än på barn och ungdomar. På bilderna skulle det finnas tre gånger så många kommunrepresentanter som barn och ungdomar, och det skulle finnas nästan lika många anställda på skolorna på bilderna. Men när texterna ska illustreras måste förstås även de synliga textdeltagarna räknas in. I tabell 4 sammanför jag därför antalet synliga och osynliga deltagare och finner att de vuxna dominerar. Totalt finns 256 vuxna deltagare i texterna, och det finns mindre än hälften, 125, barn och ungdomar.

Tabell 4. Antalet synliga och osynliga textdeltagare fördelat på olika personkategorier

	Barn och ungdomar	Skolpersonal	Vuxna		
			Kommunrepr.	Föräldrar	Övriga
Synliga	104	51	33	16	17
Osynliga	21	48	65	0	26
Totalt	125	99	98	16	43

Konsekvensen av bearbetningen av skolplanerna är att de deltagare som osynliggjorts i skrivprocessen med hjälp av nominaliseringar, infinitiv- och passivkonstruktioner inte heller blir synliga i bilderna. På så vis blir dessa deltagare dubbelt osynliga. Extra synliga med hjälp av bildsättningen blir i stället barnen och ungdomarna som inte är så frekventa som deltagare i texterna.

Sammanfattning och slutsats

I de processer som beskrivs i de granskade skolplanerna deltar mest vuxna personer. De vuxna får dock inte så stort fokus i skolplanerna. Detta beror huvudsakligen på två skäl. Det ena är att texterna avpersonifieras i skrivprocessen så att framför allt kommunrepresentanter och skolpersonal inte representeras språkligt i samma utsträckning som de deltar i de processer som beskrivs. Det andra skälet är att texterna företrädesvis bildsätts med foton på barn och ungdomar trots att texterna inte handlar så mycket om dem.

Min granskning visar att text och bild i skolplanerna inte harmonierar. Frågan är då vilken väg man ska gå för att få fram tydliga och effektiva dokument som reglerar de åtgärder som kommunen planerar för skolan. Bör skolplanerna handla mer om de barn och ungdomar som illustrerar dem? Är det kanske viktigare att göra dem som har stor makt i utformningen av skolorna mer synliga? Ska planerna visa tydligare hur personalen på skolorna ska arbeta med eleverna och undervisningen? Kan föräldrarnas insatser för eleverna få ett större utrymme? Det här är frågor som jag hoppas diskuteras i den uppföljning och utvärdering som kommunerna är ålagda enligt skollagen (2 kap 8 §) och inför arbetet med de skolplaner som ska gälla efter 2011.

Excerperade källor

Skolplan för perioden 2008–2011. Lessebo kommun. Barn- och utbildningsförvaltningen. (Hämtad senast 09-06-26 på http://www.lessebo.se/pages/cgi-bin/PUB_View_File.exe?pageId=90&versionId=1&objId=1&objType=4).

Skolplan 2008–2011. Tingsryds kommun. Barn- och utbildningsförvaltningen. (Hämtad senast 09-06-26 på http://www.tingsryd.se/Documents/Tingsryd/Documents/Barn%20och%20Utbildning/Dokument/090218_Skolplan_20011.pdf).

Lära för livet. Skolplan 2008–2011. Älmhults kommun. Utbildningsförvaltningen. (Hämtad senast 09-06-26 på <http://www.almhult.se/download/18.218bcf4d1197047b44d80002137/Skolplan+webb.pdf>).

Litteratur

Björnsson, Carl Hugo, 1968: *Läsbarhet*. Stockholm: Liber.

Einarsson, Jan, 1978: *Talad och skriven svenska*. Sociolingvistiska studier. Lunda-studier i nordisk språkvetenskap. Serie C, Studier i tillämpad nordisk språkvetenskap. Lund: Ekstrand.

Jørgensen, Nils & Svensson, Jan, 1986: *Nusvensk grammatik*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur.

Fairclough, Norman, 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

Fairclough, Norman, 2003: *Analyzing Discourse*. London: Routledge.

Van Dijk, Teun A, 2008: Critical discourse analysis and nominalization: problem or pseudo-problem? I: *Discourse & Society*. Vol 19(6): 821–828.

Skollag. Svensk författningssamling nr 1985:1100. (Hämtad 09-07-01 på <http://www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=3911&bet=1985:1100>).

Aktiva, ballyade askefisar, aväte, avuringar och bandknivar

Syd- och västsvensk dialektdatabas

Carl-Erik Lundblad

I landets dialektarkiv förvaras värdefulla ordsamlingar. Det är excerpter, utdrag, från talspråksuppteckningar och inspelningar som har överförts till lappar med ett ordbelägg på varje lapp. Dessa samlingar utnyttjas inte så mycket som motsvaras av det intresse för äldre talspråk som ändå finns bland allmänheten och i forskarvärlden. För att göra samlingarna tillgängligare har Institutet för språk och folkminnen låtit bygga stommen till en databas och erbjuder dialektordssamlingar på institutets hemsida via en söksida med användargränssnitt som motsvarar det i Skånsk ortnamnsdatabas.

Databasinnehåll

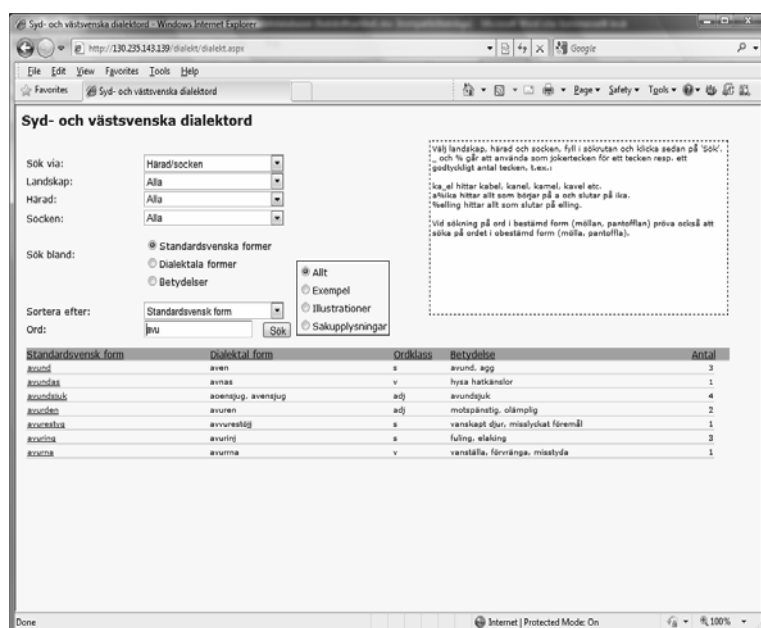
Det som först kommer att göras tillgängligt i en och samma databas är lapparkivet över sydsvenska dialekter (skånska, halländska, småländska, blekingska och öländska), som finns på Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund, samt västsvenska samlingar från Bohuslän, södra Dalsland och Göteborg som finns på Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg. Arbetet med att skanna alla lappar och mata in uppgifter har nyligen inletts och det kommer att dröja innan allt material är behandlat. Att föra in bara det sydsvenska materialet från ca 3 miljoner lappar kräver enligt en preliminär överslagsberäkning minst 28 månår.

Urval av information

För att göra materialet sökbart på ett lättfattligt och effektivt sätt samtidigt som inmatningen av uppgifter blir så enkel att databasen kan färdigställas inom rimlig tid måste informationen begränsas.

Materialet presenteras med uppgift om landskap där uppteckningen gjorts, vidare härad och socken eller kommun och församling. De senare extrapoleras med hjälp av en översättningstabell, där varje socken i sin

helhet förs till en viss kommun och församling. Varje post förses dels med ett uppslagsord i standardsvensk form, dels med den motsvarande dialektala formen och i de flesta fall med en betydelse i form av nusvensk synonym eller kort definition. Vidare anges ordklass. Om det finns ett exempel på ordets användning nerskrivet på lappen markeras detta. På samma sätt markeras om det finns en illustration på lappen eller om den har en saklig upplysning formulerad i ord om hur ordet används, t.ex. vad det betecknar, i vilka uttryck och fraser det förekommer eller vad det har för stilvärde. Sådana uppgifter återges alltså inte till sitt innehåll utan bara medelst en markering som betyder att upplysning finns på lappen för egen läsning. De skannade lapparna återges i tydliga bilder, möjliga att förstora på skärmen.

Figur 1. Dialektapplikationens sökfönster med träfflista efter sökning på strängen "avu".

Ordformer

För att det ska vara så lätt som möjligt för användaren att hitta ett ord har de standardsvenska uppslagsorden nusvensk stavning men böjnings- och fogform som motsvarar den dialektala formen. Fogformen kan alltså avvika från standardsvenska, t.ex. *bakekvast* för dialektordet *bagekåst*. Betydelsebeskrivningen är däremot nusvensk rätt igenom: *bakkvast*. Denna princip att uppslagsordet ska återge morfologisk form men inte uttal av dialektordet följs dock inte slaviskt. T.ex. kan ett dialektord *glytted* eller *glötted* som standardsvenskt uppslagsord ha *glyttig* med *-ig* och inte den

Sökmöjligheter

Syd- och västsvenska dialekt - Windows Internet Explorer erhållit från Väskeman till Soft

http://130.235.143.139/.../syd-och-vestsvenska-dialekt-for-avjuringsord-las-vid-betydder-ning.../Google

År: Redigera Visa Favoriter Verktøj

Favoriter

syd- och västsvenska, Fol... syd- och västsvenska, X

syd- och västsvenska
syd- och västsvenska

130 235 143 131

Standardsvensk form	Dialektform	Betydelse	Landskap	Hörad	Stucken	X	E	S
avjurad	avjur	inofficiellt mestadels	Sjunde	Albo	Bersary			
avjurad	avjur	fälg, avjur	Sjunde	Albo	Fälgelto			
avjurad	avjur	inofficiellt mestadels	Sjunde	Albo	Sjunde			

Exempel 1: Illustration 3: Skapningsplanering

avjur

x avjur

Avjur:

Fälg, avjur

avjur, avjur

avjur, avjur, avjur, avjur

En dömda Fälg, avjur

en de i de en rikst avjur

Nr 6797. Fälgelto, Albo hd
Ola Carlberg 1957.

Standardsvensk form	Dialektform	Betydelse	Landskap	Hörad	Stucken	X	E	S
avjur	avjur							
avjur	x							
avjur	fälg, avjur							
avjur	Sjunde							
avjur	Albo							
avjur	Fälgelto							
avjur	Exempel							
avjur	Sjunde							
avjur	Sjunde							

Uttalsbeteckning

212

ligtvis oftast grövre än den detaljerade, landsmålsalfabetiska på lapparna. Den grövre beteckningen blir en fördel vid sökning då man inte behöver känna till ett precist uttal för att få träff på ett ord utan det räcker att känna till det ungefärliga uttalet.

Vid transkribering från landsmålsalfabetet till det vanliga alfabetet har dialektordet alltså skrivits mindre nyanserat. Sålunda återges alla varianter av *a* (t.ex. landsmålsalfabetets *a*, *ä*, *u*, *o*, *å*) med "a". För den som vill studera ordens uttal i detalj finns ju bilder av de skannande lapparna. Som enhetlig och enkel ljudskrift för dialektordet används följande bokstäver. Några av landsmålsalfabetets motsvarigheter visas också.

a återger bl.a. *a*, *ä*, *u*, *o*, *å*

b

c används följt av k för att ange långt k-ljud (ck)

d återger bl.a. *d*, *q*, *q̇*

e återger bl.a. *e*, *æ*, *ə*

f

g

h

i återger bl.a. *i*, *ɪ*

j återger bl.a. *j*, *ʒ*

k återger bl.a. *k*, *k̇*

l återger bl.a. *l*, *l̇*, *ʃ*

m

n

o återger bl.a. *o*, *u*

p

r återger bl.a. *r*, *ṙ*

s

t återger bl.a. *t*, *ṫ*, *f*

u återger bl.a. *u*, *u̇*

v

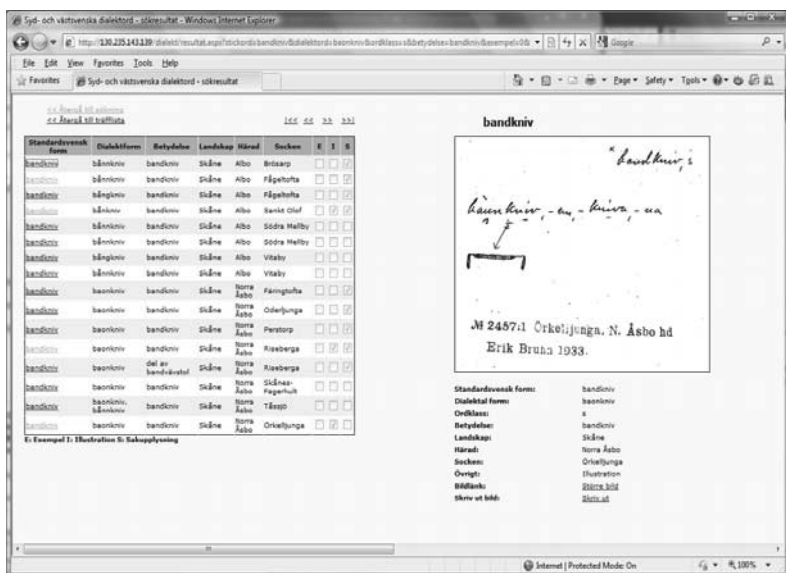
w återger liksom i landsmålsalfabetet ett uttal motsvarande engelskt *w*

y återger bl.a. *y*, *ʏ*, *ʏ̇*

å återger bl.a. *ä*, *o*, *ø*, *ø̇*

ä återger bl.a. *æ*, *a*

ö återger bl.a. *ø*, *ø̇*, *ø̈*, *ø̈̇*

Figur 3. Exempel på dialektlapp med illustration.

Transkriberingssättet innebär alltså att "o" alltid betecknar ett o-ljud, som i *sol* eller *ost*, aldrig ett å-ljud som i *son* eller *gott*, vilka transkriberas "sån" resp. "gått". Om en pluraländelse ska återges med å-ljud, som ofta när standardspråket stavas med *or* (*dynor*) eller *er* (*töser*) blir det "år" (*dynår*, *tösår*).

Principen för återgivning av vokalljud gäller också motsvarande diftonger. Alltså kommer en diftong som i landsmålsalfabetet skrivs *au* eller *au* (*aunafartan*) att skrivas "ao" (*aonnafårtan* 'andfådd'), och "åo" motsvarar landsmålets *ou* t.ex. för att återge ett förekommande uttal av prepositionen *av* (åo).

Som tecken för sje-ljudet skrivs "sj" (landsmålsalfabetets *f* eller *fj*; sjuda 'skjuta'). Tje-ljudet skrivs "tj" (landsmålsalfabetets *sj*; tjarra 'kärra').

Ng-ljudet återges liksom i standardsvensk skrift med "ng" (landsmålsalfabetets *η* eller *g*). Men sådana ng-ljud som är uttal av *n* före *k* utmärks ofta inte med "ng" utan den riksspråkliga stavningen med *nk* används (*bank* 'bank'; med landsmålsalfabetet *banjk*). Anledningen till att dialektformen återges med riksspråklig stavning är att de flesta användare av databasen nog inte skulle tänka på att uttalet är *ngk* utan normalt skriva ett sökord stavat *nk* (t.ex. *bibänk*, inte *bibängk*).

Landsmålsalfabetets längdmarkering medelst understrykning används inte i de dialektala formerna. I regel framgår kvantiteten genom att en efterföljande konsonant dubbeltecknas eller ingår i en konsonantförbindelse (kort vokal) eller enkeltecknas (lång vokal). Inte heller markeras

tryck eller tonaccenter eftersom många användare sannolikt skulle ha missat att skriva dem rätt vid sökning och då inte fått önskad träff.

Ordklassificering

Markeringen av ordklass är oftast övertygande och självklar, men perfekt particip eller former som liknar perfekt particip och som saknar infinitiv-motsvarighet klassificeras som adjektiv, t.ex. *ballögad* (dialektform *ballyad*) 'glosögd'. Sådana perfekt particip som har motsvarande former i infinitiv, presens eller preteritum klassificeras som verb, men ett kongruensböjt *avbiten* (dialektform *aobeden*) beskrivs som ett adjektiv, eftersom formen *avbita* inte förekommer (*De va inte sao ravänt å pega, sin fengårn va aobeden* 'Det var inte så lätt att peka sedan fingern (fingret) var avbiten').

Många perfekt particip behöver naturligtvis inte utmärkas utan kan klassificeras som verb, men ofta när en perfekt participform har ner-tecknats på egen lapp med eget stickord verkar det vara för att framhålla en adjektivisk innebörd. Ordet betecknar alltså en bestående egenskap eller fortgående tillstånd (*Han är bekymrad; Han är intresserad*) där tanken på övergången till det beskrivna tillståndet är förbleknad, vilket inte är fallet vid verbala particip (*Han är (nyss) opererad*). Jfr Malmgren 1990:39ff. Det kan förefalla riskabelt att som kriterium för adjektiviska perfekt particip ha detta att infinitiv saknas, men sannolikt är det i de dialektala ord-samlingarna ett enkelt sätt att fånga in dem.

Det är rätt vanligt att en neutral och med partikel sammansatt perfekt participform som saknar motsvarighet i andra verbformer används i uttryck utan att vara knutet till ett substantiviskt eller pronominent huvudord. Dessa former betecknas alltså också som adjektiv. Exempel är *inhöstat* i *Vi ha faod inghöstad*. Sådana perfekt participformer kan stå utan hjälp-verbet *få*: *De ha inghöstad* och *Ja ha aoeded*. Standardsvenskan måste väl för senare exemplet ha konstruktion med supinum för att ungefärligen återge betydelsen: 'jag har ätit färdigt'. Men det finns liknande konstruktioner också i standardsvenskan där ett perfekt particip som objekt efter *har* är likställt med ett adjektiv och därför gärna skulle kunna klassificeras som sådant: *Vi har stängt på måndagar men öppet på söndagar. De har nymålat och fint i sin lägenhet, ombonat och trivsamt*. En tillståndsbetecknande, adjektivisk innebörd antas alltså finnas, möjligen mer eller mindre skämtsamt, hos dialektens *avåtet* (*Ja ha aoeded*). Kanske har uttrycket bildats i analogi med uttryck som *De ha inghöstad*.

Om alla perfekt particip som saknar infinitiv klassificeras som adjektiv kanske en del sådana som inte har adjektivisk innebörd kommer med i svepet. Det är t.ex. tveksamt om *avgalet* i *Nu ha du jagu aogaled, sa Måns, nårr han hade nackad tocken* ('tuppen') är adjektiviskt i stil med *inhöstat*.

Det skulle kunna vara en supinumform för att bilda tempus perfekt. Den fortsatta inmatningen i databasen får utvisa om klassificeringen alltför ofta blir tvivelaktig i stället för att påvisa intressanta och typiska adjektiviska användningar av perfekt particip.

Presens particip som inte är klart verbala och därför ska ha egna uppslagsord beskrivs antingen som adjektiv (*han är rent rasande; ett asande ljud*), som adverb (*rasande dumt*) eller som substantiv (*ett djäkla rasande; bättre att vara en asande än en rasande*).

Nytta och nöje

Fastän inmatningen just påbörjats är databasen användbar, både till nytta och nöje. Sök t.ex. *snål* bland betydelser och det visar sig att *aktiv* har använts ungefär med den innebörden. Andra betydelser hos *aktiv*, som t.ex. 'företagsam' och 'sparsam', antyder betydelseutvecklingen. Undrar man vad en *askefis* är söker man antingen bland standardsvenska former eller bland dialektala former och får veta att det är den yngste sonen. *Aväte* bland standardsvenska former eller *aoede* bland dialektformer visar betydelsen 'ohyra'. Tittar man närmare på en post där "sakupplysning" är förbokat får man veta att ordet särskilt betecknar gnagande ohyra som t.ex. råttor och möss. Vad som menas med en *avuring* får man veta om man söker bland dialektformer. Då visar det sig att *avvurding* är en alternativ standardssvensk form, en intressant upplysning för den som funderar över hur ordet kan ha bildats. Vet man inte vad en *bandkniv* är söker man bland standardsvenska former och får god upplysning på de poster som har markerats för "sakupplysning" eller "illustration".

Dialektarkivens skatter blir i denna digitala form enklare tillgängliga och ganska lätthanterliga.

Litteratur och länkar

Institutet för språk och folkminnen <http://www.sofi.se/>

Malmgren, Sven-Göran 1990. *Adjektiviska funktioner i svenskan*. Göteborg. Nordistica Gothoburgensia 13. Acta Universitatis Gothoburgensis.

Skånsk ortnamnsdatabas <http://130.235.143.139/beb/sokharad.aspx>

Syd- och västsvensk dialektdatabas <http://130.235.143.139/dialekt/dialekt.aspx>

Stil som persuasivt instrument i reportagetexter

Kristina & Henrik Nikula

1 Inledning

Med begreppet "persuasion" avses i denna artikel författarens försök att påverka läsarens åsikter och uppfattningar så att denne beter sig på det sätt författaren avsett. Persuasionen kan vara explicit eller implicit-manipulativ. En viktig utgångspunkt är att det estetiska vid all mänsklig kommunikation har en central roll och att begreppet "stil" utgör en primärt estetisk kategori, dvs. hänför sig till något som recipieras som en "strukturerad upplevelse". Detta innebär att stilen hos en text inte kan beskrivas direkt utan endast indirekt via de språkliga medel som förmedlar stilupplevelsen. Genom att stilen recipieras i form av upplevelse är den väl ägnad att obemärkt påverka läsarens känslor. Av samma orsak kan stilen hos en text inte användas t.ex. argumentativt. Det här sagda åskådliggörs genom en analys av stilens instrumentella funktion i en reportagetext.

2 Stil som estetisk kategori

Karl-Heinz Göttert och Oliver Jungen (2004) påpekar i sin introduktion till stilistik att vi kan förstå uttalanden om stil och själva uttala oss om stil utan att egentligen kunna säga vad stil är, och vad värre är, det finns inte någon allmänt vedertagen definition på vad stil egentligen är. Detta innebär att vetenskapliga publikationer om stil i själva verket inte kan definiera sitt eget objekt!

Lagerholm (2008: 67f.) konstaterar att stilbegreppet i det närmaste är odefinierbart:

I kapitel 1 försökte jag reda ut det svåra stilbegreppet. Även om det är ett begrepp som i stort sett är omöjligt att definiera kan det sägas ha att göra med förhållandet mellan innehåll, form och verkan. Och

just det sista, verkan, är viktigt. Stil har att göra med effekter och vad som formar dessa, och detta innebär också att det som inte har gett upphov till en egenskap inte heller är relevant.

Stil är alltid resultatet av mänskligt handlande. Som påpekas i vår exempeltext "Nästan som hemma" i Hufvudstadsbladet (= Hbl 15.2.2009: 11) kan t.o.m. wc-papper tillskrivas stil. En naturlig skog t.ex. kan inte ha någon stil hur vacker vi än tycker den är, medan en trädgård kan uppfattas som stilfull. Vi kanske tycker att den funktionalistiska stilen inom arkitekturen är ful och osympatisk, men vi behöver inte därför fränkänna den stil. Av det sagda framgår också att det inte finns någon direkt relation mellan skönhet (eller fulhet) och stil.

Något svårare är det kanske att argumentera för att stilen inte är att jämföra med formen. Stilexperterna kan räkna upp typiska drag för gustaviansk stil, för empire, för jugendstil och för andra stilsorter. Likaså kan man indela texter efter typiska egenskaper och tala om nominalstil, verbalstil osv. Men om stiltyper såsom jugend, gustaviansk stil och empire enbart vore att jämföra med vissa mått och proportioner skulle de inte väcka något intresse och sannolikt inte ens ha uppstått. Det är sålunda frågan om olika "formspråk" där formen direkt förmedlar innehållet. De nämnda stiltyperna konstitueras av relativt starkt konventionaliserade formelement som förmedlar en viss typ av intryck och bildar ett slags "mode". Stilupplevelser behöver emellertid inte vara förknippade med vissa stilkonventioner, även om erfarenheter av sådana kan påverka våra stilupplevelser. Vi kan emellertid spontant finna någonting stilfullt eller stillöst, vi kan uppleva någonting som elegant, praktfullt, praktigt och tråkigt utan att behöva tillordna det någon bestämd stiltyp.

Det är naturligtvis inte något nytt att förknippa stil med estetik. Utgångspunkten här är emellertid att det estetiska spelar en central roll vid all mänsklig och sålunda all språklig kommunikation. Det mänskliga språkets speciella styrka beror på att det är arbiträrt och propositionalt eller "digitalt", såväl i fråga om sin form- som sin innehållssida. Orden *man* och *kvinna* står formmässigt i opposition till varandra genom uttal och skrift. Deras betydelsestrukturer kan beskrivas som <+mänsklig, +vuxen, -kvinna> respektive <+mänsklig, +vuxen, +kvinna>. Särdraget <+mänsklig> hänför *man* och *kvinna* till ordfältet MÄNNISKA och avgränsar dessa ord gentemot andra ordfält, medan <+vuxen> avgränsar dem gentemot tecken för icke vuxna individer osv. Särdraget <+/-kvinlig> avgränsar slutligen båda tecknen gentemot varandra. Dessa särdrag har sålunda som primär funktion att avgränsa tecknen gentemot varandra inom olika ordfält eller, om man så vill, ange deras plats eller "adress" i ett semantiskt nätverk.

Eftersom det rör sig om semantiska särdrag och eftersom orden utgör tecken måste särdragen och särdragsklustren också kunna relateras till någonting "i världen" utanför dem själva. Människan har kontakt med omvärlden genom sina sinnen, syn, hörsel, smak, lukt osv. För att de språkliga tecknen ska kunna användas referentiellt måste de "förstås" av dessa sinnen, dvs. det digitala måste tolkas analogt. Denna transformation mellan digitalt och analogt sker genom "föreställningar". När vi hör ordet *kvinna* väcks en föreställning om en för oss prototypisk kvinna. Denna föreställning gör det möjligt att relatera ordet t.ex. till den kvinna ordet är avsett att referera till. Föreställningen utgör sålunda ett slags brygga mellan språk och värld. Föreställningar har emellertid alltid mer eller mindre stark personlig prägel och kan därför inte som sådana utgöra ordens betydelser och inte heller som sådana tjäna som bas för större språkliga betydelseenheter såsom satser och texter. Föreställningarna är emellertid i den meningen en del av ordens betydelser genom att de utgör lexikaliserade analoga tolkningar av den digitala betydelsen, vilken i sin tur strukturerar föreställningarna genom att ange de aspekter som är särskilt relevanta.¹

Det estetiska, och därmed begreppet stil, har en janusartig karaktär. I anknytning till begreppets etymologi och ursprung är det därför lämpligt att explicit skilja mellan två sidor hos det estetiska, dvs. mellan det *estetiska* (i snävare mening) och det *aistetiska*.² Det aistetiska avser aspekten "förnimma och uppleva", det estetiska hänför sig till struktureringen av dessa förnimmelser och upplevelser, eller egentligen till de tolkningar av rena strukturer i form av de analoga föreställningar som utgör objekten för förnimmelserna och upplevelserna. Utan strukturering skulle vi uppleva världen som ett enda kaos. Världen upplevs alltså inte "som sådan", utan som strukturerad och gestaltad, dvs. som en estetiserad värld. Utgående från detta och det som sagts tidigare kunde med stilen hos en text avses den aistetiska tolkningen av den rena strukturen hos texten i alla dess dimensioner. Eftersom den aistetiska tolkningen får sin struktur av den estetiska gestaltningen bör stilen hos texter (och hos andra kommunikativt använda entiteter) betraktas som ett genuint estetiskt-aistetiskt

¹ Tanken att betydelsen kognitivt har både en digital och en analog representation är bl.a. inspirerad av Allan Paivios begrepp *dual coding*, jfr Paivio (1979 och 1986).

² *Estetisk* av grek. αἴσθησις, *aisthesis*, 'varseblivning', 'förnimmelse'.

tecken bestående av form och innehåll. Stilen är dock inget symboliskt tecken, även om vissa stildrag sekundärt kan tänkas användas symboliskt. Stilen "står" alltså inte för något annat utan "består" av en upplevelse av gestaltning och kan därför inte användas argumentativt.

Eftersom stilen här ses som ett tecken (av särskild art) ses formuleringen eller gestaltningen i sig inte, såsom inte sällan är fallet, som textens stil utan som *stilmedel*. Stilmedlen kan utgöras av formelement som komplexitet, satslängd, nominalisering, topikalisering, tematisk progression, retoriska figurer osv. vilka genom sin fördelning och ackumulation kan bidra till en bestämd upplevelse av stil. Genom att beskriva stilmedlen beskriver vi alltså de medel eller egenskaper som skapar upplevelsen, inte upplevelsen själv. Predikat som "elegant", "torr", "snusförnuftig", "tung", "färglös", "blodfull" osv. utgör inga *beskrivningar* av stilen som upplevelse. Genom att använda predikat som dessa kan man emellertid försöka förmedla en uppfattning om stilen i en text genom att hos läsaren framkalla liknande upplevelser och känslor som man själv erfarit. Stilen som sådan kan således inte fullständigt beskrivas analytiskt.

Inom den "pragmatiska stilistiken" utgår man från att texten vid sidan av sitt primära budskap genom sin stil förmedlar ett sekundärt sådant av närmast social art, jfr t.ex. Fix (2006: 246, 253). Genom stilen kan enligt denna teori författaren förmedla en bild av sig själv, av sin inställning till tematiken och av den relation till läsaren han önskar skapa. Om man vill att en person i närheten ska stänga dörren i rummet kan man formulera sig på en mängd olika sätt, t.ex. *Vill du vara snäll och stänga dörren!* eller *Stäng dörren!*³ Dessa båda formuleringar ger naturligtvis olika pragmatiskt-social tilläggsinformation utöver det primära budskapet. Utgående från den stildefinition som getts här kan emellertid stilen i så fall endast utgöra *en* aspekt av den information som förmedlas sekundärt. Slutsatser som man kan dra genom att "läsa mellan raderna", liksom "implikaturer" (jfr Grice 1975), o.d. kan ses som en del av sekundärinformationen eller åtminstone som indirekt information men inte som stil. Däremot kan själva användningen av dessa strategier utgöra *stilmedel*. Stilen påverkar inte läsaren genom att låta honom dra slutsatser utan genom att han genom textgestaltningen som sådan upplever någonting utöver pri-

³ Fix (2006: 246) ger exemplen *Bitte sei doch einmal so freundlich herzukommen!* och *Kommst Du endlich!*

märinformationen och den "implikativa" sekundärinformationen.⁴ Denna upplevelse kan få läsaren att förhålla sig eller handla på ett visst sätt, dvs. utöva *stilpåverkan*.

En text som är formulerad enligt läsarens förväntningar i fråga om textsort kan sägas vara stilneutral. Stilneutralitet kan vara positiv i den meningen att den hjälper läsaren att fokusera på sakinnehållet, på primärinnehållet. Om emellertid textens gestaltning avviker från läsarens förväntningar kan detta få honom att fokusera på formen och därmed tolka denna i form av stilupplevelse. Avvikelserna kan vara så subtila att läsaren inte är medveten om den påverkan han utsätts för, men de kan också vara mycket tydliga, t.ex. i texter skrivna i rent underhållande syfte.

I motsats till övriga språkliga tecken är relationen mellan innehåll ("upplevelse") och uttryck hos stilen aldrig totalt konventionaliserad. Om relationen blir alltför konventionaliserad måste nya *stilmedel* användas. I denna mening innebär stil alltid avvikelser från recipientens förväntningar. Detta gäller inte enbart språkliga texter utan också övriga resultat av mänskligt handlande. Därför förändrar sig t.ex. klädmodet inte endast av marknadsstrategiska skäl utan också därför att det snabbt konventionaliseras och blir stilneutralt och därigenom inte kan bidra till bärarens självförverkligande.

Hittills har det endast varit tal om stil i språkliga texter eftersom en viss typ av text utgör det centrala temat här. En stilteori bör emellertid i princip kunna beskriva all förekomst av stil på ett övergripande sätt. T.ex. bilen är inte bara ett kommunikationsmedel med vilket vi kan förflytta oss från en punkt till en annan utan är också ett kommunikationsmedel med vilket vi mer eller mindre medvetet kan ge uttryck för vår personlighet. Bilen är i själva verket ett synnerligen mångmedialt stilistiskt uttrycksmedel där de flesta av våra sinnen kan tas i anspråk av skickliga designers: synen, hörseln (avgasljud, ljudet vid stängandet av dörrarna), luktsinnet (t.ex. av läder), känselsinnet (materialet i inredningen) det motoriska sinnet (fjädring, acceleration) osv. En reportagetext består vanligen av text och bild, varför det visuella också måste tas i beak-

⁴ Detta gäller saktexter. I fråga om litterära texter kan man inte skilja på primär och sekundär information. Den litterära texten *är* sålunda stil, medan saktexter *har* stil, jfr Nikula, H. (2008: 15).

tande i fråga om bildtolkning liksom layouten i övrigt. Också känslan av att hålla i tidningspappret liksom prasslet av papper och doften av tidningspapperet och trycksvärtan kan ha sin betydelse som skapare av stil. Här kommer vi emellertid att koncentrera oss på den språkliga texten med visst beaktande av bild och layout.

I följande avsnitt kommer en reportagetext att analyseras i syfte att åskådliggöra skillnaden mellan icke-stilistisk och stilistisk, mellan "implikativ" och "aestetisk" sekundärinformation.

3 Analys av "Nästan som hemma"

I detta avsnitt kommer texten "Nästan som hemma" i Hufvudstadsbladet söndagen den femtonde februari 2009 (s. 10–13) att analyseras. Texten är publicerad i avdelningen "Reportage" och sträcker sig över två hela uppslag. Artikeln är illustrerad med fyra stora färgbilder (fotografier) som tillsammans upptar nästan två tredjedelar av artikeln och sålunda visuellt starkt dominerar denna. Den första bilden upptar nästan hela det första uppslaget och lämnar plats för en enda spalt text längst till höger. Bilden visar ett antal personer som dricker kaffe i varuhuset Stockmanns café i Helsingfors. Den dominerande personen är en dam på 84 år med cykelhjälm på huvudet och hon är den av de personer på bilden som intervjuas i reportaget. Bild två visar ett ungt par som skrattande sitter i en soffa i varuhusets inredningsavdelning, på bild tre sitter en ung kvinna och matar sitt lilla barn i varuhusets skötrum och på bild fyra sitter en ung man och läser i den med Stockmann associerade intilliggande Akademiska bokhandeln. Alla åldersklasser är sålunda representerade.

Bildernas grundläggande funktion är att genom sin analoga karaktär styra skapandet av textrelaterade föreställningar och därmed stödja tolkningen av texten, jfr relationen analog – digital ovan. Det är tämligen tydligt att bilderna i detta reportage inte tillför något nytt som inte framgår ur texten och att de sålunda knappast har någon som helst informativ funktion av betydelse. Texten kan ur den synvinkeln läsas också helt utan dessa bilder. Utan bildtexterna skulle förankringsrelationen mellan den egentliga texten och bilderna däremot vara något oklar. Bilderna är uppenbarligen inte avsedda att ge ett intryck av den speciella elegans,

som man vanligen förknippar med varuhuset Stockmann med i jämförelse med andra varuhus i Finland. De är snarast avsedda att skapa en känsla av vardaglig trivsamhet, vilket också titeln på reportaget, "Nästan som hemma", associerar till. I texten citeras också personer från varje bild, vilket skapar en stark bindning mellan text och bild.⁵ I det här sammanhanget kan inte relationerna mellan text och bild analyseras i detalj, liksom inte heller layouten, eftersom detta skulle kräva att artikeln i sin helhet, helst i naturlig storlek, vore tillgänglig som bilaga. Vad layouten beträffar kan emellertid konstateras att tre direkta citat ur texten är utplacerade på i ögonen fallande sätt i artikeln.⁶ För syftet med analysen utgör layouten emellertid inget större problem och den som vill fördjupa sig kan uppsöka den Internetadress som anges i litteraturförteckningen under Hbl.

Kort sammanfattat består innehållet i texten av en beskrivning av hur människorna i och med urbaniseringen alltmer börjat uppfatta konsumtionscentra såsom varuhus som ett andra hem. För dem har konsumtionen i dess olika former blivit en livsstil. Som exempel intervjuas några personer i varuhuset och i den därmed allierade Akademiska bokhandeln i centrala Helsingfors. Det inledande stycket sammanfattar väsentliga delar av innehållet i artikeln och därmed av "primär-informationen", s. 11:

Vad styr nutidsmänniskan? Frågar man sociologen **Pasi Mäenpää** svarar han konsumtion. Han kallar vår livsstil för urban konsumtionskultur; urban för att även de som bor i glesbygden lever på samma sätt som stadsborna. Konsumtion för att det är genom sakerna vi bygger vår självbild.

– Till och med en så vardaglig produkt som wc-papper kan väljas på basis av vilken stil konsumenten har. De som konsumerar återanvänt och rättvisemärkt är också delaktiga i kulturen. De antikonsumerar inte utan gör konsumtionsval som bekräftar deras självbild,

⁵ Det är synnerligen vanligt att man i anknytning till t.ex. Kress/van Leuwen (2006) ser bilden som ett slags text, vilket emellertid skymmer skillnaderna mellan verbal text och bild. Här betraktas därför text och bild som element i det kommunikationsmedel som reportaget i form av en artikel utgör, jfr även Nikula, K. (2004 och 2009). Allmänt om relationerna mellan text och bild i Nöth (2000).

⁶ Sidan 11, "Köpandet har förändrats något vansinnigt.", s. 12, "Kunden måste känna sig smart. Varuhusen ger en känsla av att utbudet gränsar till oändlighet. Allt finns, och inom räckhåll.", s. 13, "Här inne är det tyst och allting är som det alltid varit.

precis som alla andra gör. Landsborna följer med stadskulturen via tv och internet, de köper samma saker och semesterar på samma trendiga resmål.

Men finns det inte någon skillnad mellan mäns och kvinnors konsumtionsvanor?

– Nej. Beteendet är likadant för båda könen. Fast kvinnorna köper mer, och naturligtvis andra saker än män. Men män betar sig likadant när de köper teknikprylar som kvinnor när de köper kläder.

Mäenpää går så långt att han talar om en helt ny sorts människa *Homo ludens urbanus*, den lekande stadsbon.

Homo ludens urbanus har gjort shoppandet till en slags lek med fantasin. Han njuter av att gå omkring och känna på saker och drömma sig bort. Varuhusen bildar begränsade miniatyrvärldar för leken.

Sociologen Pasi Mäenpää införs som sakkunnig för att ge påståendena och argumentationen i texten en högre grad av trovärdighet. Trovärdigheten understöds också av intervjuerna med de varuhusbesökare som är avbildade på fotografierna, liksom också av fotografierna själva. Det faktum att endast den äldsta av de intervjuade, 84-åringen som kan uppfattas som representant för en förfluten tid, ställer sig negativt till konsumtionskulturen antyder att denna livsstil hör framtiden till, jfr Nikula, K. (2009:28). Påfallande är att den gamla damen vänder de övriga personerna ryggen och tittar ut ur bilden vilket också kan tolkas som att hon är "out". Samtliga övriga personer på bilderna är antingen försjunkna i sin lektyr eller i varandra vilket skapar en stämning av lugn och trygghet. Påfallande är också att inte en enda av personerna på någon av bilderna har ögonkontakt med läsaren – de lever i sin egen värld.

Som ett viktigt retoriskt medel används upprepningen. En nyckelterm kan anses vara *konsumtion*, som ensamt och i avledningar och sammansättningar uppträder 11 gånger. Den verkligt centrala nyckeltermen är dock *urban* och det med *urban* associerade uttrycket *Homo ludens urbanus*. Ordet *urban* förekommer sålunda 15 gånger, varav 9 gånger i uttrycket *Homo ludens urbanus*.⁷ *Homo ludens urbanus* förekommer i framhävd position i alla kursiverade ingresser till samtliga fem rubricerade avsnitt i artikeln:

⁷ Texten innehåller sammanlagt 1498 ord inklusive artiklar, prepositioner, konjunktioner o.d.

- I. *Redan i gryningen står Homo ludens urbanus utanför varuhuset Stockmann och huttrar i en alltför tunn jacka.*
- II. *Homo ludens urbanus har gått ner på skivavdelningen. I dag känner han för klassiskt.*
- III. *Homo ludens urbanus sneglar mot skönhetsavdelningen. Visst är det lite känsligt det där med utseende. Men man kan ju se rynkkrämen som en investering.*
- IV. *Homo ludens urbanus gillar inte att vi går omkring och iakttar hur han rör sig i varuhuset. Det här är ju hans trygga zon.*
- V. *På Akademiska bokhandeln bläddrar Homo ludens urbanus först i kokböcker, sedan i inredningsmagasin.*

Genom upprepningarna kommer *Homo ludens urbanus*, "den lekande stadsbon" att framstå som ett faktum. Man kunde anföra en hel del ytterligare exempel på användningen av liknande och andra "retoriska knep" som bidrar till textens "sekundärinformation". Innebörden av denna information kan man sluta sig till genom att "läsa mellan raderna". Vidare kan man sluta sig till att författaren förhåller sig tämligen okritiskt till innehållet, något som hon väl inte avsett, liksom också att hon uppenbarligen ser det som något "fint" att vara "urban". Knappast har författaren velat göra smygreklam för Stockmanns varuhuskedja, även om läsaren lätt kan dra den slutsatsen av texten, inte minst då hon alldeles i slutet av texten citerar damen vid Stockmanns informationsdisk, s. 13: "Vi brukar säga att Stockmann har allt. Det som inte finns här, behöver man inte, säger hon."

Av det faktum att författaren presenterar innehållet i reportaget, dvs. "primärinformationen", på ett visst sätt kan läsaren sluta sig till att författaren är av en viss åsikt, att hon vill påverka läsaren på ett visst sätt, att hon har en viss typ av personlighet osv. Denna "sekundärinformation" utgörs alltså av – mer eller mindre riktiga – slutsatser som vi kan dra utgående från hur texten är formulerad, inte något som vi omedelbart upplever. Det är alltså inte fråga om stil i den mening begreppet definierats här. Däremot kan primärinformationen tillsammans med dessa slutsatser, textens formuleringar tillsammans med bildsättningen och övrig layout bilda ett tecken som förmedlar en upplevelse av något slag.

Ett problem är att såsom ovan påpekats endast stilmedlen, inte stilen, kan beskrivas analytiskt. Vi måste nöja oss med att verbalisera våra erfarenheter med hjälp av ord och uttryck som framkallar liknande föreställningar, upplevelser och känslor som de vilka texten, eller i detta fall artikeln som multimedialt kommunikationsmedel framkallat hos oss.

Artikelns stil kunde någon t.ex. karakterisera som "avspänt vardaglig", någon annan som "mysigt sympatisk" eller rentav som "naiv och övertydlig". Stilen innebär en subjektiv av mediet strukturerad upplevelse av själva mediet som sådant.⁸ Eftersom stilen som upplevelse direkt påverkar våra känslor och emotioner kan den ha en mycket stark dold persuasiv verkan. Artikeln i Hbl bestående av text, bild och layout kan sålunda påverka många läsares inställning till varuhuset Stockmann utan att de själva är medvetna om detta.⁹

4 Sammanfattning

Trots att otaliga arbeten av såväl empirisk som teoretisk natur publicerats om stil och trots att de flesta människor är beredda att yttra sig i stilfrågor förefaller det vara synnerligen svårt att nå fram till en allmängiltig, allmänt accepterad definition av detta fenomen. Termer som "estetisk" nämns inte sällan framför allt inom litterär stilistik i samband med stil. I detta bidrag ses förklaringen till att stilen är så svår att få ett grepp om ligga däri att vi har att göra med ett genuint estetiskt, eller närmare bestämt estetiskt-aestetiskt fenomen. Det aestetiska har att göra med hur vi upplever världen genom våra sinnen, det estetiska hur vi strukturerar dessa upplevelser. Man kan sålunda se stilen som ett estetiskt-aestetiskt tecken, där det estetiska står för formen, det aestetiska för innehållet. Genom att våra sinnen står i direkt kontakt med våra känslor och emotioner kan stilen utgöra ett mycket effektivt persuasivt instrument när det gäller att påverka människor mer eller mindre omedvetet. Tydligast ser man detta i fråga om reklam, men också i andra typer av texter och medier kan detta iakttas.

⁸ Upplevelsen av stil innebär att mediet på sätt och vis självt tolkas som ett budskap, dock inte i den mening som det av Marshall McLuhan 1964 introducerade begreppet *The medium is the Message* innebär, jfr McLuhan 1994 [1964].

⁹ Beträffande relationerna mellan språk, emotioner, känslor och värderingar se Schwarz-Friesel 2007: 43–133.

Källor och litteratur

- Fix, Ulla 2006. Stil gibt immer etwas zu verstehen – Sprachstile aus pragmatischer Perspektive. I: E. Neuland (red.), *Variation im heutigen Deutsch: Perspektiven für den Sprachunterricht*. Peter Lang: Frankfurt/M. etc. S. 245–258.
- Grice, Herbert Paul, 1975. Logic and Conversation. I: P. Cole, J. L. Morgan (red.), *Syntax and Semantics, Vol. 3, Speech Acts*. Academic Press: New York, San Francisco, London. S. 41–48.
- Götttert, Karl-Heinz/Jungen, Oliver 2004. *Einführung in die Stilistik*. Wilhelm Fink: München.
- Hbl = Andersson, Maja-Stina (text)/Portin, Cata (foto) 2009. Nästan som hemma. I: *Hufvudstadsbladet* 2009.02.15. S. 10-13 (Också i Internet: <http://epaper.hbl.fi/index.php?s=1189&p=48392&a=141987&showarrow=true> [tillgängligt 2009. 02.16]).
- Kress, Gunther/van Leuwen, Theo 2006. *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. (andra uppl.) Routledge: London, New York.
- McLuhan, Marshall 1994 [1964]. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Routledge: London.
- Lagerholm, Per 2008. *Stilistik*. Studentlitteratur: Lund.
- Nikula, Henrik 2008. Der „Stil“ des literarischen Textes – gibt es ihn überhaupt? I: Th. A. Fritz, G. Koch, I. Trost (red.), *Literaturstil. Festschrift für Hans-Werner Erms zum 70. Geburtstag*. Universitätsverlag Winter: Heidelberg. S. 1–17.
- Nikula, Kristina 2004. Text och bild – två sidor av samma sak? I: *Fackspråk och översättningsteori. VAKKI-symposium XIV*. Vasa: Vasa universitet. S. 187–199.
- Nikula, Kristina 2009. Damen med rullatorn. En provokation i text och bild. I: J. Koivisto, K. Nikula (red.), *Med bilden i tiden. Analys och tolkning av multimodala budskap*. (Tampere Studies in Language, Translation and Culture. Series A Vol. 4.) Tampere University Press: Tammerfors. S. 11–35.
- Nöth, Winfried 2000. Der Zusammenhang von Text und Bild. I: K. Brinker, G. Antos, W. Heinemann, S. F. Sager (red.), *Linguistics of Text and Conversation. An International Handbook of Contemporary Research*. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S. 489–496.
- Paivio, Allan 1979. *Imagery and Verbal Processes*. Lawrence Erlbaum: Hillsdale, New Jersey.
- Paivio, Allan 1986. *Mental Representations: A dual coding approach*. Oxford University Press: Oxford.
- Schwarz-Friesel, Monika 2007. *Sprache und Emotion*. A. Francke Verlag: Tübingen und Basel.

Råkade "råkade" slinta

En reaktiv konstruktion, x "x", i elektroniskt språk

Kerstin Norén

1 Introduktion

Nya språkliga medier och genrer, som chattar och andra s.k. communities samt bloggar, utvecklas snabbt i vår tid. I sin avhandling från 2002 beskriver Ylva Hård av Segerstad fyra av de nya elektroniska genrerna, bl.a. chatten. Däremot finns inte bloggen med där; den har ökat kraftigt i användning först efter 2002. Bloggar och chattar m.m. går ofta under benämningen *sociala medier*, därför att de erbjuder interaktivitet och dialog. De finns än så länge bara i digital form, men kommer säkert att påverka andra genrer i framtiden.

Något som kännetecknar sociala medier är att de, trots sin skriftbasering, är väsentligt mer interaktionellt utformade än traditionella skriftspråkliga genrer. Detta märks exempelvis genom att de i betydligt högre grad metakommunicerar känslor och attityder i form av att skribenten explicit interagerar med sig själv och med (de tänkta) mottagarna. För detta ändamål används, bland mycket annat, en stor uppsättning grafiska medel, en del nyskapade som "emoticons", av typen ;-) ('leende med en ironisk blinkning') eller vv ('skrattar så mycket att det blir skrattrynkor kring ögonen'), andra mer välkända interpunktionstecken som används i nya funktioner. Även versaler kan användas på ett icke-traditionellt och genreanpassat sätt, liksom upprepning av bokstäver och ord (Hård af Segerstad 2002:233–234). De olika grafiska teknikerna, som jag sammanfattar under benämningen icke-alfabetiska, kan betraktas som en utveck-

ling av det elektroniska språkets motsvarighet till det talade språkets prosodi samt gester och ansiktsuttryck.

I denna artikel beskrivs hur en typ av upprepning i kombination med med icke-alfabetisk markering används i sociala medier för att uttrycka eftertanke och självkritik.¹ Uttryckssättet behandlas här som en grammatisk konstruktion och ges den generaliserade beteckningen *x* "x". Beteckningen anger en familj av skrivsätt som beskrivs detaljerat nedan. Konstruktionen ingår i familjen reaktiva konstruktioner (Linell 2005). Linell beskriver i sin s.k. dialogiska grammatik begreppet reaktiva konstruktioner som en undergrupp av responsiva konstruktioner. Den kännetecknas av att talaren, eller i det här aktuella materialet skribenten, reagerar mot ett visst uttryck, *x*, som använts i ett tidigare yttrande. Reaktionen tar sig uttryck i att skribenten upprepar uttrycket i för- eller initialfältet i ett nytt yttrande.

I denna artikel koncentreras intresset på en specifik semantisk-pragmatisk användning av konstruktionen med verb som *råkade*, *glömde*, *hann (inte)*, *orkade (inte)* o.dyl. Dessa verb kännetecknas av att de beskriver en händelse eller situation som att den uppstått händelsevis (*råka*), av misstag (*glömma*) eller genom någon brist (på tid vad gäller *hinna* eller på styrka vad gäller *orka*).² När verben används i den aktuella konstruktionen fritas subjektet delvis från ansvaret för att händelsen ägt rum eller situationen uppstått. När man skriver exempelvis "råkar" direkt efter en tidigare användning av verbet tycks man alltså bakgrunda den starkaste tolkningen av verbets lexikala betydelse men fasthålla en något svagare.

Den första beskrivningen av det aktuella händelseförloppet ger genom valet av ett av dessa verb intrycket att den involverade inte har så stort ansvar i själva händelsen. Den självkritiska attityden ligger i att verbet därefter medvetet upprepas, som en eftertanke, avskild från den övriga satsen på ett mer eller mindre parentetiskt sätt, och försedd med ett eller flera interpunktiva eller andra tecken på denna medvetenhet.³ Efter-

¹ Särskilt tack till Elisabet Engdahl och Per Linell som lämnat värdefulla kommentarer till tidigare versioner av denna artikel. Hanna Fröcklin på Thorén & Stenberg Kommunikation, Karlstad, har förmedlat fakta om sociala medier.

² För mer nyanserade definitioner och finindelning av betydelser se *Svensk ordbok* 1999.

³ Om det finns en liknande konstruktion i talspråk skulle det andra verbet troligen ges en speciell prosodi och eventuellt också ackompanjeras av citattecken utförda med

tanken i sig innebär att graden av ansvar enligt skribenten kanske egentligen är lite högre, dvs. att man borde vara mer kritisk mot sitt eget handlande. Ett exempel:

- (1) skulle byta disk i burk nr 2 eftersom jag inte ville köra longhorn nu.. **råkade** "**råkade**" slinta å dunsade omkullll burk nr1 i bytet⁴

I exempel (1) kritiserar skribenten sig själv för valet av *råka*: kanske det inte var en ren slump att han eller hon betedde sig klumpigt utan snarare ganska vanligt förekommande.

Konstruktionen är pragmatiskt en typ av retorisk självreparation (Linell 2005). Syntaktiskt är den en typ av reduplikation (Lindström 1999), men med en viss variation mellan de två leden, s.k. *modified repeat* (Stivers 2005) eller *återanvändning med différence* (Anward 2007). Den är ett ekonomiskt sätt att uttrycka en viss, kontextuellt beroende, modifiering av verbets eller adverbialets ommarkerade betydelse, dvs. den del av ordets meningspotential som oftast förgrundas i andra användningar (Norén och Linell 2007). I jämförelse med andra reaktiva konstruktioner är den här undersökta konstruktionen ovanligt koncentrerad; den modifierade upprepningen följer direkt på källan och den fungerar utan ytterligare språkligt material.

I artikeln behandlas huvudsakligen exempel med upprepning av *råka* i olika former. Olika teckenkonventioner som håller på att utvecklas för att markera den parentetiska eftertanken inventeras. Jag kommer även att ge enstaka exempel med andra verb. Företeelsen är givetvis inte bara svensk, så några exempel från andra språk ges också. Dessutom gör jag en mycket kort jämförelse med några andra reaktiva konstruktioner av liknande slag, där ett uttryck upprepas.

fingrarna i luften. Några sådana exempel har jag emellertid inte hittat. Det kan vara så att det koncentrerade uttryckssättet är mer typiskt för skriftspråket som medium. Mer utbyggda fall, där det andra verbet föregås av exempelvis *eller*, finns däremot i mitt material: *Råkade, eller "råkade" försova mig en halvtimme. Var för trött för att kliva upp.* Dessa gör ett mer talspråkligt intryck genom förekomsten av partiklar, konjunktioner, som *eller*, och andra "småord" som medierare, dvs. de är mindre starkt koncentrerade.

⁴ Fetstilen i exemplen är min egen. Den tjänar till att framhäva det fokuserade fenomenet. Originalens felskrivningar och felstavningar bevaras.

2 Råka i konstruktionen x "x"

Materialet är hämtat från Internet vid ett antal tillfällen under åren 2007 och 2008 och består huvudsakligen av text från chattar och bloggar. Jag har letat efter exempel på den konstruktion som består av omedelbart följande upprepning av infinitiv-, presens- eller preteritumform av verbet *råka*. Sammanlagt har jag med hjälp av sökmotorn Google hittat ca 300 kandidater.⁵

Med hjälp av de avgränsningar som nämnts ovan sorterades de 300 exemplen. En beskrivning av vad som räknats bort ser ut på följande sätt:

Många exempel i materialet är rena felskrivningar av typen:

- (2) Nämligen att det är straffbart med UPP TILL FÄNGELSE för såväl arrangör, tävlande, frivilliga bakom kulisserna och uthyrare av lokal, om arrangören ens oavsiktligt **råkar råkar** fylla ut blanketten felaktigt i sin ansökan eller bryta mot någon regel i villkoren.

Exempel som (2) rensas givetvis bort ur materialet.⁶

Exempel med två infinitiver i rad som kan tolkas som syntaktiskt normala rensas också bort:

- (3) Vart vänder jag mig för att ta reda på om jag är utbränd eller inte? Är köerna långa? Jag har inga självmordstankar, men hoppas att jag ska "**råka**" **råka** ut för en lagom olycka eller sjukdom, så att jag kan få en andningspaus från allt.⁷

Det finns också exempel som kan betraktas som en brygga mellan ett mer traditionellt och ett nyare sätt att uttrycka sig:

⁵ I Google-sökningar bortser sökmotorn från interpunktion och versaler och arbetar helt på lexikal form. Därför behöver noggrann sortering göras efter insamlingen av exempel som på lexikaliska grunder är kandidater.

⁶ I interaktivt elektroniskt språkbruk finns många fall av oavsiktliga dubbleringar som uppenbarligen beror på felskrivningar eller brist på editering. De utgör ca 200 av de 300 kandidaterna.

⁷ I detta fall skulle man kunna säga att *råka* och *råka ut* är olika lexikala enheter och att det därför inte rör sig om någon dubblering i egentlig mening. Citationstecknet anger dock, precis som i den aktuella konstruktionen, att 'råkandet' kanske inte är helt oavsiktligt och därigenom finns ett visst innehållsligt släktskap med x "x". Denna typ utgör några tiotal fall av bortrensade kandidater.

- (4) han ångrade nog att den står här, lille designstolen. ja kaaaaa va oaktsam ibland- inteeee me mening,men bara **råkar**. **råkar** ganska många ggr faktiskt.

Den sista meningen i exempel (4) kan ses just som ett en självkritisk reaktion. Men eftersom verb nummer två är retoriskt utvecklat genom adverbialet "ganska många gånger faktiskt" räknas det inte med bland exemplen på konstruktionen *x "x"*, som just kännetecknas av sin knapphet i språklig reaktion.⁸ Exemplet uppfyller inte kravet på knapphet i konstruktionen.

I exempel (5) försvaras i en utvecklad parentes valet av verb nummer ett. Det hela utmynnar visserligen i ånger över hela händelseförloppet men det finns absolut ingen kritik mot användningen av just verbet *råka*:

- (5) Nästa sak jag gjorde, det ur min synvinkel det värsta även om det inte var en stor grej som hände, hände på lördagen och jag **råkade** (**råkade** faktiskt, för jag var stenad så det sprutade ur mina öron) hängla med en av mina bästa kompisars före detta ragg eller vad man ska säga. Inte det bästa direkt, och jag ångrar det riktigt jävla cp mycket.

Exemplet uppfyller inte kravet på självkritik uttryckt i konstruktionens ifrågasättande av verbvalet. (Det är heller inte koncentrerat nog.)

Det finns ytterligare ett par tiotal exempel av typerna (4) och (5) i materialet, som jag har sorterat bort därför att jag vill analysera de mest koncentrerade fallen.

Efter bortsortering av felskrivningar, som (2) och exempel som är tvektiga, som (3) eller som inte följer den strikta avgränsningen av konstruktionen, som (4) och (5) ovan, återstår av materialet 15 exempel på *råka* av det jag har kallat "*x 'x'* i självkritisk funktion". Dessa har jag delat in efter hur de formellt uttrycks. För varje typ anger jag hur många exempel som är av just den typen. Men först en sammanfattning av definitionen.

Definition av konstruktionen x "x" med självkritisk funktion:

Förutom förekomst av två på varandra omedelbart följande, lexikalt och böjningsmässigt identiska verbformer ska det andra verbet inte ha några

⁸ OBS att skribenten inleder meningar utan versal och att båda meningarna är ofullständiga, vilket förstås påverkar konstruktionssättet.

bestämningar, dvs. konstruktionen ska vara maximalt koncentrerad. Upprepningen ska inte heller kunna vara syntaktiskt motiverad eller integrerad. Det ska finnas icke-alfabetiska indikationer på att upprepningen är avsiktlig. Det ska finnas en viss typ av semantiska och kontextuella tolkningsmöjligheter; i det här fallet hur skribenten självkritiskt tillskriver sig ansvar i samband med att en viss händelse eller handling beskrivs.⁹

2.1 Olika grafiska uttryckssätt för konstruktionen *x "x"*

Typ 1: *v, v!*¹⁰

För typ 1 rör det sig om upprepat (finit) verb med enbart kommatecken emellan. Kommatecknet är viktigt, eftersom det anger en medvetenhet i skrivsättet. Ett enda exempel finns:

- (6) Han lyckas alltid bli så jävla bakis, och så ligger han där o tycker synd om sig själv, och bara **råkar, råkar** ringa mig o säga att han e sugen på pizza.

Typ 2: *v, v!*

En utveckling av typ 1 är när det andra verbet förstärks med exempelvis utropstecken, vilket ytterligare understryker medvetenheten i användningen. Det finns ett (ironiskt) exempel på detta i materialet:

- (7) Du ba är grym ba! Ba, du vet ba! Du har hört de ofta va? Du tror jag ä pucko lr vad, ba? Ba, vet du? Jag ba **råka, råka!!!!** Ba, jag råka komma in här! Du vet knappen, där uppe till höger!

⁹ Det finns i mitt material inga exempel på att *råka*, (*inte*) *hinna*, *glömma* och (*inte*) *orka* används i konstruktionen *x "x"* med intensifierande funktion (intensifierande syntaktisk reduplikation, Lindström 1999). Ett exempel på intensifiering, som gäller en annan ordklass än verb, är: "Snygg, SNYGG!! *Den ska jag ha*". Med andra typer av verb än de som ingår i mitt material finns det exempel på kontrastiv reduplikation som inte är av den självkritiska sort som jag behandlar här, t. ex. "Är det slavkopplat eller väggtermostat eller tidur för nattsänkning osv innan kan det vara rätt rörigt innan man rett ut det. Värmegrupper **brukar (brukar...)** vara trefasiga, sedan lägger man elementen mellan faserna (400/380V) eller mellan fas och noll (230/220V) så att lasten blir jämn." I det här fallet tänsj semantiken för *bruka* vad gäller graden av styrka i ordets lexikaliska betydelse (att det ska gälla det statistiskt sett vanligaste förhållandet).

¹⁰ Jag använder beteckningen *v* för verb skrivet med gemena tecken, *V* för verb skrivet med versaler.

Typ 3: *v, v*,

I typ 3 är det andra verbet omgivet av kommatecken. Här finns två exempel, varav det ena lyder:

- (8) Såg en DVD häromdagen: Serial Lover, en fransk rätt kul grej.
Handlar om en tjej som **råkar, råkar**, mörda sina friare.

Typ 4: *v, V*

Typ 4 har kommatecken före det andra verbet, som dessutom skrivs med versaler. Tre exempel finns på detta skrivsätt. Ett av dem är:

- (9) och davy jag **råkade, RÅKADE** <- sno fotoböckerna.. som om du skulle läsa dom men ändå...

Typ 5: *v, V*,

Även varianten med versalt andraverb kan ha ett kommatecken efter andra verbet. Ett exempel finns på detta:

- (10) En person hade skrivit till mej på facebook inatt .. jag känner inte han eller nått, aldrig sett han men ändå bor vi typ i samma stad men iaf, vi har nu pratat där lite smått, å han e då, lite på 20 och jag **råkade, RÅKADE**, hitta hans myspace sida och där stog de en hel del saker om honom eller alltså ja, typ .. och jag vet nte vad jag ska tro. liksom

Typ 6: *v "v"*

Det finns två typer med citationstecken runt ett av verben. I typ 6 är det verb nummer två som omges av citationstecken, vilket är förväntat när eftertanken kommer "on line", dvs. medan man skriver. Två exempel finns på detta. Det ena är nämnt som nummer (1) ovan. Det andra lyder:

- (11) De skickade honom till Dallas för att döda en niggerhallick som hette Wendell Durfee." **Det råkar "råkar"** sammanfalla med mordet på Kennedy.

Typ 7: *"v" v*

I typ 7 finns citationstecknet runt det första verbet. Det förutsätter en mer avancerad redigering än i typ 6, antingen i form av planering före skrivandet eller i form av efterredigering. Det finns två exempel på denna typ, ett av dem anförs här:

- (12) Sen "**råkade**" **råkade** vi gå förbi H&M, handlade svart tröja till Mike och en svart tröja, lösögonfransar och 3 par örhängen till mig.

Typ 8: *v* (*v*?)

Typ 8 innehåller en kortfattad parentes, som bara består av det upprepade verbet plus frågetecken. Det finns två exempel på detta. Ett av dem är:

- (13) Jag bara **råkade (råkade?)** gå in i en bokhandel, och dem hade en hel sektion med bara klassiker. Jag dog! Jag drunknade i Bronte, Twain, Stevenson, Dickens,

Typ 9: *v* ("v"!)

Typ 9 består också av en parentes i kombination med det upprepade verbet men denna gång avslutat med ett utropstecken. Dessutom omges verb nummer två här av citationstecken. Ett exempel finns:

- (13) Om du **råkar ("råkar"!)** göra något som kan tänkas falla under kategorin trendigt, ironisera. Du har såklart klippt modebloggar-lugg bara av en händelse

Om det finns systematiska skillnader i valet mellan användning av olika icke-alfabetiska tecken återstår att undersöka.

2.2 Sammanfattning – *råka*

Det finns alltså många olika sätt att med hjälp av interpunktion och versaler formulera den självkritik som ligger i dubbleringen av det andra verbet. Den första användningen av *råka* tillåts inte stå okommenterad eftersom den normalt förgrundar kärnaspekter i betydelsen av *råka*, nämligen tillfälligheten och därmed ansvarsfriheten. Den andra användningen av *råka* fungerar metakommunikativt, vilket indikeras med en varierad uppsättning icke-alfabetiska medel, och förmedlar att denna starka tolkning inte är helt giltig i det aktuella fallet. Vilken tolkning som i stället är giltig avgörs av i vilken, kontextuellt bestämd, betydelse verbet används i just i det aktuella sammanhanget.

De två lexikaliskt och formellt identiska orden i *x "x"* är alltså skilda från varandra innehållsligt, så att det andra utgör en kommentar till valet av det första. Detta markeras med kommatecken (ett eller två), versaler,

citationstecken, parenteser, frågetecken eller utropstecken.¹¹ Dessa kan användas ensamma, runt första eller andra verbet samt kombineras på olika sätt. Trots att konstruktionerna använder olika grafiska tekniker lyckas de förmedla den avsedda effekten.

3 Exempel med *glömma*, *hinna* och *orka*

Det finns, som nämnts tidigare, fler verb i svenskan än *råka* som innebär någon form av ansvarsfrihet för den involverade individen, exempelvis *glömma*, (*inte*) *hinna* och (*inte*) *orka*. Därför är det intressant att undersöka även dessa. Jag har inte gjort det i detalj, men kan ändå visa några exempel på att den självkritiska användningen av den kontrastiva reduplikationen *x "x"* används även med dessa verb. Så är det i exempel (15) och (16) med *glömma*:

- (15) A: Märkte du/ni att jag **glömde** (**GLÖMDE!!** 😊) gå ner till
Curres igår kväll? 🤔
B: Glömde...? Nä, du sket i mig! 🤖
- (16) Konstigast i år: Anders **glömde**. **Glömde?! Finns det?** (Eller ur
en annan synvinkel: har jag nåt liv?)

I exempel (15) förstärks effekten av konstruktionens ifrågasättande ytterligare av att även talare B upprepar verbet och dessutom gör en ännu starkare kritisk uttolkning av vad som förorsakade det uteblivna besöket. I (16) citerar skribenten troligen en annan persons användning av *glömde* och kommenterar indirekt denna kritiskt med hjälp av konstruktionen.

Ett exempel med *hinna*:

- (17) Plastad frotté = aldrig använt
Babytrosor = VAD ska men dom till?
Små kläder (under stlr 62) = Vi har flera plagg vi aldrig **hann**
(**HANN**) använda.
Babykudde = aldrig använd

¹¹ Jag inte hittat några asterisker i denna funktion. Dessa nämns av Hård af Segerstad 2002: 142 som typiska för chattspråk. Men antingen används de inte i just denna funktion eller också är de inte moderna längre.

I (17) kunde det eventuellt röra sig om ett exempel på intensifierande reduplikation (se not 8 ovan) men också om en självkritisk kontrasterande användning där skribenten tar på sig skulden för att han eller hon inte tog initiativ till användningen.

Ett par exempel med *orka*:

- (18) Hur som helst, idag (senare ikväll antagligen) ska jag ut på långpromenad, ska försöka spurta upp för någon backe jag hittar. Blir nog inte stan trots allt, **orkar (orkar som i vill inte)** inte gå dit och se allmänt fjåmpig ut, haha!

Exempel (18) innehåller en utvecklad parentes och är därför egentligen inte något exempel på konstruktionen enligt min definition. Men det kan visa ett led i utvecklingen, där (19) har hunnit än längre:

- (19) Imorgon blir det kanske lite julshopping efter kursen, om jag **orkar. Orkar?! Jag måste!!!**¹²

4 Exempel från andra språk

En hastig sökning på Google visar att konstruktionen tycks vara tämligen vanlig i liknande genrer i andra språk. Som en illustration ges först ett engelskt exempel:

- (20) The bad news: I **forgot (forgot!)** to see The Kills at my favourite venue last month

Och ett exempel på luxemburgska (som visar ett liknande skönlitterärt grepp):

- (21) ... d'Haus „A Frantzen“ eidel an huet gewaard... de raue Heischter Wand huet et ëmjot an d'Leit si laanscht gaang an hun et **vergiess... Vergiess?** ...¹³

¹² Exempel (19) avslutas med en fristående, förklarande eftersats, som liknar den reaktiva konstruktionen *fristående x* (Linell 2005).

Båda exemplen innehåller motsvarigheter till det svenska *glömma* i icke-alfabetiska formvarianter som inte finns belagda i de svenska exemplen, men som ändå liknar dem och tycks fylla samma funktion.

5 Jämförelse med andra reaktiva konstruktioner

Det kan vara intressant att jämföra kontrastivt *x* "x" med andra reduplicerande eller på andra sätt upprepande reaktiva konstruktioner i svenskan. Det följande avsnittet är bara en skiss.

Kännetecknande för reaktiva kontrastiva konstruktioner är att de utgör reaktioner på verbens semantik och/eller deras situationella lämplighet. Nedan följer några exempel på sådan användning.

5.1 Vadå x?

- (22) [A: ja **råkade** dumpa filen]
B: Va!? **Vadå råkade? Råkade** du trycka in en ' samtidigt som du tröck enter, eller vad? Man råkar inte dumpa en databas. Var det inte en allvarlig inject, skit i det. Det värsta som kan hända är att din ISP slår av ditt varmvatten.

I (22) reagerar B kraftfullt mot A:s val av ordet *råka*. Orsaken måste vara en annan, och skulden A:s mer än någon tillfällighet. Konstruktionen är annanresponsiv. Valet av *råka* behandlas som såväl semantiskt som pragmatiskt olämpligt i kontexten.

5.2 x och x

- (23) Ha ha ha...**råkade** buda hem en av bröllopsklänningarna. Ja, **råkade och råkade**. 500 kronor är ju ingenting!...och den är ju så fin. Tyvärr är den för liten för mig, vad ska jag göra med den?

Skribenten reagerar själv mot sitt val av *råka*. Det fanns goda skäl till att göra som hon gjorde, och ansvaret är alltså hennes. Hon är inte självkritisk, utan tänjer semantiken för *råka* så att ordet passar situationen.

¹³ Engelsk översättning: ...the house [called] 'A Frantzen' ['home of the Frantz family] stood empty and waited...The strong winds from Heiderscheid blew around it, the people passed by and forgot it. Forgot?

- (24) Då kom ja på att ja hade glömt min jacka hemma. så ja frågar Björn if ja kan låna en tröja av han när ja ska gå hem, men då **hinner (hinner och hinner**, han ansträngde sig inte nog heter de) inte han komma hem i tid för att ge mig den, såhär sitter ja nu 3 myggbett senare. hummmf:*

Skribenten menar i exempel (24) att ordvalet, som från början är en annans, inte riktigt adekvat beskriver orsaken till en (utebliven) händelse. Och den orsaken ger den (icke) involverade större ansvar än vad ordet *hinna* normalt implicerar. Det rör sig alltså om en semantisk analys i första hand, men antyder även pragmatisk olämplighet.

5.3 xaux xaux

Denna konstruktion är en initial upprepning av modalt hjälpverb eller pseudohjälpsverb.¹⁴

- (25) Jag **råkade** skära igen, eller **råkade råkade** jag väl inte, kände inte ens för de men det bara blev så, som av en vana, för jag brukar reagera så.

Skribenten i exempel (25) låter förstå att i den aktuella situationen finns det en mer relevant förklaring (att hon inte orkade) än den hon först ger (att hon råkade) till att det blir som det blir. Det skälet ger henne dock inte i detta fall mer ansvar. Däremot för hon en situationellt beroende diskussion om lämpligt ordval.

- (26) **Hinner** inte skriva mer idag heller, eller jo **hinner hinner** jag väl, men jag måste sova också för att orka med morgondagen.

Även i (26) finns det ett bättre skäl än att "inte hinna" till att handlingen uteblir. Någon skuldbeläggning är det inte tal om, utan en pragmatiskt betingad diskussion om lämpligt ordval i den aktuella situationen.

¹⁴ I artikeln "*Vågar vågar ni väl men...*" (u.a.) behandlar Linell och Norén konstruktionen *xaux xaux* närmare.

6 Resultat och diskussion

Nedan följer en genomgång av hur x "x" liknar och skiljer sig från andra reaktiva konstruktioner.

6.1 x "x"

Den reaktiva konstruktionen x "x", dvs. x "x" i kontrastiv användning, är till sin funktion beroende av typen av verb som upprepas. I mitt urval behandlas verb som när de ingår i konstruktionen vanligen får en självkritisk (eller indirekt annankritisk) funktion. Den reaktiva konstruktionen i sig har funktionen att dra uppmärksamheten till ett visst ordval och nyansera det. I exempel med andra typer av verb, som *brukar* i not 9, har den exempelvis snarare en semantiskt reflekterande funktion; den anger att brukandet kanske inte når upp till den andel fall som krävs för att detta verb ska kunna användas i sin starka betydelse, men den aktuella beskrivningen gäller ändå ganska många fall, dvs. *bruka* i en svagare tolkning.

Samma typ av skrivsätt som i den här behandlade reaktiva konstruktionen återfinns i intensifierande funktion med ord ur flera ordklasser, som *snygg* i not 9. Ifall alla de nio typerna av icke-alfabetiska hjälpmedel används också i de två senare fallen kan jag inte uttala mig om med utgångspunkt i mitt material. Att skrivkonventionerna generellt sett är under utveckling är däremot uppenbart. En bidragande orsak till det är att inlägg i exempelvis communities ofta är utrymmesbegränsade, exempelvis har twitter en utrymmesbegränsning på 140 tecken per inlägg, Facebook 160.

6.2 Reaktiva konstruktioner

En jämförelse mellan de kriterier som används i definitionen av x "x" respektive de tre övriga konstruktioner som behandlats översiktligt ovan ger följande grova resultat:

- Två på varandra omedelbart följande, lexikalt och böjningsmässigt identiska verbformer. Stämmer även för *xaux xaux*. De två andra konstruktionerna kan innehålla ord från flera ordklasser. *Vadå x?* innehåller inte någon upprepning.
- Inte syntaktiskt motiverad eller integrerad upprepning. Stämmer även för *vadå x?* och *x och x*. *Xaux xaux* är däremot i formell mening syntaktiskt integrerat.

- Icke-alfabetiska indikatorer. Är inte konstitutivt för de andra typerna när de förekommer i skrift. Däremot innehåller *vadå x?* och *x och x* annat lexikaliskt material genom ramen *vadå_* respektive *_och_*.
- Det självkritiska innehållet innebär att *x "x"* enbart är självresponsiv. *Vadå x?* är företrädesvis annanresponsivt, de två övriga kan vara både och.

X och x tycks vara företrädesvis inriktat på semantisk värdering, de övriga på pragmatisk lämplighet. Men det tycks inte finnas några skarpa gränser mellan pragmatik och semantisk nyansering i förhållande till aktuell kontext utan rör sig enbart om tendenser. Konstruktionerna har alltså delvis överlappande funktioner.

Det verkar som om konstruktioner med *Vadå x?* och eventuellt också *x-och-x* kan ha liknande pragmatiska funktioner som *x "x"* när de används med verb av typen *råka*, *glömma*, *(inte) orka* och *(inte) hinna*, nämligen att ge en individ som är inblandad i en händelse större ansvar än vad som görs i den första utsagan. Det sker i samtliga fall genom att verbet upprepas. Till skillnad från de övriga konstruktionerna är *x "x"* i den självkritiska funktionen alltså självresponsivt och källan finns omedelbart före den modifierade upprepningen. I *Vadå x?* och *x-och-x* utvecklas språkligt orsakerna till varför ordvalet inte är fullt lämpligt. *X "x"* är starkt koncentrerat, även om det finns exempel på liknande konstruktioner som är mer språkligt utvecklade. Även *xaux xaux* är koncentrerat, men eftersom det är formellt syntaktiskt integrerat och jämförbart med andra konstruktioner med ett finit verb som fundament plus ett "platshållarverb", så är detta mindre uppseendeväckande.

Vad som också är intressant är att *x "x"* är en rent skriftspråklig konstruktion. Det brukar ju sägas att interpunktionen är ett dåligt försök att härma det levande talets prosodiska, kroppsliga och situationsanpassade sidor. Genom att de nya genrerna, de sociala medierna, är mer talspråksnära genom sin högre grad av 'synliga' deltagare samtidigt som de ofta är utrymmesbegränsade är det en naturlig utveckling att också interpunktion m.m. utvecklas vidare för att passa denna typ av kommunikation. De övriga reaktiva konstruktioner jag har nämnt här har med sina lexikala och grammatiska drag flyttats från framför allt samtalsspråk in i samtalsliknande skriftspråksgenrer, men så tycks det alltså inte vara med *x "x"*.

Käll- och litteraturförteckning

- Anward, Jan, 2007. Att befolka samtalsrummet.. I: *Interaktion och kontext*. Red. Elisabet Engdahl och Anne-Marie Londen. Studentlitteratur: Lund. S. 185–200.
- Hård af Segerstad, Ylva 2002. *Use and Adaptation of Written Language to the Conditions of Computer-Mediated Communication*. Department of Linguistics, Göteborg University, Sweden.
- Lindström, Jan 1999. Vackert, vackert! *Syntaktisk reduplikation i svenskan*. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland, 617). Helsingfors.
- Linell, Per 2005. En dialogisk grammatik? I: *Samtal och grammatik – studier i svenskt samtalsspråk*. Red. Jan Anward och Bengt Nordberg. Studentlitteratur: Lund. S 231–328.
- Norén, Kerstin och Linell, Per 2007. Meaning potentials and the interaction between lexis and contexts: an empirical substantiation. I: *Pragmatics* 17. S. 387–416.
- Stivers, Tanya 2005. Modified repeats: One Method for Asserting Primary rights From Second Position. *Research on Language and Social Interaction* 38. S. 131–158.
- Svensk ordbok*. Tredje reviderade upplagan 1999. Utgiven av Språkdata, Göteborgs universitet.

Texters tillagning och textvärldens roll

Åke Pettersson

Texters rikedom

Vad som helst hur som helst

”Nästan allt vad människor vet om sammanhangen i världen finns samlat i böcker”, säger Alf Henrikson (1983:167). Om detta är riktigt, är större texter omätbart skiftande och komplexa bärare av hela världar av innebörder.

Det tycks stämma. Texter är konstiga också. De är både robusta och känsliga för ändringar – kan beskäras och stuvas om, men beror av skaparens rörliga inre, där den valda frasen släpper in, lockar fram eller motar olika tankar. Ändå kan man sällan gardera sig mot varje missförstånd.

Men skrivsituationens möjligheter är talrika, och bitarna kan jag manipulera, för att ta hänsyn till utomspråkliga förhållanden. Allt varierar i och mellan texter, tillspetsat sagt. Identiska ordsviter väcker misstankar om stöld.

Stämmer denna bild i stort, så räcker knappast några få och enkla kopplingar för att hålla samman hela texten. Kanske gäller snarare Napoleons sats: *On s'engage, et puis on voit*, 'Man ger sig in i det, och sen får man se'?

Prov i textlagning

Det egna tvivlet om textbindning har vuxit under några års konstruktion av prov för antagning till journalistutbildningen. Underlag var en välskriven allmäntext med personlig stil och intressant innehåll. I denna stympades på känn ett antal ord, "luckor", vari en, flera eller alla bokstäver var och en ersatts med en punkt och hela ordet strukits under. Sökan-

den återinsatte varje utesluten bokstav, så att texten blev korrekt, idiomatisk och rimlig.

I de utströdda luckorna rådbråkades intuitivt syntax, ordval, fraseologi, stil och/eller tankegång. De skulle pröva en bred språklig och mental förmåga, från fonotax till tankegång. En beläst och stilsäker nordist, docent Carin Sandqvist, avgjorde tvistiga fall.

Provet förutsatte självklart differentiering, validitet, mätsäkerhet och hanterlighet. Den typiska texten var en "essä", skonsamt avkortad till ca 700 ord, med 120 luckor att laga på 30 minuter. Provtagaren fick arbeta snabbt och på känn. Provtypen fyllde sin uppgift väl, tekniskt och funktionellt.

Här följer det första textstycket i ett av proven, försett med stödinformation. Läsaren kan testa sig själv och jämföra med det facit som motiveras i det följande.

Ur en provtext

Jens Christian Brandt: "Den underbara segern i Bern" (i *Dagens Nyheter*, 17/4 2004; i utdrag, med informationen: "I femtio år levde tyskarna med legenden om 1954, då elva bleka fotbollsspelare dribblade Tyskland in från kylan genom att bli världsmästare i fotboll i Schweiz. Men nu solkas myten av en gräslig upptäckt."

Den 3 augusti 2001 revs Wankdorf-Stadion i Bern. Vi . . he . . n¹ att det inte fanns något . v . r² att bevara, att . r³ . .⁴ förfall och bristande . . . ikintä . . er⁵ för länge sedan förvandlat den an . . ka⁶ fotbollsarenan till ett . urk . f⁷ Funkis-Colosseum [– –], s . ä . kte⁸ stadsplanerarna i öv . r . yge . . . n⁹ att det för Wankdorf inte fanns något bättre ö . .¹⁰ . n¹¹ att sprängas med dynamit.

Figur 1. Bakgrundsinformation om ett genomfört kontextprov och första stycket av texten.

Texten hade lätt kunnat stympas på annat sätt.

Analysen av lösningarna nedan bör vara rimlig, men självklart inte uttömmande. Det mesta ingår i läsarens intuitiva vetande, och en del är nog fel eller irrelevant. I stort sett torde ändå kommentarerna spegla vad som rör sig i läsarens hjärna.

Luckanalyser

1 "vi SS he TE n att det inte fanns"

1 uppfattas som ett substantiv (även oavsett inre byggnad och anad bestämd artikel (-n), som styr två att-bisatser som appositionella attribut,

vilkas sanning är presupponerad. I sådana konstruktioner är substantivet ofta ett abstrakt substantiv i best. form sing. för handling eller egen-skap/tillstånd, med predikativ betydelse: Handlingen eller tillståndet är att-satsen. (SAG 3:126–27; 4:471, 477). Ordet **1** är därmed inte heller syntaktiskt nödvändigt.

Att-bisatserna är inte asyndetiskt samordnade, utan bildar snarare en retorisk stegring. Den första bisatsen är abstrakt och kategorisk, den andra förklarar och konkretiserar den första.

För ordformen testar vi slutet *-heten*, och leds då till den rimliga roten, *viss-*. Ordet är alltså *vissheten*, som är ovanligt i ledigt skriftspråk men naturligt i intellektuell framställning, vid viktiga avgöranden.

Vissheten är rätt ovanligt och betydelsen nästan kategorisk (jfr *med en till visshet gränsande sannolikhet*), och framställningen är överlag auktoritativ och självsäker i form och sak, jfr *förvandlat, Funkis-Colosseum, sprängas med dynamit*.

Sakunderlaget för *vissheten* ter sig massivt, men ordvalet övertygar ändå inte helt. Vi måste lita på författarens ord om stadsplanerarna; bevisföringen haltar lite. – Ordet *vissheten* står ofta för 'stark personlig övertygelse' och brukas gärna i romaner (Språkbanken); den bestämda formen är sju gånger vanligare än den obestämda (Google).

2 "... att det inte fanns något K v A r"

Om man för **2** skulle tänka sig lösningen *över*, så borde de delar som inte blivit över nämnas, de som berörts innan. I Google är visserligen sekvenserna *inte över* och *något över* ungefär dubbelt så vanliga som motsvarande uttryck med *kvar*. Men i kombination med *bevara* och *fanns* så är *kvar* mycket vanligare, och dubbelt så vanligt efter *något*. Vi väljer tydligen hellre *kvar* när förblivandet ändå kan tänkas. Och den långa sekvensen *att det inte fanns något kvar/över* ger en överlägsen seger åt *kvar*.

Det förefaller som om *kvar* tillgrips om vad som kan nyttjas längre fram, av den kvarvarande. Adverbet *över* ser kanske saken oftare från den bortgåendes håll: "det blev över när jag valt ut vad jag behövde". *Kvar* har möjligen ett mänskligare anslag än *över* och verkar semantiskt konkretare – med intresse för det som ändå finns, medan *över* graviterar mot kalkylen, differensen: *att det inte fanns något över*. Det stämmer med

att uttrycket *något över* var 2½–3 gånger vanligare än *något kvar*. Och i texten är det försvunna viktigare än det resterande.

Valet faller på *kvar*¹.

3–4 ”att Är AV förfall och bristande ...”

3 och 4 kan vi gott hålla samman. Notera att orden spelar ringa roll för innebörden: även utan dem bryter förfallet ner fotbollsarenan till ett ”kolosseum” som måste sprängas. Men syntaktiskt sett är 3 och 4 naturligen kärnan i ett 5-ordigt subjekt i *att*-bisatsens 6-ordiga subjekt (3 + 4 + *förfall och bristande* + 5), vars huvudord kanske bara anger ett logiskt överordnat begrepp (som i *känslan av desperation*, där *känslan av* är umberligt). Innan man funnit rimliga ord för 3 och 4 är analysen ju provisorisk.

Om alltså 3 är ett substantiv, ter sig genast *år* som långt rimligare än *ar*, *or*, *ur*, *ör*. Att 4 bara kan vara prepositionen *av* och inte den formella konkurrenten *på* inses lätt. Förfall tar tid, och tar det flera år så framträder än mer det ofrånkomliga och fullständiga i denna självsäkra framställning av en allvetande berättare.

En nominalfras inledd med *år av* fortsätter ofta, visar konkordanserna, med ord som *arbete*, *diktatur*, *jordbruk*, *krig*, *kamp*, *lugn*, *ovisshet*, *mitt liv*, *ockupation*, *självständighet*, *utredningar*. Ofta tycks fraserna peka på det tunga, svåra, viktiga, tråkiga – och det korta ordet *år* får bära emotiv emfas. År måste stå i plural (SAG 2:84–85) och refererar trots sin korthet till tusentals dagar – en stilistisk kontrast mellan form och innehåll.

Förbindelsen *år på* syns mest i skarven mellan satsdelar.

5 ”förfall och bristande PUB likintä KT er”

5, bestående av 14 bokstäver, får god hjälp av bokstavssviten i mitten, som indicerar *-lik* som första ledets slutstavelse, kanske slutled, något som tränger ihop förstavelsens alternativ till *jäm-*, *pub-* och *rep-*. Av dem tar *pub-lik-* lätt slutledet *in-täkter*, utan vidare spisning. Betydelse och struktur leder snabbt till en säker lösning.

Författaren balanserar utgiftssidan, *förfall*, mot en mera mänsklig inkomstsida, *publikintäkter*, än det kamerala *biljettintäkter*.

¹ Etymologin tyder på grundbetydelsen ung. ’lugn, stilla’.

6 "förvandlat den an Ri ka fotbollsarenan"

Slutbokstaven *-a* måste vara bestämd form singular av ett attributivt adjektiv mellan bestämda artikeln *den* och det utrala substantivet *fotbollsarena-n* i bestämd form. Fonotaxen sedan: den förbjuder inte ett enstavigt adjektiv **andsk*, men inget sådant finns. Stammen bör vara tvåstavig, och förledet vara *an-*. (Verbet *an-rika* kommer inte på tal men stör nog lite.)

Valet står då mellan två ord: *den anrika fotbollsarenan* eller *den antika fotbollsarenan*? Det första är bäst. I Sverige bör antikviteter vara minst hundra år, och arenan togs i bruk 1925 (Wikipedia). Ett verkligt antikt stadion får inte förfalla. Wankdorf var inte heller en antikiserande byggnad; *funkis* är belagt o. 1930 (NEO).

Bäst är *anrika*, ty anor och minnen omsvävar, visar ordets bruk, ofta gamla offentliga byggnader även nedgångna – biografer, teatrar, hotell, stationsbyggnader, restauranger, gästgiverier, och släkter!

7 "till ett M urk E t Funkis-Colosseum"

Ordet är attribut mellan obest. art. *ett* och egennamnet/subst. *Funkis-Colosseum* i neutrum, med neutrum-*t*, så alternativen är bara *purket* och *murket* (ord på *-urk* är nämligen substantiv med n-genus).

Fastän *murken* mest sägs om trä (samt emotivt om personer o.d.), så finns det trä bland sprucken betong och rostad stål: *murken* och *förfall* står ju varandra semantiskt nära. Orden *Funkis*, *Colosseum* och *murket* plus *förfall* samverkar effektfullt i bilden av eländet. *Murket* är inte sakligt hellyckat men kort, pregnant och emotivt.

8 "s T ä R kte stadsplanerarna i"

Här gynnas den kombinatoriska och intuitiva läsaren: "Aha, är konstruktionen *stärka ngn i ngt*, här *stärka ngn i övertygelsen att*". Jämför SAOB *stärka* v. 2. Google ger höga tal: *stärkte i övertygelsen*, utan omgivande citattecken, ger, räknat i tusental, 105 träffar, och motsvarande *stärkt i övertygelsen* 459.

Även en omständlig analys leder rätt. Lucka 8 följer efter ett kommatecken som avslutar huvudsatsens subjekt, huvudordet *Vissheten* med två *att*-satser. Den står på finita verbets plats i preteritum, med ändelsen *-te* (p.g.a. stammens tonlösa *k*), till det tunga subjektet *vissheten* med två attributiva *att*-bisatser, en på 8 ord och en på 18.

Meningen är stilistiskt tung, och finita predikatet är laddat av betydelse- och strukturkrav (jfr Teleman 1974:87–89).

Vilket ord? Alternativen *stäckte*, *smäckte*, *späckte* (ovanliga), *skänkte*, *stänkte* (sällan med personobjekt) lockar inte. Det rör sig rimligen om konstruktionen *stärka ngn i ngt* (SAOB *stärka* v. 2), här *stärka ngn i övertygelsen att* (se nedan). Det utförliga subjektet specificerar och under-

bygger stadsplanerarnas åsikt. Luckorna 8-9 hänger alltså ihop genom den konkreta frasen *stärka ngn i övertygelsen att*.

9 ”i öv E r T yge LSE n att det för Wankdorf”

9-luckan vållar själv inget bry (jfr de konstiga morfemen *byg, dyg, lyg, myg, nyg, ryg, syg*). Ordet kontrollerar en attributiv *att*-sats, och är alltså ett uttralt subst. i best. f. sing.

Förledens *över-* är ofrånkomligt. Förslaget *övertygelsen* passar väl in enligt Googles tal (i tusental): *övertygelsen att* ca 19 fall, *övertygelsen om att* ca 12, *i övertygelsen* ca 5.

Märk betydelseskillnaden mellan *vissheten* och *övertygelsen*. *Vissheten* rör vad som ses som oomstridda förhållanden; *övertygelsen* är ett försant-hållande som grund för det egna agerandet.

10–11 ”fanns något bättre ö DE Ä n att sprängas”

Lucka 10 är bundet predikativ till *fanns*, med attributet *något bättre*. Det är alltså ett neutralt substantiv i singular, och bör beteckna ett slags slut för anläggningen. Vilket slut? Här jämförs två alternativ, av vilka dynamit-sprängning är slutgiltigt – ett förintande. Det andra alternativet, *något bättre*? Nej, det bestrids: *inte något bättre* 10, med *än* som självklar lösning av lucka 11.

10 tycks vara ännu ett abstrakt substantiv. Av alternativen på ordklass- och bokstavs nivå faller genast de orimliga neutrala *öga, öra, öre*. Återstår *öde*. Starkt stöd ger Google och Språkbanken. Google har flera stödjande frekvenser (i tusental träffar): *bättre öde än* (10), *bättre öde* (25) och *öde än* (6).

Om *öde* brukar NEO beskrivningar som ’förutbestämd ... oundvikligen ... avgörande el. dramatiskt; ofta av negativ karaktär’. På köpet personifieras Wankdorf-Stadion.

Underliggande krafter

Provtagaren

Reparationen av de elva skadade orden ovan visar sambandet mellan helhet och delar. Varje bokstav måste bli rätt, och samtidigt måste helheten framstå som den enda rätta, inte bara som delvis godtagbar. Allt ska stämma, det minsta med det största. Fokus rör sig mellan ordnivå, sats, mening, betydelse, tanke, stil, annat att förtiga.

Provtagaren pendlar alltså mellan atomism och holism, mellan detaljer och övergripande tolkning. Rimligen bildar hon hypoteser som provas

både semantiskt nedåt och uppåt – och framåt i texten, eller, vid revision, bakåt. Situationen styr oftast metoden.

Provtiden är ju kort, och analyserna täcker inte allt, t.ex. *kvar*:s ordklass och kontraindikationer. Ändå kan stilkänslan behöva tänjas.

Det enskilda kontextprovet kan konstrueras på olika sätt. Här följer en ny variant av början av ett givet prov, där originalprovets luckor, i kursiv, är lagade men orden numrerade.

Dagen¹ dä . . . å stod² så Sarajevo på pr . . . ram . . . t . T . . . t .
belägring³ och . . skjut . . n . . å . . e jag ta⁴ mig⁵ . i ..

En *textus* gör skäl för sin etymologiska betydelse 'vävnad', med ett flertal olika inslag. En hel del är ändå likgiltigt för läsaren: udda och jämna text-rader struntar man ju i. Men annat bär oss fram längs textens ordsträng – betydelser och låt oss säga "rationaliseringar".

Betydelseorden – rörliga, lösa och dubbelriktade

Rem tene, verba sequuntur! "Behärska saken, så kommer orden av sig själva!" (Cato d.ä.).

Av samband i texten uppfattar läsaren nog fler än vad normal semantik tänker sig: *revs* – öde, *förfall* – *inkomster*, *fotbollsarena* – *dynamit*; *bevara* – *stadsplanerarna*. Sambanden är olika i avstånd, styrka och annat, men läsaren förstår dem. Utöver dessa stundens barn finns normalare släktingar: *murket*, *förfall*, *sprängas*, till och med koreferentiella: *Wankdorf-Stadion*, *fotbollsarena*, *Funkis-Colosseum*, *Wankdorf*. Det finns ofta hela nät av *semantiska* kopplingar, somliga tillfälliga, andra gängse.

Den lite koketta ordningen döljer en hel utredning: arenans karaktäristika, ålder och anor; problem, process och konsekvenser; beslutsfattare, alternativ, motivering, uppslutning; tekniskt verkställande och hastighet.

Lägg märke till att de semantiska grannarna är *dubbelriktade*: den förra berikar den senares aktuella betydelse, och tvärtom! Anrikt kan vara murket, övertygelse är släkt med visshet, ett kolosseum kan behöva dynamit. Därmed fördjupas också läsarens semantiska och kognitiva kompetens en smula. Men hon behöver inte veta säkert vad stadsplanerare är, bara inse att de sysslar med städers offentliga byggnader. Vi behöver alltså inte kunna orden så noga, om vi hänger med i läsningen.

Semantiskt samhöriga ord skiljer sig, säger Saussure, från syntagmatiska enheter på två sätt: "les termes d'une famille associative ne se présentent ni en nombre défini, ni dans un ordre déterminé" (Saussure 1955:174). Betydelseorden, associationerna, kan sålunda ställas i vilken ordning som

helst (undantaget grammatiska hinder), och deras antal är inte fastställt, liksom inte heller betydelsedjup och -omfång, vikt, attraktion, grammatisk hanterlighet. Gränserna mellan det sagda, det antydda och det implikerade är likaså oklara.

Med innehållsrelaterade ord kan vi lägga ett stort och situationsanpassat nät över texten, och infoga denna i ett slags textrymd med både bredd och djup. Denna valfrihet (på kategorinivå) tillåter författaren att skapa ganska fritt, utan tydlig och genomtänkt planering och systematik.

Plastiska semantiska nät breder ut beskrivningen över texten och motverkar den innehållsliga linearitet som talapparaten tenderar påtvinga oss. Fysiskt bildar ju annars orden en sekvens, idealisk för en kedja av händelser som hakar i varandra, med få aktörer och tunn deskription; jfr referatet av Akt 3 i "Figaros bröllop" 2006:

Susanna lovar grevinnan att stämma möte med Greven utan Figaros vetskap. Men grevinnan klär sig som Susanna och går i hennes ställe. Greven och Susanna gör upp om mötet, men greven snappar upp att Susanna meddelat Figaro att han redan vunnit processen.

Ett elegant prov på semantiskt samspel ger Snoilskys "Gammalt porslin", som i två strofer skapar semantisk närhet inom ordserien *kung, porslin, sjuka, bytte, garde, kinesisk, sabel, exercisen, blå terrin* utan att det kärvar. Även osäkra kunskaper stärks: Sachsen ligger nära Berlin, kinesiskt porslin är gärna blått. Läsning och kunskaper driver varandra.

Semantiska klungor skapas förstås av människors mentala kapaciteter – kunskap, associationer, situationskänsla, och annat. En skicklig skribent låter listigt valda ord medvetandegöra svärmar av förhållanden utan explicita länkar.

Allmänt explicita kopplingsverktyg – pronomen, konnektiver, kausal-koppling etc. – framstår som mer stereotypa och mindre rörliga, med mindre räckvidd och betydelse. De är ju också få.

Rationaliseringar: system, likhet och riktning

Minskar man innehållet så orkar förstås läsaren lättare ta till sig och minnas vad som sägs. (Organiserar och strukturerar gör ju de associativa orden.) Ett annat medel är *redundans*, lite ro, vila, tomgång, vilket sålunda tjänar textbindningen.

Stilen drar åt samma håll, för den ger hela texten en personlig färg: Brandt t.ex. skriver profilerat och retoriskt. Likaså *emotiv laddning*, framställningens grundhållning. Inget fel däri, för vi lyssnar ju helst till en levande människa. Ong, som beskriver skiftet från muntlig till skriftlig

kultur, råder författaren att inta en personlig hållning till läsaren, "en sinnesstämning som förväntas passa honom" (1990:119).

Utan *grammatik* saknas utsaga. Särskilt i satsens första del utnyttjar svenskan ordföljden, alltså lineariseringen, för satsens grundstruktur subjekt – verb – objekt (SAG 1:22–24), där verbet dikterar strukturella och/eller semantiska roller och fördelar deras uppgifter (Teleman 1974:86–89). Bestämmandet vidgas med styrmedel som kontroll och valens. I resten av satsen spelar t.ex. fria adverbial, olika underordnade led, inskott och annex större roll. Men även underordnade led såsom attribut har en struktur som förbjuder mer än tillåter, liksom betydelseinnehållet.

Regelbundenheten växer tack vare härskaran av *fraser* och idiom: *sätta ngt i halsen*, *höga ideal*, *bli lång i ansiktet*. Och den fortskrider med existensen av ett *språkbruk*, alltså tendenser, vanligheter och ovanligheter (Pettersson 1983:47–49). Medelstark korrelation ökar informationen, i vart fall stilistiskt (t.ex. många verb $\approx$ få adjektiv och prepositioner; Thelander 1970:43). Den läsvane vinner förstås mycket mer än den ovane.

Men glöm inte det underliggande *lagom*: mest är inte självklart bäst! En text kan inte helt fylla alla krav (jfr Melin 1992:21–22).

I Nusvensk frekvensordbok 3, Ordförbindelser (Allén 1975) räknas bl.a. meningsupptakter, återgivet i Sigurd 1983:133. *Det är* ger 1 461 fall (rangplats 1), *Det var* 354 (2), *Det gör* 32 (100). *Det ger* draghjälp åt läsaren.

Men det finns fler hypoteser att söka och pröva. Utgå från meningen *Det ger draghjälp åt läsaren*, och låt Google räkna dess fyra tvåordssekvenser, både framlänges: (*det>ger*, *ger>draghjälp*, *draghjälp>åt*, *åt>läsaren*), och baklänges: (*ger>det*, *draghjälp>ger*, *åt>draghjälp*, *läsaren>åt*).

Tabell 1. Kontaktstyrka mellan tvåordssekvenser i 1000-tal Google-träffar i en sats, framlänges resp. baklänges.

Ordpar framåt	Det→ger	Ger→draghjälp	Draghjälp→åt	Åt→läsaren	Medel- värde
Frekvens	1100	1,23	2,91	4,06	277,05
Ordpar bakåt	Det←ger	Ger←draghjälp	Draghjälp←åt	Åt←läsaren	
Frekvens	406	0	0	0,41	101,6

Antal belägg (i 1000-tal) vid Google-sökning av de 4 tvåordssekvenserna i satsen *Det ger draghjälp åt läsaren*, dels i textriktningen, dels i omvänd textriktning, och riktningarnas medelvärden.

Textriktningens kontaktstyrka är alltså två-tre gånger större än den omvända riktningens. Det stämmer bra med några stickprov: det finns ett slags flyt i själva textproduktionen.

Lineariseringen är central: texten flyter ofrånkomligen medströms. Den begränsar när vi tänker i flera riktningar, men dämpas genom t.ex. paketering i fasta ordsviter eller gängse uttryck.

Textvärlden – arkiv och arena

Därför finns Värld 3

Till sist återvänder jag till Alf Henriksons tes att böckerna, texterna, beskriver nästan allt mänskligt vetande. Varför skrivs det om allt? – Några förslag:

a) Språket ger oss oundgängliga verktyg (Teleman 1989 passim och odat. manus). I språk påstår vi saker som är sanna eller falska, som stämmer med eller strider mot verkligheten. Det kan inte bilden. Ett andra intellektuellt redskap är negationen, *inte*, ett tredje ja-nej-frågan. Ett fjärde är det betydelsemönster som orden redan lagt över världen. Ett femte är hypotesen: *Om det regnar så tar vi bussen*. Därtill kommer bl.a. uttryck för orsak och följd. Allt uttrycks och överbringas med lätthet till andra.

b) Därefter skriften, som fixerar och normerar texten. Därmed bevaras utsagan intakt och kan inläras, samt återanvändas, jämföras och ifrågasättas i evighet. Den lilla hanterliga boken, lätt att hålla, komprimerar stora texter och går i gång så fort den öppnas, med samma innehåll som när den ställdes på hyllan för säg 200 år sedan. Läsaren stiger rakt in i en ny, främmande värld (Henrikson 1983 passim).

c) Denna objektivt existerande språkprodukt, allas egendom, är kärnan i filosofen Karl Poppers Värld 3: "I regard world 3 as being essentially the

product of the human mind, (...) and as one whose repercussions on us are as great as, or greater than, those of our physical environment" (Popper 1976:186). Dit hör alltså alla mänsklighetens skapelser i den mån de finns (inkodade) i den yttre, objektiva världen (Magee 1973:61). De finns utanför hjärnan och kroppen men påverkar värld, vetande och förändring som andra objektivt existerande företeelser (jfr Ong 1990 passim). – Till Värld 1 räknar Popper "fysiska föremål och tillstånd", till Värld 2 "medvetenhet och subjektiv kunskap".

Endast på Värld 3, med dess autonoma, objektivt existerande språk, kan vi använda språkets två intellektuella funktioner, *deskription* och *argumentation*. De behövs i vår rationella kritik som oavslåliga problemlösare (Popper 1979:119–122). Fallibilisten Popper ger schemat "Problem Ett → Tentativ Teori → Eliminering av Fel → Problem Två". Och så vidare, utan slut.

Värld 3:s behov av språket förklarar textvärldens existens och påkallar självklart lingvisters intresse; jfr även Ong 1990:94–135 om läsning och medvetande. Det vore märkligt om inte språklig sekvensering inverkade på deskription och argumentation. Där kan lingvistiken bidra, till att börja med.

Så fortsatte provet

Som stimulans till empiri och experiment i textforskningen följer luckprovets andra stycke, utan facit.

Grannarna i norr var dock . . . rö s . l . ga . Schweizarna, som alltid haft ett si . . . e för . . . btil diplomati, m . . . d . s plötsligt att Gerhard Schröder i ett t . l kallat Wankdorf en av d . . . a platser "som har en a . . . ö . a . de betydelse i ett lands tor . . . och . . . rs symboliska innebörd . v . n eft ljan . . . generationer är medvetna om".

Käll- och litteraturförteckning

- Allén, Sture 1975: *Nusvensk frekvensordbok 3. Ordförbindelser*. Almqvist & Wiksell: Stockholm.
- Henrikson, Alf 1983: Störst av uppfinningar. (I: *Hävdteckningar*). Bonniers: Stockholm. S. 166–178.
- Magee, Bryan 1973. *Popper*. Fontana/Collins: London. S. 61.
- Melin, Lars 1992: Textbindning i läroboksspråk. *Språkvård* 28:1 (1992). Svenska språknämnden. 28:e årg. (1992). Berlings: Arlöv. S. 21–27.
- Ong, Walter J. 1982 (sv. övers. 1990): *Muntlig och skriftlig kultur*. Anthropos: Göteborg. S.94–135.
- Pettersson, Åke 1983: Frekvens och kompetens. (I: *NORDLUND 3* (1983)). Nordiska språk: Lund. S. 41–68.
- Program för Figaros bröllop*. Malmö Opera och Musikteater: Programhäfte. Red. Johanna Nicoletti Malmö: 2006.
- Popper, Karl 1976: *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*. 4 impr. Fontana/Collins: Glasgow. S. 80–85, 186.
- Popper, Karl 1979: *Objective Knowledge*. Rev.ed. University Press: Oxford. S. 119–122.
- SAG = Ulf Teleman, Staffan Hellberg, Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Svenska Akademien: Stockholm. S. 1:22–24, 2:84–85, 3:126–127, 4:471, 477.
- Saussure, Ferdinand de 1955: *Cours de Linguistique Générale*, 5 éd. Payot: Paris. S. 174.
- Sigurd, Bengt 1983: *Möt språkforskningen*. Liber: Lund. S. 133.
- Teleman, Ulf o.daterat: *Ordens och bildernas språk*. Manus: Lund.
- Teleman, Ulf 1974: Ordklasser och satsdelar – finns dom?" I: Teleman & Hultman (red.): *Språket i bruk*. Liber Läromedel: Lund 1974. S. 72–98.
- Teleman, Ulf 1989: "The World of Words – and Pictures". I: Allén, Sture (ed.), *Proceedings of Nobel Symposium 65: Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences*. Walter de Gruyter: Berlin New York. S. 199–207.
- Thelander, Mats 1970: *Fiktionsprosa och sakprosa*. Studentlitteratur: Lund. S. 43.

Huvudflyttning och flyttade huvuden

Christer Platzack

1 Introduktion*

Den generativa grammatiken har sedan Chomsky (1957) använt tvådimensionella trädstrukturer för att uttrycka de syntaktiska relationer som en fras eller ett frashuvud ingår i. För att beskriva fall där samma fras eller huvud ingår i flera olika relationer och därför kan inta olika platser inom satsen antar man att frasen resp. huvudet kan flytta från en plats till en annan i trädet. Både fraser och huvudord verkar kunna flytta, se exemplen i (1) och (2) där både objektet (fras) och det finita verbet (huvud) har olika placering i huvudsats resp. bisats.

- (1) Vasen ställde han nog på bordet.
- (2) ...att han nog ställde vasen på bordet.

Ett närmare studium av frasflyttning och huvudflyttning visar på så skilda egenskaper att man kan fråga sig om samma operation är verksam i båda fallen. Chomsky (1995) har föreslagit att flyttning av huvudord till skillnad från flyttning av fraser bör ses som en rent fonologisk process som bygger på men inte äger rum i syntaxen; till skillnad från frasen skulle då ett huvudord kunna stå på olika ställen i en struktur utan att uttrycka olika grammatiska relationer. I den här uppsatsen ska jag konkretisera denna tanke och argumentera för att huvudflyttning till skillnad från frasflyttning är en fråga om var ett visst huvudord ska uttalas, men

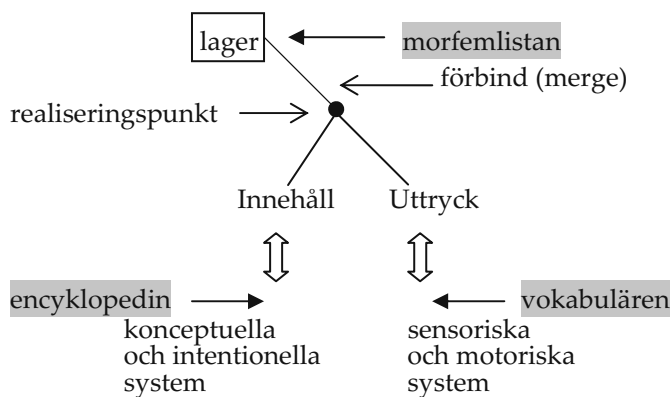
* Jag vill tacka Gunlög Josefsson och Halldór Sigurðsson för värdefulla synpunkter på en preliminär version. Artikeln är tillkommen med stöd från Vetenskapsrådet (bidrag 30171603).

inte implicerar olika betydelser eller olika syntaktiska relationer. Skillnaden i placering av det finita verbet i huvudsats (1) och bisats (2) har, hävdar jag, varken syntaktiska eller semantiska konsekvenser. Detta diskuteras närmare i avsnitt 3, efter att jag i avsnitt 2 kort gått igenom relevanta delar av den generativa syntakteorin som den manifesteras i det minimalistiska programmet. I avsnitt 4 presenterar jag mitt antagande att "huvudflytt" inte är flyttning utan en fråga om var i en kedja av utvidgade projektioner som ett huvudord ska uttalas: i exemplen ovan antingen på V2-platsen (som i (1)) eller i slutfältet (som i (2)). Den föreslagna analysen prövas i avsnitt 5 mot en lista av egenskaper som skiljer huvudflytt från frasflytt. Märk att "huvudflytt" är en missvisande term som jag dock behåller. Flyttningar av huvuden som inte har huvudflyttsegenskaper måste förstås som frasflyttning; vi ska se på ett par sådana fall i avsnitt 6. Avsnitt 7 sammanfattar artikeln.

2 Det minimalistiska programmet

I det här avsnittet ska jag kort gå igenom huvuddragen hos det minimalistiska programmet, se Platzack (2009) för en utförligare presentation på svenska. Likt tidigare varianter av generativ grammatik är det minimalistiska programmet en teori om den inre grammatiken, den för människan unika språkförmågan som bl.a. har till funktion att sammanbinda olika kognitiva förmågor och därigenom göra oss människor smartare än andra djur, se Spelke (2003). Detta sammanbindande sker med hjälp av gränssnitt mellan de olika systemen. Eftersom den inre grammatiken förbinder uttryck med innehåll, måste den ha gränssnitt både mot de kognitiva processer som hör samman med språkets uttryckssida (syn, hörsel, artikulation etc.), och mot de som hör samman med språkets innehållssida (minne, begreppsbildning etc.).

Den inre grammatiken är ett system för beräkning av syntaktisk struktur. Detta innebär att själva beräkningen, genereringen av satsens syntaktiska struktur, utgör analysen av satsen. Givet bestämda ingångsvärden från det språk som beskrivs, bl.a. de morfem som satsen består av, räknar systemet helt automatiskt fram vilka gränssnitt mot innerhåll och form som är förenliga, se realiseringspunkten i figuren nedan. Genom att undersöka om de framräknade förknippningarna stämmer med de förknippningar av innehåll och uttryck som en person med det aktuella språket som modersmål gör kan modellen testas empiriskt.

Figur 1: Den inre grammatikens uppbyggnad

Beräkningen av strukturen hos en sats inleds med att de morfem som används i satsen hämtas till ett lager från en morfemlista som innehåller särdrag representerande det beskrivna språkets morfem (rötter, böjnings- och avledningssuffix). Därefter byggs bitarna i lagret ihop med hjälp av operationen "förbind" (eng. merge); här finns inte plats att beskriva hur detta rent formellt går till. Resultatet av förbind är binära trädstrukturer. För satsens del blir slutresultatet i schematisk form som visas i figur 2, där huvudena är markerade med fet stil:

[_{CP} Spec C [_{TP} Spec T [_{MAP} Spec **MA** [_{vP} Spec **v** [_{VP} Spec **√** Kompl]]]]]

Figur 2: Den schematiska satsen

I figuren står Spec(ificerare) och Kompl(ement) för positioner där fraser av olika slag kan uppträda. Satsen är enligt detta sätt att se en utvidgad projektion av den verbala roten, som utgör det nedersta steget i en kedja av huvuden som bestämmer satsens egenskaper: C – T – MA – v – √. MA, som kan utläsas "modus-aspekt", är en sammanfattning av en eller flera fraser för satsadverbial och hjälpverb. Meningen *Han ställde nog vasen på bordet* får följande analys i denna modell; genomstrukna led uttalas inte.

- (3) [_{CP} han ställde [_{TP} ~~han~~ T [_{MAP} nog MA [_{vP} ~~han~~ v [_{VP} vasen ~~ställde~~ på bordet]]]]]]

Subjektet *han* införs i strukturen i Spec-vP som bärare av den tematiska rollen Agent, den som åstadkommer något. Subjektet kan flytta till Spec-TP, där placeringen uttrycker den specifika subjekt-predikat relationen,

nexus enligt Jespersen (1924). Slutligen kan subjektet också flytta till Spec-CP; det får här en pragmatisk tolkning som delvis är beroende av kontexten / diskursen.

Egenskaper hos morfemen som inte spelar någon roll för den syntaktiska beräkningen tillförs vid gränssnitten mot uttryck och innehåll med hjälp av två andra "listor", det ena kallad "vokabulären" och det andra "encyklopedin", där vokabulären ger form (fonologi) åt de abstrakta morfemen och encyklopedin ger dem mer specifikt semantiskt innehåll (Embick & Noyer (2007)).

Morfemet är den minsta betydelsebärande enheten i språket, d.v.s. den minsta del som ensam kan aktualisera en viss föreställning. Tillfälligheter, konventioner och ljudlagar avgör vilken sensomotorisk form (följd av ljud, bokstäver eller teckenspråkliga tecken) som en viss föreställning eller betydelse är förknippad med i ett språk. Denna förknippning, som preciseras i vokabulären och encyklopedin, måste läras in för att den ska kunna fungera samman med den grammatiska kalkylen.

Med det här skisserade sättet att se på morfem finns det inte plats i figuren för något som skulle kunna kallas för vårt mentala lexikon. Det finns föreställningsscheman som minnet och begreppsbildningen arbetar med, och fonemsekvenser och ordnade särdrag, som har sensomotoriska korrelat, men ingenstans ett separat lexikon.

3 Problem med att se huvudflytt som flyttning

Chomsky (1995) ger två argument för att förvisa huvudflyttning från syntaxen till uttryckssidan. Det första argumentet är inomteoretiskt: huvudflyttning uppfyller inte det så kallade utvidgningsvillkoret (the Extension condition) som säger att resultatet av den trädbyggande operationen förbind måste utöka trädet: om vi förbinder enheten β med en fras HP så måste resultatet bli $[\beta \text{ HP}]$. Så fungerar frasflyttning, som ses som en variant av förbind: en fras β som redan finns i strukturen inuti HP återförbinds med HP, enligt schemat $[\beta \text{ }_{\text{HP}} \text{ H } \dots \beta \dots]$. Huvudflyttning är annorlunda: om huvudet α förbinds med frasen HP så måste α flytta till huvudet H; resultatet blir $[\text{HP } \alpha + \text{H } \dots \alpha \dots]$, d.v.s. trädet utökas inte.

Det andra argumentet som Chomsky framför för uppfattningen att huvudflyttning är ett rent uttrycksfenomen bygger på iakttagelsen att huvudflyttning inte verkar ha någon semantisk effekt: när vi i svenskan placerar det finita verbet på andra plats i huvudsatser inledda av annat led än subjektet innebär inte detta att svenskan uttrycker något annat än vad engelskan gör, där det finita verbet i motsvarande fall kommer på tredje plats:

- (4) Den här boken har Johan läst.
- (5) This book John has read

Ett annat exempel på att huvudflyttning inte har semantiska konsekvenser har att göra med hur negativa polaritetsverb uppför sig. Negativa polaritetsord som *någonsin*, *ens* och *ett rött öre* måste licensieras av en negation som syntaktiskt har räckvidd över polaritetsordet, som visas i (6) och (7) (också frågekontexter och villkorskontexter licensierar polaritetsord, men det är irrelevant här). I (8) ser vi att polaritetsordet inte kan stå i fundamentet, d.v.s. utanför negationens räckvidd

- (6) Johan har inte någonsin varit i Paris.
- (7) *Johan har någonsin varit i Paris.
- (8) *Någonsin har Johan inte varit i Paris.

Inte bara adverb som *någonsin* och *ens* eller specifika nominalfraser som *ett rött öre* kan vara polaritetsord: det finns också negativa polaritetsverb. Johannessen (2003) har utförligt beskrivit dessa i norskan. Två svenska exempel är *gitta* och *rå för*. Exempelen i (9) och (10) visar att dessa måste förekomma samman med negation, men till skillnad från t.ex. *någonsin* i (6) och (8) är de inte beroende av att komma efter negationen: de kan mycket väl stå i V2-positionen och ändå tolkas som polaritetsord:

- (9) Han gitter *(inte) göra det.
- (10) Han rådde *(inte) för det.

Huvudflyttningen till andra position (C i fig. 2) har alltså ingen semantisk betydelse, medan frasflyttningen, som vi såg i (8), påverkar tolkningen.

Att placeringen av verbet i andra position inte verkar ha någon semantisk effekt kan vi också se av följande exempel, där tolkningen antingen är den att *kan* har räckvidd över negationen (11) eller att negationen har räckvidd över *kan* (12). I båda fallen står *kan* före negationen; ordföljden speglar alltså inte räckvidden. Annorlunda blir det när modaliteten uttrycks med ett satsadverbial (en fras): (13) och (14) får olika betydelse, beroende på ordningen mellan adverbialet och negationen.

- (11) Han kan inte vara hemma (för ljuset är släckt).
- (12) Han kan inte vara hemma (eftersom han ligger på sjukhus).
- (13) Det är möjligt att han inte är hemma (ljuset är ju släckt).

- (14) Det är inte möjligt att han är hemma (eftersom han ligger på sjukhus).

4 Huvudflyttning = vilket huvud uttalas?

Som vi såg i förra avsnittet finns det skäl att anta att ett huvudord (åtminstone ett verbalt sådant) inte står på en viss plats för att det har flyttats dit, utan att placeringen beror på något annat. Vi ska här se vad detta skulle kunna vara.

Vi utgår från iakttagelsen att språk skiljer sig åt med avseende på vilken position i kedjan av huvuden $C - T - MA - v - \sqrt$ som uttalas.

(15)	Numera kysser Jonas ofta Maria.	Svenska, C uttalas.
(16)	Ces jours-là, Jean embrasse souvent Marie.	Franska, T uttalas.
(17)	Nowadays John often kisses Mary.	Engelska, v uttalas.

Trots att det finita verbet uttalas på olika ställen finns det ingen skillnad mellan svenska, franska och engelska med avseende på vilken information som finitet förmedlar. Vilken plats i kedjan av huvuden som uttalas är en fråga om norm och tradition, på ungefär samma nivå som det faktum att svenskans ord *bord* heter *table* på engelska. Från syntaxens sida är det arbiträrt om verbet uttalas i C, T eller v. I fall som (15) – (17), där huvudkedjan från C till $\sqrt$ inte innehåller något annat morfem än det som införs i roten, bestäms den uttalade positionen av ett arbiträrt särdrag EPP¹ som kan knytas till vilket som helst av dessa huvuden; i (15) är det knutet till C, i (16) till T, och i (17) till v.

Huvudkedjan kan innehålla fler morfem. Så är det t.ex. i (18), där vi har både hjälpverb (infört i MA) och huvudverb, i (19) där vi har subjunktion (införd i C) och huvudverb, och i (20) där vi har subjunktion, hjälpverb och huvudverb:

(18)	Då hade Johan gått.	hjälpvb uttalat i C, huvudvb i v

¹ EPP utläses "Extended Projection Principle", och var ursprungligen en princip som reglerade förekomsten av ett subjekt i satsen. Numera lever termen sitt eget liv som beteckning på ett arbiträrt särdrag som markerar att en del av strukturen måste ha ett fonologiskt korrelat.

(19)	att Johan inte gick	subjunk. uttalad i C, huvudvb i v
(20)	att Johan inte hade gått	subjunk. uttalad i C, hjälpvb i MA,
huvudvb i v

Om ett morfem är infört i MA och ett annat i v, kan det sistnämnda inte uttalas högre upp i huvudkedjan än där det införts; ordföljder som den i (21) är omöjliga:

(21)	*Då gått Johan hade.	<i>gått</i> uttalat i C
(22)	*att Johan gått inte hade	<i>gått</i> uttalat i T

Följande stipulation verkar fånga uttalsmöjligheterna:

- (23) Fonologisk information π införd i ett huvud H kan uttalas i H eller i vilket annat huvud som helst inom den utvidgade projektionen av H, under förutsättning att inget annat element med fonologisk information införs mellan H och den position där π uttalas. Affix räknas inte som bärare av fonologisk information, d.v.s. de saknar π .

I avsaknad av annat huvud med fonologisk information uttalas π , om EPP saknas, i den position där det införs i strukturen; är något huvud märkt EPP uttalas π i det översta EPP-märkta huvudet. I isländskan, där både C och T har EPP, kommer det finita verbet att uttalas i C i huvudsats, trots EPP i T, men i T i bisats (eftersom subjunktionen uttalas i högsta EPP-positionen C):

(24)	Nemandinn	las	ekki	bókina
	eleven	läste	inte	boken
(25)	að nemandinn	las	ekki	bókina
	Att eleven	läste	inte	boken

Det framgår av (23) att affix saknar π , vilket innebär att ett affix som införts i en viss position inte uttalas i denna position, och därför inte hindrar ett element med fonologisk information π att uttalas här. Jfr Hale & Keyser (2002) som menar att affix har vad de kallar "defective p-sig" (ett lexikalt element med fonologi har p-sig enligt Hale & Keyser). Affix måste knytas till ett element med π , och detta antar jag sker i enlighet med en enkel "närmast-först" princip. Antag att vi har en kedja av huvuden A B C D där A har EPP, B och C är affix, och π införs i D, enligt illustrationen i (26):

- (26) $A^{EPP} B^{-b} C^{-c} D^{\pi}$

Enligt "närmast-först"-principen för affix knyts först -c till π och sedan -b till π -c. Pga EPP i A måste hela kombinationen π -c-b uttalas i A. Hur den exakta formen ser ut bestäms av vokabulären och de regler och principer som är verksamma inom uttrycksdelen.

5 Egenskaper som kännetecknar huvudflytt

Tidigare forskning (se Matushansky (2006) för en översikt) har funnit ett antal egenskaper som skiljer huvudflyttning från frasflyttning, se listan nedan. Dessa egenskaper är kompatibla med antagandet att ett huvud flyttar i strukturen genom att knyta sig till närmast högre huvud. Jag ska kortfattat gå igenom dessa egenskaper för att visa att de är kompatibla också med den här framförda tanken att huvudflytt inte är flyttning utan en fråga om vilken position i en huvudkedja som uttalas.

Egenskaper hos huvudflyttning som inte återfinns hos frasflyttning

- a. **Lokalitet.** Huvudflyttning är lokal, d.v.s. den kan bara ske inom ramen för den utvidgade projektionen av ett huvud.
- b. **En konstituent.** Om ett huvud α flyttar till β , då uppför sig resultatet av flyttningen, $[\alpha+\beta]$ som en konstituent. Den nybildade konstituenten $[\alpha+\beta]$ kan inte brytas upp igen, d.v.s. varken α eller β kan ensam flytta vidare.
- c. **Relativiserad minimalitet** (Rizzi 1990): Flyttningen av ett huvud blockeras av ett annat huvud, men inte av en fras.
- d. **Spegelprincipen** (Baker 1985): Ordningen mellan affix som knyts till ett huvud är en spegelbild av ordningen mellan de funktionella huvuden som dessa affix svarar mot.
- e. **Semantisk effekt:** Huvudflyttning har till skillnad mot frasflyttning ingen semantisk effekt.

I fortsättningen av detta avsnitt ska vi se närmare på egenskaperna a-d; att huvudflyttning inte har någon semantisk effekt har redan exemplifierats.

5.1 Lokalitet

En fras kan flytta ut ur den maximala projektion där den är införd, medan detta är omöjligt för huvuden. Genomstrykning markerar kopian på den plats från vilken flyttningen har skett:

- (27) Den här boken tror Johan att Eva läste ~~den här boken~~ förra sommaren.
- (28) *Läste tror Johan att Eva ~~läste~~ den här boken förra sommaren.

Att (28) är omöjlig följer direkt av hypotesen att huvudflytt är en fråga om vilken position i en huvudkedja som uttalas: huvudkedjan sträcker sig inte utöver den enskilda satsen, så satsfläta blir aldrig någon möjlighet. Det finns ingen sådan begränsning på frasflyttning.

5.2 En konstituent

Traditionellt beskrivs huvudflyttning som en flyttning från ett huvud till ett annat. När α flyttar till β , då blir resultatet ett nytt huvud, $[\alpha+\beta]$. Detta är möjligt endast om β saknar π , d.v.s. β får inte vara ett eget självständigt huvud. Däremot kan β mycket väl vara ett affix; som framgick av diskussionen efter (23) saknar affix π , även om de uttalas.

I en grammatik där huvudflyttning ses som en flyttning från ett huvud till ett annat måste man förbjuda en derivering där α flyttar till β och skapar $[\alpha+\beta]$, och sedan flyttar vidare. Om huvudflyttning däremot inte är flyttning utan en fråga om var i en huvudkedja som det finns π , så uppstår inte detta problem: det blir aldrig aktuellt att applicera någon flyttningsregel på en kombination av uttalat huvud och eventuella affix.

5.3 Relativiserad minimalitet

Begreppet "relativiserad minimalitet" (Rizzi (1990)) innebär bl.a. att ett huvudord inte kan flytta förbi ett annat huvudord, men väl förbi en fras. Vi har redan sett exempel på detta: huvud verbet kan inte flytta förbi hjälp verbet i (21) och (22), men väl förbi en fras (här både *Kalle* och *inte*), som visas i (29):

- (29) Läste Kalle inte [_{VP} ~~Kalle läste~~ tidningen i morse]

I en grammatik där huvudflyttning ses som en flyttning måste man förbjuda en derivering där ett huvud α flyttar till huvudet γ och passerar huvudet β på vägen. På liknande sätt förbjuder stipulationen (23) ett huvud med π från att passera ett annat huvud med π .

5.4 Spegelprincipen

Baker (1985) formulerade "spegelprincipen" (the Mirror Principle) för att beskriva det faktum att ordningen mellan affix som knyts till ett huvud i de flesta fall är en spegelbild av ordningen mellan de funktionella huvuden som dessa affix svarar mot. Macushi-exemplet i (30), hämtat från Julien (2007), får illustrera. Som vi såg av satsstrukturen i fig. 2 uttrycks aspekt i en fras MAP som ligger direkt utanför vP, medan tempus ut-

trycks i frasen TP som ligger utanför MAP. Enligt spegelprincipen ska då ett aspektsuffix komma närmare verbroten än ett tempussuffix, vilket det också gör i exemplet:

- (30) Yei ya'ti-areti'ka-'pi-i-ya (Macushi (Amazonas))
 ved hugga-ASP-PRET 3-ERG
 Han slutade hugga ved.

Den generalisering som spegelprincipen vill fånga är mycket robust, se t.ex. Embick & Noyer (2007:304). I det system jag föreslår här blir spegelprincipen en effekt av den "närmast-först" princip som styr hur affixen knyts till roten, se diskussionen runt exempel (26) ovan.

6 Flyttning av huvuden

Ovan har jag argumenterat för att det som i tidigare versioner av generativ grammatik kallades för huvudflyttning och sågs som ett syntaktiskt fenomen hellre bör frikopplas från syntaxen och ses som en uttrycksfråga: var i en kedja av huvuden finns det fonologisk information? Den enda flyttning som är tillåten i syntaxen blir med detta sätt att se flyttning av fraser. Av detta följer att när vi i ett språk hittar ett flyttat huvud där flytten inte har de egenskaper som nämndes i avsnitt 5, då måste det röra sig om flyttning av en fras som saknar både specificerare och komplement och endast innehåller ett huvud. Ett exempel på detta har vi i (31):

- (31) Vunnit trodde Kalle att han hade.
 (Jfr: Kalle trodde att han hade vunnit.)

Vid första ögonkastet kan det se ut som om verbet *vunnit* huvudflyttat till satsens inledning. Denna flyttning har emellertid helt andra egenskaper än de vi finner hos det jag ovan kallat huvudflyttning. För det första är flyttningen inte lokal: *vunnit* i ex. (31) har sin ursprungliga plats i en bisats. Flyttningen följer inte heller principen för minimaliserad relativitet: *vunnit* har passerat flera verb på sin väg till matrissatsens spets, *hade* i bisatsen och *trodde* i matrissatsen. Verbet *vinna* kan dessutom ta objekt, och framflyttningen av frasen verb + objekt har precis samma egenskaper som framflyttningen av det enkla *vunnit*:

- (32) Vunnit första pris trodde Kalle att han hade.

Lite svårare att kategorisera är exempel med kil, där det kilade ledet är ett verb, som i det isländska exemplet (33) där kilen är understruken:

- (33) Ég hélt að keypt hefðu
 jag trodde att köpt hade
 þessa bók margir stúdentar
 denna bok många studenter

- (34) Fundarinn, sem fram hafði farið
 mötet som fram hade farit
 í Óslo, var skemmtilegur
 i Oslo var trevligt

Mötet som hade ägt rum i Oslo var trevligt

Kilkonstruktionen är möjlig i isländska och de nordiska fornspråken när subjeksplatsen före finitet i bisats är tom. Som exemplen (33) och (34) visar kan kilen utgöras av ett enkelt huvud, något som framhållits som kännetecknande för kilen, se t.ex. Maling (1980) och Holmberg & Plat-zack (1995). Enligt detta sätt att se skulle kilen vara ett resultat av huvud-flyttning. Det är dock oklart varför flyttning av ett huvud skulle kräva en tom subjeksplats (d.v.s. en frasposition). I ett fall som (33) bryter flyttningen dessutom mot relativiserad minimalitet eftersom det flyttade verbet hoppat över *hefðu*. Det finns alltså skäl att undersöka om kilen i stället skulle kunna vara resultat av frasflyttning. Ett stöd för en sådan analys är det faktum att inte bara huvuden utan också hela fraser kan utgöra kil, som följande exempel visar:

- (35) Þeir sem í Ósló hafa verið segja að ...
 those that in Oslo have been say that .
 Those that have been in Oslo say that ...

Om kilen är en fras måste man i ett fall som (33) tänka sig att objektet *þessa bók* först flyttat ut ur VP innan VPn innehållande endast huvudet keypt kan flytta fram. Lägg märke till att objektet i (33) står framför subjektet, som har sin utgångsplats i spec-vP i ett fall som detta. Ett objekt som står till vänster om subjektet måste således vara utanför vP, eller möjligen i en yttre spec-vP; under alla omständigheter visar placeringen att objektet lämnat VP.

Det återstår att förklara varför (36) är ogrammatiskt: (36) är (33) men med objektet kvar inom VPn:

- (36) *Ég hélt að keypt þessa bók hefðu margir stúdentar.

Ordföljden är tvetydig: (36) skulle dels kunna vara bisats med V2 där VP topikaliserats, dels kil av VP med kvarstående objekt. Den förra möjligheten är dock utesluten eftersom isländskan inte tillåter VP-topikalisering. Kilanalysen ger inte heller bra resultat; som Ott (2009) påpekar kan en fullständig verbfras aldrig flytta fram. Diskussionen ovan antyder ett svar på frågan varför en full VP varken kan topikaliseras eller flytta fram som kil: objektet flyttar ut ur VP innan T (eller C i topikaliseringsfallet) förbinds med strukturen och inför det EPP-drag som tvingar VP att flytta.

Trots att kilen i många fall verkar flytta ett ensamt huvud finns det alltså goda skäl att tro att det i själva verket rör sig om frasflyttning. Se Ott (2009) som utförligt argumenterar för en sådan lösning.

Det följer av min analys av kilen att andra liknande fall också bör analyseras som frasflyttning. Jag ska här visa på två sådana, nämligen en konstruktion i slaviska språk som kallats långt huvudflytt, se det bulgariska exemplet i (37), och den s.k. predikatklivningskonstruktionen, se exemplet från vata (38); vata är ett kru-språk som talas i Elfenbenskusten.

(37) Pročel e knigata Petur. (Rivero (1991:323))
läst har boken Peter

(38) Ľi à Ľi-dā zué sàká. (Koopman (1984:38))
Äta vi åt-PRET igår ris
Vi ÄT ris igår.

Flera forskare har argumenterat för att vi har en speciell form av huvudflyttning här, med delvis andra egenskaper än de vi såg på i avsnitt 5. Enligt den analys av huvudflyttning som jag argumenterat för här är det emellertid omöjligt att se långt huvudflytt och predikatklivningskonstruktionen som annat än exempel på frasflyttning; för detta talar också det faktum att långt huvudflytt kan blockeras av fraser och således uppvisar frasens relativiserade minimalitet, och att predikatklivningen inte är lokal utan kan innehålla ett spetsställt verb vars kopia befinner sig i en bisats. Det finns emellertid inte plats i den här artikeln för någon mer djuplodande analys av dessa fenomen.

7 Avslutning

Att flyttning av huvudord och fraser inte har samma egenskaper har varit känt länge. Iakttagelsen att huvudflytt inte verkar ha någon semantisk inverkan (se avsnitt 3) fick Chomsky (1995) att föreslå att huvudflyttning är ett rent uttrycksfenomen som inte berör syntaxen. I min artikel

försöker jag implementera denna idé genom att argumentera för att huvudflyttning är en fråga om vilket huvud som uttalas i en kedja av huvuden; jag har i min framställning hållit mig till den utvidgade projektionen av ett verb, där huvudkedjan utgörs av huvudena $C - T - MA - v - \sqrt{}$. Hur denna huvudkedja ska uttalas bestäms av stipulationen i (23). I avsnitt 5 visade jag hur de centrala egenskaperna hos traditionell huvudflyttning fångas av min modell. En skillnad mellan min lösning och den traditionella huvudflyttlösningen är att den senare analysen är mindre strikt: den öppnar för möjligheten att konstruktioner som *kil*, *långt huvudflytt* och *predikatklivning* skulle kunna vara huvudflyttning med andra egenskaper än vanlig huvudflyttning. Något sådant är inte möjligt i den modell jag föreslår här.

Litteratur

- Baker, Mark (1985), The Mirror Principle and Morphosyntactic Explanation. *Linguistic Inquiry* 16. S. 373–415.
- Chomsky, Noam (1957), *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Embick, David & Rolf Noyer (2007), Distributed Morphology and the Syntax/Morphology Interface. I *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*, red. av Gillian Ramchand och Charles Reiss. S. 289–324. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hale, Kenneth & Samuel Jay Keyser (2002), *Prolegomenon to a Theory of Argument Structure*. Cambridge, MA and London, England: The MIT Press.
- Holmberg, Anders & Christer Platzack (1995), *The Role of Inflection in Scandinavian Syntax*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jespersen, Otto (1924), *The philosophy of grammar*. London: George Allen & Unwin LTD.
- Johannessen, Janne Bondi (2002), Negative Polarity Verbs in Norwegian. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 71. S. 33–73.
- Julien, Marit (2007), On the Relation between Morphology and Syntax. I *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*, red. Gillian Ramchand och Charles Reiss. S. 209–238. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Koopman, Hilda (1984), *The Syntax of Verbs. From Verb Movement Rules in the Kru Language to Universal Grammar*. Dordrecht, Holland, Cinnaminson, USA: Foris.
- Maling, Joan (1980), Inversion in embedded clauses in Modern Icelandic. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 2. S. 175–193. Omtryckt i *Syntax and Semantics 24: Modern Icelandic Syntax*, red. Joan Maling och Annie Zaenen. S. 71–91. San Diego: Academic Press.
- Matushansky, Ora (2006), Head Movement in Linguistic Theory. *Linguistic Inquiry* 37. S. 69–109.
- Ott, Dennis (2009), Stylistic fronting as remnant movement. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 83. S. 141–178.
- Platzack, Christer (2009), *Den fantastiska grammatiken. En minimalistisk beskrivning av svenskan*. Opublicerat bokmanus.
- Rivero, María Luiza (1991), Long Head Movement and Negation. Serbo-Croatian vs. Slovak and Czech. *The Linguistic Review* 8. S. 319–351.
- Rizzi, Luigi (1990), *Relativized Minimality*. Cambridge, MA, London, England: The MIT Press.
- Spelke, Elizabeth (2003), What Makes Us Smart? Core Knowledge and Natural Language. I *Language in Mind. Advances in the Study of Language and Thought*, red. Dedre Gentner och Susan Goldin-Meadow. S. 277–311. Cambridge, MA, London, England: The MIT Press.

Rätt men dåligt

Om felfria studenttexter som inte är bra

Henrik Rosenkvist

1 Inledning

Olle Josephson framhåller i inledningen till *Textvård* (Svenska språknämnden 2006) att språkriktighet och textriktighet inte är samma sak; språkriktighet, menar Josephson, berör frågor som interpunktion, stavning och ordval, medan textriktighet handlar om "språk i funktion", alltså om hur texter fungerar i en given kommunikationssituation. I takt med att ordbehandlingsprogrammen blir allt mer sofistikerade blir språkriktighetsproblemen sällsyntare, men textriktighet utgör ett område som sådana program fortfarande inte behärskar och därför är problem av den typen mycket vanliga, i många olika typer av texter (i denna artikel kommer jag bara att diskutera studenttexter). För att åtgärda textriktighetsproblem behöver man nämligen förstå hur textens uppbyggnad korrelerar med funktionen. Var och en som har undervisat på högskola och/eller universitet torde ha stött på studenttexter som är i princip felfria – alla ord är rättstavade etc. – men som ändå inte är bra. Problemet är att sätta fingret på just det som inte fungerar i texten, och att sedan förmedla detta till studenten. För att studenten ska förstå vad som fallerat måste han/hon på ett lättbegripligt sätt upplysas om olika typer av språkliga brister och om hur de bäst åtgärdas.

Den här korta artikeln är ett försök att visa hur de tämligen komplexa tankar om språknormer som ligger bakom kategoriseringen språkriktighet å ena sidan och textriktighet å andra sidan kan förmedlas till studenter genom att man på ett stringent sätt skiljer mellan vad som är fint/fult, rätt/fel samt bra/dåligt i skriftspråket. I viss mån sammanfaller dessa tre begreppspår med Ulf Telemans *normkonflikt*, *normbrott* och *normkollaps* (Teleman 1979). Inledningsvis ger jag en kort bakgrund till mitt resonemang, och därefter diskuterar jag de tre begreppspåren i tur och ordning. Artikeln sammanfattas i ett avslutande avsnitt.

2 Bakgrund

Alla som studerar vid en högskola eller ett universitet producerar olika typer av skriftliga alster: essäer, rapporter, uppsatser, referat och så vidare. I princip alla studenter får också kommentarer om sitt språk från lärarna; att kunna skriva fungerande akademisk prosa ses nämligen som en så kallad generell kompetens som alla studenter ska tillägna sig under sin studietid. "Språket är akademikerns arbetsredskap och såväl under studietiden som i arbetslivet ska akademikern ha ett bra skriftspråk", påpekar Rienecke & Jørgensen (2008:373). Emellertid har jag genom kontakter med lärarkollegor från andra discipliner vid Lunds universitet (naturvetenskap, medicin, LTH etc.) fått erfara att de språkliga kommentarerna främst rör detaljer som stavning, interpunktion, rubriksättning, enkla syftningsfel och liknande. Kommentarer på sådana fel gäller alltså tämligen enkla språkriktighetsfel. Brister som rör textens uppbyggnad – det gäller uppbyggnaden av såväl satser och meningar som stycken, avsnitt och hela uppsatser – kommenteras i regel inte. Anledningen till detta är givetvis att enbart en mycket liten del av alla vid universitetet verksamma lärare har någon form av språkvetenskaplig bakgrund, och därför tillämpas vanligen de tankar om språkkorrigeringsmetoder som man inhämtat i gymnasieskolan, ofta med utgångspunkt i enkla kodifierade normer och/eller i traditionella men ibland föråldrade språknormer; idéer från Wellanders *Riktig svenska* traderas fortfarande. Också en tämligen väl genomarbetad studenttext kan därför vara i princip obegriplig.

Universitets- och högskolelärare utan särskild språkvetenskaplig kompetens bedömer alltså i många fall studenternas texter enligt gymnasieskolans principer, och precis som gymnasieläraren agerar universitetsläraren ofta som "den inlärda irritationens hemliga agent" (Teleman 1979:151). Han/hon tar fram rödpennan och markerar sådant som stavfel och särskrivningar, vilket är just vad studenten i sin tur förväntar sig – så gick det ju till också på gymnasiet. Någon verklig utveckling i studentens skrivande sker alltså inte, utan det blir bara mer av samma sak, så att säga.

Vid ett möte om generella färdigheter (Rosenkvist 2008) föreslog jag av denna anledning att alla lärare som kommenterar studenternas språk bör utbildas i språk- och textriktighetens grunder. Den modell som jag presenterar nedan riktar sig alltså både till lärare utan språkbakgrund och till studenter, och den är tänkt att med ett minimum av språkvetenskaplig teori ändå ge studenter och lärare en möjlighet att tala om språkbrister på ett tillräckligt precist sätt. I Blooms taxonomi över utbildningsmål (se till exempel Rienecker & Jørgensen 2008:55) rör det sig alltså om viss kunskap och förståelse, men framför allt om användande. För de studen-

ter som studerar språk kan modellen fungera som en inledning till djupare resonemang om språkets normer.

3 Fint/fult – en fråga om stil

De flesta studenter som börjar studera vid en högskola eller ett universitet är fullt medvetna om att det finns olika stilar, och att till exempel grov slang och svordomar inte hör hemma i den akademiska prosan. Sådana uttryck kan givetvis vara fullt passande i andra, mer informella, sammanhang (se Andersson 1985:kap. 7). Begreppsparet fint/fult kan användas för att belysa att vissa stilar och stildrag i regel inte accepteras i den högre utbildningen – alltför mycket talspråk (dialektala uttryck, slang och så vidare) och alltför mycket fokus på den egna personen är till exempel opassande i akademiska texter. Också akademisk hederlighet och fusk faller in under fint/fult – det är ju definitivt fult att fuska. Fint/fult handlar alltså om alltför vardaglig stil, alltför privat stil och akademisk hederlighet. Här går jag bara in på de två förstnämnda aspekterna.

3.1 Alltför vardaglig stil

En del studenter tycks ha uppfattningen att en och samma stilnivå är godtagbar i alla sammanhang. Ett autentiskt exempel på alltför vardaglig stil ges nedan (min kursivering).

England och Sundin *tycker* att de *krånglar till det för mycket*. De menar att de *gör för stor grej utav* specialdesign för besökare med till exempel läshandikapp.

Visserligen är detta korta stycke korrekt och begripligt, men de kursiverade uttrycken passar inte riktigt in i den akademiska stilen – här väntar vi oss i stället kanske *anser*, *gör saken för komplicerad* och *lägger för stor vikt vid*. Om studenten känner till att det finns en viss akademisk stil så är det enligt min erfarenhet i sådana fall tillräckligt att ge kommentaren "Stil!" i marginalen för att han/hon själv ska kunna åtgärda problem av denna typ.

3.2 Alltför privat stil

Många studenter har den felaktiga uppfattningen att man inte får skriva *jag* (eller *vi*) i en uppsats; på förfrågan har jag ibland blivit informerad om att denna vilseledande uppgift härstammar från gymnasieskolans svenskundervisning. Hur som helst så är det naturligtvis fullt tillåtet att

använda ordet *jag* i akademisk prosa (se diskussionen i Rienecker & Jørgensen 2008:364f) – i själva verket kan de strategier som en del studenter använder sig av bara för att undvika detta lilla ord göra en text mer än lovligt dunkel och svårbegriplig, och för sådana skribenter kan tillståndet att skriva *jag* innebära en avsevärd lättnad.

Däremot bör man inte skriva alltför privat. Lagerholm (2008:377f) skiljer mellan personligt och privat skrivande, och menar att inom ramarna för den akademiska stilen finns det utrymme för vissa personliga stildrag, men däremot bör en akademisk text inte centrera kring författarens egna tankar, känslor och åsikter om det behandlade ämnet. Sådana inslag minskar tilltron till författaren, och är oftast helt irrelevanta. Lagerholm ger följande exempel (2008:377f):

En författare som i många år legat mig varmt om hjärtat är den svenska författaren Karin Almgren, både som författare och debattör. Hon har en enastående förmåga att beröra mig och väcka allehanda känslor hos mig [...]

Här ser vi att skribenten börjar diskutera en författare, Karin Almgren, ur sitt eget, privata perspektiv, vilket alltså är olämpligt (det är således inte användningen av *mig* som är problematisk i sig). När en student har producerat en text av detta slag krävs ofta en genomgående revision av hela texten, varvid privata åsikter och liknande inslag stryks för att ersättas med objektiva, neutrala påståenden. Lagerholm föreslår att denna inledande passus ersätts med följande:

Den svenska författaren och debattören Karin Almlund har sedan 1980-talet varit en flitig debattör i politiska och kulturella frågor. Hennes åsikter och debattstil får ofta stort genomslag i våra medier, och hon jämförs ibland med andra tongivande debattörer från både 1800-talet och det tidiga 1900-talet.

Detta är alltså en grundlig revidering, som resulterat i en ny disposition och i en mer objektiv stil – författarens privata upplevelser har helt strukits. I själva verket är just en sådan allomfattande revision nödvändig när en text blivit alldeles för privat. Någon detaljerad instruktion om hur detta ska göra kan man dock inte ge en student, utan studenten måste själv inse vad som brister och därefter ta itu med problemet på egen hand. Ju tidigare i skrivprocessen detta sker, desto enklare blir det att komma tillrätta med den alltför privata stilen.

4 Rätt/fel – en fråga om skrivregler

Begreppsparet rätt/fel handlar huvudsakligen om det som Josephson (2006) kallar språkriktighet, och det ansluter också till de kodifierade normer som Teleman (1979:kap 1) diskuterar; om det inte finns en tydlig (kodifierad) norm kan man ju inte entydigt klassificera en konstruktion som rätt eller fel. Vilken stilvalör ett visst ord har är därför möjligt att diskutera, men att till exempel ordet *acceptans* stavas just så och inte på något annat sätt är ett oomkullrunkeligt faktum. Den normen är kodifierad i SAOL, och inte förhandlingsbar. Att skriva *asseptans* är därför rätt och slätt fel.

Det är alltså språkliga brister som gäller stavning, böjning, interpunktion, styckeindelning, teckenval (tankstreck eller bindestreck?) och liknande som det är rimligt att kalla fel. De skrivregler på detaljnivå som normerar vårt skriftspråk i detta avseende kan man hitta i SAOL, i *Svenska skrivregler* och i *Skrivregler för svenska och engelska från TNC*, men också handböcker i skrivande brukar förmedla ett urval av dessa regler. I Strömquist (1989:71) möts man till exempel av rubriken *Följ skriftspråkets regler!* och Rienecker & Jørgensen (2008:kap. 15) behandlar en del skrivregler under rubriken *Korrekt språk i uppsatsen*. Vidare är det vanligt att institutioner och fakulteter på egen hand sammanställer kompendier med konkreta råd och regler för studenternas skrivande.

En del brister som rör rätt/fel är lämpliga mål för ordbehandlingsprogrammets automatiska rättstavningshjälpredor, och därför är exempelvis stavfel inte särskilt vanliga i nutida studenttexter. Däremot tycks många studenter vara osäkra när det gäller bruket av vissa interpunktionstecken, i synnerhet kolon, semikolon och citationstecken, och det är också vanligt att det finns olika meningar om kommatering. En del äldre studenter satskommaterar med säker hand, medan andra blandar olika principer för kommatering. Några tillämpar en enkel undvikandestrategi genom att inte kommatera alls. Också styckeindelningsteknikerna är många studenter osäkra på.

Tack vare skolans skrivundervisning brukar studenter vara tämligen väl medvetna om att det finns skrivregler på detaljnivå, och de anstränger sig också ofta för att följa dem. En del studenter bär dock med sig föråldrade uppfattningar om skriftspråkets små detaljer, och när man påpekar detta kan det hända att de försvarar sig genom att åberopa tidigare lärare. Då får man förklara att det är de regler som ges i till exempel *Svenska skrivregler* som faktiskt gäller, och att det ibland händer att lärare förmedlar förlegade skrivregler, tyvärr.

För att komma till rätta med brott mot skrivregler på detaljnivå måste man alltså få studenterna att använda regelsamlingarna i sitt skrivande

rutinmässigt, och de bör också få lära sig att ordbehandlingsprogrammets språkgranskningsfunktioner inte är helt tillförlitliga och ännu så länge inte kan ersätta en god korrekturläsare.

5 Bra/dåligt – en fråga om textfunktion

Akademiska texter är i regel informationsbärande, utredande och diskuterande, och som en följd av dessa funktioner bör språket vara entydigt, klart och koncist. Också textens uppbyggnad bör givetvis stå i samklang med funktionen och vara så tydlig som möjligt – det gäller både satser, meningar, stycken, avsnitt och kapitel. Det är på just denna punkt som många studenttexter kommer till korta. De är helt enkelt inte bra, trots att de i många fall varken bryter mot den akademiska stilen eller mot skrivreglerna. Den typen av texter kallar jag alltså felfria men dåliga. Josephson (2006) använder termen *textriktighet* i sin diskussion om hur dålig uppbyggnad av texter leder till textuella funktionsnedsättningar, medan Teleman (1979:kap. 8) använder termen *normkollaps* eller det målande uttrycket “maskineriet strejkar”. En av anledningarna till fel av denna typ är enligt Teleman (1979:136):

[...] att analyserande och generaliserande språkbruk ofta för till mer komplexa innehållsstrukturer, som det är svårt att få överblick över och som det är svårt att föra fram till ytspråkliga uttryck så att alla de syntaktiska reglerna griper in i varandra på rätt sätt och så att alla de språkliga bitarna passar in i varandra som de ska.

Det kan också vara så, menar Teleman, att skribenten “fallit offer för en perverterad stilsträvan” och därför i sitt skrivande försöker “ge sken av en komplexitet som inte har innehållslig täckning”. En student som har en stark drift att skriva överdrivet byråkratiskt, arkaiskt eller krångligt kan ha fått beröm för sin sofistikerade textproduktion i skolan, och han/hon kan därför invända mot det akademiska kravet på att skriva klart och tydligt.¹ En kollega fick till exempel en gång höra en student

¹ För akademiker som skriver i den kontinentala akademiska stilen, som ofta fungerar som norm för till exempel kulturvetenskaperna, kan det dock ligga ett egenvärde i att skriva komplext (se Rienecker & Jørgensen 2008:67ff).

harmset utropa: "Du vill att jag ska skriva simpelt!". Också denna student bättrade sig dock till slut.

Till skillnad från problem som rör fint/fult präglar i regel bra/dåligt-problem inte hela texter, utan de är mer lokala, och till skillnad från rätt/fel-problem kan de inte slås upp på ett enkelt sätt i någon regelsamling (se Josephson 2006:8f). För att optimera funktionen hos en text behöver man därför en i alla fall grundläggande förståelse för hur satser, meningar, stycken och så vidare bör struktureras för maximal tydlighet, och i sin tur kräver detta viss grammatisk medvetenhet.

En annan viktig skillnad är att bra/dåligt-problem inte har lika tydliga signalvärden som de andra två typerna av problem – en skolad läsare upptäcker och irriteras av stilbrott och stavfel, men bra/dåligt-problem innebär inte automatiskt att läsaren får en negativ uppfattning av texten (om man nu inte besitter den specialistkompetens som krävs för att känna igen dåliga texter). Många som läser dåliga texter och upptäcker att de har svårt att förstå dem lägger således skulden hos sig själva, när de i stället borde anklaga författaren.

En tredje skillnad är att läsaren har en central roll när det gäller bra/dåligt-problem. Han/hon är nämligen den som avgör om texten fungerar eller inte. Oavsett hur mycket möda en författare lägger ner på en akademisk uppsats så är den inte bra om den tänkte läsaren inte förstår den. Detta är en besk sanning för många skribenter. Studenter som har svårt att acceptera den övertygas ibland av en jämförelse med restaurangvärldens villkor: det är inte kocken som bestämmer om maten är god, utan gästen.

I de två följande avsnitten diskuterar jag först bra/dåligt på satsnivå, och sedan, i korthet, bra/dåligt på högre nivåer i texten. Många av de konstruktioner jag valt att ta upp behandlas också i *Språkriktighetsboken*; i inledningen till denna bok finns för övrigt en värdefull diskussion om språk- och textriktighet.

5.1 Bra/dåligt på satsnivå

Ett typiskt satsinternt fenomen är den så kallade subjeksregeln: ett underförstått subjekt bör vara identiskt med huvudsatsens subjekt. Ett klassiskt exempel på brott mot subjeksregeln är:

Nära nog vansinnig och omgiven av dåliga rådgivare kan jag icke annat än beklaga Erik XIV.

Predikativfrasernas underförstådda subjekt analyseras alltså här först som identiskt med satsens subjekt (*jag*), vilket ger en annan betydelse än

den avsedda. Underförstådda subjekt förekommer också i andra typer av satsförkortningar och i passiva satser, till exempel.

Men brott mot subjektsregeln innebär inte alltid att läsaren leds till feltolkningar. Jämför de två exemplen nedan:

Röd och daggfrisk såg hon rosen stå i vasen.

Röda och daggfriska såg hon rosorna stå i vasen.

I det första exemplet kan *röd och daggfrisk* tolkas som attribut till *hon*, men numeruskongruensen omöjliggör den analysen i det senare exemplet. Brott mot subjektsregeln innebär alltså inte med nödvändighet ett förståelseproblem, utan varje enskilt fall får bedömas för sig.

Också symmetriregeln, som innebär att samordnade led ska ha samma form, är vanligen satsintern. Ett autentiskt exempel från en studenttext är:

Resultatet från denna undersökning visade att skribentens revision av texten i huvudsak ledde fram till omotiverade preciseringar av beskrivningar, göra det implicit sagda explicit och att ersätta personliga, aktiva eller informella uttryckssätt med opersonliga, passiva eller formella.

De tre samordningsleden efter *till* har här olika form (en nominalfras och två infinitivfraser, varav den första saknar infinitivmärke), vilket gör meningen svårbegriplig. Led som inte är samordnade bör å andra sidan inte ges samma form, om det finns en risk för missförstånd – detta är den negerade versionen av symmetriregeln.

Det bör påpekas att medlemsstaterna har samtyckt till att medverka till att kommissionens rekommendation genomförs och att alla inblandade har visat intresse för att uppnå målen i rekommendationen är en förutsättning för att [...]

Eftersom *att* inleder såväl bisatser som infinitivfraser är det ofta olyckligt att i komplexa texter samordna alltför många led som börjar med *att*. I exemplet ovan leds läsaren att tro att ledet *att alla inblandade...* är ytterligare ett samordningsled efter *till*, när det faktiskt är en bisats som fungerar som subjekt i en huvudsats. I just detta exempel hade tydlighetskommatering varit till stor hjälp – ett kommatecken efter *genomförs* hade klargjort strukturen.

Vid samordningar kan konstituenten i det andra samordningsledet utelämnas, om de är identiska med konstituenten i det första samordnings-

ledet – detta kallas sammandragning. Ett lyckat exempel på sammandragning är:

Karlsson packade sina väskor och lådor.

Här har *sina* utelämnats framför *lådor*. Men vid sammandragning bör leden alltså vara helt identiska, och därför är sammandragningen i meningen *Vi har vårt barn och lilla hund att ta hand om* inte lyckad. *Barn* och *hund* har ju olika genus, och *vårt* och *vår* är alltså inte identiska led.

Också av sammandragningsregeln finns det en negerad version: undvik oavsiktliga sammandragningstolkningar.

Som exempel på den kommunistiska regimens känslighet för folkmeningen framhåller man avskaffandet av krigskommunismen och spritförbudet.

Här kan *avskaffandet av* ha utelämnats i det andra samordningsledet – det går alltså inte att avgöra om spritförbudet har införts eller om det har avskaffats, om man bara läser denna mening.

Subjektsregeln, samordningsregeln och sammandragningsregeln är tre exempel på hur satsens uppbyggnad kan förenkla eller fördröja informationsöverföring i en akademisk text. Det finns naturligtvis också andra satsinterna konstruktioner som är relevanta för bra/dåligt-aspekten: nominalisering, pseudonominalisering och passivisering, till exempel. Jag går emellertid inte närmare in på dessa och andra konstruktioner här.

Dåliga texter utmärks tyvärr av att olika typer av bra/dåligt-problem förekommer samtidigt, i samma satser, och då är det inte alltid lätt att lyfta fram varje problem för sig. Ett relativt enkelt autentiskt exempel på detta ges nedan.

Vid undersökningar som gjorts beträffande författande med ordbehandlare har man kunnat konstatera att av de ändringar som görs i en text är det få som är betydelseförändrande, medan de betydelsebevarande (enkla, lokala och stilistiska förändringar), såsom dels eliminering av upprepningar och talspråk, men även ändring av "redan acceptabla" uttryck genom precisering och omvandling av konstruktionen (från personlig till opersonlig, från aktiv till passiv och från informell till formell) svarar för den absoluta merparten av dem man utför.

För att bena ut dåliga texter av den här typen behöver man förmodligen först klargöra relationerna mellan de olika utsagorna och sedan formulera om hela textpartiet. För många lärare innebär sådana texter ett stort problem, eftersom studenter som skriver så här inte är mottagliga för

enkla råd som "skriv tydligare" – studenten märker ju inte själv att texten är svårbegriplig och otydlig. Inte heller kan läraren ge mer specifika instruktioner ("bryt inte mot subjeksregeln här"), i regel, eftersom detta kräver att både läraren och studenten faktiskt vet någonting om textriktighet. Slutsatsen blir med nödvändighet att såväl lärare som studenter måste få en grundläggande utbildning i språk- och textriktighet, om målet är bra studenttexter.

5.2 Bra/dåligt på högre nivåer

För att en akademisk text ska fungera bra måste de logiska relationerna mellan satserna framgå tydligt. Ett sätt att tydliggöra relationerna är att ordna textens stycken kronologiskt. Då kommer alltid orsak före verkan. Dessutom bör dispositionen understödjas av textbindningsmarkörer som inte bara uttrycker de logiska relationerna, utan också kan visa huruvida något är väntat (*eftersom...*) eller oväntat (*trots att...*). Ett autentiskt exempel på bland annat misslyckad disposition och oklara sammanhang ges nedan.

Elcertifikaten ger förutsättningar för att det ska bli mer lönsamt att producera el tillsammans med värme men stödjer endast biobränsleanläggningar. Eftersom priset på värme inte haft en lika markant ökning har elproduktion blivit mer lönsam vilket gör att kraftvärmeproducenterna strävar efter ett ökat elutbyte.

Här leder skribenten läsaren på villovägar, och texten är alltså inte bra. Även om det inte är alltför mödosamt att reda ut hur textens utsagor är relaterade till varandra innebär dock den bristande textkvaliteten en märkbar och onödig förståelsefördröjning.

Också felaktig eller missvisande syftning kan leda till att texter blir svåra. Ett enkelt exempel:

Förändringarna var ofta till det sämre, man hade gjort fula tillbyggnader och lagt tak av eternit. Nu var man tvungen att börja med att ta bort dem.

Här kan *dem* syfta antingen på tillbyggnaderna eller på taken, vilket alltså inte är optimalt i en text där klarhet och tydlighet eftersträvas. I en mer komplex text, som till exempel ett examensarbete, där det ofta förekommer ganska långa utredningar och analyser, kan ett sådant otydligt pronomen leda till graverande missuppfattningar.

Ytterligare ett bra/dåligt-problem på högre nivå är bristande metakommunikation (Rienecker & Jørgensen 2008:348ff); i en akademisk text är

det synnerligen viktigt att läsaren kontinuerligt underrättas om var i texten man befinner sig, vad som kommer härnäst och vad som hittills har avverkats. Skribenten ska alltså binda ihop sin text genom att hänvisa till andra textpartier, tydliggöra temabyten, klargöra utsagornas relevans och funktion för helheten och så vidare.

Det finns naturligtvis många fler aspekter att ta upp när det gäller bra/dåligt-problem på högre nivå, som till exempel hur man strukturerar stycken och hur man använder illustrerande figurer och tabeller, men dessa exempel får räcka; den idé om bra/dåligt-problem på olika nivåer som jag vill förmedla torde nu ha framgått klart.

6 Avslutning

Syftet med denna artikel är att introducera ett sätt att arbeta med studenttexter som kan ge lärare och studenter möjligheten att koncist diskutera och åtgärda språk- och textriktighetsproblem, med ett minimum av språkvetenskaplig teori. Den modell jag presenterar här kan förmedlas via två eller tre föreläsningar och några enkla övningar, och den har visat sig fungera tämligen väl. Till exempel fick jag nyligen, under en föreläsning om bra/dåligt, frågan om huruvida man bör skriva *ska* eller *skall* i uppsatser. Mycket snabbt svarade en annan student "Det är ju en fråga om fint/fult", varpå en kort diskussion bland studenterna själva avgjorde saken. Efter bara två och en halv föreläsning hade studenterna alltså ett ganska bra grepp om olika typer av språkriktighetsproblem. Min uppfattning är också att modellen hjälper studenterna att koncentrera sig mer på textens innehåll, eftersom de med denna bakgrund själva kan bedöma, hjälpligt, hur deras texter fungerar. Utan att kunna stöda mig på kvantitativa data vill jag också hävda att de texter som producerats på kurser där jag introducerat denna modell har blivit något bättre än jämförbara texter från andra kurser.

Josephson (2006:10) framhåller att "Textkompetens och kunskap om textnormer på ett allmänt plan är alltså förmågan att förstå och kunna tala om hur texter fungerar." Man kan alltså säga att studenternas allmänna textkompetens tycks ha höjts på de kurser där modellen använts. Förhoppningsvis kan den också bistå akademiska lärare som vill hjälpa sina studenter att skriva fint, rätt och framför allt bra.

Litteratur

- Andersson, L-G. 1979. *Fult språk*. Carlssons, Stockholm.
- Lagerholm, P. 2008. *Stilistik*. Studentlitteratur, Lund.
- Rienecker, L. & Jørgensen, P. 2008. *Att skriva en bra uppsats*. Liber, Malmö.
- Rosenkvist, H. 2008. Vem undervisar i akademiskt skrivande? Paper vid *Att utveckla och stärka generella kompetenser i högre utbildning*. Nationell workshop om generella kompetenser, Lund 20–21/8.
- Skrivregler för svenska och engelska från TNC*. 2004. TNC, Solna.
- Språkriktighetsboken*. 2005. Norstedts Akademiska Förlag.
- Strömquist, S. 1989. *Skrivboken*. Liber, Malmö.
- Svenska skrivregler*. 2000. Liber, Stockholm.
- Teleman, U. 1979. *Språkrätt*. LiberLäromedel, Lund.

En tabloids genrer

Per Rydén

Det behövs en fortsättning på kommunikationshistorien. Jag har också en idé om vem som ska svara för den. "Att säga något säkert ens om den allra närmsta framtiden är naturligtvis omöjligt", konstaterade Jan Svensson i avslutningen på sin *Kommunikationshistoria* 1988. Han menade också att vi som levde mitt i den stora omvälvningen inte uppfattade förändringarna som lika omvälvande .

Men nu är det 2009. Är framtiden här? Är perspektiven desamma eller "radikalt annorlunda"? Ska man göra sig till optimist med hänvisning till de fantastiska nya möjligheterna eller till pessimist på grund av att det gamla möjligheterna är på väg bort? Jag anställer några observationer och låter dem stanna vid tidningarna och låter dem representeras av en enda, *Sydsvenskan*.

Detta har hänt

Det händer så mycket att det är svårt att avgöra vad som egentligen hänt. För den som betraktar mediematerial är det ingen ny situation. Det har i det förflutna funnits övergångar som åtminstone i efterhand har visat sig innebära en genomgripande förändring. Det är en både mänsklig och medial rättighet att tänka sig att de ändringar vi själva genomlever ska uppfattas som en brytningstid. Men det är våra efterkommande som har domsrätten över oss också på den punkten.

Men visst frestas vi föra en talan med sådan inriktning. Den finanskris som vi så påtagligt genomlider får ett starkt genomslag i medierna. Den apparat av ekonomijournalistik som byggdes ut under högkonjunkturen kan nu befordra en ny typ av lika tvärsäkra kommentatorer. Det är tystare om de nedåttekande kurvor som gäller medierna själva. Annonseringen av lediga platser har nästan försvunnit och kanske kommer den inte tillbaka i tidigare former. Bortfallet av övriga annonser är också historiskt stort.

Upplagorna mår inte heller bra. I efterhand kan man konstatera att den svenska dagspressens totalupplaga aldrig mer kommer att nå den nivå på nästan fem miljoner exemplar som den hade under två decennier fram

till 1990. Och som så många gånger förr måste vi rädas för att föregångslandet USA ska ta ut kursen också vad gäller de tryckta tidningarnas framtid, även om skillnaderna vad gäller tidningsekonomier skiljer sig i på ett avgörande sätt.

Läsningen har inte minskat på något radikalt sätt. Däremot har villigheten att betala för sin läsning minskat. Gratis låsas både gratistidningar och mängder av nätmaterial att de är – även om konsumenterna naturligtvis måste betala dem på andra vägar.

Sedan *Aftonbladet* lade ut sig på nätet 1994, har nästan alla svenska tidningar känt kravet över sig att också finnas på nätet. Att Hiertas tidning 1996 kunde återta den ledning som den innehaft på 1830-talet och 1930-talet, togs som ett uttryck för välsignelsen med dubbla identiteter. Och tidningarna har som inkörda informationshanterare och -förmedlare haft ett försteg framför andra som trängt sig in på fältet. Det är bara en sak som tidningsföretagen varit eller tvingats vara dåliga på, nämligen att ta betalt för sina tjänster.

Och det är trångt om saligheten i denna nya sköna värld. Här finns en osalig blandning av gammalt och nytt, klokt och dumt, uppbyggligt och lurt.

Här finns avgörande utmaningar för det som produceras på papper.

Opinionsbildning och opinionsspridning har till en del tagits över av bloggarna.

Etiken i samband med rapportering om brott har delvis satts ur spel genom nätskvaler.

Upphovsrätten är allmänt i gungning. Många konsumenter menar sig ha den på sin sida.

Avståndet mellan olika generationer tenderar allmänt sett att bli större. Ungdomskulturens företrädare har blivit allt mer uttalat – eller åtminstone dess profitörer. Det händer så mycket på en gång. Ingen har kontroll.

Mindre tidning

I november 2000 gick *Svenska Dagbladet* i sin helhet över till tabloidformat. Det var inte alls det första formatskiftet. Man glömmer lätt att det i den svenska pressen fanns ett tidigare stort formatskifte i samband med den amerikanisering av den svenska pressen som inleddes på *Dagens Nyheter* 1909. Man kan också påminna om att *Stockholms-Tidningen* utkom som tabloid under ett par år på 1960-talet. Men då talades det om det som en nedläggning till hälften inför den hela nedläggning som skedde i februari 1966. Men även om *Svenska Dagbladet* inte kan framställas som

bokstavlig pionjär, fick tidningen ändå rollen som föregångare för mindre tidningar i det nya årtusendet.

Lagt kort ligger. Det är fåfängt att önska sig de stora tidningarna åter. Däremot kan man fortfarande känna sig lurad av det sätt på vilket formatskiftet genomfördes och presenterades.

Den viktiga drivkraften för att göra blad med hälften så stora sidor låg på annonssidan. För det 50 procent mindre utrymme som en tabloidhelsida rymmer kunde tidningarna få mer än 50 % betalt. Det var en svår frestelse. Läsarna kunde i motsvarande förhandlingssituation ha ställt ett analogt krav: för mig spelar det ingen roll om sidorna blir hälften så stora – bara de blir dubbelt så många. Men det blev de inte. Överraskande många läsare insåg inte att de därmed fick mindre för sina pengar. Och när man frågade dem om vad som var det bästa med de omgjorda tidningarna, sa överraskande många att det var – formatet. Inte ens tidningarnas skrivare borde varit särskilt glada över att få veta att läsarna ville ha mindre av det de skrev.

Det mesta av det här är numera historia – om än en lärorik sådan. Kartläggningen av den har hunnit ett stycke. Josefine Sternvik disputerade på krympningen den 1 februari 2008. Avhandlingen heter inte för inte *I krympt kostym* och hennes undertitel förklarar närmare: *Morgontidningarnas formatförändring och dess konsekvenser*. Här visas översiktligt att tidningarnas halvering medförde förändringar som inte bara hade med formatet att göra. Det redaktionella materialet minskade, låt vara olika mycket. Bildandelen ökade däremot. Läsarna har i anmärkningsvärt hög grad varit positiva till förändringen. Det gäller särskilt ungdomen.

Sydsvenskan som treenighet

Sydsvenska Dagbladet Snällposten har en historia som går tillbaka till 1848 och 1870; den sammanslagna tidningen daterar sig till 1872. 1998 firade man sitt jubileum med den ståtliga boken *De första 150 åren*. Det egna mu-seet är nedlagt. Men man vårdar till någon del ännu sin historia, ytterst i förhoppningen att man ska ha 150 år till framför sig. Man påminner fortfarande om sitt födelseår i varje tidnings huvud. Där finns också ytterligare den eldige postryttare som introducerades 1919. Till slut har man antagit namnet *Sydsvenskan*, även om det fullständiga namnet fortfarande lever.

I huvudet står det också "Sydsvenskan.se". Det är en ytterligare signal om att tidningen numera vill vara en treenighet. Man ska finnas på papper, på nätet och i mobilen. Vädret i form av vad som varit och framför allt om det som ska bli kan exemplifiera. Kartorna på sista sidan i C-delen har blivit färggrannare – och det har nog inte med klimatförändring-

en att göra. Men den som vill kan gå vidare till Sydsvenskan.se och får där i rörlig webbgrafik en bild av vädret i hela världen. Där kan man också komma med synpunkter, gissningsvis både på det tåliga vädret och på rapporteringen av det. Hela tiden är det SMHI:s vädertjänst som står för materialet. Och är man inte nöjd, kan man greppa det tredje instrumentet och medelst mobil ringa tidningens SMS-tjänst. Där kan man få detaljer om väntat regn till en taxa av 9:90 kr per minut.

Från början av mars 2009 har *Sydsvenskan* på detta och andra sätt förnyat sig. Det kan ses som en fullföljning av övergången till tabloidformat fem år tidigare. Redan i den första fas som täcktes in i den återopade avhandlingen stod det klart att *Sydsvenskan* utmärkte sig i ett par avseenden. Man gick längre i reduktionen av texten än andra undersökta tidningar. Man satsade mer på bilden.

Under sin nye chefredaktör Daniel Sandström, som 2002 disputerade i Lund på en avhandling om Kjell Espmarks lyrik och fram till sommaren 2008 tjänstgjorde som kulturchef, har man nu tagit ett ytterligare steg. Han uppträder själv flitigt i de egna spalterna för att föra ut budskapet.

Lanseringen basunerades ut i en stor reklamkampanj och presenterades i en särskild tidningsdel lördagen den 7 mars. Där får man klara besked, om än i väl insmickrande former. Man kan i varje fall inte få annat intryck än att det ligger tankar bakom förvandlingen.

Ändringarna är också många och grundliga. Tidningen bytte typografisk dräkt. Brödtexten heter numera Miller Daily, ett på en gång traditionsrikt och nydesignad typsnitt. För ökad läsbarhets skull har det dragits upp någon punkt och radavståndet har ökat. Det blir alltså lättare och lite mindre att läsa.

Rubrikstilarna är det större risk eller chans att också den vanlige läsaren blir varse. Det mest påträngande är att man tagit till Guardian, skapat för engelska Guardian för några år sedan. Man har till och med kostat på sig att låta stilkreatören Christian Schwartz rita ett par speciella varianter. Tidningens förtjusning kan jag ännu inte dela, så mycket mera som jag under inkörningstiden tycker mig ha sett hur den groteska stilen har fått ta överhand över antikvan i form av vackra Moderno.

Dessa uttrycksmedel spelar naturligtvis inte bara in för utseendet utan också för innehållet. Den markanta distansen mellan de två typfamiljerna blir exempelvis ett mått på hela presentationens tudelning. Man skriker om det som är viktigt i grotesk stil. Man viskar i antikva.

Stort och smått

Det ligger ett värde i att se över en tidnings former. Det förstärks rimligen av att det händer så mycket på så många fronter. I bästa fall har formatbytet inneburit en vitalisering i så måtto att tidningarna tvingats till att se över sin situation och sitt innehåll.

Men övergången till de mindre sidorna har inte över lag satt sig ännu. Individualiteten har kommit i kläm. Tidningarna har blivit varandra alltmånga lika. Det kan ha flera skäl. Man sneglar på varandra. Man använder samma konsulter. Man använder samma material. För oss som fortfarande läser flera tidningar blir det en klar besvikelse. Vid läsningen av den andra och tredje tidningen för dagen är det påfallande mycket man kan hoppa över därför att man redan mött det i identisk eller snarlik form.

Om det finns en överordnad ambition från Sandström & Co att tydliggöra *Sydsvenskans* särart, är det värt att välkomna. Men det är lätt att bedåras av själva den apparat som utvecklas. Det finns all anledning att kritiskt pröva. Man ska därvid upptäcka sånt som man inte längre får vid sidan av att man får det mesta i nya former.

Mindre läsning handlar det fortfarande om att erbjuda – och göra det under förebärande av att det egentligen är i läsarens intresse. Jag är rätt övertygad om att man jagar yngre läsare. Jag tror att det riskerar de gamla läsarnas intresse.

Tidningarnas genrer är många, och för en humanistisk medieforskning ligger det nära till hands att avläsa medieverkligheten på genrenivå. När man som nu får mindre tidning, blir det också ett mindre antal genrer företrädade. Andra blir illa tillgodosedda.

En förändring är ofrånkomlig – det inser till och med jag. Följetongen var vid sin plötsliga och breda introduktion på 1840-talet en markant förvandling av medievärlden som det historien igenom finns få motsvarigheter. Den är numera helt borta i tidningarna, så när som på några tappra försök att hålla sommarläsningen vid makt genom att stycka upp deckare i spalterna. Följetongen har på ett lärorikt sätt flyttat över till tvn. Ansatser till följetongsbeteende vill varje redaktion däremot uppmuntra genom att ta fasta på historier som lever mer än för dagen.

Lätta sidan, samlingsplatsen för kåserier, dagsvers, skämtteckningar, C-notiser och andra marginalier, har också sett sin bästa tid. I *Sydsvenskan* fick den redan på 1910-talet namnet "Oss emellan". Den har aldrig kunnat tävla med *Dagens Nyheters* "Namn och nytt" eller *Svenska Dagbladets* "Marginalen". Men den äger i varje fall bestånd och eftersom särskilt den sistnämnda rustats ner så radikalt står sig *Sydsvenskan* numera lite bättre i konkurrensen och har numera två sidor som mår väl av den överdrivna vinjetglädjen i tidningen. Men servicematerialet tränger sig på där som

på många andra håll. Serierna tar det mesta utrymmet. Och kåseri anses vi bara behöva en gång i veckan.

Det finns nästan bara en enda gren där *Sydsvenskan* varit bäst. Det gäller insändarna. Medan andra tidningar med Herbert Tingstens *Dagens Nyheter* som det mest kända exempel kunde se med nedlåtande förakt på läsarnas tyckande, utvecklades genom åren en helt annan linje i den numera likaså Bonnierägda tidningen i Malmö. Man kunde få sina insändare publicerade på flera olika avdelningar. Det vittnade inte bara om respekt för andras meningar utan var också ett uttryck för att man förstod vilken oöverträffad uppfinning som insändarna egentligen är.

Den allra bästa och i svensk press mest lyckade satsningen på ungdom är *Postis*, som på ett osannolikt sätt levt vidare för alla under 17 under flera generationer. Och *Postis* finns kvar. Anders lever kvar i sin anonymitet och manar sina läsare att berätta sina drömmar. Det innebär också att poesien har en sista reträttplats, "*Postispoesi*", nu när till och med dödsannonserna börjat få andra vanor. Låt det dock vara inflikat att *Oss* emellan också har en avdelning med veckans vers på fredagarna. Och om jag som långt över de 17 anmärker att avdelningen fått snålare med utrymme, så försvarar sig tidningen säkert med att hänvisa till att man kan läsa mer på destinationen "sydsvenskan.se/postis".

Det är vi som bestämmer i längden

Man kunde exemplifiera genre för genre, men det är viktigare att försöka urskilja de överordnade dragen i genrernas hantering. Det finns drag som går igen. Det är de som signaleras redan den typografiska dräkten. De finns också i synen på vem som har makten över läsningen.

Det ligger i hela tilltalet att vara inställsam: Käre läsare, det är du som bestämmer!

Här finns en grundläggande falskhet. Varför inte en gång för alla erkänna att så inte är fallet? Och på den nya *Sydsvenskan* är det tydligare än tidigare. Det tar sig uttryck både i den utförlighet som man ger åt olika artiklar och åt den utformning de får.

Här spelar återigen tabloidiseringen sin roll. I de mindre tidningarna blir artiklarna genomsnittligt kortare. Men allt ska inte vara kort. I själva verket blir det snarare en polarisering av artikellängden. Enstaka artiklar får vara mycket långa, de flesta mycket korta. Jag undrar om inte *Sydsvenskan* har gått allra längst i denna uppdelning.

Dagens Nyheter och *Svenska Dagbladet* har lyckats rädda över åtminstone var sin genre i den nya världen. Vi som ängslades över hur det skulle gå med den understreckare som hängt med sedan 1919, tystades effektivt

och med ett leende kunde vi notera att man genom att sätta strecket i sidans överkant fick en bättre utformning än tidigare. Och i DN har DN-debatt fått en slagkraftigare utformning genom att bli en helsida – att den sedan utklassar den egna ledaren i genomslag måste väl harma dem som står för tidningens anda. Det enda som kan mäta sig med detta i *Sydsvenskan* är den f. d. chefredaktören Per T. Ohlssons söndagsbetraktelser.

Andra får nöja sig med mindre. Det blir särskilt märkbart på kultursidan där layouten utformas för att locka engångsläsare med stort uppslagna illustrationer snarare än ingående utläggningar. Även de tunga medarbetare hänvisas till att bli småtyckare. Per Svensson, den tyngst vägande av tidningens värvningar, får nöja sig med 27 rader när han ska försvara kultursidornas utrymme inför det hot som uppträder på *Uppsala Nya Tidning* (8 maj 2009).

Notiser är en konstform som vi gärna kan ha mera av. Men notiser kan inte vara hur korta som helst. Notiser missbrukas i andra medier. Text-tvns pålysningar fungerar ofta bara som ett rop på mer information. Åtskilligt av det som återfinns på nätet får en också att längta efter fortsättning, bakgrund och fördjupning.

Att blåsa upp

Jag hör på långt håll hur man försvarar sig på tidningen. De menar sig självfallet också ha utförliga artiklar. Och så är det förvisso. Men också här är det mycket tydligt att det sker på deras egna villkor. I bästa fall kan det också vara bra. Tidningen har under senare år gjort några viktiga och uppmärksammade grävarprestationer. Man har avslöjat otillbörliga ting hos HSB.

Grävaruppdrag har allt för sig – fränsett att de är så kostsamma att genomföra att de inte kan bli vardagsmat. Till fördelarna hör att tidningen själv kan välja när nyheten ska brisera. Den enda nackdelen uppstår om tidningen i anologi med detta vill styra materialhanteringen också i övrigt. Så har skett under den första tiden i den nya ordningen. Samtidigt som man har en allmän snuttifiering av en stor del av sitt material, har man satsat på en featureisering av enstaka händelser. Den tendensen är man sedan tidigare van att möta i söndagens tidningar. Då kan man skriva långt om avlägsna länder, om nygamla maträtter och om nybyggda hus.

Detta har man sedan flyttat över till den vanliga hanteringen av material. Det har inte minst avslöjat sig i sportens värld. Där kan man hissna över att plötsligt få tre sidor om kapprodden mellan Oxford och Cambridge och lika många om hinderritten Grand National. Man tar sig för

pannan när man samtidigt vill att den regionala tidningen ska kunna ge de lite senare nyheterna i sportens värld än vad rikstidningarna förmår. Och samtidigt ville man hoppas på lite jämvikt till Malmö Redhawks och Malmö FF.

Samma tendens slår igenom också i hanteringen av bilder. Som längst går man genom att då och då publicera bilder som tar för sig ett helt uppslag. Över huvud taget är bildandelen stor, alltifrån de näst intill frimärksstora bilderna på hänvisningssidan i början av tidningen. Ibland kan man känna sig förflyttad till en liten landsortstidning i semestertider.

Man kan i dessa sammanhang se hur den överdrivna koncentrationen till enstaka begivenheter går samman med den överdrivna fallenheten för vinjetter.

Sydsvenskan är i sina tre former ett intressant försök att sjösätta den nya tidens tidning. Här finns en dubbel professionalitet som hotar att bli till manipulation. Förhoppningen är att fånga in ny generation. Man borde önska lycka till. Kanske är det bara barnsjukdomarna som jag har diagnoserat. Jag har gjort det därför att jag fruktar att man öppnar för tid e. T., efter tidningarna. Jag hoppas förstås på en lyckosam fortsättning på kommunikationshistorien.

Litteratur

Lundström, Gunilla, *De första 150 åren*, Malmö 1998.

Sternvik, Josefine, *I krympt kostym. Morgontidningarnas formatförändring och dess konsekvenser*, Gbg 2008.

Svensson, Jan, *Kommunikationshistoria. Om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler*, Lund, 1988.

Förpackningar som kommunikationsmedel

Irma Sorvali

Inledning

I vårt moderna samhälle spelar livsmedel en självklar roll för oss, och hur de är förpackade är inte heller av mindre betydelse. Dagligen hanterar vi en hel mängd olika typer av förpackningar, och det är förmodligen därför vi upplever dem som självklarheter som vi inte offrar så mycket uppmärksamhet åt. I min artikel ämnar jag redogöra för vad dessa förpackningar innebär i synnerhet från verbala och visuella synpunkter och vad de har för en betydelse med tanke på kommunikation. Förpackningen fungerar som förmedlare mellan producent och konsument i denna kommunikation, och även förpackningen och konsumenten kommunicerar med varandra. Dessutom finns det en typ av kommunikation mellan text och bild på förpackningen. De förpackade varorna är däremot inte med i denna analys, som av förståeliga skäl inte har några som helst näringsvetenskapliga ändamål.

Mitt syfte är således att redogöra för livsmedelsförpackningar som kommunikationsmedel. Den information som överhuvud står på livsmedelsförpackningar är den konkreta utgångspunkten för utredning av denna problematik. Temat utgör en underavdelning inom projektet *Vardagsspråk* (Nordisk filologi, Uleåborgs universitet), som syftar till att studera olika typer av vardagligt material från Finland, Sverige, Belgien och Estland. I detta sammanhang tar jag upp tre konkreta exempel på finska förpackningar. Varje förpackning innebär en autentisk helhet som till det yttre är tredimensionell. Även ställen utan någon som helst text eller bild är intressanta i detta sammanhang. Jag studerar mitt material som utomstående granskare. Att det subjektiva på ett eller annat sätt kommer med är dock oundvikligt, eftersom analysen och tolkningen av resultat förutsätter både kunskaper om det vardagliga och erfarenhet som konsument.

Kommunikation på skilda plan

I samhället genomgår förpackningar en lång process som börjar från producent, går via affär till konsument, vidare till stället för konsumtion och slutligen till sopnedkast. Även om det är möjligt att studera förpackningens vandring från tillverkning till konsumtion ända tills den blir avfall, väljer jag att här koncentrera mig på kommunikation mellan producent och konsument, mellan förpackning och konsument samt mellan text och bild på förpackning. I analysen använder jag semiotik som metodisk hjälp. Det är också intressant att konstatera att Sonesson kallar semiotik för kommunikationsvetenskap (Sonesson 1995:39–41).

Det material som jag valt att analysera är vardagligt och har antagligen därför ofta nedvärderats som undersökningsmaterial. Att man börjat intressera sig för vardagliga företeelser kan hänga ihop med det som sker i samhället för övrigt. Om samhällsutvecklingen under 1900-talets sista tredjedel konstaterar Svensson att förändringarna gått i riktning mot ökad vardaglighet (Svensson 2007:23). Förpackningarna utgör en form av social interaktion (se Englund & Ledin 2003:105–107). Nuförtiden talas det också om samhällelig livsmedelsforskning (se Mononen och Silvasti 2006), och förpackningarna ger möjlighet till nya och socialt relevanta forskningsproblem.

Med kommunikation kan man som bekant mena ett antal olika saker (se Svensson 1988:19–35). Jag utgår från den klassiska kommunikationsmodell som Jakobson utvecklat (Jakobson 1964:353–358). Kortfattat innebär hans modell att en sändare sänder ett meddelande till en mottagare. Meddelandet, dvs. förpackningen, står i sin verkliga miljö på hyllan i en mataffär och senare på konsumentens bord.

Reklam för livsmedel

Svensson påpekar hur reklamakarna förser oss med nya texter om olika varors och tjänsters förträfflighet (Svensson 1995:163). Även livsmedel görs reklam för i olika sammanhang, speciellt i tidningar. Både tidningsreklam och texter på förpackningar räknar jag till sådana offentliga texter som är tillgängliga för alla människor (se Svensson 1993:13–21).

I min undersökning av Svenska Dagbladets annonser av mat, alkohol, bilar, kläder, smycken, möbler, elektronik, resor och övriga annonser kom det fram att ätbara varor inte görs reklam för lika ofta som andra varor. Antalet annonser varierar mellan ca 2600 och 3700 per månad, vilket vittnar om stor aktivitet hos reklamakarna. Den procentuella andelen för matannonserna var 1,5 (nov. 2005), 2,8 (dec. 2005), 1,4 (febr. 2006) och 1,8 (mars 2006). För jämförelsens skull ger jag motsvarande andelar

för alkoholannonser: 1,4 (nov. 2005), 1,9 (dec. 2005), 2,3 (febr. 2006) och 1,1, (mars 2006). Det är också intressant att notera att man hittar flest annonser för mat före jul, medan alkohol görs reklam för flitigast efter jul. (Vid insamlingen av data har jag har fått hjälp av Niina Niskala, praktikanter i nordisk filologi våren 2006.)

Förpackning

De förpackningar som studeras utgör en del av färdigförpackningar som definieras på följande sätt: "En färdigförpackning är kombinationen av en vara och den individuella förpackning som den är färdigförpackad i" (*Färdigförpackade varor* 2009). Som ovan konstaterats, är de förpackade varorna inte med i min analys.

Det är lagstiftningen inom EU som gör att samma information måste ges på livsmedelsförpackningar i samtliga EU-länder. Då blir de egentliga informativa texterna tämligen lika, men när det gäller förpackningarnas yttre utseende, förefaller det att finnas större friheter. För konsumenten har förpackningens form och storlek en viss betydelse. På senare år har det också blivit allt vanligare med små förpackningar, vilket är en social konsekvens av att många hushåll är singelhushåll.

Det är själva förpackningarna som står i fokus i denna undersökning. Vid av analys av dessa vill jag kombinera olika aspekter (jfr Holbrook & Hirschman 1993:235). Språket på förpackningar innehåller ofta mycket korta informativa bitar. Den information som ges bör vara så entydig som möjligt, och en del av uppgifterna är dessutom obligatoriska. Det som är viktigt att beakta är förpackningens tredimensionella karaktär, vilket gör att texten normalt inte löper på samma sätt som texten i en bok. Allt detta förutsätter att det som skrivs på förpackningar skall vara läsbart och förståeligt. Det är också allmänt känt att konsumenten inte alltid bryr sig om att läsa den text som finns på förpackningen.

Förutom texter innehåller förpackningar också bilder, som är mer eller mindre färgrika, och på en del ställen kan förpackningarna vara helt genomskinliga. Bokstäverna och det övriga visuella på förpackningarna är av relevans för konsumenten vid val av förpackat livsmedel i en affär. Hela den yttre formen av förpackningarna upplevs visuellt, men det är också andra sinnen än synsinnet som är aktuella med tanke på den informativa hos en förpackning. Ibland luktar vi på produkten, och i fråga om bröd kan vi i en del butiker få känna doften av nybakat bröd. Smaksinnet är ett centralt sinne med tanke på livsmedel. Hörseln utnyttjar vi däremot inte så ofta i denna process, men ibland hör vi dock hur en förpackning prasslar eller åstadkommer något annat hörbart ljud. Själva produkten kan också låta något när man äter upp den. När vi gör vårt val, kan vi ta

en eller flera produkter i handen, och då är det känslan som kan hjälpa oss. En brödlimpa kan dessutom kännas mjuk och varm.

De tredimensionella förpackningarna har olika former från mjuka plastpåsar och runda burkar till fyrkantiga boxar. Dessa presenteras i avsnittet Förpackningar i bruk (nedan).

Kommunikation mellan producent och konsument

Producenten planerar, skriver och designar förpackningar för varor. Konsumenten är inte nödvändigtvis bekant med de underliggande principerna som här utnyttjas, men målet är att varan skall sälja så bra som möjligt. Konsumenten bombarderas med olika typer av reklam, och han är (illa) tvungen att välja mellan mängder av förpackningar så gott som varje dag. Att det är kunden som är en aktiv part, betonas speciellt av Finne (2004) som beskriver kundens uppfattning med hjälp av begreppen tydlig, otydlig och tyst kommunikation.

Med hjälp av språkliga uttryck får konsumenten information om olika saker som gäller den förpackade produkten. Det är genom lagstiftning och olika slags bestämmelser som denna information regleras. (Se Sorvali 2006:315–316.)

Förpackningar distribueras av producenter till konsumenter i hela samhället. Livsmedlen är förpackade i material som innehåller verbal och visuell information och är dessutom ofta producerade i stora serier. Själva förpackningarna består av olika förpackningsmaterial som plast, papp, papper, plåt och glas. Med hjälp av dessa material fungerar förpackningen också som ett slags redskap med förvarande funktion. Förpackningen som sådan är också en kommunikativ kanal mellan producenten och konsumenten, och den har en speciell funktion i denna process och även i hela samhället. (Om förpackningens funktioner i samhället, se Pongrác 1998: 8–10.)

Konsumenten, producentens mottagare, skall välja den förpackade produkten. Det enda syftet med denna process från producentens sida är egentligen att förpackningen blir vald och den förpackade varan till slut uppäten. I jämförelse med andra varor går sådana livsviktiga varor åt utan större reklam (jfr experimentet ovan).

Kommunikation mellan förpackning och konsument

Förpackning och konsument står i närkontakt med varandra. Förpackningarna brukar finnas placerade på hyllor i affärer och varuhus, och konsumenten vandrar mellan hyllorna och gör sitt val. I och med denna valsituation står konsumenten i ett kommunikativt förhållande med för-

packningarna. Dessa tilltalar konsumenten på olika sätt. De kan vädja till honom, de kan kännas lockande respektive motbjudande, och kunden kan också känna sig helt likgiltig för förpackningen och varan. Då väljer han inte den varan. Men varan och i synnerhet förpackningen kan vara välkänd för kunden, t.o.m. hans favoritprodukt som han varje gång vill ha. Denna kommunikation blir aktuell på nytt varje gång när konsumenten skall handla (förpackad) mat.

Som ovan framgått, är det genom synsinnet som valet av förpackning mycket ofta sker, och då gäller det både text och bild. Färgen kan lika väl ha en avgörande betydelse, om man inte annars hinner bekanta sig med den text som finns på förpackningen. "Att betrakta ett bilduttryck innebär att du går in i en dialog med en bild som riktar sig till dina känslor och ditt intellekt", hävdar Borgesen & Ellingsen (1994: 182). Om man har bråttom när man köper mat gör man förstås sitt val i all hast. Då tar man ofta den produkt som man använt tidigare eller annars känner till mycket väl.

Förpackningarna blir således valda enligt vissa kriterier, inte minst utgående från förpackningens utseende. Detta visar ett otal variationer inom ett enda land och mellan olika länder. Variationerna beror till stor del på skillnader i mat- och brödkulturer mellan länderna. Som exempel kan nämnas att förpackningarna i Finland och Sverige innehåller kulturella, psykologiska, estetiska, ekologiska och sociala synpunkter, och i detta hänseende är skillnaderna inte särskilt stora mellan länderna (Sorvali 2006:318–320).

Kommunikation mellan text och bild

Språket i skriften form är som bekant en visuell företeelse. Den språkliga informationen på förpackning utgör endast en del av den information som förpackningen innehåller. Normalt finns det också en eller flera bilder på förpackningen.

Med bilder menar jag här semiotiska tecken som står för något annat. En bild av en brödlimpa står för den riktiga limpan och är också ett ikoniskt tecken i och med att den är lik sitt original. Enligt Peirces terminologi kan de semiotiska tecknen delas in i ikoner, index och symboler. När en bild av en åker finns på en brödförpackning leder den tankarna till brödbak och är då ett semiotiskt index. Solen på en förpackning symboliserar däremot natur och hälsosam kost. (Se Peirce 2009:passim.)

Bilder på förpackningar är av varierande typer och har följaktligen olika funktioner. "Om vi skall kunna undersöka inte bara hur bilden bryter mot våra förväntningar, utan också vad detta säger oss om den socio-kulturella livsvärld den trots allt hänvisar till, så måste vi förutsätta att

bilden i någon mening gör påståenden om världen”, konstaterar Soneson (2004:58).

Text och bild samt produkt står i ett translatoriskt förhållande till varandra. Bilden kan anses vara en typ av översättning av texten på förpackningen. I sin diskussion av översättningar skiljer Jakobson mellan tre typer, och en av dessa är intersemiotisk (*intersemiotic translation or transmutation*) som innebär att översätta från verbala tecken till icke-verbala teckensystem (Jakobson 1966:233). Denna typ har utvidgats av Kukkonen till att omfatta även översättning från icke-verbalt till verbalt (Kukkonen 2008:47–78), vilket kan utnyttjas i analys av förpackningar. Texten på förpackningen är en översättning, dvs. en verbaliserad form av det icke-verbala innehållet i en förpackning, t.ex. en brödlimpa. Då har ett annat teckensystem som representeras av det konkreta föremålet, brödförpackningen, blivit verbalt. Det verbala systemet kan i sin tur ha blivit översatt till något visuellt, t.ex. en bild. En konkret brödlimpa har således blivit utbytt mot ett grafiskt ord ('limpa') som i sin tur blivit ett visuellt tecken (bild av en limpa). De genomskinliga ställena bidrar till att konsumenten kan se själva produkten som sådan.

Förpackningar i bruk

Hur förpackningar fungerar i praktiken belyser jag med hjälp av tre förpackningar, en plastpåse med bröd, en glasburk med sill och en box av papp med havregryn. Alla dessa har funnits på hyllan i en affär i Finland och med sin verbala och visuella information lockat konsumenten.

Fazer Ruisihme fullkornsbröd är en brödförpackning i plast (ca 34 cm x ca 17 cm). Det finns utrymme för information om ingredienser, näringsinnehåll och tillverkare parallellt på finska och svenska. Valet av färger, dvs. blått, grönt och gult, är något nytt och avvikande, då förpackningarna i min tidigare analys var röda, bruna eller gulaktiga (Sorvali 2004:235–236). Att det är fråga om en nyhet informeras ytterligare med hjälp av en röd oval med text *Uutuus* ('nyhet') på. Även den röda färgen vill väcka uppmärksamhet. Även följande information ges: "Världens första bröd, som sänker kolesterolvärden och hjälper med att hålla blodtrycket under kontroll." Konsumenten, som får läsa exakt samma information på finska, får något att fundera på. En del av själva produkten kan också ses genom den genomskinliga förpackningen.

En cylinderformad glasburk innehåller sill med produktnamnet *Silliä Tomaattikastikkeessa – Sill i tomatsås*. Burken, vars diameter är ca 7 cm, är 8,2 cm hög. Den tätt skrivna informationen finns placerad på den runda ytan, vilket ytterligare försvårar läsningen. Texten med information om

ingredienserna och näringsvärdet på båda språken är placerad på en vit pappersremsa kring burken. Den del som remsan lämnar kvar av det genomskinliga glaset ger konsumenten möjlighet att se sillen inne i burken. En bild på pappersremsan och samma bild i mindre format på locket föreställer en större och en mindre fiskebåt på havet. Bilden är ett ikoniskt tecken, och även de använda färgerna, blått och vitt, är ikoniska som hänvisar till något marint. Information om att sillen kommer från Island ges förutom verbalt också visuellt.

Elovena är en fyrkantig, rätt stor förpackning (22 cm x 14,5 cm x 7,5 cm) som blivit känd för sin bild av en ljushårig flicka på en åker (12 cm x 7 cm). Flickans kläder går huvudsakligen i vitt och blått, finska flaggans färger. Det är hon som är makrotemat, medan den gula havreåkern är mikrotemat (se Hellspong & Ledin 1997:118–120). Flickan på åkern fungerar också som ett symboliskt tecken för Finland. Åkern är ett index som betyder att den föda som konsumenten skall förtära kommer från denna åker. Bilden av den ljushåriga flickan *Elovena* är inte den enda som förekommer på livsmedelsförpackningar i Finland. Huvudet av en ljushårig flicka har avbildats på en rund förpackning med ost med produktnamnet *Viola*. Även på en sardinburk, som har ett symboliskt produktnamn *Suomi-sardiini* ('Sardin Finland'), finns en bild av en flicka av samma typ. En motsvarande sardinburk i Sverige är förresten försedd med en bild av kung Gustaf V. Ytterligare exempel på finska produktnamn som fungerar som semiotiska symboler för något nationellt är chokladkonfekt som heter *Suomi* och marmelad som heter *Finlandia*. Den senare förpackningen är dock prydd med brittiska imperiets välkända krona.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att de tre förpackningarna har trots olikheterna haft någon, åtminstone praktisk betydelse för konsumenten. Det har i samtliga fall varit fråga om ett samspel mellan producent och konsument samt mellan förpackning och konsument. Dessa förpackningar med sina texter och bilder har också fungerat som hjälpmedel i den vardagliga kommunikativa processen på skilda plan.

Diskussion

I min artikel har jag velat belysa livsmedelsförpackningar ur ett holistiskt perspektiv som beaktat deras texter, bilder och tomma ställen. Med hjälp av förpackningar försöker producenten som bekant påverka konsumenten på olika sätt. Det är därför av relevans att studera vad för slags verbala och visuella egenskaper dessa förpackningar har. Efter analysen av vissa kommunikativa aspekter har jag nu anledning till ytterligare frågor: Är texten på en livsmedelsförpackning så klar och entydig som

möjligt för att konsumenten skall förstå den redan i affären och inte först när han handlat färdigt? Kan de grafiska och de övriga visuella tecknen vara så tydliga att alla konsumenter verkligen kan reda ut det som står på förpackningen?

Det är också alltmer vanligt att ställa etiska krav på livsmedel och deras förpackningar. "Etiska drycker säljer" rubricerades nyligen en presentation av en ny fräsch och välsmakande produkt i Hufvudstadsbladet (Koivisto 2009). I och med att vi handlar mat och köper förpackningar tar vi ställning till många samhällseliga frågor. Att välja förpackade livsmedel innebär val för framtiden.

Litteratur

- Borgersen, Terje & Ellingsen, Hein 1994. *Bildanalys. Didaktik och metod*. Översättning: Annika Gegenheimer. Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Boel & Ledin, Per (red.) 2003. *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund: Studentlitteratur.
- Finne, Åke 2004. *Hur den aktiva kunden konstruerar budskap. Ett synsätt inom relationskommunikation*. Ekonomi och samhälle. Skrifter utgivna vid Svenska handelshögskolan. Nr 137. Helsingfors: Svenska handelshögskolan.
- Färdigförpackade varor 2009. <<http://europa.eu/scadplus/leg/sv/lvb/132029.htm>> [Tillgänglig 20 mars 2009.]
- Hellspång, Lennart & Ledin, Per 1997. *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Holbrook, Morris B. & Hirschman, Elisabeth C. 1993. *The Semiotics of Consumption. Interpreting Symbolic Consumer Behaviour in Popular Culture and Works of Art*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Jakobson, Roman 1964. Closing Statement: Linguistics and Poetics. I: Thomas A. Sebeok (ed.), *Style in Language*. The M.I.T. Press. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology. S. 350–377.
- Jakobson, Roman 1966. On Linguistic Aspects on Translation. I: Reuben A. Brower (ed.), *On Translation*. New York: Oxford University Press. S. 232–239.
- Koivisto, Katarina 2009. Etiska drycker säljer. I: *Hufvudstadsbladet* 31.3.2009.
- Kukkonen, Pirjo 2008. Semiotiska textningsstrategier i multimodala samspel – TV-programmet *Strömsö* som semiotiskt rum. I: Irma Sorvali (red.), XVI *Kääntämisen tutkimuksen päivä Oulussa 14.12.2007*. Studia humaniora Ouluensia 6. Oulu: Oulu University Press.
- Mononen, Tuija & Silvasti, Tiina (toim.), 2006. *Ruokakysymys. Näkökulmia yhteiskuntatieteelliseen elintarviketutkimukseen*. Helsinki: Gaudeamus.
- Peirce, Charles Sanders 2009. The Commens Dictionary of Peirce's Terms. I: Mats Bergman & Sami Paavola (ed.). *Peirce's Terminology in His Own Words*. <<http://www.helsinki.fi/science/commens/dictionaryterms.html>> [Tillgänglig 31 mars 2009.]

- Pongrácz, Eva 1998. *The Environmental Effects of Packaging*. Tampere University of Technology, Department of Environmental Technology, Institute of Water and Environmental Engineering. Licentiate Thesis. Tampere: Tampere University of Technology.
- Sonesson, Göran 1995. Livsvärldens mediering. Kommunikation i en kultursemiotisk ram. I: Claes-Göran Holmberg & Jan Svensson (red.), *Medietexter och medietolkningar. Läsningar av massmediala texter*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa. S. 33–78.
- Sonesson, Göran 2004. Bildflödet i den levda världen. Aspekter på samhällslig bildretorik. I: Kristina Nikula & Kaisa Alanen & Harry Lönnroth (red.), *Text, bild, samhälle*. Nordistica Tamperensia A 4. Tammerfors: Tammerfors universitet. S. 39–70.
- Sorvali, Irma 2004. Livsmedelsförpackningar i ord och bild. I: Kristina Nikula & Kaisa Alanen & Harry Lönnroth (red.), *Text, bild, samhälle*. Nordistica Tamperensia A 4. Tammerfors: Tammerfors universitet. S. 227–242.
- Sorvali, Irma 2006. Förpackningar talar svenska. I: Per Ledin & Lena Lind Palicki & Christina Melin & Gunvor Nilsson & Karolina Wirdenäs & Håkan Åbrink (red.), *Svenskans beskrivning 28. Förhandlingar vid Tjugoåttonde sammankomsten för svenskans beskrivning*. Örebro den 14–15 oktober 2005. Örebro: Örebro universitet, Humanistiska institutionen. S. 313–321.
- Svensson, Jan 1988. *Kommunikationshistoria. Om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Jan 1993. *Språk och offentlighet. Om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 47. Lund: Lund University Press.
- Svensson, Jan 1995. Den diskursiva texten. I: Claes-Göran Holmberg & Jan Svensson (red.), *Medietexter och medietolkningar. Läsningar av massmediala texter*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa. S. 163–188.
- Svensson, Jan 2007. Språk och språkvård i offentlighetens Big Bang. I: *Språk i Norden 2007. Mediespråk*. S. 19–27.

Den akademiska text- och skrivforskningens kunskapsintressen

Hans Strand

Inledning

Intresset för vetenskapliga texter och vetenskapligt skrivande är för närvarande mycket livaktigt, vilket märks inte minst i bokutgivningen (i synnerhet om man inkluderar den pedagogiska litteraturen) och i tidsskrifter av olika slag. Men vad är det som driver och motiverar forskningen på detta område, dvs. vilka kunskapsintressen är det som ligger bakom? Denna fråga ska jag ta mig an i denna artikel.¹

Som framgår av titeln ovan skiljer jag inte så noga mellan text- och skrivforskning; det centrala i det här sammanhanget är att det handlar om professionella forskares produkter. Vidare bör påpekas att det inte går några vattentäta skott mellan de olika kunskapsintressen som pekas ut nedan. Vad man fokuserar på och hur man angriper sina problem bör visserligen skifta beroende på det aktuella kunskapsintresset, men det utesluter naturligtvis inte att en och samma undersökning eller ett och samma resultat (t.ex. användningen av garderingar inom en viss vetenskaplig disciplin) kan vara relevant på mer än ett sätt och i mer än ett (övergripande) sammanhang. Dessutom är det så – det är i alla fall min erfarenhet – att det kunskapsintresse som är för handen eller som ligger bakom en viss studie i regel är implicit, dvs. det framgår sällan vad det är som motiverar att en viss typ av resultat har tagits fram. Kort sagt är det alltså så att en viss studie eller ett visst fält inom den akademiska

¹ Ett stort tack till Mona Bläsjo, Anna-Malin Karlsson, Maria Lim Falk och Åsa Mäkitalo för synpunkter på tidigare versioner av denna artikel!

text- och skrivforskningen inte alltid entydigt kan placeras in under ett enda kunskapsintresse, men jag vill ändå hävda att det är en styrka och en fördel om kunskapsintresset görs explicit eftersom det ökar möjligheterna att rama in forskningen och dess resultat på ett intressant och meningsfullt sätt. Därmed har jag förhoppningsvis också motiverat den genomgång som nu följer.

Det finns åtminstone fem svar på frågan varför vi ska studera vetenskapliga texter och vetenskapligt skrivande:

1. vi vill förstå den mänskliga kommunikationsförmågan och belysa dess olika yttringar
2. vi vill kartlägga och granska textgenrer som fyller (eller har fyllt) en viktig funktion i samhället
3. vi vill förstå och beskriva hur vetenskaplig kunskap byggs
4. vi vill kunna ge våra studenter en bättre underbyggd och mer adekvat undervisning i akademiskt skrivande
5. vi vill förstå, kritiskt granska och utveckla vår egen vetenskapliga praktik (inomvetenskaplig självreflektion).

I det följande ska jag utveckla vad jag menar att dessa olika intressen och behov står för och i någon mån också kommentera forskningen på området. Vissa av punkterna nedan kommer därvid att kommenteras mer utförligt än andra.

1. Den mänskliga kommunikationsförmågans olika uttrycksformer

Texter och skrivande är ju mänskliga uttrycks- och kommunikationsformer, och genom att studera utbudet av texter och genrer respektive diskurser och verksamheter osv., där skrivande ingår eller förekommer, så kan vi lära oss något om hur dessa olika uttrycksformer är uppbyggda och fungerar och därmed också ytterst något om människan som social och kommunicerande varelse. Detta kunskapsintresse gäller med andra ord inte bara vetenskapliga texter utan är av mer allmänt slag, dvs. det är snarast fråga om ett slags humanistisk grundforskning.

I princip kan alltså all text- och skrivforskning användas för att belysa den mänskliga uttrycks- och kommunikationsförmågan, men mig veterligt är det sällsynt att detta intresse har lyfts fram på ett explicit sätt av de forskare som ägnat sig åt att studera vetenskapliga texter och akademiskt skrivande. Därför är det svårt att veta om detta kunskapsintresse på något påtagligt sätt har bidragit till utformningen av de studier som finns

på området. Ett undantag utgörs dock av sociosemiotiken, framför allt i Hallidays tappning. Som exempel kan nämnas samlingsvolymen *The Language of Science* (Halliday 2004). Studierna i denna volym representerar nämligen just det som jag efterlyser, dvs. ett försök att beskriva vad som utmärker människan som meningsskapande språkavarelse på ett visst område, i det här fallet alltså vetenskapens.

Den som på ett medvetet och systematiskt sätt vill bidra till kunskapsutvecklingen på området skulle emellertid också kunna ta ett samlat grepp om den befintliga forskningen kring akademiskt skrivande genom att så att säga göra en reanalys av den med det aktuella kunskapsintresset som ledstjärna. (Detta kan förstås göras på alla typer av texter och genrer, men en lämplig strategi torde ändå vara att fokusera på en grupp av texter i taget.)

Vid sidan av sociosemiotiken erbjuder därvid den kognitiva lingvistik en lämplig ram, dvs. en ram som kan bidra till vår förståelse av relationen mellan språkliga uttrycksformer och tänkande. Enligt den kognitiva skolan är nämligen våra begrepp och därmed vårt tänkande i hög grad en produkt av att vi har en kropp och av vår orientering i rummet (Lakoff & Johnsson 1999), och detta måste i så fall även få konsekvenser för det vetenskapliga tänkandet – och därmed skrivandet – inom skilda discipliner, även om sådana uttryck antagligen inte är helt lätta att få syn på. Detta innebär i sin tur att det borde finnas en hel del drag i det vetenskapliga tänkandet och skrivandet som är gemensamma och återkommande för en mängd skilda discipliner, en uppfattning som i så fall går på tvärs mot mycket inom dagens forskning kring "disciplinary cultures" eller "disciplinary discourses" (Hyland 2000). Å andra sidan kan naturligtvis det som förefaller vara skilda drag på en nivå vara uttryck för likhet på en annan nivå. Hursomhelst så öppnar sig här spännande perspektiv på vetenskapligt skrivande och vetenskapliga texter.

2. Kartläggning och granskning av för samhället viktiga textgenrer

Vetenskap och forskning – och därmed även vetenskapliga texter – spelar och har spelat en viktig roll i samhället: här finns med andra ord en del av vår (offentliga) kulturmiljö och en del av samhällets (kultur)historia. Det är därför inte orimligt att denna typ av texter beskrivs och kartläggs i all sin variation och mångfald ur ett såväl synkront som diakront perspektiv. Så har också skett i stor utsträckning, och så vitt jag kan bedöma är detta kunskapsintresse alltså en viktig drivkraft för den forskning som bedrivs i dag. En typisk svensk representant för detta kunskapsin-

tresse är till exempel projektet Facktexter under 1900-talet (Gunnarsson 1986) vars syfte har varit att beskriva ett antal facktexter (vetenskapliga och populärvetenskapliga) inom teknik, medicin och ekonomi ur skilda aspekter (bland annat med avseende på det kognitiva innehållet) och från olika tidsperioder (1895–1905, 1935–1945 och 1975–1985). Projektet har resulterat i en rad undersökningar (t.ex. Melander 1991).²

Intresset för samhälleligt viktiga textgenrer kan emellertid också böttna i ett behov av till exempel kritisk granskning. Vetenskapliga texter uppträder ju i regel med stora anspråk, även om det också är en vetenskaplig dygd att varken säga för mycket eller för litet, dvs. författaren ska ha täckning för det som sägs och dessutom lägga alla korten på bordet så att utomstående bedömare/andra forskare kan bedöma resultaten. Hursomhelst är det så att vetenskapen, och därmed även forskarna och de vetenskapliga texterna, inte sällan åtnjuter stor respekt i samhället. Därmed är det också motiverat att vetenskapliga texter granskas, inte bara av forskarna själva inom en viss disciplin, vilket givetvis sker, utan även av utomstående forskare och/eller utifrån andra perspektiv och utgångspunkter än de gängse inomvetenskapliga.

Ett exempel på denna granskande och kritiska hållning är den inriktning som går under benämningen "The rhetoric of science". (För en spännande och initierad diskussion av detta fält, se Berge 2007.) Forskningen inom detta fält handlar inte bara, vilket man vid första påseende kanske skulle kunna tro, om att belysa en viss typ av drag i vetenskapliga texter (jfr traditionell textanalys) utan här finns även andra möjligheter som kan vara lockande för den som vill betrakta vetenskapen och dess texter ur ett vidare perspektiv. Som framgår av nedanstående Bergecitat (2007:42 f.) tränger "the rhetoric of science" djupt in i vetenskapens själ och kärna, och det är alltså detta som ger fältet dess kritiska potential och gör det så spännande.

Within the rhetoric of science field there is a strong tradition of studying the relation between the dominant goal of science - the quest for unbiased truth - and how such truth is established through various forms of semiotic mediation, such as written texts [...]. The disci-

² Jfr även projektet Svensk sakprosa (Svensson, Josephson & Selander 1996) som dock inte behandlar vetenskapliga texter.

pline is also concerned with how the truth of scientific utterances is accepted and established as a fact in the research community. Thus, the study of the rhetoric of science is concerned with persuasive communication, and is also interested in the relation between text and power in any specific text culture. To have power in the scientific community is to be able to persuade the community of the correctness or probability of one's own truth claims. [...] Many scientists may well understand a rhetorical approach to scientific communication as being in conflict with the ethos of scientific work. It might be viewed as an invitation to epistemological relativism and an end to scientific communitarianism, to claim that the question of truth in science can be explained by reference to persuasion. [...] In response to those who [are] sceptical about a discipline such as the rhetoric of science, though, the slogan would be "to be is to be uttered in language or to utter in language". In fact, one of the most prominent spokesmen of the rhetoric of science, Allan Gross, has used formulations that may be interpreted as close to an idealistic position in proposing for instance that "rhetoric is constitutive of scientific knowledge" (Gross 2006: 5).

Detta citat för oss över till nästa område och kunskapsintresse som alltså handlar om hur vetenskaplig kunskap byggs.

3. Hur vetenskaplig kunskap byggs

Även detta kunskapsintresse svarar mot ett förhållandevis väletablerat forskningsfält med bidrag från olika discipliner som exempelvis (vetenskaps)sociologi; språkforskning är med andra ord endast en av bidragsgivarna här. En hel del av dessa studier handlar sålunda inte om språk och texter i första hand.³ Samtidigt går det inte – därom torde nog i alla fall alla språkvetare vara någorlunda eniga – att bortse från språkets betydelse i detta sammanhang (se t.ex. sista delen av Bergecitatet ovan).

³ Två klassiska exempel inom vetenskapssociologin är Latour & Woolgar 1979 och Knorr-Cetina 1981. En relativt färsk svensk sociologisk undersökning är Sundberg 2006 som behandlar meteorologi (*Making Meteorology*). En känd språkvetenskaplig studie är Myers *Writing Biology* (1990). På svenska har vi Blåsös språkvetenskapliga studie *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer* (2004) som behandlar studenttexter i historia och nationalekonomi men även forskares texter från dessa ämnen ingår.

Vetenskaplig kunskap skapas ju i hög grad med hjälp av till exempel teorier, begrepp och resonemang, dvs. språkliga redskap av olika slag. Å andra sidan är det naturligtvis också så att forskning i någon mening är en praktisk verksamhet och ett hantverk som bedrivs i ett visst bestämt sammanhang, nämligen inom ramen för olika vetenskapliga kulturer och traditioner. Språk och verksamhet är därför ouppslösligt förenade i den vetenskapliga praktiken, och det innebär att denna typ av forskning sannolikt bäst bedrivs av textforskare med inriktning på akademiskt skrivande och ämnesspecialister i samarbete, gärna inom ramen för ett socio-kulturellt perspektiv (se t.ex. Bläsjö 2004 som nämns i not 3). Uppgiften blir förstås då att studera hur detta kunskapsbyggande går till inom skilda vetenskapliga discipliner, och att bland annat ta reda på vilka de centrala språkliga redskapen är inom dessa discipliner. (Detta är syftet med projektet *Medierande redskap i vetenskapliga texter* som jag driver tillsammans med Mona Bläsjö, Maria Lim Falk, Åsa Mäkitalo och Christine Räsänen – se Strand 2006a för en kortfattad projektpresentation.)

Studiet av hur det vetenskapliga kunskapsbyggandet går till inom skilda akademiska discipliner har dels ett teoretiskt värde och intresse eftersom det kan bidra till en djupare förståelse av de discipliner som undersöks, dels ett mer praktiskt intresse eftersom resultaten också kan användas för att utveckla undervisningen i ämnet (se vidare punkt 4) eller för att utveckla själva ämnet som sådant (se punkt 5 nedan). Men det har naturligtvis också sitt värde eftersom det kan bidra till en djupare förståelse av det vetenskapliga kunskapsbyggandet som sådant, vilket i så fall förutsätter ett mer samlat grepp och analyser på aggregerad nivå, dvs. jämförelser på olika nivåer mellan ett antal undersökningar av skilda discipliner. Därvid vore bland annat följande grundläggande frågor av intresse att få belysta (om än inte besvarade): Är vetenskaplig kunskap i grunden ett enhetligt fenomen eller ej, dvs. kommer skillnaderna mellan olika ämnen att bestå vid ett närmare studium av denna fråga? Hur ser kunskapssynen ut inom olika ämnen, dvs. vad räknas som kunskap och hur ser man på relationen mellan kunskapsbyggande och verklighet inom olika ämnen? Och skiljer sig det som vi kallar vetenskaplig kunskap på ett djupare plan från så kallad vardaglig kunskap – hur ser det till exempel ut inom olika ämnen här? I samband med en sådan "reanalysis" på aggregerad nivå tror jag att det dessutom kunde vara fruktbart att knyta an till eller utgå från några av de traditioner som tidigare nämnts i denna artikel, dvs. framför allt kognitiv lingvistik respektive "the rhetoric of science" (jfr punkt 1 och 2 ovan).

4. En bättre underbyggd och mer adekvat undervisning i akademiskt skrivande

Studenter har behov av kunskaper om och undervisning i akademiskt skrivande, dvs. de behöver lära sig hur man skriver vetenskapliga texter inom sina respektive ämnen. Kunskapen om hur detta går till är emellertid inte omedelbart tillgänglig, dvs. den är tyst i någon mening, vilket innebär att den behöver explicitgöras för studenterna.⁴ Även lärarna och forskarna behöver blir mer medvetna om denna kunskap för egen del, om de ska kunna undervisa sina studenter i akademiskt skrivande. Det är också lärarna och forskarna själva som har bäst möjligheter att ta fram denna kunskap, även om de inte alltid är medvetna om detta. Detta utsluter dock inte att även text- och språkforskare kan ha något att bidra med i detta sammanhang – ett samarbete mellan text- och språkforskare och övriga forskare vore antagligen att föredra.

Det är också så att denna typ av kartläggning i princip bör eller måste göras för varje enskilt ämne (ja, ibland kanske även för olika inriktningar inom ett och samma ämne) och land. En anledning till det är givetvis den stora variation som finns på detta område, något som senare tids forskning kring akademiska texter och vetenskapligt skrivande (med delvis andra kunskapsintressen) mycket tydligt har visat: varje ämne är om inte unikt så i alla fall behäftat med sina speciella drag och egenheter: studieobjekten, kunskapssynen, traditionen osv. varierar från ämne till ämne och dessutom finns lokala normer för olika länder eller geografiska områden.

Kartläggningen måste också göras ur såväl ett studentperspektiv som ur ett praxisorienterat perspektiv. Vilken textanalys som helst duger inte utan forskarna måste ställa sig bland annat följande frågor: vilka språkliga drag (i vid mening) är det som i första hand bör lyftas fram för studenterna, och vilken funktion fyller dessa i helheten och den kunskapsbyggande verksamheten? Isolerade beskrivningar av enstaka språkdrag är med andra ord inte den mest ändamålsenliga "approachen" i detta

⁴ Se Polanyi (1958, 1967) som anses vara den som först utvecklade begreppet tyst kunskap. Vad som räknas som tyst kunskap råder det dock delade meningar om, och begreppets användbarhet har dessutom ifrågasatts – se Bohlin 2009 för en diskussion av dessa frågor.

sammanhang (jfr t.ex. fokuseringen på formalia som till inte allt för länge sedan var tämligen vanlig i den akademiska undervisningen, i synnerhet på lägre nivåer). Ur ett didaktiskt perspektiv är dessutom följande fråga viktig: vad är en ändamålsenlig progression i detta sammanhang, dvs. i vilken ordning bör studenterna invigas i respektive ämnes utmärkande drag, arbetsmetoder, språkliga redskap etc. (jfr Strand 2006b)?

Jag har i ett annat sammanhang (Strand 2007) pekat på ett antal komponenter som jag menar borde ingå i en sådan verksamhetsinriktad och praxisorienterad beskrivning, där syftet alltså är att explicitgöra den tysta kunskap som de etablerade forskarna besitter inom ett visst ämne för studenter och nybörjare. Närmare bestämt handlar det om följande komponenter:

- till vad och hur den aktuella genren används (se t.ex. Swales 1990)
- hur genrens yttre och inre textmönster ser ut (se t.ex. Strand 2006b)
- vilka de centrala medierande redskapen är (se t.ex. Blåsjö 2004)
- vilka de övriga språkliga och textuella konventionerna är (se t.ex. Strömquist 2006).

Vad som ingår i de olika komponenterna ska inte diskuteras här (se dock hänvisningarna ovan). Det finns naturligtvis mycket mer att säga om hur man kommer åt denna "tysta" kunskap. Att studera vetenskapliga texter från olika vetenskapliga discipliner är bara ett sätt. Andra sätt är till exempel intervjuer och (deltagande) observation. För en mer generell diskussion av dessa frågor, se exempelvis Haldin-Herrgård (2004) som i sin avhandling i företagsekonomi diskuterar begreppet tyst kunskap och hur man kommer åt denna inom företag och organisationer.

Det bör slutligen också påpekas att det även finns andra vägar att gå när det gäller att utveckla och förbättra den akademiska skrivundervisningen (se Strand 2007 för en diskussion av denna fråga). Som till exempel Lillis (2001) och andra framhållit är det inte självklart eller ens önskvärt att målet för den akademiska skrivundervisningen bör vara att forskarnas textnormer ska överföras till studenterna så troget och fullständigt som möjligt. Denna fråga är betydligt mer komplicerad än så. Behovet att explicitgöra den tysta kunskap som forskarna besitter står och faller dock inte med svaret på denna fråga eftersom explicitgörandet är viktigt under alla omständigheter. Utan kännedom om forskarnas textnormer går det nämligen inte att föra en fruktbar diskussion i denna fråga.

5. Inomvetenskaplig självreflektion

Charles Bazerman och Joseph Little har i en intressant artikel (2005) pekat på ytterligare ett område, nämligen olika discipliners behov av utveckling och därmed självvrannsakan. Alla studier av detta slag är givetvis inte relevanta ur ett text- och skrivforskningsperspektiv, men en del är det helt klart enligt Bazerman & Little (s. 262):

They show how disciplines look at their languages, what is salient, what is problematic, what tools they bring to bear in thinking about languages, and what disciplinary goals they see achieved through language.

De tre exempel som Bazerman & Little nämner är antropologi (t.ex. Marcus & Clifford 1985), sociologi ("sociological writing", t.ex. Brown 1977) och nationalekonomi ("mathematical economics", t.ex. McCloskey 1985). För antropologins del blev resultatet av denna självvrannsakan exempelvis följande enligt Bazerman & Little (2005:264 f.):

As a result of this period of intense anthropological self-scrutiny, ethnographies have taken on new forms. [...] In short, anthropology became aware of itself as part of the symbolic machinery of inter-group relations and took responsibility for making its part of those relations equitable.

Slutord

Inspirationen till min artikel kommer från Jan Svenssons uppsats "Nordistikens kunskapsintressen" (1988) där han bland annat går igenom nordistikens deldiscipliner. Dit räknar han bland annat stilistik – litterär och funktionell – som väl är det område av dem han räknar upp som kommer närmast det som föreliggande artikel handlar om. Det som behandlas här är ju en viss typ av texter och olika former av textanalys, och detta påminner onekligen rätt mycket om stilistik. Svensson gör också ett försök att karakterisera de olika deldisciplinerna inom nordistiken med hjälp av Habermas (1968) indelning i olika vetenskapstyper (empiriskt-analytiska, historiskt-hermeneutiska resp. socialvetenskaperna, vilka alla har olika utmärkande drag), och det visar sig då att stilistiken, som inte är ett enhetligt delområde, hör hemma någonstans mellan de historiskt-hermeneutiska vetenskaperna och socialvetenskaperna.

Som framgått av genomgången av olika kunskapsintressen ovan är inte heller den akademiska text- och skrivforskningen ett enhetligt område, trots att detta fält ju på ett sätt är mer begränsat än stilistiken eftersom det endast är en viss typ av texter som studeras. Snarare är det mångfalden och mångvetenskapligheten som är slående: en och samma

typ av texter kan alltså studeras från en mängd olika utgångspunkter, språkvetenskapliga såväl som andra, men även inom ett och samma kunskapsintresse så finns det som framgått olika varianter och infallsvinklar.

Detta kan man tycka vad man vill om – det kan till exempel uppfattas som rörigt eller som ett tecken på rikedom – men det visar hursomhelst att det har hänt en hel del inom nordistiken på drygt 20 år (Svenssons uppsats är ju från 1988). Stilistik talar man till exempel inte så ofta om längre, knappast ens om nordistik, och nya områden som bland annat samtals- och diskursanalys har tillkommit. Det visar också enligt min mening hur viktigt det är att kunskapsintresset görs explicit och formuleras i klartext (i alla fall i forskarens huvud) eftersom det, som jag inledningsvis påpekar, ökar möjligheterna att rama in forskningen och dess resultat på ett intressant och meningsfullt sätt.

Litteratur

- Bazerman, Charles & Little, Joseph 2005. "Knowing academic languages". I: *Text i arbete/Text at Work. Festskrift till Britt-Louise Gunnarsson den 12 januari 2005*. Red. av Ingegärd Bäcklund m.fl. Uppsala: ASLA och Institutionen för nordiska språk. S. 261–269.
- Berge, Kjell Lars 2007. "The rhetoric of science in practice: experiences from Nordic research on subject-oriented texts and text cultures". I: *Fløttum, Kjersti (red.) Language and discipline perspectives on academic discourse*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. S. 40–63.
- Blåsjo, Mona 2004. *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer*. (Stockholm studies in Scandinavian philology. New Series 37.) Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Bohlin, Henrik 2009. "Tyst kunskap: ett mångtydigt begrepp". I: *Vad är praktisk kunskap?* Red. av Jonna Bornemark & Fredrik Svenaeus. (Södertörn studies in practical knowledge 1.) Huddinge: Södertörns högskola. S. 55–84.
- Brown, Richard H. 1977. *A poetic for sociology: toward a logic of discovery for the human sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gross, Alan 2006. *Starring the text. The place of rhetoric in science studies*. Carbondale: Southern Illinois Press.
- Gunnarsson, Britt-Louise 1986. *Facktexter under 1900-talet. En språkvetenskaplig studie av budskapsförmedlingen inom medicin, teknik och ekonomi*. Forskningsprogram. FUMS. Uppsala universitet: Institutionen för nordiska språk.
- Haldin-Herrgård, Tua 2004. *Hur höra tyst kunskap? Utveckling av en metod för studier av tyst kunskande*. (Skrifter utgivna vid Svenska handelshögskolan 144.) Helsingfors.
- Habermas, Jürgen 1968. *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Halliday, M. A. K. 2004. *The language of science*. Utg. Av Jonathan J. Webster. London & New York: Continuum.

- Hyland, Ken 2000. *Disciplinary discourses: social interactions in academic writing*. New York: Longman.
- Knorr-Cetina, Karin 1981. *The manufacture of knowledge. An essay of the constructivist and contextual nature of science*. Oxford: Pergamon Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books.
- Latour, Bruno & Woolgar, Steve 1979. *Laboratory life. The social construction of scientific facts*. Beverly Hills: Sage.
- Lillis, Theresa 2001. *Student writing. Access, regulation, desire*. London & New York: Routledge.
- Marcus, George E. & Clifford, James 1985. "The making of ethnographic texts: a preliminary report". *Current Anthropology* 26. S. 267–271.
- McCloskey, Donald 1985. *The rhetoric of economics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Melander, Björn 1991. *Innehållsmönster i svenska facktexter*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 28.) Uppsala.
- Myers, Greg 1990. *Writing biology. Texts in the social construction of scientific knowledge*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Polanyi, Michael 1958. *Personal knowledge: towards a post-critical philosophy*. London & Chicago: Routledge & K. Paul.
- Polanyi, Michael 1967. *The tacit dimension*. London: Routledge.
- Strand, Hans 2006a. "Medierande redskap i vetenskapliga texter: hur kunskap byggs och förmedlas inom olika akademiska discipliner (MEDVET)". ASLA-Information 32:1 (<http://www.nordiska.su.se/asla/321/medvet.htm>).
- Strand, Hans 2006b. "Vad händer mellan B- och C-uppsats? Studenters skrivutveckling i medie- och kommunikationsvetenskap". *Språk och stil*. NF. 16. S. 35–73.
- Strand, Hans 2007 "Vägval för den akademiska skrivundervisningen". I: *Skrive for nåtid og framtid. Bind II: Skrivning og rettleiing i høgre utdanning*. Red. av Synnøve Matre & Torlaug Løkensgaard Hoel. Trondheim: Tapir akademisk forlag. S. 5–11.
- Strömquist, Siv 2006. *Uppsatshandboken. Råd och regler för utformningen av examensarbeten och vetenskapliga uppsatser*. 4 uppl. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Sundberg, Mikaela 2006. *Making meteorology: social relations and scientific practice*. (Stockholm studies in sociology. New Series 25.) Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Swales, John 1990. *Genre analysis. English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svensson, Jan 1988. "Nordistikens kunskapsintressen". I: Svensson, Jan (red.) *Nordistiken som vetenskap. Artiklar om ämnets historia, teorier och metoder*. Lund: Studentlitteratur. S. 9–30.
- Svensson, Jan, Josephson, Olle & Selander, Staffan 1996. *Svensk sakprosa – en projektbeskrivning*. Rapport nr 1. Lunds universitet: Institutionen för nordiska språk.

Prepositioner som partiklar – ett grammatiskt kontinuum i svenskan?

Marketta Sundman

En svensk verbfras kan bestå av en ordsekvens som kan tillåta två olika grammatiska tolkningar, i varje fall i skrift, nämligen sekvenser av typen *Han vill inte komma med oss*. Beroende på om vi betonar ordet *med* eller ordet *oss* får vi två verbfraser med olika struktur och även delvis olika tolkning:

(1) Han vill inte komma *med* oss.

(2) Han vill inte komma med *oss*.

Visserligen är det i båda fallen fråga om att "vi" får gå utan "honom", men satserna kan sägas ha olika implikationer. I det första fallet väljer "han" att göra något annat än följa med de andra, i det andra fallet går han tillsammans med någon annan än "oss". I det senare fallet är *med oss* en prepositionsfras som fungerar som adverbial, i det första fallet är *med* i stället en verbpartikel som ingår i partikelverbet *komma med*. *Oss* är alltså då inte rektion i en prepositionsfras utan det analyseras som objekt. Det kan också utelämnas, för objektsreferenten är här typiskt självklar i kontexten (*Han ville inte komma med*).

Som verbpartikel saknar prepositionen rektion. Detta faktum är det viktigaste som skiljer funktionen som partikel från den normala prepositionsfunktionen. Det vanliga är ju att prepositionen är huvudord i en prepositionsfras och följs av ett nominalt led som är dess rektion, t.ex. *med oss*. Partikelfunktionen är dock enligt SAG en av prepositionens normala funktioner (SAG 2:726).

Syntaktiskt tvetydiga strukturer kan uppstå då en preposition följs av en nominalfras och prepositionen antingen fungerar som partikel eller ingår i en prepositionsfras, som i exemplet ovan. I tal är det intonationen som vanligen visar vilken struktur det är fråga om. Om prepositionen är betonad är den sannolikt partikel, medan en obetonad preposition sannolikt är ett led i en prepositionsfras. Eftersom betoningen inte syns i skrift, är sekvenser som i exemplet ovan teoretiskt sett tvetydiga. Det är då bara

semantiska ledtrådar i kontexten som visar vilken funktion prepositionen har. Men som exemplet ovan visar, kan den semantiska skillnaden också vara rätt subtil.

I denna uppsats granskar jag prepositioners partikelfunktion ur ett för mig naturligt perspektiv, nämligen i egenskap av en språkbrukare som har svenska som andra språk. Min fråga är hur man som icke-infödd kan veta, när ett ord som *med* ska behandlas som partikel – och därmed betonas – eller som preposition. Detta problem gäller i själva verket inte bara dem som saknar modersmålskompetens i svenska. I ett examensarbete i språkteknologi har Bodil Mattisson vid Uppsala universitet behandlat fenomenet med avseende på hur man ska få ett talsyntesprogram att ”de-tektera” partikelverben, så att programmet ska kunna åstadkomma korrekt intonation då det förvandlar text till tal (Mattisson 2000).

I den varietet av svenska som jag själv talar, d.v.s. finlandssvenska, uttalas partikelverb inte alltid med samma intonation som i sverigesvenskan. I finlandssvenskan tycks skillnaden i betoningen mellan verbet och partikeln ofta vara mindre, genom att också verbet får en viss betoning (Kuronen 2000). Det kan också förekomma individuell (och kanske även idiosynkratisk) variation i hur kraftig betoning partikeln får. Det är en allmän iakttagelse att partiklar ofta också placeras ”fel”, d.v.s. som vanliga adverbial, i finlandssvenskt talspråk (se Kvist Darnell & Wide 2002). Dessa fenomen har dock inte undersökts tillräckligt för att man ska kunna säga något säkert om skillnaderna mellan sverigesvenska och finlandssvenska. Men det torde vara berättigat att påstå att språkkänslan i fråga om vilka ord som är partiklar sannolikt är mindre säker i Finland än i Sverige.

Mitt syfte i denna uppsats är att behandla verbpartiklar som utgörs av prepositioner med avseende på hur funktionen som partikel skiljer sig från funktionen som preposition. Det är visserligen inte så mycket nytt som jag kan säga om ämnet, för det behandlas rätt utförligt i SAG och har också tidigare belysts i flera vetenskapliga studier. Min framställning ska framför allt ses som ett slags sammanfattning av vad andra forskare hittills kommit fram till, även om jag ser på fenomenet ur ett delvis annat perspektiv. Men jag vill också kasta fram tanken att gränsen mellan de två funktionerna kanske inte är helt skarp, och ta upp några argument som kan stödja en sådan hypotes.

Jag betraktar i likhet med SAG och t.ex. Jørgensen & Svensson (1986) verbpartikeln som en satsdelsfunktion, inte som en separat ordklass. Jag kommer inte att behandla andra slag av verbpartiklar än prepositioner, t.ex. sådana som utgörs av adverb.

Egenskaper hos verbpartiklar och partikelverb

I SAG skiljer man mellan tre syntaktiska huvudgrupper av adverbial, beroende på deras bundenhet till verbet, nämligen fria adverbial (minst beroende av verbet), bundna adverbial och partikeladverbial (närmast knutna till verbet) (SAG 3:409, 417). Gränserna mellan grupperna är enligt SAG "oskarpa". Ett partikeladverbial är "nästan alltid" antingen ett kort adverb (t.ex. *upp, ner*) eller en preposition (t.ex. *av, på*) (SAG 3:417), t.ex. *skriva upp en adress, lägga ner ett företag, stänga av strömmen, ta på stövlarna*. Kombinationen av verb + partikeladverbial kallas i SAG för "partikelförbindelse". I denna uppsats talar jag dock om *partikelverb*, och partikeladverbialen kallar jag helt enkelt för *partikel*.

Då en preposition fungerar som partikel saknar den som ovan framgångsrekation. Den nominalfras som följer efter partikeln (t.ex. *strömmen* resp. *stövlarna* i exemplen ovan) är inte rektion utan analyseras som objekt till partikelverbet. En sådan "absolut" användning av preposition är enligt SAG ingen särskilt ovanlig förekomst i svenskan. Rektionen kan bortfalla också genom ellips, t.ex. *Han ville inte sitta i soffan utan ställde sig bredvid*, och dessutom kan prepositioner stå "isolerade" i strukturer av typen *Jag behöver en tidning att läsa i* (SAG 2:723 f.).

Den nära relationen mellan partikeln och verbet har semantiska, syntaktiska och prosodiska konsekvenser. *Semantiskt* bildar verbet och partikeln en helhet, som kan vara mer eller mindre lexikaliserad. *Syntaktiskt* placeras partikeln i anslutning till verbet, närmare bestämt efter verbet i den position som i satsschemat är reserverad för infinita verb. Detta betyder att partikeln står i slutfältet t.ex. före objekt och bundna och fria adverbial (t.ex. *Vi får nog stänga av strömmen, Stängde du inte av strömmen?* SAG 3:418). *Prosodiskt* bildar verbet + partikeln en "sammanhållen ordgrupp", där partikeln är betonad medan verbet är obetonat. Detta prosodiska mönster kallas i SAG för "ordgruppsbetoning" (SAG 3:427). En annan term för samma fenomen är "sammanfattningsaccent" (t.ex. Anward & Linell 1976:77, Norén 1996:5).

Sekvenser bestående av verb + preposition + nominalfras kan, som ovan framgått, ha en tvetydig syntaktisk struktur, vilket återspeglas i prosodin och har semantiska och syntaktiska konsekvenser. Prepositionen och nominalfrasen kan fungera som (bundet eller fritt) adverbial, varvid prepositionen är obetonad, t.ex. *Hon körde på motorvägen*, jfr *Hon körde på stubben*. Att prepositionen och den efterföljande nominalfrasen i det första fallet bildar en syntaktisk helhet (en prepositionsfras) framgår bl.a. av att den kan fundamenteras (topikaliseras): *På motorvägen körde hon 120 km/h*. Då prepositionen i stället fungerar som partikel, kan den inte separeras från verbet genom att placeras i fundamentet, jfr *Stubben*

*körde hon inte på, *'På stubben körde hon inte.* Detsamma gäller utbrytningskonstruktion: *Det var på motorvägen hon körde 120 km/h, Det var stubben hon körde på.* Medan adverbialet *på motorvägen* uttrycker positionen för bilen och dess förare, uttrycker *stubben* snarast föremål för handlingen och fungerar grammatiskt som objekt till partikel verbet.

Semantiska funktioner hos prepositioner som partiklar

När en preposition fungerar som partikel, uppbär den en särskild funktion eller betydelse som påverkar hela partikelverbets betydelse. Förbindelsen av verb + partikel kan vara mer eller mindre lexikaliserad (se Norén 1996:7, SAG 3:428). Starkt lexikaliserade förbindelser är semantiskt ogenomskinliga, d.v.s. ordgruppens betydelse kan inte härledas ur de ingående ordens betydelse. Exempel på sådana partikelverb är t.ex. *gå under* 'förintas', *gå åt* 'förbrukas', *lägga av* 'upphöra', *göra sig till* 'förstålla sig' (betydelseangivelserna är hämtade ur Svensk ordbok).

Många adverb har en prototypisk betydelse som partiklar. Elzbieta Strzelecka har i sin avhandling (2003) studerat partikelverb med *in*, *ut*, *upp* och *ner* och visat att även om partiklarna är polysema, är betydelserna inte slumpmässiga. Kerstin Norén har i sin tur visat (1996) att prepositionerna *i*, *på*, *till*, *(i)från* och *av* i funktion som partiklar har speciella egenbetydelser i kombinationer med olika verb.

Också andra prepositioner kan ha en eller flera betydelser som de ofta uttrycker när de fungerar som partiklar. En sådan verbpartikel kan vara rätt produktiv, d.v.s. kombineras tämligen fritt med olika verb. I Svensk ordbok tas t.ex. ordet *med* upp både som preposition och som "adverb", varvid "adverbet" fungerar som verbpartikel och har betydelsen 'i anslutning, särsk. i uttr. för deltagande i ngt sammanhang' (t.ex. *ta med mig också!*) (Svensk ordbok 1986:745). Det är uppenbart att *med* i denna betydelse kan förekomma i flera olika verb + partikel-förbindelser. Andra prepositioner med egna partikelbetydelser kan vara t.ex. *om* 'på nytt', *av* 'i två bitar', 'bort' och *ur* 'loss' (se nedan).

Traditionellt har man mest intresserat sig för en tendens hos partiklar att påverka verbets (verbfrasens) aktionsart och transitivitet (valens) (se t.ex. Ejerhed 1979:61 f., SAG 3:423, 430). T.ex. många intransitiva verb kan i kombination med partikel förvandlas till transitiva verb och därmed också få en annan, mer eller mindre avvikande betydelse (jfr t.ex. *komma* – *komma 'på ngt, sitta på en föreläsning* – *sitta 'av en föreläsning*). Kerstin Norén har i sin avhandling (1996) t.ex. visat att *på* kan kombineras rätt fritt med olika verb för att skapa verbfraser med icke-gränsrelaterad (oav-

gränsad) aktionsart: *De bara marscherade 'på*. Å andra sidan skapar till verbfraser med gränsrelaterad (avgränsad) aktionsart: *Hon hoppade 'till*. Också *köra på motorvägen* har en annan (oavgränsad) aktionsart än *köra 'på stubben* (avgränsad).

Lexikaliserade partikelverb kan som nämnts ovan vara semantiskt mer eller mindre genomskinliga. I många fall är betydelseskillnaden mellan ett enkelt verb och ett motsvarande partikelverb uppenbar, även om verbet har behållit en väsentlig del av sin lexikaliska betydelse (jfr t.ex. *känna ngt* – *känna på ngt*, *känna till ngt*, *känna av ngt*). Men partikel verbet kan också ha helt avvikande betydelse i jämförelse med det motsvarande verbet utan partikel (t.ex. *gå* – *gå av*, *gå åt*, *gå över*, *gå för sig*, *gå med på ngt*). Det är vanligt att både verbet och prepositionen har abstrakt betydelse då de ingår i ett partikelverb. Enligt Norén kan den semantiska avvikelserna mellan partikel verbet och det motsvarande enkla verbet vara "av olika slag och omfång", varför det enligt henne närmast är en "gradfråga" (Norén 1996:7).

Om vi bortser från de mest ogenomskinliga partikelverben är prepositionen i ett partikelverb ofta semantiskt motiverad på ett eller annat sätt. SAG tar upp två typer av fall (SAG 3:429 ff.). Jag intresserar mig här särskilt för prepositionens härkomst, för det är i många fall uppenbart att prepositionen är ett slags "rest" av en prepositionsfras som har förlorat sin rektion. Prepositionen får då en annan grammatisk status och ansluts till verbet som en betonad partikel.

I det första fallet har prepositionen ungefär samma betydelse som i en motsvarande adverbial prepositionsfras. Detta exemplifieras i SAG med t.ex. *tvätta 'av händerna* (jfr *tvätta smutsen av händerna*), *köra 'av vägen* (jfr *köra bilen av vägen*). I jämförelse med satser med prepositionsfras saknar de motsvarande satserna med partikel det "ursprungliga" objektet, t.ex. "smutsen" resp. "bilen", kanske därför att dess identitet är självklar. I stället analyseras satserna så att det som är rektion i strukturer med prepositionsfras (*händerna* resp. *vägen*) är objekt i strukturer med partikel.

I det andra fallet saknar verbfrasen "ett led som semantiskt skulle kunna fungera som prepositionens rektion". T.ex. *dra av plåstret* har ett objekt som inte kan ingå i en motsvarande prepositionsfras med *av* (det är alltså inte fråga om att dra något "av plåstret"). I stället kan man se prepositionen (partikeln) som en "rest" av en prepositionsfras av typen "av/från såret" (jfr *dra plåstret från såret*). Andra verbfraser av samma typ är t.ex. *skala av barken*, *skruva i lampan*, *blanda i mjöl*, *ta på stövlarna* (jfr *skala barken av trädet*, *skruva lampan i fästet*, *blanda mjöl i degen*, *ta stövlarna på fötterna*) (SAG 3:429).

Prepositionen kan också vara semantiskt motiverad genom sin "egenbetydelse" som partikel. Exempel på sådana semantiskt genomskinliga

partikelverb är t.ex. *såga/bryta/bita/skära av ngt*, *göra/måla/skriva om ngt* och *hoppa/hosta/nicka/ropa till* (exemplen från SAG 3:430).

Strukturer med otvetydig partikelfunktion

I det följande ska jag behandla sådana strukturer där prepositionen utan tvekan kan identifieras som partikel. Jag bortser här från betoningen, som snarast bör ses som en konsekvens av att ett led är partikel. Oftast visar den syntaktiska kontexten – i vissa fall i kombination med semantiska faktorer – att prepositionen inte kan tolkas som något annat än partikel.

(1) Om prepositionen saknar rektion (och ellips är utesluten), är det fråga om partikel, t.ex. *hoppa till*, *marschera på*, *skynda på*, *vara med*, *hoppa av*, *gå under*.

(2) Om prepositionen följs av en prepositionsfras, saknar prepositionen rektion och fungerar som partikel, t.ex. *hoppa till av glädje*, *hoppa av från kursen*, *hålla med om ngt*, *gå med på ngt*.

(3) Om prepositionen följs av en NP som av semantiska och pragmatiska skäl inte kan vara prepositionens rektion, är det fråga om partikel, t.ex. *hålla i kaffe (i koppen)*, *dra för gardinen*, *dra på stövlarna*, *skrapa av smöret (från bordet)*, *dricka ur vinet*. Prepositionen kan i dessa fall, som ovan konstaterats, ses som en rest av en prepositionsfras med en i sammanhanget given rektion, jfr t.ex. *hålla (i) kaffe i koppen*. T.ex. frasen *sätta på grytan* betyder enligt SAG att grytan sätts på spisen för att värmas, ej t.ex. på bordet (SAG 3:435).

(4) Om prepositionen förekommer i sin "partikelbetydelse", är den partikel, t.ex. *skriva om en text*, *bryta av en kvist*, *ta med ngt*, *koppla ur ngt*. Partikelbetydelsen kan här parafraseras t.ex. med 'på nytt', 'i två delar', 'i anslutning' (SOB), 'loss'. Här kan nominalfrasen inte heller semantiskt sett vara rektion till prepositionen.

(5) Eftersom en prepositionsfras (ett adverbial) i svenskan inte kan stå framför ett objekt i slutfältet, fungerar prepositionen som partikel om den följs av två nominala led, t.ex. *sätta på barnen varma tröjor*, *ta ifrån eleven pennan* (exemplen ur SAG 3:422).

I det sista fallet är det alltså ledföljden som gör att prepositionen måste tolkas som partikel. För övrigt kan samma semantiska relation mycket

väl uttryckas med ett adverbial med samma preposition: *sätta på varma tröjor på barnen, ta pennan från eleven*. I exemplen i grupp (5) betraktas den första nominalfrasen som indirekt objekt (*barnen, eleven*) och den andra nominalfrasen som vanligt objekt. Ett indirekt objekt kan ju oftast ersättas med ett adverbial som består av en prepositionsfras och då placeras efter objektet.

Om man nu vill placera de ovannämnda typerna på en skala mellan en utpräglad partikelfunktion och en mindre typisk partikelfunktion, så vill jag föra typerna 1–4 till utpräglade partikelkonstruktioner. I samtliga fall kan prepositionen inte vara ett led i en prepositionsfras av syntaktiska och semantiska skäl. De flesta av de partikelverb som anförs som exempel ovan är semantiskt tämligen genomskinliga. En hög grad av lexikalisering är alltså inte något som automatiskt följer av att prepositionen fungerar som partikel.

Typ 5 däremot vill jag betrakta som en mindre utpräglad partikelkonstruktion av semantiska skäl. Prepositionen följs där av en nominalfras som semantiskt sett mycket väl kan fungera som prepositionens rektion. Man kunde faktiskt betrakta strukturerna som satser med felaktig ledföljd: adverbialiet står före objektet (sådana strukturer är vanliga hos inlärare av svenska som främmande språk). Genom att betona prepositionen förvandlar man den till partikel, varvid rektionen förvandlas till indirekt objekt och ledföljden blir korrekt.

Gränsfall mellan partikel och preposition?

Till sist ska jag ta upp några uttryck där prepositionens partikelkaraktär enligt min mening är mindre utpräglad. Den "grå zonen" mellan partikel och preposition omfattar sekvenser av typen verb + preposition + nominalfras, där nominalfrasen semantiskt kan tolkas som rektion till prepositionen och där inte heller ledföljden utesluter en sådan tolkning. Nominalfrasen är alltså antingen rektion i en prepositionsfras eller objekt till ett partikelverb. Ett intressant exempel på en rätt subtil betydelseskillnad mellan partikel och preposition ges i SAG (3:430). Sekvensen *hoppa + över + diket* tolkas nämligen enligt SAG något olika beroende på om *över* är betonat (= partikel) eller obetonat (= preposition). Uttrycket *hoppa över 'diket* (med partikel) tolkas så att "det viktiga är att subjektsreferenten hamnar på andra sidan", medan det relevanta i uttrycket *'hoppa över diket* är "vad och hur subjektsreferenten tar sig över".

Utrymmet tillåter här bara några exempel på verb som enligt min mening förekommer i syntaktiskt tvetydiga strukturer av ovannämnda slag. En sådan tvetydig sekvens är *tala om ngt*. Det enkla verbet *tala* har i SOB

(Svensk ordbok 1986) betydelsen 'uttrycka ngt språkligt med hjälp av talorganen'. Som partikelverb har *tala om* betydelsen 'muntligt meddela'. Skillnaden mellan de två betydelserna är enligt min mening inte alltid helt uppenbar. Också det enkla verbet *tala* kan konstrueras med en prepositionsfras med *om*, som kan ange samtalsämnet eller innehållet i det man berättar. Exempel ur Språkbanken (GP04):

- (3) De beställde kaffe men talade om alkohol.
- (4) Andra talade om allmän stress på arbetsplatserna.

Betydelsen 'meddela' tycks förekomma typiskt då objektet är en nominal bisats; här torde prepositionen alltid vara betonad:

- (5) Doktorn talade om att jag inte fick stödja på vänsterbenet.
- (6) Hon anmälde händelsen och talade om att hon hade personuppgifter på en av råarna.

En utpräglad partikel har vi i uttrycket *tala om för ngn* + nominal bisats:

- (7) Jag talade om för dem att hon har ett funktionshinder som gör att [...]
- (8) Han behövde någon som hjälpte honom till rätta, talade om för honom att han var bäst.

Verbfraser av typen *titta på ngt* tycks inte betraktas som partikelverb, medan *se på ngt* (i likhet med *höra på ngt*) tas upp i bl.a. lexika som partikelverb. Kerstin Norén (1996:130) påpekar att detta gäller då verbet har "aktiv" betydelse, d.v.s. den betydelse som i SOB beskrivs som 'iaktta med uppmärksamhet'. I SOB ges exempel på båda betydelserna: i *se på klockan* är *på* preposition och i *de ville inte delta utan bara se på* är *på* partikel. I det första fallet sägs *se* vara synonymt med *titta*. Jag har gått igenom ett antal belägg i Språkbanken (GP04) för att se i vilka fall *se på ngt* enligt min språkkänsla är ett partikelverb resp. innehåller en prepositionsfras. Jag har använt dels betydelsen, dels intonationen som ledtrådar. En otvetydig partikel har vi då prepositionen saknar rektion, som i följande exempel (jfr med exemplet från SOB ovan):

- (9) Svanen bara låg där och såg på med sin svajande hals.
- (10) Hur skulle Tony Blair rösta om ingen såg på?
- (11) Bara 218 åskådare såg på när Djurgården/Älvsjö tog över serieledningen.

För övrigt uppfattar jag prepositionen som en del av ett bundet adverbial, som t.ex. i följande:

- (12) Vi satt tillsammans och såg på ett barnprogram.
- (13) Hon såg på mig med förundran.
- (14) Säkerhetschefen sade att han inte såg på människorna som annat än experimentråttor.

Titta på ngt tycks användas på samma sätt som *se*, även utan rektion, varvid *på* enligt min språkkänsla är betonat:

- (15) Han stod och myste när han tittade på Ahmed och de andra som spelade fotboll.
- (16) Polisen var inte ute efter smugglare utan tittade på bilarnas övervikt.
- (17) Några av palestinierna som tittade på ansåg att israelerna försökte tjäna pengar på [...]
- (18) Västerås målvakt stod bara och tittade på när bollen dök in i krysset.

Vid både *titta* och *se* tycks således prepositionen *på* fungera som partikel eller i varje fall vara betonad då den står "absolut" utan rektion. I enlighet med det kriterium som jag gett ovan (typ 1) är prepositioner utan rektion partiklar, om möjligheten till elliptisk utelämnning är utesluten. I exemplen ovan framgår det dock av kontexten vad det är som man ser eller tittar på, varför ett slags elliptisk utelämnning av rektionen är tänkbar. Kan det vara så att betoningen är en konsekvens av att prepositionen saknar rektion, som i uttryck av typen *Han ville inte sitta i soffan utan ställde sig bredvid* (se ovan)?

Avslutning

I denna uppsats har jag försökt argumentera för att prepositionens två vanligaste funktioner, som ett led i en prepositionsfras resp. som verbpartikel, inte alltid går att skilja åt med säkerhet. Om vi antar att partiklar är prepositioner som har fått en "ny" funktion, är detta snarast förväntat. Också Kerstin Norén, som betraktar verbpartiklar som en egen ordklass, antar att det är fråga om en utveckling som sker stegvis (1996:8). Denna utveckling kan leda till att prepositionen får en egen betydelse som partikel, eller att den ingår i en rad semantiskt ogenomskinliga partikelverb.

Men det kan också vara så att prepositionen behåller sin normala betydelse och att den t.o.m. har en rektion, som visserligen inte är utsatt men som annars är given i kontexten. Prepositioner som fungerar som partiklar tycks alltså uppvisa olika typer och även olika grader av "partikelaktighet".

Litteratur

- Anward, Jan & Linell, Per 1976. Om lexikaliserade fraser i svenskan. *Nysvenska studier* 55–56. S. 77–119.
- Ejerhed, Eva 1979. Verb-partikel-konstruktionen i svenska: syntaktiska och semantiska problem. I: O. Josephson, H. Strand & M. Westman (red.), *Svenskans beskrivning* 11. Stockholm: Stockholms universitet. S. 49–64.
- Jørgensen, Nils & Svensson, Jan 1986. *Nusvensk grammatik*. Malmö: Liber.
- Kuronen, Mikko 2000. Uttalet av partikelverb i finlandssvenska och rikssvenska. I: K. Keski-Raasakka & P. Söderholm (red.): *Svenskan i Finland* 5. Joensuu: Joensuu universitet. S. 94–102.
- Kvist Darnell, Ulrika & Wide, Camilla 2002: Reflexiva partikelverb och liknande konstruktioner i sverigesvenska och finlandssvenska. I: M. Sundman & A.-M. Londen (red.): *Svenskans beskrivning* 25. Åbo: Åbo universitet. S. 108–119.
- Mattisson, Bodil 2000: *Automatisk detektering av partikelverb*. Examensarbete vid Uppsala universitet. <http://stp.lingfil.uu.se/exarb/arch/2000-008.pdf> [tillgänglig 14 april 2009].
- Norén, Kerstin 1996. *Svenska partikelverbs semantik*. (Nordistica Gothoburgensia. 17.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- SAG = Telemann, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts.
- Språkbanken. <http://spraakbanken.gu.se> [tillgänglig 15 maj 2009].
- Strzelecka, Elzbieta 2003: *Svenska partikelverb med in, ut, upp och ner: en semantisk studie ur kognitivt perspektiv*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 62.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Svensk ordbok* 1986. Solna: Esselte Studium.

Duvet

Av vem, för vem?

Gudrun Svensson

Användning av uttrycket *du vet* som en specifikt talspråklig markör beskrivs för första gången i språkvetenskaplig litteratur av Nordenstam (1989). Vid en undersökning av äldre skönlitterära verk finner man dock att *du vet* redan tidigare använts i dialoger, framför allt av berättande karaktär. Följande två exempel¹ (1) och (2) från 1842 respektive 1891 visar hur *du vet* används som lystringssignal och som en återkoppling till lyssnaren genom att återopa talarens och lyssnarens gemensamma bakgrundskunskap.

- (1) **Du vet**, mitt kära barn, att jag icke är någon svag, skrockfull kvinna, men var människa har sina svagheter (Emilie Flygare Carlén, *Rosen på Tistelön*, 1842)
- (2) **Du vet** den stora spegeln i förmaket, Gösta. Den var så märkvärdig, för glaset var helt i den, utan skarv, och det var inget fel alls på förgyllningen. (Selma Lagerlöf, *Gösta Berlings saga*, 1891)

I senare litteratur kan man finna en förskjutning i betydelsen. Talaren berättar i sådana fall om händelser eller omständigheter som lyssnaren inte tycks ha någon förhandskunskap om och således inte 'vet', och talaren tycks snarare vädja om medhåll för sitt berättande eller sina åsikter än hänvisa till en gemensam bakgrundskunskap. I följande två exempel kan man finna en sådan förskjutning i betydelse. Det föreligger visserligen ett återopande av vetskap, men man kan inte vara säker på att lyssnaren

¹ Alla referenser till äldre litteratur är tagna från Språkbanken, <http://spraakbanken.gu.se/>

verkligen känner till omständigheterna. Denna förskjutning i betydelsen pekar på att *du vet* genomgått en utveckling från lexikal betydelse till ett uttryck med mer utpräglat pragmatisk och textuell funktion.

- (3) I Stockholm bodde ja till slut på dom vässta bushotellena, på Jerusalem å på Sverige å dom där ställena **du vet**, där va de liv om lödass å söndassnätterna! (Martin Kock, *Guds vackra värld*, 1916)
- (4) Men, sidu, mågarna dine ä svenske medborgare! Och hederlig, förstår du! Hederlig, förstår du. **Du vet**, jag sitt i bankstyrelsen, så jag vet. Så nu ät du ärter och fläsk med mej. Och så få du lite champis, för **du vet**, jag tyck om champis. Det är mitt vin, det. För, sidu, det ä det ende, som dug (Ludvig Nordström, *Planeten Markattan*, 1937)

Du vet är således ett uttryck som har använts inom litteraturen för att återge talspraksdrag och ge texten en känsla av autenticitet. Även om språket i ovanstående citat har en ålderdomligare prägel än dagens talspråk påminner ändå användningen av *du vet* om bruket av diskurspartikeln *du vet*, hädanefter skrivet *duvet*, i dagens ungdomsspråk i början av 2000-talet (Nordenstam 2002; Nordenstam & Wallin 2002; Svensson 2009). Särskilt frekvent tycks, enligt dessa undersökningar, *duvet* användas speciellt av ungdomar med utländsk² bakgrund, i hjällbospråket och andra göteborgska varieteter (Nordenstam & Wallin 2002:166) samt i den malmöitiska varieteten rosengårdssvenska (Svensson 2009:233 f.). Enligt Nordenstam & Wallin (2002:166) används uttrycket så frekvent av ungdomar med utländsk bakgrund att en del svenska ungdomar retar sig på språkbruket. I samband med inspelningar i Malmö av nedan beskrivna korpus framhöll en del av informanterna att *duvet* är ett typiskt uttryck för rosengårdssvenska (Bodén 2007:10; Svensson 2009:235). Men de ovanstående skönlitterära exemplen, (1)–(4), är skrivna av svenska författare och de fiktiva personer, vars röster hörs i dialogerna, har också svensk bakgrund, vilket visar att *duvet* är ett sedan länge använt uttryck i svenskt talspråk över huvud taget och inte endast förbehållet personer

² Med utländsk bakgrund avses här att informanten är född utomlands eller har föräldrar som är födda utomlands och att det är detta lands språk som talas aktivt i hemmet. Med svensk bakgrund åsyftas att informanten är född i Sverige av svensktalande föräldrar.

som talar vissa nutida varieteter. När informanterna i Malmö klassificerar *duvet* som ett uttryck för rosengårdssvenska kan det bero på att de noterat en frekvent användning av *duvet* inom vissa grupper och därför ser detta som ett utmärkande uttryck inom denna varietet (se Svensson 2009).

Syfte

Syftet med denna artikel är att diskutera användning av *duvet* hos ungdomar i Malmö med utgångspunkt i variablerna språklig bakgrund, varieteten rosengårdssvenska, stadsdels- skol- och grupptillhörighet samt den situationella kontexten.

I min avhandling (Svensson 2009) visar jag att en informantgrupp med utländsk bakgrund, av vilka flertalet blivit klassificerade som talare av rosengårdssvenska (Hansson & Svensson 2004; Bodén 2007), använde signifikant fler *duvet* än ungdomarna i en annan grupp, där deltagarna hade svensk bakgrund och blivit klassificerade som talare av något annat än rosengårdssvenska. Förhållandet var 6,8 respektive 1,1 förekomster per 1000 tokens. Med utgångspunkt i denna första undersökning i min avhandling vidgar jag här perspektivet genom att dels använda en större korpus, dels undersöka fler bakgrundsfaktorer för att belysa användningen av *duvet* hos ungdomar i Malmö.

Material

Korpusen består av sammanlagt 12 timmars samtal mellan 29 informanter från de tre gymnasieskolorna Cypress³-, Dahlia- och Ekskolan. 19 informanter har utländsk bakgrund och tio informanter har svensk. I ett perceptionstest har en statistiskt signifikant majoritet av lyssnarna klassificerat tio av informanterna som talare av rosengårdssvenska ($p < 0,05$), fem som tveksamma fall ($p > 0,005$) medan åtta har klassificerats som talare av något annat än rosengårdssvenska ($p < 0,05$) (Hansson & Svensson 2004; Bodén 2007). De övriga har inte blivit klassificerade i perceptionstestet. Se vidare tabell 1.

³ Alla namn på skolor och personer är kodade.

Resultat

Den genomsnittliga förekomsten av *duvet* för hela korpusen är 4,9 per tusen tokens. Denna siffra skiljer sig inte nämnvärt från resultatet i min avhandling (Svensson 2009), där genomsnittet är 4,4 per tusen tokens.

Språklig bakgrund

Informanter med utländsk bakgrund använder 7,0 förekomster av *duvet* per tusen tokens i genomsnitt medan motsvarande siffra för informanter med svensk bakgrund är 1,3. Skillnaderna är dock stora mellan de enskilda informanterna. Fem av 19 informanter med utländsk bakgrund och fem av tio informanter med svensk bakgrund använder inga *duvet* över huvud taget medan vissa andra, med såväl utländsk som svensk bakgrund, har en mycket frekvent användning av diskurspartikeln.

Talare av rosengårdssvenska eller ej

De informanter som har klassificerats som talare av rosengårdssvenska har i genomsnitt 6,5 förekomster av *duvet* per tusen tokens jämfört med dem som klassificerats som talare av något annat än rosengårdssvenska som har 2,4 förekomster. Förhållandet mellan enskilda individers klassificering som talare av rosengårdssvenska eller som talare av något annat än rosengårdssvenska och deras användning av *duvet* visar inga tydliga samband. En grupp informanter med utländsk bakgrund (se grupp DGr4 i tabell 1), vilka klassificerats som talare av rosengårdssvenska, har ingen förekomst alls av *duvet* i sina samtal. Däremot har en annan grupp (se grupp EGr1) med informanter av utländsk bakgrund, vilka klassificerats som talare av något annat än rosengårdssvenska, 6,8 förekomster per tusen tokens. Det är således inte självklart att den som klassificerats som talare av rosengårdssvenska också använder *duvet*.

Stadsdelstillhörighet

Varieteten rosengårdssvenska har fått sitt namn efter stadsdelen Rosengård med ett stort antal invånare med utländsk bakgrund⁴, 85 %. I denna stadsdel bor sju informanter, varav fyra blivit klassificerade som talare av rosengårdssvenska. Ingen av de informanter som bor på Rosengård har en frekvent användning av den diskurspartikel som pekats ut som typiskt rosengårdssvensk, *duvet* (Bodén 2007:10; Svensson 2009:235). Där emot används den frekvent av en del informanter som bor i andra stadsdelar.

I min barndoms Malmö på 1940- och 50-talet var de centrala delarna av staden klart åtskilda. Som en vattendelare mellan dessa områden löpte Rådmansgatan och norra delen av Södra Förstadsgatan. Öster därom befann sig stadsdelen Södra Innerstaden med arbetarkvarteren, ett bestånd av till större delen slitna kvarterskomplex med ofta bristfälliga sanitära bekvämligheter. Väster därom låg den mer fashionabla Västra Innerstaden som i sin förlängning västerut övergick till stadsdelen Limhamn, vilken till stor del bestod av villaområden. Sedan dess har staden vuxit markant framför allt österut med bl.a. Rosengård. Södra Innerstaden har rustats upp men är trots detta den stadsdel där invånarna har lägst disponibel medelinkomst, långt under invånarna i andra stadsdelar, och där det bor flest personer per kvadratmeter. Näst efter Rosengård bor här flest invånare med utländsk härkomst, närmare 50 %. De fyra informanterna som bor i denna stadsdel har i genomsnitt den frekventaste användningen av *duvet*, 7,9 förekomster per tusen tokens. Minst antal *duvet*, 0,4 per tusen tokens, finner man hos de fyra informanter som bor i stadsdelarna Västra Innerstaden och området Limhamn-Bunkeflo, där den disponibla medelinkomsten är upp mot tre gånger så hög som i Södra Innerstaden.

Det tycks som om bostadsortens placering och användning av *duvet* har ett samband. En frekvent användning respektive icke-användning av uttrycket *duvet* skulle därmed kunna signalera social tillhörighet.

⁴ Alla uppgifter om staden är tagna ur *Områdesfakta för Malmö 2002*. Stadsdelar. 2002. Malmö: Stadskontoret, Strategisk utveckling. Malmö Stad.

Skoltillhörighet

I stort sett alla gymnasier med teoretiska linjer ligger i centrala Malmö. Därför är inte närheten till bostadsorten av stor betydelse när eleverna söker in till gymnasiet, utan de blivande gymnasisterna väljer skola efter inriktning men också ofta efter skolans prestige. De elever som kommer in på högprestigeskolornas teoretiska program är således till större delen elever med höga grundskolebetyg. Dahlia är den äldsta av de tre skolorna och har av hävd hög status.

Vid jämförelse beträffande användning av *duvet* är skillnaden påtaglig mellan skolorna. Informanterna på Dahliaskolan använder 0,2 *duvet* per tusen tokens medan informanterna på Cypress- och Ekskolan använder 6,4 respektive 4,9. I undersökningen ingår informanter från Dahliaskolan vilka har utländsk bakgrund och även informanter som har klassificerats som talare av rosengårdssvenska, men ingen av dem använder *duvet* över huvud taget.

Skoltillhörighet kan ha en viss betydelse beträffande användning av *duvet*, dvs. hos informanterna på den skola som har högst prestige tycks inte *duvet* vara en frekvent använd diskurspartikel. Detta skulle kunna stödja resultatet i avsnittet om stadsdelstillhörighet ovan beträffande *duvet* som ett uttryck med sociala förtecken.

Grupptillhörighet

Av de 29 informanterna i denna undersökning ingår samtliga i åtta mer eller mindre sammanhållna grupper (se tabell 1). Grupperna, som är självvalda av informanterna, har ansvarat för sina egna inspelningar. Gemensamt för i stort sett alla grupper är att de oftast är uppdelade så att samtliga informanter i gruppen har antingen utländsk eller svensk bakgrund. Endast en grupp, EGr4 (se tabell 1), avviker från mönstret genom att innehålla informanter av både svensk och utländsk bakgrund. I nedanstående tabell redovisar jag gruppernas genomsnittliga *duvet*-frekvens, skoltillhörighet, språkliga bakgrund samt om de är talare av rosengårdssvenska eller ej. För att jag ska klassificera en grupp med informanter som talare av rosengårdssvenska respektive ej talare av rosengårdssvenska ska minst två medlemmar i gruppen ha blivit klassificerade som det ena eller det andra i det ovan nämnda perceptionstestet. I ingen av grupperna bor samtliga informanter i samma stadsdel. Jag presenterar de åtta grupperna enligt frekvensordning för *duvet*.

Tabell 1. Grupptillhörighet och duvet-frekvens

Grupp- beteck- ning	Antal med- lemmar	Duvet- frekvens	Bakgrund	Klassificerade som talare av rosengårds- svenska	Skola
EGr3	2	10,1	Utländsk	Ja	Ek
EGr4	3	8,5	1 svensk/2 utländsk	Ja	Ek
EGr1	3	6,8	Utländsk	Nej	Ek
CGr1	6	6,4	Utländsk	Ja	Cypress
EGr2	6	1,1	Svensk	Nej	Ek
DGr1	3	0,35	Utländsk	Nej	Dahlia
DGr2	3	0	Svensk	Nej	Dahlia
DGr3	3	0	Utländsk	Ja	Dahlia

I de fyra grupperna överst i tabellen använder samtliga informanter *duvet* mer eller mindre frekvent. I grupp EGr2 används *duvet* sporadiskt av hälften av gruppens medlemmar, i DGr1 användes *duvet* ett par enstaka gånger av någon av medlemmarna och i de två grupperna DGr2 och DGr3 använder ingen *duvet* över huvud taget.

Som synes använder informanterna på Dahliaskolan i stort sett aldrig *duvet* i dessa inspelningar medan övriga informanter, i synnerhet informanterna på Ekskolan, har en hög frekvens. Frekvenserna varierar således mellan grupperna men inom grupperna visar informanterna upp samma mönster, dvs. i grupper med högre frekvens använder samtliga deltagare diskurspartikeln *duvet* förhållandevis ofta. Att informanterna i respektive grupp använder samma diskurspartikel kan vara en anpassning till gruppen och speglar informanternas önskan om identifikation och samhörighet (se Labov 1972; Kotsinas 1994:19 f.). Enligt ackommodationsteorin (Giles 1980) har alla individer en benägenhet att anpassa sitt språk beroende på den aktuella kommunikationssituationen. Ackommodationen kan innebära ett avståndstagande eller närmande till kommunikationspartnerna. Skillnaden i frekvens mellan grupperna kan således bero på att gruppmedlemmarna anpassar sitt språk efter varandra.

Gruppmedlemmarnas ackommodation till gruppens språkbruk blir ganska tydlig om man jämför med användningen av ett par andra diskurspartiklar, *liksom* och *ju*. Tre grupper, EGr3, EGr4 och CGr1, med hög frekvens av *duvet* har sparsamma förekomster av *liksom* och *ju*, medan tre andra grupper, EGr2, DGr1 och DGr2, med sparsamt eller inga *duvet* över huvud taget använder rikligt med *liksom* och *ju*. En grupp,

EGr1, använder samtliga nämnda diskurspartiklar frekvent och en annan grupp, DGr3, använder dem alla sparsamt.

Den situationella kontexten

I de undersökta samtalen förekommer passager som är av omväxlande monologisk eller dialogisk karaktär. De monologiska avsnitten består av kortare eller längre berättelser. Att avsnittet är monologiskt innebär inte att talaren har en ensidig monolog med passiva lyssnare, utan lyssnarna kan mycket väl ge samtalsstöd i form av exempelvis instämmanden eller hummanden, men gör inte anspråk på att överta turen och talaren får därmed ett utvidgat talutrymme. I min avhandling visade jag att diskurspartikeln *duvet* hade en högre frekvens i sådana avsnitt (Svensson 2009:109). Så är också fallet i denna undersökning.

I genomsnitt består 16 % av inspelningarna av monologiska, dvs. berättande, avsnitt men skillnaden är stor mellan grupperna. Exempelvis består mer än 20 % av alla tokens i ett par av grupperna, EGr1 och EGr2, av berättande avsnitt medan andra inte innehåller några berättelser alls utan består endast av dialogiska avsnitt. I grupperna DGr1 och DGr3 förekommer inga berättelser och i DGr2 endast en mycket kort berättelse. Dessa inspelningar är således i stort helt dialogiska och här uppträder endast enstaka förekomster av diskurspartikeln *duvet*. Som nämnts ovan har Dahliaskolan högre status och i inspelningarna av informanterna på denna skola uppträder ett mycket litet fåtal *duvet*. Man skulle därav kunna dra slutsatsen att *duvet* inte används därför att det kan ses som socialt stigmatiserande. Denna slutsats kan dock motsägas av det faktum att Dahliaskolans inspelningar inte innehåller några monologiska avsnitt, dvs. den situationella kontext där *duvet* brukar uppträda. Att *duvet* inte uppträder i dessa inspelningar skulle således kunna bero på avsaknaden av berättelser.

I endast fem av de åtta grupperna förekommer ett antal berättande avsnitt. I sådana avsnitt ökar *duvet* påtagligt jämfört med inspelningarna i stort, 17,2 per tusen tokens jämfört med 4,9 i hela korpusen, vilket tyder på att *duvet* har betydelse för berättandet. I endast en av de fem grupperna, EGr2, minskar antalet *duvet* i de berättande partierna, från 1,1 *duvet* per tusen tokens i gruppens samtliga inspelningar till mindre än hälften i narrativa episoder. Denna grupp består av sex informanter med svensk bakgrund varav två har klassificerats som talare av något annat än rosenårdssvenska. De övriga fyra grupperna, EGr1, EGr3, EGr4 och CGr1, där frekvensen av *duvet* ökar i berättande partier, består av informanter

med utländsk bakgrund med undantag för en informant med svensk bakgrund.

De monologiska partierna består oftast av anekdotiska episoder eller självupplevda vardagliga händelser. De flesta förekomsterna av *duvet*, 60 %, ingår i berättelser då talaren utgår från sig själv och berättar om en händelse där han/hon varit medaktör eller åskådare. I följande monologiska avsnitt berättar Livija för tre kompisar om en episod då hon och hennes kusin varit på ett internetkafé och chattat och fått kontakt med en kille som kommer från Bagdad.

- (5) Livija: [...] vi chattade **duvet(1)** # å så säger de en sån kille # han var arton **duvet(2)** # säger han # å så han ba <alltså ja jag kommer från Bagdad **duvet(3)**> # så hon ba <a har du vatt där på semester?> så han ba <nej> han ba <**duvet(4)** vi har en diktator där> [alla skrattar] (aE04B-015)

I denna berättelse använder talaren *duvet* även om hon tycks vara införstådd med att lyssnaren inte på förhand 'vet' vad talaren tänker berätta om, vilket är fallet med *duvet(1)*, *duvet(2)* och *duvet(3)*. Vad gäller *duvet(4)* kan det dock tänkas att talaren utgår från att lyssnaren har vissa kunskaper om omvärlden, dvs. att det finns en diktator i Bagdad, och refererar till dessa kunskaper. I cirka 90 % av alla förekomster av *duvet* i berättande avsnitt informerar talaren om fakta som lyssnaren inte tycks veta något om på förhand. Således kan inte avsikten vara att åberopa en vetskap hos lyssnaren på samma sätt som i exemplen (1) och (2) ovan.

Exempel (5) utgör en episod då talaren var närvarande vid händelsen men inte själv var huvudaktören. I många fall används dock *duvet* när talaren berättar om sina egna upplevelser och känslor. En ökad frekvens av *duvet* är vanlig just i sådana situationer då talarna berättar om för dem själva känslostarka händelser. Det följande exemplet, (6), där Khalil berättar om en uppgörelse med flickvännen, illustrerar denna användning av *duvet*. Khalil och Svetlana sitter och pratar om sina tillkortakommanden i kärleksförhållanden. Svetlana har just berättat om ett bråk mellan henne och pojkvännen då Khalil börjar berätta hur han och flickvännen blivit ovänner.

- (6) Khalil: min brud hon + när jag sa till henne ärligt # **duvet** hon ville ha såna tröjor **duvet** # som man ska ha utan bh **duvet** # **duvet** dom som e öppna i ryggen **duvet** som bara ligger så här förstår du ?
Svetlana: hmm .

Khalil: å ska man inte ha bh för de e för då ser de fult ut för då kommer de en massa linjer där # **duvet** jag tycker inte om den tröjan # för jag tänkte så tänk så går du tänk så råkar du så ska du stötas tänk så gör bara nån så på din tröja **duvet** # den sitter # den sitter **duvet** här # den sitter inte här **duvet** #så den kan ändå **duvet** tänk så lossnar de **duvet** # de flyger upp # så jag sa till henne <**duvet** ärligt talat tänk så när + för det första du har inte stora pappar till de **duvet** # du har inte pappar **duvet**> # va lack hon ble till de jag sa **duvet** # hon bara titta på mej så <du jag ska aldrig mer snacka med dej # du å jag e ovänner # kom inte hem till mej> # så jag <okej fuck you> # så gick hon # jag diggar inte brudar # asså dom vill visa upp sej för mycket dom vill visa sej så nakna dom tror dom ska få sin uppmärksamhet genom å visa # kött på sin kropp # finns andra grejer **duvet**. (aE05-010)

Vid avlyssning av inspelningen hör man hur Khalil berättar med upprörd röst om denna episod. Han har blivit illa berörd av konflikten med flickvännen, och man hör hans besvikelse när han på slutet summerar sin erfarenhet om "brudar". Hos Khalil, som även i övrigt har en frekvent användning av *duvet*, dvs. 13 per tusen tokens, ökar frekvensen påtagligt i denna emotivt laddade berättelse till 56 förekomster per tusen tokens.

Användning av partikeln *duvet* kan ses som en strategi från talarens sida att skapa närhet och engagemang eftersom denne vänder sig direkt till lyssnaren och hänvisar till dennes 'vetskap'. Även om lyssnaren inte har någon vetskap om händelseförloppet i den historia som talaren nu berättar skapas ändå en föreställning om gemensamt vetande och lyssnaren blir härmed mer delaktig i interaktionen. Om talaren utlämnar sig själv och blottar sina upplevelser och känslor skapas en ömtålig situation då det är extra viktigt för talaren att lyssnaren känner delaktighet. Användning av *duvet* kan i en sådan situation innebära att talaren knyter lyssnaren närmare till sig och vädjar om medhåll och sympati för sitt handlande, sina känslor och åsikter. Den ökande frekvensen av *duvet* i sådana situationer tyder på att just diskurspartikeln *duvet* är lämplig för detta ändamål.

I de äldre talspråksexemplen (1), (2) och (4) har *duvet* en initial placering och kan därför tänkas fungera också som lystringssignal. Däremot har *duvet* final placering i exempel (3), som är del av en självutlämnade berättelse av en prostituerad kvinna. I de berättande partierna i mina inspelningar, har *duvet* i 30 % av fallen en initial placering och i 20 % en medial medan resten, dvs. 50 %, uppträder finalt. Den finala placeringen

har en textuell funktion genom att talaren härmed avgränsar specifika enheter i talflödet och gör det lättare för lyssnaren att uppfatta sammanhängande informationsenheter. Sådana finala placeringar innebär att *duvet* får en anaforisk syftning, dvs. talaren låter lyssnarens 'vetskap' sträcka sig bakåt över den av talaren just utsagda informationen. Återkopplingar av detta slag kan innebära att talaren försäkrar sig om lyssnarens medhåll och sympati av det just sagda innan hon/han fortsätter sitt berättande. I starkt personliga berättelser kan sådana upprepade återkopplingar vara extra viktiga, vilket kan vara en anledning till den höga frekvensen av final placering av *duvet* i just sådana episoder.

Sammanfattning

Diskurspartikeln *duvet* har sin största användning i samband med att en talare i en viss grupp berättar om en självupplevd vardaglig händelse vars förlopp är tidigare okänt för lyssnaren. Det ursprungliga semantiska innehållet i *duvet*, d.v.s att du:et 'vet', har förbleknat men finns ändå fortfarande kvar i sin uttunnade betydelse och motiverar att talaren använder just den diskurspartikeln i denna kontext som en pragmatisk-textuell markör för skapande av närhet och markering av strukturella gränser. Undersökningen visar således att den situationella kontexten liksom grupptillhörigheten tycks ha betydelse för den frekventiella användningen av *duvet*.

I övrigt kan man inte visa på entydiga resultat beträffande användning av *duvet* men man kan skönja vissa tendenser. En del informanter med utländsk bakgrund har en tendens att oftare använda *duvet* som närhetskappare och gränsmarkör medan informanter med svensk bakgrund använder andra diskurspartiklar (se också Svensson 2009). Informanter som bor i områden med högre status och går på en högprestigeskola använder färre *duvet* än övriga informanter. I dessa informanters inspelningar förekommer dock få berättelser och man kan därför inte med säkerhet avgöra huruvida det är interaktionens art eller den sociala bakgrunden som ligger bakom frånvaron av *duvet*.

Stort tack till Eva Kärrlander och Lisa Christensen som läst igenom min artikel och bidragit med värdefulla kommentarer och synpunkter.

Referenser

- Bodén, Petra. 2007. "Rosengårdssvensk" fonetik och fonologi. I: Ekberg, Lena (red.) *Språket hos ungdomar i en flerspråkig miljö i Malmö*. (Nordlund 27. Småskrifter från Nordiska språk vid Lunds universitet.) Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. S. 1–47.
- Giles, H. 1980. Accomodation theory: some new directions. I: *York Papers in Linguistics* 9. 105–136.
- Hansson, Petra (Bodén) & Svensson, Gudrun. 2004. Listening for "Rosengård Swedish". I: Branderud, P. & H. Traunmüller (eds.), *Proceedings FONETIK 2004, The Swedish Phonetics Conference, May 26–28 2004*. Stockholm: Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet. S. 24–27.
- Kotsinas, Ulla-Britt. 1994. *Ungdomsspråk*. (Ord och stil 25, Språkvårdssamfundets skrifter.) Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Nordenstam, Kerstin. 1989. *Tag questions och dylika påhäng i svenska samtal*. (Färsk forsk 14.) Göteborg: Institutionen för nordiska språk, Göteborgs universitet.
- Nordenstam, Kerstin. 2002. Om kickersflickor och deras språk. I: Linell, Per & Karin Aronsson (utg.), *Jagen och rösterna: Goffman, Viveka och samtalet*. (SIC 42.) Linköping: Tema Kommunikation, Linköpings universitet. S. 87–99.
- Nordenstam, Kerstin & Ingrid Wallin. 2002. *Osynliga flickor – synliga pojkar. Om ungdomar med svenska som andraspråk*. Lund: Studentlitteratur.
- Områdesfakta för Malmö 2002*. Stadsdelar. 2002. Malmö: Stadskontoret, Strategisk utveckling. Malmö Stad.
- Språkbanken, <http://spraakbanken.gu.se> (3 maj 2009).
- Svensson Gudrun, 2009. *Diskurspartiklar hos ungdomar i mångspråkiga miljöer i Malmö*. (Lundastudier i språkvetenskap A:67). Lund: Lund University Press.

Transkriptionsnyckel:

Transkriptionerna har i huvudsak ortografisk stavning

kort paus

längre paus

+ avbrutet yttrande

xxx otydligt tal (yttrande eller del av yttrande, ett ord eller flera ord)

<text> markering av direkt anföring

Lågtyska lånord

Om stad och land i svensk språkhistoria

Ulf Teleman

Som bekant importerades en mängd lågtyska ord till svenskan under medeltiden. Lånen förmedlades av ett fåtal små städer, som rymde en mycket liten del av den svenska befolkningen. Av handböckerna kan det verka som om den här påverkan i ett slag svepte över hela landet. En sådan utveckling är av många skäl en orimlig tanke. Den fråga man måste ställa sig: var spridningen från städerna en långsam process från 1500-talet och framåt eller övertog majoriteten av det svenska folket de här orden först i och med den stora integreringen och urbaniseringen av nationen under 1800- och 1900-talen?

1 Den medeltida scenen: importens infrastrukturella förutsättningar

Det var inte förrän under 1200-talet som ett system av svenska export- och importstäder uppstod under inspiration söderifrån, städer som var åtkomliga vattenledes. Men varken befolkningsmässigt, juridiskt eller kommersiellt var städerna särskilt betydande under detta sekel. Här och var immigrerade lågtyska köpmän, bergsmän och hantverkare, men de verkar ha varit få liksom städerna ännu var små. Den stad som skulle bli den enda mera betydande på det svenska fastlandet under medeltiden, Stockholm, grundlades inte förrän under slutet av 1200-talet.

Det blev under 1300-talet som städernas utveckling tog fart och inflyttningen från hansestäderna, främst Lübeck, kom i gång på allvar. Då reglerades stadsväsendet i Magnus Erikssons stadslag och de tyskspråkiga borgarnas kommersiella och politiska betydelse blev avsevärd. På den nivån bibehölls sedan det tyska trycket under 1400-talet. Fortfarande under 1500-talet var tyskarna ekonomiskt ledande, även om deras politiska makt starkt hade reducerats i takt med att den svenska nationalstaten stabiliserades.

Städerna antas ha haft en någorlunda konstant folkmängd under 1300- och 1400-talen, uppskattningsvis:

Stockholm, Visby	6 000 – 10 000
Kalmar, Söderköping, Västerås, Arboga	2 000 – 3 000
Lödöse, Jönköping, Uppsala	2 000 – 3 000

Övriga städer var ännu mindre, antagligen bara några hundratal invånare. Om vi undantar Visby med dess ganska självständiga ställning får vi en totalsiffra för landets stadsbefolkning på 30 000. Sveriges hela befolkning kan ha varit 600 000 till 650 000, dvs. städerna utgjorde ungefär 5 % av landets hela befolkning. (Om medeltida städer i Sverige se t.ex. Ahnlund 1953; Andersson 2003; Kalmar stads historia 1979–1984; Carelli 2004; Dahlbäck 2003, 2004; Kumlien 1953; Orrman 2003; om befolkningsförhållanden se t.ex. Benedictow 2003, Schück 1926, 1938; Vahtola 2003.)

Nästa fråga blir då hur stor andel av stadsinvånarna som utgjordes av tyskar. Olika forskare har försökt sig på beräkningar, ofta genom att extrapolera ur tyskklingande namn i diplomerna. Kanske utgjorde tyskarna cirka 30 % i de viktigaste exportstäderna Stockholm, Söderköping, Kalmar och Lödöse och 10 % i de övriga. 10 000 à 15 000 borgare var alltså tyskar i de svenska städerna, dvs. ett par % av landets totala befolkning. (Se bl.a. Ahnlund 1953.)

En del tyskar invandrade också för att ta hand om eller lära ut bergshantering i Mellansverige. Under Erik av Pommerns och Albrekt av Mecklenburgs regeringsperioder decennierna runt 1400 verkade andra kategorier av tyskar i Sverige, framför allt impopulära militärer och skatteindrivare, men kvantitativt kan denna grupp inte ha varit alltför betydande.

1.1 Språkkontakten mellan svenskar och lågtyskar

Tyskarnas status och handlingsutrymme i Sverige reglerades i olika privilegiebrev och i stadslagens bestämmelser. De bofasta tyskarna skulle i allt följa svensk lag och betraktas i fråga om rättigheter och skyldigheter som svenska medborgare. Bestämmelsen underlättade successiv integrering av tyskarna i det svenska borgerskapet. De icke bofasta tyska köpmännen fick bara ägna sig åt grosshandel och kunde därmed i praktiken bedriva köpenskap endast i staden. Förbudet mot detaljhandel och handel utanför städerna innebar att den tyska direktpåverkan på lantbefolkningen var starkt begränsad. Statsmakten var representerad i städernas styrelse och garanterade reglernas efterlevnad.

Språkkontakten kan antas ha haft olika karaktär generation efter generation. Mötet mellan svenskarna och första generationens tyska köpmän vid ekonomiska transaktioner har sannolikt skett genom någon sorts semikommunikation, dvs. varje part har använt sitt eget språk pepprat med så många ord som man kunde snappa upp från motpartens. Båda hade lika stort intresse av att begripa varandra. Likheten i ljudsystem och morfosyntaktiskt system var stor mellan de lågtyska och de skandinaviska dialekterna (se särskilt Braunmüller 1993). Dessa goda förutsättningar har säkert varit en viktig utgångspunkt för utvecklandet av en mera specifik semikommunikativ kompetens. De strukturella likheterna hindrade dock inte att stora lexikala skillnader försvårade kommunikationen.

I nästa steg blev läget ett annat. Den bofasta tyska minoriteten integrades i de svenska stadssamhällena. Som barn fostrades de nog ofta av svenska barnflickor och en del av deras lekkamrater var säkert svenska. Exogama giftermål blev vanliga mellan svenskar och tyskar. Den svenskfödda generationen tyskar kom därför sannolikt att behärska svenska, i varje fall som ett andra språk. Deras svenska var ett språk med tydlig brytning och många fonetiska, semantiska och syntaktiska transfereeringar och naturligtvis också med många lexikaliska inslag från det tyska förstaspråket.

Det tredje steget innebar tyskarnas fullständiga assimilering i den svenska språkmiljön: barnen fick lära sig svenska som modersmål. Fortfarande hängde säkert en del tyskklingande inslag kvar men från kommunikativ synpunkt rörde det sig bara om brytning av mer eller mindre kosmetisk natur.

Hela tiden skedde den språkliga kontakten väsentligen muntligt. De bevarade breven på lågtyska är få liksom också översättningarna från lågtyska texter av praktisk eller teoretisk natur. Allt tyder på att påverkan var så gott som uteslutande talspråklig.

Städernas tyskpåverkade talspråk avspeglar sig i de skrivna texter som ligger till grund för t.ex. Söderwalls ordbok. Detta betyder självfallet inte att flertalet handskrifter och diplom skulle vara skrivna av städernas borgare eller deras hushåll. Vad man lätt glömmer är att domkyrkorna och biskoparna fanns i städerna och att särskilt dominikaner och franciskaner hade sina stödpunkter där. (Se t.ex. artiklarna om dessa ordnar i KLMN.) Adeln ansvarade i stor utsträckning för landets administration, med städernas befästningsanläggningar som stödpunkter. Även de adelsfamiljer som mest sysslade med jordbruk behövde städerna för att kapitalisera en del av produkterna från sitt komplexa system av gårdar i regionen. Kvantitativt utgjorde de här grupperna en liten del av städernas befolkning (och av den totala folkmängden), men det var deras stads-

språkstalande skrivare som stod för det mesta av landets textproduktion. (Jfr om den medeltida språkscenen också Teleman 2007.)

1.2 Importen från lågtyskan

Hellquist (1929–32) och andra har förtecknat ett mycket stort antal lågtyska importord. De flesta är språkliga etiketter på kulturella artefakter eller processer. Orden är de nya varornas förpackning och följer med varan, så att säga. De exporteras och importeras tillsammans med produkter eller kunskaper. De kan ge kulturhistoriska upplysningar men säger inte så mycket om den rent språkliga dynamiken och dess förutsättningar.

Språkligt intressantare är importord som inte är knutna till importerade kulturfenomen. Hit hör övertagna ord som exempelvis det vänstra ordet i följande par:

förlora $\approx$ mista; bevara = gömma; fråga $\approx$ spörja; ske $\approx$ tima, hända;
allena $\approx$ ensam

Hit hör också formord som inte påverkade den redan etablerade inhemska morfosyntaktiska strukturen. Också här fylldes redan föreliggande ordklasser på med synonymer eller ord som möjliggjorde ökad variation och precision, t.ex.:

måste $\approx$ må /_ Inf; bliva $\approx$ varda /_ Ptp; sådan $\approx$ (tholikin >) token
/_N; men $\approx$ än /_ S

Här var det språkliga mötet mellan olika talare viktigt – det spelade inte så stor roll vad man talade om. Lånordet övertogs då som nu därför att det var fräscht, modernt och skvallrade om status. Övertagandet underlättades av att svenskan och lågtyskan strukturellt var så lika. Svensken snappade upp orden både inom ramen för semikommunikationen och under de senare faserna när tysken blandade in tyska ord i sin svenska som andraspråk. I det senare fallet var omständigheterna desamma som när en svensk övertog ett nytt ord från en annan svensk.

Jag ska här inte närmare gå in på eventuell morfologisk, fonologisk och syntaktisk påverkan utan fokusera på det mer lätthanterliga ordförrådet.

2 Spridningen från stad till land och dess infrastrukturella förutsättningar

Infrastrukturen som möjliggjorde ordimporten har uppmärksammats länge nog; etableringen av import- och exportstäderna framför allt längs

östersjökusten och in i Mälaren och invandringen av tyska köpmän och hantverkare. Det nya och hittintills obeaktade förhållandet – i språkvettarsammanhang – är att stadsbefolkningen var så ringa i förhållande till landets totala folkmängd och att de invandrade tyskarna i absoluta och relativa tal var så få.

De svenska språkbrukare som stod för lånen utgjorde alltså mindre än 5 % av befolkningen. Denna omständighet döljs av att Söderwalls lexikon har ett så rikt förråd av lågtyska lånord. Varför är det så? Jo som vi har sett avspeglar den rätt imponerande skriftproduktionen på svenska under 1300- och 1400-talen inte talspråket hos den övervägande delen av befolkningen (95 %) utan väsentligen den stadsspråkliga miljön.

Den intressanta frågan är nu vad som hände sedan och hur majoriteten av landets befolkning förhöll sig i språkligt hänseende.

Stadslagens bestämmelser garanterade att i varje fall de gästande tyskar måste hålla sig till städerna: de fick inte bedriva annat än grosshandel. Kontakten med landsbygdens befolkning hade de svenska köpmännen om hand. Skulle de tyska importorden spridas så var det genom svenskar.

Det är enligt min mening troligt att svensk språkhistoria efter högmedeltiden länge följde två vägar (Teleman 2007), i städerna respektive på landsbygden.

(a) Städerna utvecklade först ett regionalt och sedan ett överregionalt språk utifrån följande omständigheter:

- stadsspråket blev en sammansmältning av dialekterna i omlandet (ett par mil runt staden)
- kuststädernas hade inbördes kontakt sjöledes som länkar i östersjöhandeln med Hansan och detta ledde till inbördes språklig konvergens; det uppstod ett överregionalt stadskoine
- städerna hade tidigt ett stort antal skriv- och läskunniga som var med om att standardisera skriftspråket i samspel med det urbana talspråket
- städerna var en förlängning av huvudstaden i fråga om administration och beskattning och hade den direkta kontakten med huvudstaden vars språk sannolikt blev en sorts riktmärke för stadsspråken

(b) Den vidsträckt landsbygd som härbärgerade större delen av befolkningen var inte språkligt konservativ som det ofta antas (eftersom

man brukar sätta likhetstecken mellan konservativitet och ovilja att ta över den urbana kulturen). Men den språkliga kreativiteten utanför städerna följde på olika håll sina olika vägar och resulterade i stället i en kraftfull dialektsplittring som sannolikt nådde all time high under 1800-talet. Först då drabbades de rurala dialekterna av konvergens inbördes och med stadsspråken: bättre landförbindelser, allmän skrivfärdighet, migration till städerna. De rurala dialekterna fick rykte om sig att vara ålderdomliga i den mån de inte fort nog böjde sig för trycket från stadskulturen.

Min hypotes blir då att de lågtyska lånorden (i varje fall de som inte är etiketter på nya varor eller kulturella processer) på det hela taget har speglat denna allmänna utveckling. Från inlåningen tillhörde de lågtyska orden stadsspråket (som efterhand uppfattades som det vårdade standardtalspråket av sina högststatusbrukare). Först med den stora omvälvningen av den språkliga infrastrukturen under 1800-talet spreds lånorden till landsbygdens talare samtidigt som dialekterna planades ut och i sin mest outrerade form förlorade sina brukare.

2.1 De rurala dialekterna mellan äldre fornsvensk och modern tid

De flesta vittnesbörd om språket från äldre tid är skrivna texter. Dessa skriftspråkliga källor har ett språk modellerat på sin tids föreställningar om standardspråk, sannolikt med nära relation till det talspråk som användes av städernas högre borgerskap och av kyrkans och statsmaktens tjänare.

Det förefaller som om man blivit uppmärksam på skillnaden mellan stad och land i språkligt hänseende under 1700-talet. Då utgavs våra första dialektordböcker, av Ihre (1766) och Hof (1772). Då skojade man med folkmålen i bröllopsdikter på dialekt (Hesselman utg. 1937).

Frågan är nu om 1700-talets dialekter var lika späckade med lågtyska lånord som det samtida stadsspråket. Eller om det i enlighet med min hypotes skulle dröja ytterligare en tid innan landsbygdens folk överströmmades av denna ordsfatt från städerna. Av olika skäl är den frågan inte så lätt att besvara som man skulle önska.

Även om dialektordböckerna saknar lågtyska lånord kan vi tyvärr inte dra slutsatsen att sådana saknas i dialekten. Om orden överensstämmer med riksspråket hamnar de nämligen aldrig i dialektordboken: denna var ett idiotikon, dvs. en förteckning över ord som inte överensstämde med riksspråket.

Brodin (1999) har gjort en sammanställning över lågtyska ord som noterats av tidigare dialektbeskrivare. Han listar 3 à 400 dialektala ord som antas ha lågtyskt ursprung och som inte finns i riksspråket. Vi måste anta att Brodins lågtyska lånord har spritts via städernas språk även om de sedan har försvunnit därifrån och ur standardspråket. En del av dem hör till de skälgigen ointressanta, lättflyttade kultuorden, dvs. en sorts språkliga etiketter som flyttar med sina referenter, importerade saker eller processer. Materialets resterande ord är inte så många. Vi vet inte när de togs in i sina rurala dialekter. Vi vet bara att de råkat bli obsoleta i stadsmiljön (och därmed riksspråket), sedan de väl halkat in i lantbornas språk.

En källa för äldre dialekt – om än osäker – är bröllopsdikterna från 1600- och 1700-talen. Genren var populär under några decennier. I bästa fall kan man lita på att textens avvikande inslag är dialektala, men inget hindrar att dessemellan vanligt överregionalt talspråk/skriftspråk används. Jag har valt ut ett antal sådana bröllopsdikter och jämfört dem med poesi av de samtida finkulturella poeterna Creutz och Gyllenborg som får representera standardspråket. (De undersökta texterna: Bröllopsdikter 66–76, 80, 82, 83, 87, 88, 117; Creutz' Sommarkväde, Atis och Camilla; Gyllenborgs Vinterkväde, Människans nöjen. Människans elände.)

Testvariabeln är ord med prefixen *be-* och *för-* (BF-ord), dvs. ordbildningstyper som på det hela taget var obekanta i svenskan före den lågtyska ordimporten under medeltiden (se t.ex. Hellquist 1929–1932, Moberg 1989). Efterhand blev de i viss mån produktiva men är förstås ändå typiska för det lågtyskpräglade stadsspråket. Siffrorna nedan avser löpord. Beräkningen gäller alltså andelen löpande BF-ord av det totala antalet löpord. Resultaten framgår av följande uppställning:

	Löpord (BF)	Löpord (total)	Andel BF
Bröllopsdikter:	115	18982	0,006
Creutz/Gyllenborg:	339	15217	0,022

Som vi ser pekar siffrorna i den förväntade riktningen: bröllopsdikterna använder BF-orden sparsammare, bara en knapp fjärdedel så ofta som skriftspråkspoeterna.

Något som kunde vara ett indicium på sentida spridning av de lågtyska lånorden är den debatt som utspann sig under 1800-talets andra hälft om tyska inslag i svenskan. Troligen hade diskussionen en skandinavistisk klangbotten, men jag vill också tro att man vid den här tiden fått upp ögonen för den s.k. bildade svenskans alla tyska lånord. Vissa kulturpersonligheter såg hur stadsspråken trängde ut den rena lantliga svenskan. Reaktionen utlöstes bl.a. av en ny preliminär bibelöversättning

som helt klart anslog ett mondänt stilläge där stadsspråkets hela lågtysk-baserade ordrepertoar kom till användning. Då var måttet rågat för Viktor Rydberg:

De som tro, att vi tagit ett godt steg på verldsborgaredömets väg, när vi lyckats göra vårt språk så likt en nedertysk munart som möjligt, skola i henne [dvs. den föreslagna översättningen] ega en källa till fägnad.

2.2 Landsbygdens språkliga infrastruktur efter medeltiden

De språkliga källorna är alltså svårtolkade. Kan vi nu utifrån landsbygdens språkliga infrastruktur räkna ut vad som har hänt med det lexikala flödet utanför städerna under nyare tid? Vad vet vi om kommunikationen mellan stad och land under senmedeltiden och framåt?

Den som mer eller mindre omedvetet utgår ifrån att det svenska språket som helhet tog emot de lågtyska lånorden under medeltiden måste anta att stad och land var minst så väl integrerade som de är i dag. Detta är förstås inte särskilt troligt. En annan hållning är att utgå från Hägerstrands (1953) flyttningsundersökningar av ett par östgötska lantsocknar under mitten av 1900-talet: det normala var fortfarande en stor stabilitet, dvs. att människorna flyttade på sig högst ett par mil under sin livstid. Hägerstrand noterar att det här mönstret visserligen hade förskjutit sig under 1800-talet men att utvecklingen hade varit utomordentligt långsam.

Låt oss se på några principiellt olika typer av kontakt som lantborna kan ha haft med stadsspråk och stadsspråkstalande från medeltiden och framåt och som kan ha lett till övertagande av importord och andra egenheter från städernas språk. (För nedanstående sammanställning har jag använt särskilt Myrdal 2004, Heckscher 1941 och artiklar i Kalmar stads historia 1979–1984. Nyttig är också den demografiska sammanställningen i Palm 2000.)

I varje fall under nyare tid har pigor och drängar rekryterats från stadens omland; många av dem har sedan flyttat tillbaka till hemsocknen. Rimligtvis har denna mobilitet gjort att omlandet påverkats språkligt av stadsspråket. Ett bra exempel är bygden runt Kalmar.

Omlandet försåg också staden med livsmedel, byggvaror och ved. Eftersom det rådde förbud mot landsköp (fram till 1800-talets mitt) annat än vid marknader måste lantborna åka till stan för att sälja och köpa. Det var där pengarna fanns. Det är osäkert i vilken mån kortvariga men regelbundna besök har bidragit till stadens tryck på omlandsdialekten.

Hade stad och land mera långväga kontakter? Vissa varor kom inte alltid från omlandet utan forslades långa vägar: järn, tjära, smör, boskap. Långväga arbetsmigration förekom, ofta säsongsvis, t.ex. från Dalarna till Stockholm, men den verkar inte ha haft någon betydelse för hemmadiakten. Stadens hantverkare och köpmän mötte lantborna vid marknader men det är svårt att tänka sig någon omfattande påverkan från de stadsköpmän som sålde sina varor där. Marknadsbesökarna träffade förstås folk från andra håll i regionen, men det kan framför allt ha inspirerat till ett mera utjämnat regionalt tal. På sina håll distribuerades varor av knallar från Västergötland eller Sunnerbo, men dessa ambulerande handlare talade inte själva stadsspråk även om de kan ha bidragit till regional utjämning på annat sätt.

Också vid tingen kunde deltagarnas språk slipas av mot andra dialekter. Viktiga var särskilt häradstingen som tydligen kunde vara välbesökta. (Österberg 2005 nämner att 30 % av häradets befolkning var närvarande vid något tillfälle.) Men tingen hade nog liksom marknaderna närmast en regionaliserande effekt på sockendialekterna genom mötet med andra tingsdeltagare. Också häradshövdingen eller häradsdomaren var normalt representant för den regionala lågadeln eller storbondeklassen. (Städerna hade sina egna rättsliga fora.)

Under medeltiden kan predikomunkarna ha fungerat som språkliga budbärare från städerna. Jag har inte fått klarhet i hur intensiv den här verksamheten var i vilka delar av landet. Prästen vid sockenkyrkan liksom adelsmän o.l. med större gårdar i socknen kan från och med senmedeltiden ha representerat ett regionalt eller t.o.m. överregionalt språk som spred sig till resten av befolkningen via ståndspersonernas tjänare i hushållet. Hur effektiv denna spridningsväg var är svårt att skatta.

En lista som den ovanstående gör ett visst intryck men det är ändå tveksamt om kontakterna över dialektgränserna var av den art att de skulle kunna förklara en storskalig påverkan från stadsborna till de övriga 90–95 procenten av landets befolkning före 1800-talet.

3 Slutord

Min hypotes var att de lågtyska lånorden trängde in i de svenska stadsspråken under 1300- till 1500-talen. Där användes och utvecklades de tills det var dags att ta över dem i de rurala dialekterna i samband med att hela nationen integrerades under 1800-talet. Men jag har knappast lyckats bevisa att spridningen är så sen: de språkliga data kan inte avgöra saken.

Se i stället det här bidraget som en plaidoyer för mer systematiska studier av den språkliga infrastrukturen. Visst har somliga förskjutningar i infrastrukturen uppmärksammats. Ett exempel är kopplingen mellan handelshistoria och lågtyska lånord. Men varför har vi varit upptagna bara av språkkontakt mellan svenska och utländska språkbrukare? Varför har inte villkoren för språkkontakt mellan talare av olika inhemska dialekter varit lika intressant?

Vi språkhistoriker skulle behöva lättillgängliga historiska data om folkmängden i land och stad, medborgarnas sätt att bo i gårdar, byar och socknar, flyttningar inne i landet över kortare och längre tid, om export och import, självhushållning, naturhushållning och penninghushållning, handelsvägar till lands och sjöss, den kyrkliga organisationen och dess verksamhet över tid och rum, rättsväsendets möte med den enskilde, uppbördsapparaten och medborgarna, den militära organisationen och aktiviteten etc. Ofta är de hittills tillgängliga siffrorna alltför punktvisa eller ospecifika. Som språkvetare ville vi helst veta vad olika klasser, åldrar, kön, ja t.o.m. individer gör under olika tider på olika platser.

Med sådana kunskaper om förändringar och icke-förändringar över rum och tid skulle vi ha lättare att förstå språkets historia, som i så hög grad är detsamma som spridningen av språkliga fenomen.

Litteratur

- Ahnlund, Nils 1953, *Stockholms historia före Gustav Vasa*. Stockholm.
- Andersson, Hans 2003, *Urbanisation. I: The Cambridge history of Scandinavia 1*. Knut Helle. Cambridge. S. 312–342.
- Benediktow, Ole Jørgen 2003, Demographic conditions. I: *The Cambridge history of Scandinavia 1*. Ed. Knut Helle. S. 237–249.
- Braunmüller, Kurt 1993, *Voraussetzungen für die Übernahme mittelniederdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen*. I: NDSS 1. S. 137–160.
- Brodin, Lennart 1999, *Ord som vandrat. En studie över lågtyska lånord i svenska dialekter*. Göteborg.
- Carelli, Peter 2004, Den tidiga staden I: *Signums svenska kulturhistoria*. Medeltiden. Lund. S. 249ff.
- Dahlbäck, Göran 2003, The towns. I: *The Cambridge history of Scandinavia 1*. Ed. Knut Helle. S. 611–634.
- Dahlbäck, Göran 2004, Den senmedeltida staden. I: *Signums svenska kulturhistoria*. Medeltiden. Lund. S. 271–293.
- Heckscher, Eli 1941, *Svenskt arbete och liv*. Stockholm.
- Hellquist, Elof, 1929–1932, *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung. En översikt*. Lund.
- Hesselman, Bengt (utg.) 1937, *Bröllopsdikter på dialekt*. Stockholm & Köpenhamn.

- Hof, Sven 1772 (1993), *Den västgötska dialekten*. Övers. och utg. Sven Blomgren. Skara.
- Hägerstrand, Torsten 1953, *Innovationsförloppet ur korologisk synpunkt*. Lund.
- Ihre, Johan 1766, *Swenskt Dialect Lexicon*. Uppsala.
- Kalmar stads historia I–III. 1979–1984. Huvudred. Ingrid Hammarström. Kalmar.
- KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformations-tid*. 1–22. 1956–1978. Malmö.
- Kumlien, Kjell 1953, *Sverige och hanseaterna. Studier i svensk politik och utrikeshandel*. Stockholm.
- Moberg, Lena 1989, *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. Uppsala
- Myrdal, Janken 2004, *Jordbruket och livet på landet*. I: *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Lund. S. 191–240.
- NDS = *Niederdeutsch in Skandinavien* 1–4, 1987–1993.
- NDSS = *Niederdeutsch und die Skandinavischen Sprachen* 1–2. 1993–1995. Heidelberg.
- Orrman, Eljas 2003, *Rural conditions*. I: *The Cambridge history of Scandinavia* 1. Ed. Knut Helle. S. 250–311.
- Palm, Lennart Andersson 2000, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Göteborg.
- Rydberg, Viktor 1873, *Tysk eller nordisk svenska*. I: *Svensk tidskrift för litteratur, politik och ekonomi*. Utg. Hans Forssell. S. 489–530.
- Schück, Adolf 1926, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Stockholm.
- Schück, Adolf 1938, *Ur Sveriges medeltida befolkningshistoria*. I: *Nordisk kultur* 2. S. 123–166.
- Teleman, Ulf 1986, *Historien och språkhistorien*. I: *Svenskans beskrivning* 15. Göteborgs universitet. S. 64–91.
- Teleman, Ulf 2007, *Svensk talspråks historia: tempo och riktning*. I: Lennart Elmevik (utg.), *Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria*. Uppsala. S. 161–188.
- Vahtola, Jouko 2003, *Population and settlement*. I: *The Cambridge history of Scandinavia* I. Ed. Knut Helle. S. 559–580.
- Österberg, Eva 2005, *Rätt och moral*. I: *Signums svenska kulturhistoria. Stormakts-tiden*. Lund. S. 143–169.

Buffeln Persson + kossan Doris = sant!

Ett förslag till en analysmodell för den moderna retoriska situationen

Camilla Thurén & Susanna Karlsson

Inledning

De senaste åren har vi i allt högre grad sett våra politiker i sammanhang som vid första anblicken inte verkar ha något särskilt med deras yrkesroll som politiker att göra. Snarare verkar det som om vi blir insläppta i deras privatliv: Göran Persson berättar som sin första fylla, Filippa Reinfeldt visar upp mandelmusslor och berättar att julen inte blir komplett utan dem och Fredrik Reinfeldt svarar på – nåja, undviker så gott han kan – frågor om sin porrkonsumtion. Fenomenet är nu inte nytt: vi såg Olof Palme förklara ordet *demokrati* för Hedvig och ugglan Helge (Birgitta Andersson och Bengt-Åke Varg) i barnprogrammet *Från A-Ö*, Tage Erlander gjorde sig känd som skämtare när han 1962 berättade värmlandshistorier i *Hylands Hörna*: "Gôbber och kärringer, huk er i bänker för nu laddar han ôm!", och Alf Svensson poserade, endast iförd badbyxor, för *Hänt i Veckan* 1973.

Ett av de mer uppmärksammade och kommenterade exemplen på den här företeelsen på senare år var när Göran Persson 2002 medverkade i barnprogrammet *Abrakadabra* och dansade med kossan Doris (Magdalena in de Betou). Ett tecken på att inslaget fått mycket uppmärksamhet är att det hamnat på SVTs lista över förslag inför omröstningen om "mest minnesvärda TV-ögonblick" i TV-programmet *Folktoppen* 2005. Persson och

kossan fick på listan konkurrera med TV-historiska klassiker som kungaparets förlovning (1976) – ”det sa klick!” – och Per Oscarssons strip-tease i *Hylands Hörna* 1966.¹

I den här uppsatsen diskuterar vi dagens retoriska klimat och den förändring i kommunikationsteknologi som gör det inte bara möjligt utan också *lämpligt* för en statsminister att dansa med en ko i TVs barnprogram.

Teoretisk bakgrund

Den retoriska situationen

I sin numer klassiska artikel från 1968 beskriver Bitzer vad han kallar den *retoriska situationen*. Bitzer menar att retorik visserligen alltid syftar till en förändring och till att påverka folks åsikter och handlingar, men att det är en alltför enkel bild av vad retorik är och gör; retorisk diskurs uppstår när något händer som triggar, kräver eller gör en reaktion relevant. Detta kallar han ett *påträngande problem* (*exigence*). Hur reaktionen kommer att se ut beror enligt Bitzer på två faktorer: *publiken* (*audience*) och de *retoriska villkor* (*constraints*) som påverkar talaren. Med *publik* menar Bitzer alla som kan eller är avsedda att bli påverkade av de argument som talaren lägger fram. De retoriska villkoren kan utgöras av en mängd olika saker, allt från att man måste tala från magen för att höras om det inte finns mikrofon, till att publiken har en uppfattning om talaren som gör att de är obenägna att ta till sig hans eller hennes budskap (jfr Kjeldsen 2008:92–93).

Intimisering av det offentliga

Under 1900-talet har det skett en successiv intimisering av det offentliga rummet. I grunden innebär detta att gränserna mellan vad som anses offentligt och vad som anses höra till ett publikt, öppet och för alla tillgängligt, rum har suddats ut och förskjutits. Åtminstone delvis har detta möjliggjorts av tekniska landvinningar. Före de moderna massmediernas tid

¹ <http://svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=29098&a=371076>

krävdes särskilda röst- och taltekniker för att synas och höras av en folk-massa. Stora gester, såväl fysiska som verbala, var nödvändiga. Med radiosändarens intåg kunde kolossala publiker nås utan att talaren behövde höja rösten. Ett välkänt exempel är Franklin D. Roosevelt och de "fire-side chats" som sändes från Vita Huset, där han i samtalston pratade om sin politik. Med televisionens hjälp kunde även det visuella förmedlas, och orators stora, väl synliga gester blev i många sammanhang överflödiga. Nu räckte det med små gester, som de man använder i samtal, för att få en likvärdig effekt. TV för in de offentliga aktörerna i våra hem (Johannesson 2000:247ff, Kjeldsen 2008:63ff). Man kan även se rent språkliga förändringar över tid. Svensson (1993) visar på en tilltagande språklig förenkling av bl.a. riksdagsspråket. Han visar också på slagordsmässighet och tendenser till dramatisering i nyhetsartiklar, vilket även det skulle kunna tala för en förändrad retorik.

Den senaste stora utvidgningen av informationsteknologi som retoriskt medium utgörs av Internet. Med de interaktiva möjligheter som bloggar, podcaster, möjligheten att kommentera direkt på dagstidningars webbsidor och liknande erbjuder var och en som har tillgång till tekniken, underlättas och tillgängliggörs ett deltagande i själva den offentliga diskursen. Var och en kan kommentera den offentliga diskursen eller publicera ett eget bidrag, och potentiellt få god spridning på sitt budskap (jfr Gillmor 2003); den egna åsiktens tillgänglighet kan till och med påverkas genom att man uppmanar andra att länka till det egna bidraget, eller genom att själv länka till en sida med mycket trafik. Tekniken har följaktligen gjort retoriken interaktiv.

Möjligheten för gemene man att offentliggöra sin åsikt är emellertid inte ny. Redan tryckpressarnas spridning och ökade tillgänglighet under 1700-talet gjorde det möjligt för den som så önskade att sprida sina åsikter till en stor mängd läsare (Gustafsson 2008). Även tidningars insändarsidor och Sveriges Radios *Ring P1*, *Karlavagnen* med flera program har gett liknande möjligheter. Emellertid finns alltid risken att sällas bort i en telefonsluss eller av en redaktör.

Det som gör Internet annorlunda är den så mycket snabbare publikationsgången, samt den hastighet ett budskap kan spridas med. Vidare riskerar inte sändarens meddelande att sällas bort om inte forumet eller dylikt har en moderator. En nackdel med Internet är dess omfattning; precis som det är lätt att få spridning för sitt budskap är det också lätt hänt att man hamnar i nätets bakvatten och förblir oläst.

Från tal till samtal, förebild till medmänniska

Med de förändringar av kommunikationssituationen som den samtida mediesituationen för med sig kommer också en förskjutning av hur man ser på den offentliga talaren. I den klassiska talsituationen är talaren bokstavligen upphöjd och avlägsen, medan en TV- eller nätmedierad retorik oftast presenteras i närbild. Distansen minskar, och vi kommer närmare den offentliga ikonen (Johannesson 2000:247ff, Kjeldsen 2008:63ff). Den som tidigare har varit en tydlig *föreläsare* ses istället också som en vanlig *människa*: en människa som bakar, super och dansar som vem som helst.

Det föreligger alltså en dubbel förväntan på dagens politiker. De ska företräda ett parti och sina väljare, ha karaktären av symbol. Samtidigt ska de framstå som mänskliga nog för att väljarna ska kunna identifiera sig med dem: politikern ska vara någon som kan förstå väljarens situation. Den dubbla förväntan gör det ibland komplicerat för politikern att konstruera en adekvat *persona*²: beteenden och värderingar som är förväntade av och passande för en medmänniska är inte nödvändigtvis lämpade för en symbol. I sådana fall kan det uppstå en konflikt mellan olika förväntningar: den som uppfyller förväntningarna för en förebild kan råka gå emot de förväntningar som finns på en medmänniska, och vice versa.

Ko-dans som retorik

Med utgångspunkt i Göran Perssons dans med kossan Doris, och allmänhetens och medias reaktioner på densamma, diskuterar vi här den retoriska situationen. Vi föreslår vissa förändringar i Bitzers modell, med utgångspunkt i att dagens mediesituation skiljer sig från den som kännetecknade hans samtid. Vidare diskuteras vilka retoriska krav som ställs på dagens politiker, och på vilket vis de retoriska villkoren påverkar de retoriska handlingarna.

² Att arbeta på sin persona innebär att man lyfter fram särskilda personlighetsdrag för en specifik retorisk situation.

Reaktioner på Perssons och Doris' dans

Den 16 januari 2002 dansade Göran Persson med kossan Doris i SVTs barnprogram *Abrakadabra*. Detta program visades under Bolibompatid och sågs förmodligen av ett stort antal barn och vuxna. Vidare visades inslaget i ett antal andra sammanhang. Det finns dessutom med på DVDn *Bolibompas favoriter*. Att barnprograminslaget väckt reaktioner förstår man av att det finns som förslag på SVTs hemsida inför en omröstning om det mest minnesvärda TV-ögonblicket genom tiderna. Vidare förstår man det genom att en enkel sökning med hjälp av sökmotorn Google på "Göran Persson" "kossan Doris" ger 559 träffar. Något som är slående är att många träffar härrör från 2006, 2007 och 2008, dvs. någon har reagerat på inslaget flera år efter att det sändes första gången i TV. På dessa webbsidor används ofta inslaget som ett slags jämförelse när andra politiker agerar på en arena eller en diskurs där politiker inte normalt agerar. Sålunda använder Aftonbladet rubriken "Reinfeldt gör en Persson" inför Fredrik Reinfeldts framträdande i TV-programmet *Videokväll med Luuk* den 16 september 2008, liksom när SvD-artikeln *Taktik bakom Reinfeldts TV-mys* samma dag relaterar till Persson och kossan Doris.

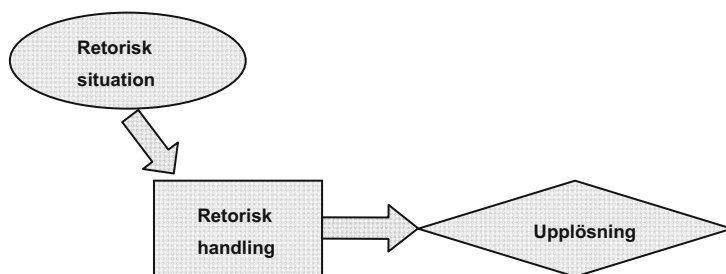
Bland sökträffarna finner man inte bara nyhetsartiklar utan även kommentarer på politiska webbsidor, kommentarer på personliga bloggar liksom kommentarer på webbsidor utan politisk anknytning. I kolumnen *Makthungriga dansar med kor* (21 mars 2002) på den liberala bloggen Smedjan.com, raljerar Mattias Svensson över väljares påverkbarhet utifrån exemplet Persson. Även på de personliga bloggarna relateras Reinfeldts utveckling till Göran Perssons dans. På *JePes blog* kommenteras Reinfeldt som följer: "Utvecklingen följer samma mönster som Göran Persson följde. Först anonym, lite blyg, lite tyst, för att mjukna upp med dans med kossan Doris och soffsnack med Luuk" (27 december 2007). Vi kan konstatera att de kommentarer som refererats ovan att det som kommenteras är vad som uppfattas som en strategi att gå utanför den traditionella politikerrollen och den traditionella politiken. Göran Persson bedöms alltså inte utifrån hur man agerar i ett barnprogram utan utifrån hur man agerar på den politiska arenan.

Retorisk analys av Perssons retoriska handling

Mot bakgrund av Bitzers (1968) beskrivning av den retoriska situationen presenterar vi i detta avsnitt en retorisk analys av Persson handling utifrån begreppen *påträngande problem*, *publik* och *retoriska villkor* (se ovan). Perssons påträngande problem kan sägas vara att han behöver vinna väljarnas förtroende. Från att i media ha beskrivits som en buffel till skol- och finansminister behöver han visa en mänskligare sida. Det

skulle kunna beskrivas i termer av att konstruera om sin persona. Publiken vid själva sändningstillfället 2002 utgörs primärt av de TV-tittare som tittar på Bolibompa den 16 januari. Denna publik utgörs företrädesvis av mindre barn, men sannolikt även av deras föräldrar. Sekundärt kan publiken också sägas utgöras av dem som ser Abrakadabrainslaget när det visas i andra sammanhang, sedan det blivit omdiskuterat i media. Det retoriska villkor som Persson ställs inför innebär att kommunicera med barn och att i den här situationen uppfattas som mänsklig, en person som är tillgänglig. I denna retoriska situation öppnas alltså en möjlighet för Persson att lyfta fram sina känsliga sidor. Detta är vad vi kallar Perssons *retoriska handling*.

I den omedelbara retoriska situationen utgörs publiken av de barn som tittar, och deras föräldrar. Så länge publiken enbart inbegriper barnen leder situationen till en *upplösning* (Kjeldsen 2008:97): i det här läget uppfattas det som helt rimligt att dansa med en ko.

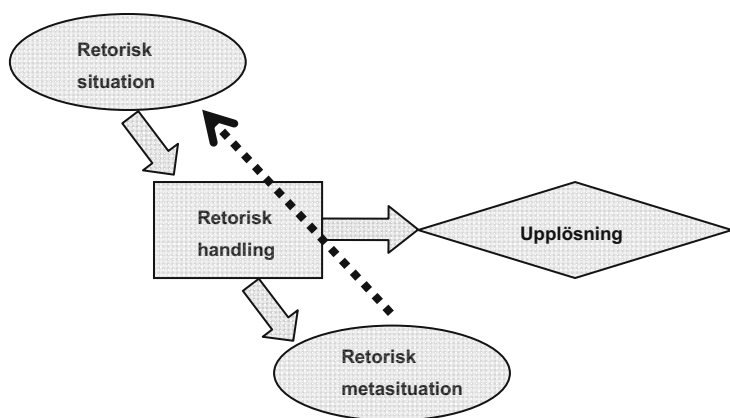
Figur 1. Den traditionella retoriska situationen (efter Bitzer 1968, Kjeldsen 2008)

Om publiken istället uppfattas som *väljarna* utgår man från en helt annan retorisk situation. Det rör sig inte längre om ett barnprogram, utan om politisk diskurs. Därmed kan de retoriska villkoren ändras. I fallet Persson och Doris bedöms Persson i denna nya retoriska situation utifrån sin roll som symbol och förebild: detta blir en del av de retoriska villkoren. En del av publiken väljer fortfarande att fokusera på den eftersträlvade mänskligheten. Istället för att ses som buffel uppfattas Persson som "mys-Persson". Upplösning sker. Detta kan ses som en del av det personaskifte som anses ha bidragit till Socialdemokraternas valvinst 2002. I och med valvinsten finns inte längre det omedelbara retoriska problemet. För en annan del av publiken kan ko-dansen uppfattas som märkt utifrån att politikern ses som symbol och förebild, frikopplad från den egentliga retoriska situationen. Detta speglas i kommentarerna ovan. Ingen upplösning sker. Sådär långt rör vi oss inom den traditionella reto-

rikens domäner. För att förklara hur den här förskjutningen gick till räcker emellertid inte den traditionella synen på den retoriska situationen. Dess domäner kan inte hantera den metadiskussion om den retoriska handlingens natur som följde, och inte heller den omtolkning många deltagare gjorde av den ursprungliga retoriska situationen, efter att ha hört, eller till och med deltagit i, argumentationen i den påföljande metadiskussionen.

Den moderna retoriska situationen

Utifrån våra iakttagelser i det empiriska materialet föreslår vi en preliminär modell för den moderna retoriska situationen i form av Figur 2. Figuren inkorporerar såväl den traditionella retoriska situationen, som en retorisk metasituation där diskuterandet av den retoriska handlingen hör hemma. Det som behandlas och debatteras här är en retorisk handling och dess lämplighet, ärlighet och betydelse. Konsekvenserna av uppkomsten av vad vi vill kalla en *retorisk metasituation* blir ofta att den ursprungliga retoriska situationen, och ibland till och med rhetorn själv, omanalyseras. I fallet Persson och Doris utgörs metasituationen av bl.a. de reaktioner från såväl media som privatpersoner som illustrerats ovan. Perssons dans med kossan Doris utgörs inte längre av en politiker som medverkar i ett barnprogram med ett pedagogiskt syfte, utan representerar bilden av en politiker som försöker framstå som mänskligare, vilket också citat som "Reinfeldt gör en Persson" visar; *ceci n'est pas une pipe*.

Figur 2. Den moderna retoriska situationen.

Metasituationen som sådan har förekommit även tidigare, men med den förändring av massmedia som ägt rum de senaste decennierna har den fått ett långt större utrymme än förr, och går snabbare. Den tid som passerar från det att en politiker håller ett tal till det att någon lägger ut en mobilkamerainspelning på YouTube eller liknande socialt medium där den kan kommenteras kan vara så kort som några minuter. De stora dagstidningarna rapporterar ofta löpande direkt på plats från viktiga tilldragelser: har de då ett kommentatorfält aktiverat för läsarna kan en komplex metasituation äga rum innan händelsen i fråga ens är över! Den läsare som besöker dagstidningens hemsida får möjlighet att ta del av inte bara tidningens rapportering, utan även de kommentarer som lämnats. På så vis blir läsaren en del av en diskurs kring den retoriska situationen. Den här diskursen kan i sin tur komma att i längden påverka hur vi ser på den ursprungliga retoriska situationen.

Viktigt att notera är att i metasituationen deltar inte bara experter som uttolkar ett visst beteende eller journalister som rapporterar en händelse ur en viss vinkel. Där deltar även de som i en äldre massmediesituation haft rollen som mottagare. Den vanlige läsaren har genom den nya tekniken getts möjlighet att aktivt delta i en offentlig diskurs. I en kommunikationssituation som tidigare varit av tämligen vertikal sändare-mottagare-karaktär har sändarrollen blivit tillgänglig även för gräsrotterna, och kommunikationen har potential att bli långt mer horisontell. Det här förhållandet kommenteras av Anders Mildner, expert på sociala medier i en artikel i DN:s nätupplaga 23 april 2009. Mildner menar att svenska politiker har missat själva poängen med de sociala medierna, och att de lever kvar i en föråldrad syn på sin egen kommunikativa roll (som sändare,

ovanifrån), och betraktar väljarna som mottagare som de ska förmedla ett visst budskap till. Han menar att de sociala medierna öppnar för en långt mer aktiv och deltagande väljare än vad som tidigare varit möjligt, men att det kräver att politikerna ändrar sin syn på hur kommunikation i politiken ska se ut.

Diskussion

Politiker som dansar med kossor, dansar i bastkjol, bakar mandelmusslor eller gråter offentligt värderas inte bara efter den konkreta situation de deltar i, utan även i en större kontext som utgörs av den samtida politiska diskursen. När Göran Persson valde att medverka i barnprogrammet *Abrakadabra* 2002 och i detsamma dansade med en ko uppnådde han upplösning förutsatt att situationens retoriska villkor analyserades som att det var eftersträvansvärt att vara mänsklig i motsats till att vara förebild. Om inte fick Persson negativa reaktioner för att ha varit beräknande. Här fanns också ett slags spänning mellan det påträngande problemet och de retoriska villkoren. Persson hade ett buffelrykte och ville visa sina mer lekfulla sidor, men i det ögonblick han gjorde det sågs han utifrån de retoriska villkoren i den politiska diskursen som beräknande. Detta går igen när journalister relaterar andra politikers försök till folklighet till Görans Perssons dans med kossan Doris.

Persson gjorde det som var rimligt i ett barnprogram men det lyftes ur sitt sammanhang och behandlades som en annan typ av handling, där han sågs som förebild. Vi kan tala om två parallella retoriska situationer, en som utgörs av barnprogrammet i sig, en som utgörs av den allmänna politiska diskursen. Vissa uttolkare bedömer Perssons handling utifrån den politiska kontexten, andra utifrån barnprogrammets villkor. Många av de kommentarer som finns till dansen med Doris rör inte längre en politikers deltagande i ett barnprogram. Istället handlar de om den tolkning som gjorts utifrån den allmänna politiska diskursen: situationen får representera en politikers beräknande retoriska val.

De parallella retoriska situationerna uppstår genom en metasituation där officiella kommentatorer och privatpersoner diskuterar själva den retoriska handlingen. Den nya tidens teknik gör det möjligt för alla med tillgång till den att delta i den retoriska metasituationen. Alla är potentiella bloggare, twittrare eller podcastare.

Litteratur

- Beertema, Irene 16 september 2008 *Reinfeldt gör en Persson Aftonbladets nätupplaga* <<http://www.aftonbladet.se/nyheter/article3324828.ab>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]
- Bitzer, Lloyd F. 1968. *The Rhetorical Situation. Philosophy & Rhetoric I*. Pennsylvania University Press. S: 1–14.
- Bolibompas favoriter* (DVD) 2001. Ansvarig utgivare: Johanna Frelin. Distributör: Pan Vision.
- Gelang, Marie 2008. *Actiokapitalet*. Rhetorikförlaget: Åstorp.
- Gillmor, D. 2003. Moving toward participatory journalism. *Nieman Reports*, 57(3), 79–80. <<http://www.nieman.harvard.edu/reports/03-3NRfall/V57N3.pdf>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]
- Gustafsson, Anna 2008. *Pamfletter! Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:66, Språk- och litteraturcentrum: Lund.*
- Johannesson, Kurt 1998. *Retorik eller konsten att övertyga*. 2 uppl. Norstedts: Stockholm.
- Kjeldsen, Jens Elmelund 2008. *Retorik idag. Introduktion till modern retorikteori*. Studentlitteratur: Lund. Översättning: Sven-Erik Thorhell.
- Persson, Jerker 27 december 2007 *Att göra en Göran JEPE's blog* <<http://www.makeit.se/jepeblog/index.php?entry=entry071229-114201>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]
- Stjernstedt, Jenny 23 april 2009 "Partierna förstår inte grejen" *Dagens Nyheters* nätupplaga <<http://www.dn.se/fordjupning/europa2009/partierna-forstar-inte-grejen-1.850878>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]
- Svensson, Jan 1993. *Språk och offentlighet. Om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A47. Lund University Press: Lund.
- Svensson, Mattias 21 mars 2002 *Makthungriga dansar med kor* <<http://www.smedjan.com/1.asp?sida=display&nr=712>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]
- Taktik bakom Reinfeldts tv-mys (TT) 16 september 2008 *Sydsvenskans* nätupplaga <<http://www.sydsvenskan.se/sverige/article368682/Taktik-bakom-reinfeldts-tv-mys.html>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]
- Vilket är det mest minnesvärda tv-ögonblicket?* SVT, <<http://svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=29098&a=371076>> [Tillgänglig 8 maj 2009.]

Textbearbetning och textåtervinning i teori och verklighet

Bo-A. Wendt

Textbearbetning och textåtervinning

Att texter genom bearbetning uppträder i olika versioner är något som vi är ytterligt vana vid. Med skrivprocessen numera medvetandegjord som aldrig tidigare är textbearbetning det alldeles naturliga sätt som en text stegvis växer fram på till färdigt alster. Också när texten omsider blivit färdig, när författaren slutgillt satt punkt och lämnat sin text ifrån sig till sina läsare, kan givetvis ytterligare textbearbetning komma på fråga – förr eller senare. Oftast handlar det väl då om innehållsliga tillägg eller förbättringar, men det kan också till exempel handla om en anpassning till en annan målgrupp. På så vis uppstår en "andra omarbetade upplagan", en "ny utökad upplaga" eller en "utgåva för barn".¹ I själva begreppet ligger att det i viss mening är samma text efter bearbetningen, samma text fast i en ny version; med den terminologi jag föreslagit i Wendt 2006 (med vissa klarlägganden i Wendt 2009) är det helt enkelt tal om ett och samma textverk företrätt av olika textvittnen, det senare av dessa uppkommet genom bearbetning av det förra.

¹ Redan i det som bara kallas en ny tryckning kan vi mycket väl hitta smärre inslag av textbearbetning, nog huvudsakligen rättade tryckfel (eller andra smärre fel). Skillnaden mellan *tryckning* och *upplaga* är emellertid föremål för inte så liten begreppsförvirring i bokutgivningssammanhang. Historiskt avser *upplaga* helt enkelt en ny sättning av en text, det som sättaren "lagt upp" ur sitt förråd av trycktyper. Förr fick detta vanligtvis göras på nytt varje gång man tarvade trycka upp nya exemplar av en bok, eftersom man sällan hade råd att spara på en redan upptryckt sättning. (Jfr med Du Rietz 1996, s. 99 f.) Därmed innebar en ny sättning – en ny upplaga – alls inte nödvändigtvis någon som helst (avsedd) textbearbetning av den förra.

Något helt annat rör det sig däremot om när större eller mindre avsnitt ur en text återanvänds i en ny text av samme upphovsman. Detta är en mycket mindre uppmärksammas företeelse men likafullt en vanligt förekommande – i alla fall efter vad jag tror. Här är människan alltings mått, ty åtminstone om jag själv i något jag håller på att skriva kommer in på något jag redan har skrivit om i ett tidigare sammanhang, faller det sig för mig ytterligt naturligt att helt enkelt låna litet formuleringar av mig själv – och så ett tu tre har en bit av den nya texten så att säga skrivit sig själv. Mer eller mindre puts och kantfogning kan i och för sig tarvas. Också sådant är givetvis textbearbetning, men då inte av en texthelhet som det var tal om i det föregående. Ofta nog låter sig dessutom rätt stora textsjok ur en äldre text ändå rätt oförändrade återvinnas i den nya texten. Sådan lättja har det förstås blivit så mycket lättare att hemfalla åt med datorskrivandets intåg. Jag har emellertid sett exempel på detta slags textåtervinning i böcker från den gamla goda tiden också (så det är uppenbarligen inte bara jag eller bara nutidens datorlättingar som tillgriper denna genväg i skrivandet). Här handlar det i den av mig föreslagna terminologin istället om olika textverk, där det yngre av dem lånat/återvunnit litet text (som *dividuativum*) ur det äldre.

Här har vi sålunda ämnet för denna lilla betraktelse: textbearbetning gentemot textåtervinning. Som det hittills beskrivits, teoretiskt i anslutning till terminologin i Wendt 2006, kan tudelningen synas enkel nog, ja, till och med rent trivial, men jag skall i det följande komplicera den bilden en aning genom att ge några empiriska exempel ur ett större material med äldre och yngre turistbroschyrer (föremål för en genrehistorisk beskrivning i Lötmarker & Wendt 2009). I teorin är det lätt att uppfatta de båda företeelserna som helt väsensskilda; med anknytning till termen *intertextualitet* eller *textsamspel* (för att med Per Ledin (1997, s. 67) tala svenska, litet mer i alla fall) kunde de beskrivas som verket textsamspel å ena sidan och författareget textsamspel å den andra. Väsensskillnaden står emellertid och faller med hur väl vi lyckas avgränsa textverk från varandra. Och det är här som verkligheten ibland kan ställa till det för oss, såsom den brukar göra så snart vi går att närmare undersöka verkliga texter i all deras mångfald, rikedom och omskiftlighet. Visst är det i många, förmodligen de allra, allra flesta, fall entydigt fråga om antingen textbearbetning eller textåtervinning. Likväl finns det, som vi strax skall se, sådana fall av suksessiv textförändring där åtskillnaden tycks framstå snarare som en gradskillnad än en verklig artskillnad. Typiskt nog förefaller dessa gränsfall gärna uppträda i jämförelsevis korta texter – som till exempel turistbroschyrer.

I det följande skall jag alltså beskriva några mer eller mindre entydiga och några mer eller mindre problematiska fall av textbearbetning och

textåtervinning i sammanhängande texträckor. När vi talar om det förra finns det dessutom en särskild variant – som egentligen inte hör hit, om man som jag nämligen vill inskränka *text* till endast den rent språkliga delen av en textbärare (det vill säga det som andra vill kalla *verbaltext*). Det handlar om den typen där bearbetningen endast avser själva förpackningsformen, inte texten i denna snäva mening. Och jag skall inleda med att ge ett rätt skojigt exempel på just detta ur turistbroschyrmaterialiet.

Snarlik text i helt annorlunda textbärare

År 1937 gav den nybildade Geflebygdens turistförening ut en enkel utviksbroshyr, *Gefle 1937*, där det i ett förord på framsidan heter att broshyren är tillkommen "för att provisoriskt fylla den brist som gör sig kännbar" och att föreningen ber "den ärade allmänheten tillsvidare hålla till godo" med detta provisorium, tills man hunnit utarbete den "publikation till tjänst för våra besökare, erbjudande en överskådlig orientering om sevärdheter och allt som i övrigt kan äga intresse för reselivet" som "icke omedelbart kunnat komma till stånd". Utfallet av detta förestående, ambitiösare broshyrutarbetande kan skådas i en 16-sidig häftad broshyr från 1939, *Gefle och Gestrikebygden*, som grafiskt förvisso är en helt annorlunda broshyr – men där texten ännu är nästintill densamma som 1937.

Det finns visserligen textuella skillnader; förutom att det ovan omnämnda förordet från 1937 givetvis saknas 1939, rör det sig om en del omstuvningar och också några tillägg inom den i olika stycken uppställda förteckningen över stadens sevärdheter men framförallt om en fylligare presentation av omliggande orter (1939 med egna mellanrubriker). Listan med hotell har också blivit längre och mer informativ. Det är sålunda utan tvekan tal om skilda textvittnen 1937 och 1939, men de är ändå på det hela taget ytterligt snarlika varandra. I en text som så tydligt som dessa broshyrer är uppdelad i självständiga mindre delavsnitt blir inte heller ordningen mellan dem så särskilt avgörande för helheten. Den avgörande skillnaden mellan de två broshyrerna ligger istället hos förpackningsformen, inte bara den yttre, 1937 års enkla utviksbroshyr mot 1939 års häfte, utan också i den rikligare bildsättningen 1939. I föregångaren finns det två bilder, båda på framsidan, i efterföljaren 27 stycken (inräknat framsidans tre och baksidans karta), det vill säga ofta två, eller till och med fler, per sida. Det är i själva verket tack vare bilderna som den yngre broshyren är så mycket omfångsrikare, när nu texten inte är det.

Bearbetningen fram till ett fullödigare broshyrialster har alltså lämnat det självutnämnt provisoriska textvittnet rätt oförändrat och istället hu-

vudsakligen gått ut på att omskapa textbäraren i övrigt. Och vad mera är, detta textvittne äger till sin kärna ännu bestånd i en broschyrutgåva från 1954 (nu utgiven av Gästriklands turistförening), låt vara med ytterligare tillägg och puts samt någon strykning jämfört med 1939. Förpackningsformen är däremot alltigenom förnyad, med delvis nya och faktiskt färre bilder. Uppenbarligen såg man inom turistföreningen 1937 års broschyr som provisorisk endast med avseende på textbärarens utformning – inte själva textens, eftersom denna på det hela taget ansågs duga i uppemot 20 år av ständigt nya upplagor.

Ny upplaga eller ny broschyr?

Samma år, 1937, som Geflebygdens turistförening gav ut sin första provisoriska, ovan beskrivna broschyr gav några skånska turistorganisationer tillsammans ut en femspråkig utviksbroschyr med titeln *Skåne* (+ rikstillhörigheten angiven på de olika språken). All text och alla bildtexter inuti broschyren föreligger på dessa fem språk, varav ett är svenska. Nu upptar löptexten, en kort och kärnfull presentation av landskapet, inte mer än en mindre del av broschyren, vari eljest en stor landskapskarta i flerfärg breder ut sig på utvikets hela ena sida och ett antal svartvita bilder på röd bakgrund upptar störst utrymme på den andra.

Denna brödtext återfinns också i en tolv år yngre broschyr, det vill säga 1949, ännu med samma utgivare och under samma titel. Texten, som nu bara föreligger på svenska, är visserligen något nedkortad och därmed än kärnfullare i denna yngre upplaga, men tveklöst ändå sig så lik att det verkligen bara är tal om textbearbetning – och därmed just bara en senare upplaga av samma broschyr. Åtminstone textuellt, fastän denna presentationstext nu visserligen har kompletterats med en listliknande förteckning över "Förslag till bil- och cykelturer", indelad efter vilken stad turen utgår från. Om vi ser till textbäraren i sin helhet, är däremot förändringarna större: den är alltså en utviksbroschyr med en Skånekarta i flerfärg över hela ena sidan, men bildmaterialet på den andra är helt nytt i jämförelse med 1937 års broschyr och själva utviket annorlunda strukturerat och i annat format (i hopvikets tillstånd).

Likväl vill jag som sagt uppfatta detta som bara en ny, textuellt bearbetad upplaga av den äldre Skånebroschyren, låt vara nu med endast svensktalande målgrupp. Endast en smärre bearbetning av brödtexten är det under alla omständigheter fråga om. Annorlunda förhåller det sig med en två år yngre broschyr, *Skåne. Sveriges slottslandskap* (1951), med samma tre utgivarorganisationer som tidigare. I dess inledande avsnitt känns förvisso flertalet formuleringar igen ur den (minst) fjorton år

gamla brödtexten från föregångarna men nu något omstuvade och bitvis annorlunda, till exempel:

- (1) SKÅNE, Sveriges sydligaste landskap, är med utmärkta kommunikationer [...] lätt tillgängligt från kontinenten och det övriga Sverige. [– –] Skånes natur är en avbild av Sveriges. Den bördiga slätten med insprängda frodiga bokskogar utbreder sig i landskapets södra och mellersta delar. Mellansvensk skogsbygd möter i nordliga Skåne och ett stycke norrlandsnatur överraskar i nordost. [– –] Skåne rymmer 1/8 av Sveriges befolkning och är landets tätast bebyggda landskap. [– –]
- (2) Skåne, Sveriges sydligaste landskap, rymmer 1/8 av Sveriges befolkning och är landets tätast bebyggda del. Storslagna scenerier möter här turisten i en natur, som är en avbild av Sveriges. Landskapets södra delar domineras av den bördiga slätten med inslag av frodig bokskog. Mellansvensk skogsbygd möter i nordliga Skåne, och längst i nordost överraskar ett stycke norrlandsnatur. [– –]

Det helt avgörande är emellertid att denna text bara utgör en inledning i den yngre broschyren. Denna är häftad och omfattar hela 20 sidor, varav den återvunna texten endast upptar en enda av dessa. Därutöver redovisas landskapets städer i var sina stycken, vidare "Badorter", "Slott", "Turistorter inne i landet" och "Sport", så vi har alltså nu att göra med en mycket utförligare textlighet, ett annat större textverk vari det gamla i bearbetat skick arbetats in som en mindre del.

Från år 1954 föreligger sedan en ny broschyr med samma titel som den från 1951, men nu åter en utviktsbroschyr med karta över hela baksidan. Textuellt uppvisar den samma disposition som den tre år äldre broschyren: en nästan helt likalydande inledning med sina återklanger från 30-talet och därefter innehållsligt i stort sett motsvarande delavsnitt – men dessa deltexter är nu avsevärt kortare, några nyskrivna, andra syntaktiskt nedstrukna. Så här målande (om än lexikalt litet tafligt enahanda!) ser beskrivningen av Lund ut 1951:

- (3) LUND är en av Sveriges förnämsta universitetsstäder. Staden grundades redan på 1000-talet och fick sitt nuvarande universitet år 1666. Stadens förnämsta sevärdhet är dock domkyrkan, Nordens förnämsta byggnad i romansk stil, invigd i mitten av 1100-talet. År 1676 rasade ett stort slag mellan svenskar och danskar på kullarna utanför staden.

Och så här syntaktiskt tätt förpackad 1954:

- (4) *Lund*. 35.000 invånare. Universitets- och stiftsstad. Universitetet från år 1668. Domkyrkan med sitt berömda medeltidsur invigdes i början av 1100-talet. Talrika kulturminnesmärken. Kulturhistoriska museet är vittberömt.

Frågan är nu om vi här står inför ett fall av textbearbetning eller bara textåtervinning här och var (dock näppeligen i ovan citerade avsnitt). Är det tal om samma textverk med tydligt olika textvittnen, eller är det olika textverk med vissa textlån i det ena från det andra? Svaret är i detta fallet långtifrån givet, men den samfälliga titeln, den mycket snarlika inledningen och det närbesläktade innehållsliga upplägget talar väl kanhända, trots de högst olikartade textbärarna och de många textskillnaderna, för att vi likväl har att göra med två olika upplagor av samma broschyr, snarare än två olika broschyrer med släktdrag.

Annorlunda text i snarlik yttre förpackning

År 1943 utgav Dalslands turisttrafikförening en broschyr *Dalsland. Res på Dal*, vars titel sedan skulle återkomma hos ett antal nya broschyrer under 1940- och 50-talen fram till och med 1959. Då hade det visserligen tillkommit ett *Sweden* under övertiteln *Dalsland* och ett årtal nederst på framsidan, men i övrigt är omslaget detsamma – med texten satt mot bakgrund av en Dalslandskarta med ett landskapsvapen till vänster. Textbärarnas yttre ger med andra ord allt sken av att bara företräda var sina olika upplagor av samma broschyr.

Den som öppnar 1945 års broschyr finner att inledningstexten nu är en helt annan än den av år 1943 och att denna nu följs av en ny tillkommen längre text om Dalslands kanal – som för övrigt företer flera inslag av textåtervinning från motsvarande avsnitt i en äldre Dalslandsbroschyr från 1930-talet, *Dalsland* (1938). Därefter följer emellertid samma alfabetiskt ordnade "Ortslexikon" som 1943. I 1947 och 1953 års broschyrer tillkommer ytterligare smärre avsnitt längre fram i broschyrerna, i 1957 års har inledningstexten åter blivit ett annat, varvid denna nu en bit in också innefattar delar av det äldre självständiga avsnittet om Dalslands kanal. I

1959 års broschyr är inledningen helt ny igen. Sedan följer förvisso, såsom broschyrens huvuddel, alltså ett "Ortslexikon" – men detta är nu ordnat kommun för kommun², och beskrivningarna av dessa kommuner är avsevärt fylligare, både innehållsligt och syntaktiskt, än de mycket korthuggna från 1943. Då heter det till exempel inledningsvis om Bengtsfors så här:

(5) BENGTSFORS

köping med (1942) 2,520 inv., N. Dals största handelscentrum. Industrisamhälle. [– –]

1959 istället så här:

(6) BENGTSFORS KÖPING

med c:a 3.400 invånare är en av huvudorterna på norra Dal. Samhället, som utgör en naturlig centralort för den omkringliggande bygden, är uppbyggd på båda sidor om sydändan av sjön Lelång och nordändan av sjön Höjden. I köpingen finns sulfittfabrik, möbelfabriker, verkstadsindustri, sågverk, karamellfabrik samt ett flertal mindre företag. [– –]

Detta hindrar inte att man i beskrivningar av enskilda sevärdheter också kan återfinna bevarade äldre formuleringar. Sålunda har beskrivningen av Sundals Ryrs båda kyrkor bara uppdaterats innehållsligt:

(7) Sundals Ryr

gamla, delvis medeltida kyrka med väl bibehållna 1700-talsmålningar på kyrkan[s] innertak. Nyrestaurerad [1943: Restaurering pågående]. – Den nya kyrkan c:a 4 km V.

Dessa återklanger är likväl inte flera och mer framträdande än att de skulle kunna ses som smärre inslag av textåtervinning.

Rör det sig då i detta fall om bara nya upplagor i en suksessiv, ständig förvandling? Ja, det är ändå rätt mycket som talar för det, eftersom de

² Den ortsalfabetiska sorteringen återfinns nu bara i ett register närmast under överskriften.

textuella förändringarna inträder någon i taget, varför sålunda omvandlingsgången från 1943 till 1959 går att följa i olika mindre steg. Jag är också övertygad om att det var så utgivaren såg på saken. Nyheterna 1959 är icke dess mindre högst betydande, och för den som bara jämför broschyren från 1943 med den från 1959 torde svaret nog bli mer tvekande. Visst är titeln – och vad mera är omslagsbilden – densamma, och visst är huvudupplägget också det: först en inledning, sedan en fingeraderad beskrivning ort för ort (dessutom med samma särpräglade titel "Ortslexikon"), men räcker det? De textuella överensstämmelserna i enskildheter är som sagt inte större än att man nog kunde vara benägen att tala om bara viss textåtervinning i 1959 års överlag helt annorlunda Ortsbeskrivningar.

En artskillnad eller en gradskillnad?

Som de få – i sig egentligen rätt triviala – exempel som jag beskrivit i det föregående har visat, är det inte alltid alldeles enkelt att upprätthålla en oomtvistlig rågång mellan textbearbetning och textåtervinning, såsom dessa båda företeelser har definierats här. Inledningsvis sade jag att skillnaden därför möjligen kunde te sig som bara en gradskillnad. Mitt genmäle därtill kan synas ha tycke av Alexanders lösande av den gordiska knuten: ett teoretiskt hugg rakt genom den empiriska repmassa vi nystat litet i härövan.

Huruvida text A och text B är textvittnen av samma textverk eller olika textverk är nämligen, som jag vill se det, alls inte avhängigt någon absolut egenskap hos dessa texter själva; det ligger istället i betraktarens öga, det vill säga: det får i varje enskilt fall avgöras av analytikerns bedömning – tveklös eller tvekande och grundad på ren känsla eller på vederbörandes egna textuella kriterier eller rentav på hur texternas verkliga, vardagliga brukare förefaller uppfatta saken (fastän de då klär det i andra ord givetvis). Om en läsare av broschyr A och en läsare av broschyr B båda anser sig ha läst samma broschyr (om än i olika upplagor), företräder A och B också samma textverk – för dem, men kanhända inte så för andra textbrukare (jfr med Wendt 2006, s. 261). En inte oväsentlig faktor härvidlag är nog til syvende og sidst en så ytlig sak som titeln: samma titel, åtminstone om den är mer särpräglad (vilket förvisso överlag inte är särskilt kännetecknande för just turistbroschyrer), ger nog också stöd åt en uppfattning att den namnger samma textverk i olika upplagor; jämför sålunda till exempel med de *Skåne. Sveriges slottslandskap* och *Dalsland. Res på Dal* som jag beskrivit ovan.

Härav följer, menar jag, att en ibland aldrig så svårbedömd (och därmed av olika textbrukare rimligt nog olika bedömd) textverklighet helt enkelt inte förmår att upphäva den artskillnad som teoretiskt sett ändå föreligger mellan textbearbetning och textåtervinning – lika litet som till exempel förekomsten av kopulajämvikt den mellan subjekt och subjektspredikativ (vilket led är vad i *Jan är den som fyller år*).

Litteratur

- Dalsland*, broschyr utg. av Dalslands turisttrafikförening 1938.
- Dalsland. Res på Dal*, broschyrer utg. av Dalslands turisttrafikförening 1943, 1945, 1947, 1953, 1957 och 1959.
- Du Rietz, Rolf E. 1996. Böcker, texter och editioner – av alla de slag. I: D. Hedman & J. Svedjedal (red.): *Fiktionens förvandlingar. En vänbok till Bo Bennich-Björkman den 6 oktober 1996*. (Skrifter utg. av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 33.) Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. S. 89–107.
- Gefle 1937*, broschyr utg. av Geflebygdens turistförening 1937.
- Gefle och Gestrikebygden*, broschyr utg. av Geflebygdens turistförening 1939.
- Gävale*, broschyr utg. av Gästriklands turistförening 1954.
- Ledin, Per 1997. Intertextualitet, smärta och ett mångstämmigt Apotek. I: R. Andersson & P. Åström (utg.): *Till Barbro. Texter och tolkningar tillägnade Barbro Söderberg den 23 september 1997*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet (MINS) 45.) Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet. S. 63–86.
- Lötmarker, Lena & Wendt, Bo-A. 2009. *Resmål till salu! Svenska turistbroschyrers textuella och språkliga utveckling under hundra år*. Lund: Sekel.
- Skåne*, broschyrer utg. av Skånes turisttrafikförening, Hälsingborgs och nordvästra Skånes turisttrafikförening och Svenska turisttrafikförbundet 1937 och 1949.
- Skåne. Sveriges slottslandskap*, broschyrer utg. av Skånes turisttrafikförening, Hälsingborgs och nordvästra Skånes turisttrafikförening och Svenska turisttrafikförbundet 1951 och 1954.
- Wendt, Bo-A. 2006. En text är en text är en text? Om en terminologisk tredelning av textbegreppet. *Arkiv för nordisk filologi*. 121. S. 253–274.
- Wendt, Bo-A. 2009. Text som mängd eller helhet – och i verkligheten. Om en språkvetares textbegrep. *Text. Svensk tidskrift för bibliografi*. 7. S. 140–159.

Tårtkalaset och allmänhetens förtroende

En studie av Migrationsverkets kriskommunikation

Orla Vigsø

Tårta och champagne

Tjugonde december 2005 var en av huvudnyheterna i Dagens Nyheter avslöjandet att anställda på Migrationsverkets kontor i Solna ungefär ett år tidigare hade firat avvisningen av en familj med champagne och tårta. Beviset var ett mejl från chefen Annica Ring, som någon i personalen hade läckt till tidningen:

Hej. På fredag ska vi fira ihop med AM2 kl 15.00 i deras kök. Jag hoppas att ni alla kan avsätta en kvart innan i vårt kök då vi tänkte infria [handläggarens namn] löfte om champagne efter det att en viss familj lämnat Sverige. I dag har jag fått bekräftat att verkställigheten avlöpte väl dock med fot- och handbojor samt poliser som blev påpucklade på traditionellt sätt med handväska. Så varmt välkomna till vårt kök 14.45 för en skål.

Annica
(DN 20.12.2005)

Alla svenska nyhetsmedier fördömde tilltaget, och samtidig gav man plats åt vittnesbörd från tidigare anställda på Migrationsverket, som hade lämnat sina jobb på grund av den "omänskliga kulturen" som fanns där. Dagen efter avslöjades att ett liknande firande hade ägt rum (dock utan champagne) på Migrationsverkets kontor i Kristianstad. Detta hade hänt 3 mars 2004, och även här hade ett mejl läckts till pressen:

Hej! I går verkställde [tre handläggares namn] vår besvärliga kvinna i Östra Göinge. Vi firar med tårta och önskar samtidigt henne och hennes barn allt gott i hemlandet! [...]

Mvh Liz
(DN 21.12.2005)

Samma kväll kunde man på SVT se hur en handläggare inför dold kamera förnedrade en asylsökande och bad honom "titta på mig när jag talar" – fast mannen var blind. Migrationsverket annonserade att man nästa dag skulle hålla en presskonferens.

På presskonferensen 22 december gav Migrationsverkets VD Janna Valik en ursäkt för händelserna, men la skulden på enstaka individer inom organisationen som handlade på eget bevåg och i strid med verkets värdegrund. Dessa personer hade utvisat brist på omdöme, och det insåg de själva. Verket skulle även starta en intern undersökning och initiera en handlingsplan.

"Händelserna"

De flesta i Sverige kommer även i dag ihåg "tårtkalaset" och den kris det resulterade i, men inte det som gick före avslöjandet och som i hög grad var med att lägga den ram som tårtkalaset tolkades utifrån. Det som hände under november och december månad 2005 gav Migrationsverket senare beteckningen "händelserna" – en klart eufemistisk benämning på vad som var en förtroendekris (SEMA 2003, Palm & Falkheimer 2005).

Under hösten 2005 fokuserade media mycket på de apatiska flyktningbarnen, som medan deras familjer – de flesta från ex-Jugoslavien och ex-Sovjet – väntade på avvisning, slutade äta och dricka och i många fall fick tvångsmatas. Tillståndet sågs nästan inte hos asylsökande i andra länder än Sverige, och i medierna diskuterade man olika möjliga förklaringar. Berodde det på manipulerande föräldrar som försökte pressa myndigheterna till att ge asyl, eller var det resultatet av den omänskliga situation som barnen utsattes för?

Svenska Dagbladet bragte 22 november en intervju med Annica Ring, där hon påstod att verket hade undersökt familjer med apatiska barn och hittat "oegentligheter" eller "konstigheter" som pekade på att föräldrarna på något sätt var ansvariga för barnens reaktioner. Tidigare hade Migrationsverket anmält sådana fall till de sociala myndigheterna, men inget hände. Nu anmälde man direkt till polisen för att be dem undersöka om något kriminellt hade skett. Debatten som följde intervjun var våldsam och spred sig till flertalet svenska medier. Solnaavdelningen och Migrationsverket generellt anklagades för att manipulera fakta utifrån egna politiska syften.

Situationskontexten

Att den centrala begivenheten i "händelserna" var avslöjandet av tårkylaset framgår bl.a. av att det var det som gjorde att Migrationsverket ansåg det nödvändigt att inkalla till presskonferens 22 december 2005. Men krisen kan endast förstås om man sätter den i relation till verkets ethos vid situationens början. Inte bara påverkade organisationens ethos hur händelserna tolkades, det hade även betydelse för vilka fakta och anklagelser som lades fram under krisen.

Detta har påpekats tidigare, både inom det som kallas *reputation management* (Aula & Mantere 2008) och inom kriskommunikation (Griffin 2007). Coombs (2004) pekar på information om tidigare kriser som "a significant factor that can affect perceptions of a more recent crisis" (Coombs 2004:266), vilket även Coombs & Holladay (2001) gör. Man kan säga att en retorisk ethos-tillgång går ett steg vidare genom att understryka att inte bara är tidigare kriser viktiga för tolkningen av en aktuell kris, det är även organisationens generella ethos. Det som inte sågs som en kris när det hände, kan bli en kris retrospektivt och bidra till en negativ image i dagsläget.

Som jag var inne på tidigare, så var situationskontexten före avslöjandet präglad av kritik mot Migrationsverket. Intervjun med Annica Ring 22 november var en reaktion på rapporter om apatiska barn, och när Annica Ring påstod att det fanns bevis för att föräldrarna misshandlade sina barn för att uppnå asyl, var det en mycket stark anklagelse. Hon påstod att föräldrar medvetet lät bli att ge barnen mat eller förgiftade dem, och hon citerades även för att säga att det var dags att svenskarna började diskutera ämnet utan att bli betraktade som cyniska. "Vi är duktiga på att tycka synd om människor i Sverige. Men de flyktingar som kommer hit är ofta oerhört driftiga och har satsat allt på ett kort." (SvD 22.11.2005.)

Läkare och andra experter ifrågasatte dessa påståenden, och många frivilligorganisationer såg det som ren smutskastning med ett politiskt motiv. Och när bollen så att säga hade börjat rulla, dök det upp äldre obehagliga fakta om Migrationsverket. Migrationsverkets ethos när man går in i pre-krisen (Coombs 1999, Coombs & Holladay 2001), dvs. debatten om apatiska barn, befinner sig på en viss nivå, men såväl pre-krisen som krisen förminskar verkets ethos, och när tidigare etiska problem bringas på banan, förringas verkets nuvarande status klart. Men det sker även en retrospektiv sänkning av ethos: konklusionen blir att Migrationsverkets ethos inte var så högt till att börja med. Så verket får såväl ett skadat exit-etos som ett reviderat och skadat intro-etos.

Skadorna återupplivades ett år senare när Gellert Tamas (DN 19.12.2006) avslöjade mejltrafiken mellan Annica Ring och Marie Hessle, regeringens utredare i saken om de apatiska barnen. Mejlen visade att det handlade om en iscensatt begivenhet med ett uttalat syfte att påverka medierna och sätta dagordningen. Tamas hävdade att det även handlade om ett försök att missleda allmänheten och få den att tro att flyktingföräldrar misshandlade sina barn och försökte påverka Migrationsverkets beslut. Iscensättandet inkluderade även polisen och ett antal läkare och forskare, fast endast sådana "experter" som redan lagt fram liknande påståenden. Så om man ska undersöka "händelsernas" PR-mässiga effekter måste man inte bara ta med tidigare händelser, utan även senare. Och Migrationsverket lider än i dag av sviterna från incidenterna.

Kategori emot Migrationsverket

Inom retorisk kriskommunikation hör försvaret, *apologia*, ihop med anklagelserna, *kategoria* (Ryan 1982). Man kan inte studera försvarsstrategier utan att ta med de anklagelser, de är ett svar på.

Första anklagelsen kom efter Annica Rings påståenden om att föräldrarna var orsak till barnens apati. Många såg påståendet som ett högst oetiskt beteende och som ett försök att bortleda uppmärksamheten från kritiken mot verket. I stället angrep man en grupp som de flesta betraktade som svaga och försvarslösa, och som dessutom inte hade någon möjlighet att försvara sig: de kunde inte språket och de var rädda att förvärra sin situation i relation till Migrationsverket. Dessutom bröt verket mot sina egna föreskrifter som understryker, att man alltid måste beakta det som är till barnens bästa (se t.ex. Migrationsverket 2006).

Andra anklagelsen var att Migrationsverkets tjänstemän använde detta som ett politiskt vapen för att påverka vad man såg som en "naiv" och "slapphänt" politik gentemot flyktingar och asylsökande. Att lägga skulden på föräldrarna sågs av många som ett försök att lägga press på politiker och få till stånd en mer restriktiv politik.

Den tredje anklagelsen kan ses i relation till detta otillbörliga försök till politisk påverkan. Migrationsverket anklagades för att vara för nitiskt i sina försök att få folk utvisade från Sverige, dvs. för att ha som ett politiskt mål att hålla nere antalet uppehållstillstånd.

Fjärde anklagelsen gick på något mycket grundläggande: Migrationsverket anklagades för att inte ha gjort något för att förhindra en intern kultur, där tonen gentemot asylsökande och flyktingar var rå och tuff. Man krävde att Migrationsverket tog på sig sitt etiska ansvar (*corporate*

social responsibility, Griffin 2007) och erkände att detta var ett problem som hade med organisationspraxis att göra.

Femte anklagelsen var mycket enkel: Annica Ring och Migrationsverket anklagades för att helt enkelt ljuga när man påstod att "oegentligheter" hade ägt rum. Fanns det verkligen bevis? Hade experter verkligen backat upp uttalandena, eller var det endast sådana "experter" som man hade valt på grund av deras uttalade kritik mot den svenska politiken?

Sjätte anklagelsen dök upp i samband med avslöjandet av hur man firat avvisningar. Samtliga kommentatorer betraktade detta som etiskt helt oförsvarbart, dels generellt – man ska inte fira andras olycka – dels därför att det visade att ämbetsmännen var partiska, något som bryter mot grundlaget för den svenska rättsstaten.

Det finns även en sjunde, åttonde och nionde anklagelse som har att göra med hur Migrationsverket hanterade kommunikationen, men jag återkommer till dem. Vad som är viktigt med listan över de olika anklagelserna är dels att *kategoria* måste betraktas som en process, som utvecklas över tid (Marsh 2006). Det är inte ofta som anklagelser klart och tydligt läggs fram och sen bemöts. Istället, och det är andra insikten, utvecklas anklagelserna genom att kombineras med andra anklagelser. Dessa kan gå långt tillbaka i tiden, men oavsett åldern blir de lagt fram och får betydelse genom att knytas ihop med de aktuella anklagelserna. *Kategoria* måste därför analyseras som en dynamisk och komplex process, en kombination av olika aspekter och anklagelser. (Vad gäller "krishistoria", se Coombs 2004, Coombs & Holladay 2001, Ogrizek & Guillery 1999.)

Migrationsverkets *apologia*

På samma sätt som *kategoria* består av olika delanklagelser måste *apologia*, Migrationsverkets sätt att bemöta anklagelserna, ses som en rad olika steg.

Första anklagelsen, efter påståendet om föräldrarnas roll i barnens apati, bemöttes huvudsakligen med tystnad. Man hänvisade till den pågående polisutredningen, vilket var det enda man gjorde under en månad.

Ett intressant faktum är att SVT 20 december 2005, alltså samma dag som "tårtkalaset" avslöjades, rapporterade om resultatet av polisutredningen: det fanns absolut inget bevis för någon kriminell verksamhet i samband med de apatiska barnen. Apatin var resultatet av traumatiska upplevelser, inget annat. Detta hade utan tvekan krävt någon typ av pressmeddelande från Migrationsverket, om inte fokus hade flyttats till de nya anklagelserna.

Aftonbladet citerade från mejlet, som DN hade skrivit om, och offentliggjorde en intervju med Janna Valik i nätupplagan. Valik avvisade de värderingar som kom till uttryck i mejlet som "oacceptabla", sade sig inte känna igen beskrivningen av organisationskulturen, och gjorde uppmärksam på att alkohol på jobbet inte var tillåtet (en något malplacerad kommentar).

Valik citerades för att ha sagt: "Det rör sig om en enskild händelse. När jag är ute och träffar personal talar vi alltid om värderingar och min uppfattning är att vi är överens om vad som gäller. Det förhållningssätt som den här händelsen speglar är helt oacceptabelt" (Verksnytt 20.12.2005). Hon hänvisade även till ett nyligt beslut om att stärka värdegrunden genom att bilda ett etiskt råd.

Dagen efter intervjuades Valik igen och tog avstånd från händelserna. Försvarets huvudlinje var att det handlade om en enkelt händelse, en enskilda individs brist på omdöme. Därför blev avslöjandet senare samma dag av ett tidigare liknande fall fatalt, för det gjorde det osannolikt att förklaringen var sann. Man påannonserade en presskonferens till dagen efter.

På konferensen gav Janna Valik och styrelsen en oförbehållen ursäkt till de som hade utsatts för felaktig behandling, men samtidigt uppprepades att det handlade om enskilda individers handlande i strid med verkets regler. En handlingsplan lades fram och en undersökning initierades.

Migrationsverkets *apologia* retoriskt sett

I sin bok *Crisis Communication by Apology* ställer Keith Michael Hearit upp en lista på krav som ställs på en *apologia* för att den ska uppfattas som etisk. Den ska vara sanningsenlig, ärlig, snabb och frivillig, den ska vända sig till samtliga intressenter och utföras i en passande kontext (Hearit 2006:64).

Migrationsverket har helt klart problem i förhållande till dessa krav. Främst får man fråga varför det tog ett år innan information om kalaset kom till allmänhetens kännedom, och då endast därför att någon inom organisationen hade skvallrat (en så kallad *whistle blower*). Tydligen har ledningen försökt lägga på locket, och när man sen kommunicerar kring incidenten verkar det endast vara för att man är tvungen. Dessutom är det först när ett andra fall av oetiskt beteende har avslöjats som man känner att man måste inkalla till presskonferens, vilket bara kan tolkas som en förhoppning om att ett enskilda avslöjande inte kommer att leda till någon mediestorm.

Hearit har även en lista över *hur* en etisk apologia ska utformas: den ska explicit erkänna felaktiga handlingar, den ska erkänna skuld, uttrycka beklagande, kunna sätta sig i de skadade intressenternas situation, be om förlåtelse och försöka få till stånd en försoning, offentliggöra all relevant information, erbjuda en förklaring som tillmötesgår intressenternas förväntningar, erbjuda att genomföra passande åtgärder och erbjuda kompensation (Hearit 2006:69, se även Vigsø under utgivning).

Även här är det tydligt att Migrationsverket inte lever upp till kraven. När pressen konfronterar Annica Ring med det första mejlet, är hennes första reaktion att "det inte var RIKTIG champagne" – hon omtolkar anklagelsen och fränsäger sig därmed ansvaret: mousserande vin är inte lika graverande som riktig champagne. Denna defensiva strategi kan knappast beskrivas som tillfredsställande för någon, och snart skickar man ut en annan förklaring: Man firade inte avvisningen, utan ett första vällyckat samarbete med polisen och de sociala myndigheterna. Det var en "olycklig" formulering i mejlet, men vad man faktiskt firade var inte på något sätt oetiskt. Tvärtom fanns det verkligen skäl för personalen att fira, därför att det gav hopp om smidigare samarbete i framtiden.

Efter att Annica Ring gjorde sig oanträffbar för media, och VD och andra ledande personer tog över kommunikationen, blev denna mer stringent. Man gav en oförbehållen ursäkt, men ansvaret lades helt och alldeles på Annica Ring. Det beskrevs som en enstaka handling som grundade i en specifik persons dåliga omdöme, och Migrationsverket friades därmed från allt ansvar.

Denna förklaring förblev den enda, även efter att ett liknande fall hade avslöjats, och andra fall av oetiskt beteende hade dokumenterats. På presskonferensen sa Janna Valik:

Vi vill förstås att myndigheten ska bli sedd för det bra arbete som vi gör, men när man arbetar med sådana här svåra frågor gör personer ibland misstag. Jag är den första att beklaga det och vår uppgift är nu att rätta till det som inte fungerar. (Verksnytt 22.12.2005)

Hur ser detta ut i förhållande till Hearits krav? Mycket kort kan man sammanfatta som så:

- explicit erkänna felaktiga handlingar: på sätt och vis, fast oklarhet om hur firandet ska tolkas lämnar en oklarhet kring hur allvarlig incidenten är
- erkänna skuld: skulden läggs enbart på en enstaka person, verket har ingen skuld
- uttrycka beklagande: ja, fast oklart till vem

- kunna sätta sig i de skadade intressenternas situation: beror på vem man ser som intressent
- be om förlåtelse och försöka få till stånd en försoning: inte specifikt, och beror på vem man ser som intressenter
- offentliggöra all relevant information: det dröjde ett år innan information kom fram, och då endast genom en läcka; verket ger ingen information frivilligt
- erbjuda en förklaring som tillmötesgår intressenternas förväntningar: nej, allmänheten kan se att det inte handlar om enstaka individer utan om ett mönster
- erbjuda att genomföra passande åtgärder och erbjuda kompensation: handlingsplanen är en passande åtgärd, men riktar sig endast mot medarbetarna som individer; ingen kompensation erbjuds.

Hur hänger Migrationsverkets *apologia* ihop med *kategoria*? Bemöter man anklagelserna? De sex anklagelser jag tidigare nämnde har till stor del att göra med de apatiska barnen och verkets anklagelser mot föräldrarna. Migrationsverkets kommunikation berör inte detta med ett enda ord, även om det är tydligt i medietäckningen att såväl journalister som allmänheten ser ett klart sammanhang: händelserna beror på problem i organisationens praxis. Och det erkänns även av ledningen i ett intern PM från 20 juni 2006: "Slutsatser vi kan dra och frågeställningar? – Det finns en tydlig koppling mellan debatten kring apatiska barn och champagnefirandet i Solna."

Men i stället för att bemöta anklagelserna i sin kriskommunikation glider man runt dem, vilket bara resulterar i nya anklagelser som ett resultat av själva kommunikationen:

Sjunde anklagelsen: Ursäkterna för firandet var dåliga.

Åttonde anklagelsen: Enstaka medarbetare utlämnades till media utan stöd från verket.

Nionde anklagelsen: Migrationsverket la på locket i ett år och kommunicerade först när andra hade avslöjat fakta.

Här kom även en ny intressent på banan, nämligen facket som kritiserade ledningen för att inte backa upp om sina anställda. För facket var händelserna klart ett resultat av ledningsstilen, och att skylla på medarbetare var bara ett sätt att fly från ansvaret. I stället för att ta på sig ansvaret och antingen förklara hur det kunde hända eller ursäkta, använder verket en strategi som går på att bestrida och överföra ansvaret. Förvisso ger Janna

Valik på det språkliga planet en ursäkt, men det är svårt att se det som annat än en "läpparnas bekännelse". Den verkliga styrkan i kommunikationen ligger i att ansvaret lyfts bort från Migrationsverket och ledningen och i stället placeras på medarbetare, som har brustit i etik. (Se Ad Herrenium, Bok I:1–27).

Myndigheter och förtroendekriser

Enligt grundböcker i kriskommunikation (t.ex. Hearit 2006, Millar & Heath 2004) är första steget i en vällyckad kriskommunikation att omedelbart och utan reservationer ge en ursäkt för vad som hänt till alla relevanta intressenter, en allvarligt menad önskan om förlikning med de drabbade och ett erbjudande om kompensation. Först när allt detta har skett kan man börja dra in omständigheterna som förklaring. Och det är lika viktigt att avstå från att lägga skulden på andra, inom eller utanför organisationen, för att skuldbefria organisationen som sådan. Att visa *corporate responsibility* är viktigt som ett sätt att bevara och stärka sin image bland intressenterna, inklusive allmänheten.

Så varför handlar Migrationsverket då stick i stäv med dessa riktlinjer när man står inför en stor förtroendekris? Det lättaste svaret vore att skyla på inkompetens i verkets ledning. Men precis som man måste söka förklaringen på oetiskt beteende bland medarbetarna på organisationsnivå i stället för på individnivå, måste kommunikationsproblem betraktas på ett mer strukturellt plan.

En hypotes om varför Migrationsverkets kriskommunikation såg ut som den gjorde kunde vara att det hänger ihop med synen på ämbetsutövande som strikt regelstyrd. Vad som krävs av en tjänsteman står klart och tydligt i styrdokumentet; varje ämbetsman förväntas till varje tid kunna hänvisa till lagar, dokument och paragrafer som grund för hur hon har handlat i en given situation. Om man inte har följt förordningarna, har man begått tjänstefel och är personligt ansvarig. Och detta är inte ledningens problem, om inte man direkt har uppmanat till det felaktiga beteendet – och då borde tjänstemannen ha rapporterat detta till chefen ett steg högre upp i hierarkin.

Om man har en sådan formell syn på tjänstemannens roll, finns det inget utrymme för faktorer som organisationskulturer, även om alla som jobbat inom en myndighet i Sverige vet om att sådana finns och hur starka de är. Samma sak gäller för allmänheten, som möter kulturerna i kontakten med skattemyndigheter, polis, skola osv.

Under ett antal år har media rapporterat om händelser som involverat Migrationsmyndighetens anställda. Rått språk, fördomar om etniska

grupper, brist på inlevelse i ansökarnas situation, en generell hållning att folk vill göra vad som helst för att få stanna i Sverige, en tendens att vilja visa vem som bestämmer, osv. Alla dessa incidenter blir av allmänheten betraktade som en, och då alla pekar åt samma håll blir det svårt att tro på att alla är utslag av enstaka anställdas personliga misstag. I stället blir de bevis på ett generellt systemfel, eftersom det har hänt många gånger och ledningen inte har verkat angelägen att göra något åt det – och därmed, genom tyst acceptans, faktisk har godkänt uppträdandet. Man kan se detta som en rest av ett gammalt myndighetstänkande, där myndigheterna står över medborgaren.

Samtidigt har myndigheterna det senaste decenniet eller så genomgått en omstöpning; man ska bli servicemyndigheter för medborgarna, det är medborgarnas rättigheter som är i centrum. Service och klar kommunikation till medborgarna om rättigheter och möjligheter är det centrala, med transparenta beslut och underlättande av överklaganden. Därför har allmänheten rätt att förvänta att myndigheter agerar på samma sätt när en kris inträffar, men Migrationsverket har långt kvar till detta. Här verkar man i stället vara fångad i en konflikt mellan egna föreställningar om maktpositionen och medborgarnas förväntan om service och organisationsansvar.

Litteratur

- Ad Herennium. De ratione dicendi ad C. Herennium*, 2005. Åstorp: Retorikförlaget.
- Aula, P. & Mantere, S. (2008). *Strategic Reputation Management*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Benoit, W.L. (1995). *Accounts, Excuses, and Apologies: A Theory of Image Restoration Strategies*. Albany: State University Press.
- Coombs, W. T. (1999). *Ongoing Crisis Communication*. London: Sage.
- Coombs, W. T. (2004). Impact of past crises on current crisis communication: Insights from situational crisis communication theory. *Journal of Business Communication*, 41 (3): 265–289.
- Coombs, W. T. & Holladay, S. J. (2001). An extended examination of the crisis situations: A fusion of the relational management and symbolic approaches. *Journal of Public Relations Research*, 13(4): 321–340.
- Griffin, A. (2007). *New Strategies for Reputation Management: Gaining Control of Issues, Crises and Corporate Social Responsibility*. London: Kogan Page Ltd.
- Hearit, Keith Michael (2006). *Crisis Management by Apology. Corporate Response to Allegations of Wrongdoing*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Marsh, C. (2006). The syllogism of apologia: Rhetorical stasis theory and crisis communication. *Public Relations Review*, Volume 32, Issue 1, March 2006: 41–46.

- Migrationsverket (2006). *The Task of the Migration Board*. Norrköping: Migrationsverket.
- Millar, D. P. & Heath, R. L. (eds.) (2004). *Responding to Crisis. A Rhetorical Approach to Crisis Communication*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ogrizek, M. & Guillery, J. M. (1999). *Communicating in crisis: A theoretical and practical guide to crisis management*. New York: Aldine de Gruyter.
- Palm, L. & Falkheimer, J. (2005). *Förtroendekriser. Kommunikationsstrategier före, under och efter*. Stockholm: Krisberedskapsmyndigheten.
- Ryan, H. R. (1982). Kategoria and Apologia: On their Rhetorical Criticism as a Speech Set. *Quarterly Journal of Speech*, 68: 254–261.
- SEMA (2003): *Crisis Communication Handbook*. Stockholm: Swedish Emergency Management Agency.
- Stephens, K. K.; Malone, P. C. & Bailey, C. M. (2005). Communicating with stakeholders During a Crisis: Evaluating Message Strategies. *Journal of Business Communication*, 42: 390–419.
- Vigsø, O. (2008): Kriskommunikation – men från vem till vem? Apologia, politik och redaktionell inramning. *Rhetorica Scandinavica*, nr 46. S. 74–86.
- Vigsø, O. (under utgivning): Celebrating Expulsions? Crisis Communication in the Swedish Migration Board. In: W.T. Coombs & S. Holladay (eds.): *Handbook of Crisis Communication*. Hoboken, N.J.: Wiley-Blackwell.
- För övriga källor hänvisas till den kompletta förteckningen i Vigsø (under utgivning).

Samhällsstrukturen och utvecklingsdyslexin

Tommy Wingren

Utgångspunkt för den här artikeln

Olika former av dyslexi har säkert alltid ansetts till viss del ha med samhällsstrukturen att göra, om vi undantar den medicinska dyslexin, dvs. de dyslektiker som förvärvat sin dysfunktion genom en skada eller sjukdom. Antalet dyslektiker är sannolikt också kopplat till vilket ortografiskt system det gäller, om t ex ortografin är transparent eller inte. Den mer transparenta ortografin i finskan lär ha resulterat i färre dyslektiker i Finland medan en mer ogenomskinlig ortografi som engelskan har mynnat ut i fler dyslektiker i England och USA. Vad jag emellertid skulle vilja diskutera i den här artikeln är om strukturen i samhället på ett makroplan möjligen kan bidra till den dyslexi som uppstår i skolans första klasser, utvecklingsdyslexi (developmental dyslexia).

Samhället och skolan

Våra barn och ungdomar formas först och främst av familjen, den s.k. primära socialiseringen. För att vi skall bli fullvärdiga medlemmar av samhället krävs dock även olika former av sekundär socialisering. Den främsta och förmodligen viktigaste sekundära socialiseringen är den som sker inom skolväsendets ram.

Skolväsendet svarar för den mest omfattande sekundärsocialiseringen i vårt samhälle. Alla svenska barn har rätt och skyldighet att gå 9 år i grundskolan, och de flesta fortsätter någon form av utbildning längre än så. Skolan står också för den mest formaliserade formen av sekundärsocialisering i samhället. Riktlinjerna för skolväsendet och undervisningens innehåll fastställs i detalj genom politiska beslut och administrativa förordningar (Østerberg & Engelstad 1984:181).

Citatet är hämtat ur Samhällsformationen som på 80-talet ville "beskriva det svenska samhällslivet som en helhet: som formation" (Østerberg & Engelstad 1984:5). Måhända är vårt moderna samhälle på 2 000-talet så pass komplicerat och mångfasetterat att det inte går att ta ett sådant helhetsgrepp, möjligen inte ens på 80-talet, men den beskrivna sociologiska principen för skolväsendet stämmer emellertid säkerligen. Skolväsendet har en nyckelroll när det gäller att forma barn och ungdomar till kompetenta och goda samhällsmedborgare. Denna viktiga sekundära socialisering förstod den amerikanske pedagogen och filosofen John Dewey redan i slutet av 1800-talet när han skrev sitt "pedagogiska credo":

Det är skolans uppgift att fördjupa och vidga barnets känsla för värden som grundlagts i barnets hemliv. (Dewey 2004:49)

Utvecklingsdyslexi, samhället och skolan

Skolan har ett minst sagt komplicerat förhållande till inlärningsproblem som utvecklingsdyslexi. Lärarna skall tidigt upptäcka bekymren och utveckla alla elevers läs- och skrivförmåga:

Skolans viktigaste uppgift är att se till att alla elever lär sig läsa, förstå och använda texter. (Lundberg & Herrlin 2003:4).

Samtidigt är forskarna inte helt övertygade om vad utvecklingsdyslexi egentligen är. En del dyslexiforskare misstänker t o m att utvecklingsdyslexi är en variant av SLI (Specific Language Impairment):

Developmental dyslexia and specific language impairment (SLI) were for many years treated as distinct disorders but are now often regarded as different manifestations of the same underlying problem, differing only in severity or developmental stage. (Bishop & Snowling 2004:858)

Att forskarna är så här osäkra, gör det naturligtvis extra besvärligt att vara i den praktiska verkligheten som lärare där man skall försöka få "alla elever[att] lära sig läsa, förstå och använda texter" (Lundberg & Herrlin, 2003: 4) när inte ens forskarna själva kan säga vad utvecklingsdyslexi exakt är och hur man exakt skall åtgärda detsamma (jfr Goulandris m. fl. 2000).

Statsmakten och forskarsamhället har också oftast en annan syn på elever med behov av specialpedagogik än vad den genomsnittlige läraren antagligen har. Så här uttrycktes detta till exempel i den stora utredningen Läs- och skrivkommittén, som var klar i september 1997:

men vi menar samtidigt att alla lärare och pedagoger har ett viktigt delansvar i arbetet[...]. Den syn på elever som problembärare, som den nuvarande lagtexten ger uttryck för i formuleringar som elever med särskilda behov och elever som har svårigheter, svarar dåligt mot den syn som kommer till uttryck i läroplanens värdegrund och i de internationella överenskommelser Sverige förbundit sig att följa. Vi menar att perspektivet i stället borde vara elever i behov av stimulans och stöd och också hela den situation som eleven är en del av skall kartläggas när särskilda åtgärder planeras. Det är det pedagogiska arbetet relaterat till elevens behov som ska granskas och eventuellt förändras när man vill stimulera utveckling. (SOU 1997:288)

Att alla lärare är ansvariga för elever som är i behov av specialpedagogik, är nog få lärare medvetna om. Utredningens förslag gav upphov till en proposition där det påtalades att man inte hade kunnat enas i kommittén, men regeringen fastslår att elever har rätt till en god språkförmåga:

I Läs- och skrivkommitténs uppdrag har inte ingått att beskriva de bakomliggande orsakerna till läs- och skrivsvårigheter. Det råder delade meningar om orsakerna till att vissa elever får svårigheter i sin läs- och skrivutveckling. Ofta handlar det om ett samspel mellan olika faktorer där biologiska, sociala, psykologiska och pedagogiska förklaringar spelar in. Oberoende av orsakerna anser regeringen att det är en pedagogisk uppgift att stimulera och stödja barnen och ungdomarna i deras arbete att tillägna sig en god förmåga att läsa och skriva. (Proposition 1997/98:94)

Regeringen sade sig vara orolig för att nedskärningar i mitten av 90-talet drabbat elever med olika problem:

Elever med behov av särskilt stöd skall prioriteras. Regeringen ser med oro på Skolverkets utvärderingar som visar att kommunernas nedskärningar lett till att elever med särskilda behov fått mindre resurser. (Proposition 1997/98:94)

Nu bytte man, som framgår av citatet, också benämning, "elever med särskilda behov" blev istället "elever med behov av särskilt stöd". Denna något otympliga beteckning på elever med olika former av inlärningssvårigheter eller uppförandeproblem, slog nog aldrig riktigt igenom ute i skolorna. Uttrycket "elever med särskilda behov" är fortfarande den mest vanliga benämningen. Riksdagen biföll propositionen våren 1998.

Status quo och de sociala konsekvenserna

Trots alla ansträngningar, från forskare, regering och riksdag, lämnar inte alla elever skolan med rak rygg idag. SCB redovisar en något splittrad bild av hur stor andel av eleverna som får stödundervisning, men en tendens är entydig:

Andelen elever som fått stödundervisning i årskurs 9 våren 2008 var 14 procent. Andelen elever med stöd var högre än i årskurs 8 och också högre än för elever årskurs 9 åren fem respektive(sic!) tio år tidigare. För elever i årskurs 3 var andelen elever med stödundervisning väsentligt lägre våren 2008 än våren 2003, då den närmast tidigare undersökningen gjordes. (SCB:www.scb.se)

SCB:s statistik visar att eleverna i årskurs nio fick mer stödundervisning 2008 än tio år tidigare. Problemet med att alla eleverna inte lär sig tillräckligt kvarstår därmed år 2008.

Att inte kunna läsa och skriva på en rimlig nivå, kan få ödesdigra sociala konsekvenser för den enskilde. Forskare som har studerat de intagna på våra fängelser, har kommit fram till att de i högre grad än populationen i övrigt har läs- och skrivsvårigheter:

Several investigations have reported high frequencies of reading and writing disabilities in criminal populations. (Jensen m.fl. 1999:452)

I Jensen m. fl. 1999 gjordes en intressant studie med följande resultat:

As expected, the dyslexic group performed more poorly on verbal tests as compared to the normal readers among the prison inmates, but they also performed more poorly on tests measuring nonverbal abilities. The dyslexic group had higher frequencies of paranoid and avoidant personality disorders compared to the nondyslexics. They also reported higher levels of anxiety and suspicion and a lower degree of socialization. Previous studies report low IQ to be associated with criminal propensity, supporting the interpretation that a double handicap (dyslexia and low IQ) increases the risk of entering a criminal career and remaining in it. (Jensen m. fl. 1999:452)

De intagna som har dyslexi mår så dåligt att de troligtvis inte kan bryta det kriminella mönstret utan förblir i ett destruktivt beteende, förmodligen livet ut.

Slutsats

Den svenska samhällsformationen tycks ställa en del människor utanför redan i tidiga år. Faktum är att det verkar vara så att samhällsstrukturen på något sätt socialiserar in en del individer i ett utanförskap, som det tycks vara omöjligt för den enskilde att bryta. Utanförskap och misslyckande ackumuleras med andra ord från år till år, tills individen i värsta fall ger upp.

Det som emellertid är riktigt allvarligt i sammanhanget: Den som har utvecklingsdyslexi i unga år, är i riskzonen för psykisk ohälsa, missbruk och kriminalitet, vilket kan bli väldigt kostsamt för samhället i slutändan.

Möjligen har regeringen varit dålig på att genomföra sina förslag och att på ett bra och godtagbart sätt implementera riksdagens beslut på alla landets skolor.

Slutord

Sverige har tämligen få dyslexiforskare. Om de problem som jag här har tagit upp skall kunna åtgärdas måste vi få fler dyslexiforskare i Sverige.

Litteratur

- Bishop, Dorothy, V.M. & Margaret J, Snowling 2004. Developmental Dyslexia and Specific Language Impairment: Same or Different? I: *Psychological Bulletin*, Vol. 130, No. 6, s 858–886.
- Dewey, John 2004. *Individ, skola och samhälle*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Goulondris, Nata K, Snowling, Margaret J och Walker, Ian 2000. Dyslexia a form of specific language impairment? A comparison of dyslexic and language impaired children as adolescents. I: *Dyslexia*, vol 50, s 103–120.
- Jensen, Jimmy, May Lindgren, Ann Wirsén Meurling och David H Ingvar 1999. Dyslexia among Swedish prison inmates in relation to neuropsychology and personality. I: *Journal of the International Neuropsychological Society*, 5, s 452–461. ADOLESCENTS
- Lundberg, Ingvar & Herrlin, Katarina 2003. *God läsutveckling*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Proposition 1997/98:94. *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet m.m.* Stockholm: Riksdagen.
- SCB, http://www.scb.se/Pages/TableAndChart____195612.aspx.
[Tillgänglig 14 maj 2009.]
- SOU 1997:108. *Att lämna skolan med rak rygg – om rätten till skriftspråket och om förskolans och skolans möjligheter att förebygga och möta läs- och skrivsvårigheter*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Østerberg, Dag & Engelstad, Fredrik 1984. *Samhällsformationen*. Göteborg: Korpen.

Sub præsidio Stobæi

Om karolinska dissertationer i lundatappning

Lars Wollin

I Lund som annorstädes erövrades långt in på 1800-talet i stor mängd den filosofiska graden, det dåtida universitetssystemets grundläggande och generella ämbetsexamen. Den var obligatorisk för blivande präster, lärare, läkare och domare. För dess avläggande krävdes disputation "pro gradu". Flertalet studerande avfattade till den änden ordentligt sina dissertationer, på gott, mer eller mindre elegant latin, samt försvarade dem pliktskyldigt i de regelbundet och tätt återkommande offentliga disputationerna. Därmed ansågs man ha inhämtat adekvat akademisk grundskolning.

Disputandernas snillefoster trycktes och är i allmänhet bevarade. Kataloger för Uppsala, Lund och Åbo (Lidén 1778–79, Marklin 1820, 1856) förtecknar totalt omkring 25 000 dissertationer, tillkomna från tidigare 1600-tal till utgången av året 1855, alltså i genomsnitt för riket mer än hundra per år.

En "avhandling" tillkommen inom detta system var efter våra begrepp kort, som mest i äldre skeden sällan mer än ett par dussin sidor – alltså mindre än den ordinära studentprestation som i Finland än i dag kallas "pro gradu-avhandling" (eller till vardags "gradu"). Vid ett nutida europeiskt universitet är väl den närmast adekvata motsvarigheten ungefär en magisteruppsats.

Dissertationslitteraturen. Latinets roll

De många dissertationerna kan således ses som den akademiska ungdomens för ämbetsexamen påbjudna lärdomsprov. Det verkliga författarskapet bakom texterna är visserligen omdebatterat: responderande kandidat eller presiderande professor? Det är t.ex. klarlagt att respondenten ofta förutsattes själv bekosta avhandlingens tryckning, varvid ett symbiotiskt samspel mellan en publiceringslysten professor, angelägen om sin privatekonomi, och en ambitiös studiosus, lika angelägen om sin akade-

miska fortkomst, nog kan anas. En sådan ordning antyder förstås preses i författarrollen. Lindroth (1975:32) lutar dock åt uppfattningen av en "huvudregel för stormaktstiden" med innebörden att respondenten normalt faktiskt är författaren, åtminstone vid gradualdisputationer (vid disputation "pro exercitio" är osäkerheten tydligen större).

Språket i dissertationerna är alltså nästan uteslutande latin, närmare bestämt den varietet av lärdomsspråket som brukar betecknas akademiskt nylatin. Kandidaterna demonstrerar i sina alster en betryggande säker – ibland högt driven – färdighet i latinsk formuleringskonst. Just häri låg kärnan i prestationen: att kunna skriva ett korrekt och vårdat latin var själva inträdesbiljetten i det akademiska samhället. Argumentationens innehåll lyfte sig väl sällan över en förväntad, i viss mening trivial nivå. Dock passerade dessa latinska skrivelser, om aldrig så tungfotade, ingalunda obemärkt som ceremoniell akademisk formalia. Den andliga ordningen och den rena lutherska läran övervakades av en ortodox censur, som ingen kom undan. Det tryckta ordet är alltid farligt, på alla språk. Häri ryms i dissertationsgenren ingen motsättning till formens primat över innehållet.

Det akademiska disputationsväsendet kunde uppenbarligen urarta och ådrog sig ibland löje redan i samtiden. Mest känd i Norden är väl Ludvig Holbergs *Erasmus Montanus* (1723), den bitande satiren över upplysningsskedets akademiske Chronschough. I eftervärlden har domen över andan och substansen i dissertationsgenren inte varit nådig. Den formulerades också tidigt. Det är därvid just fokuseringen på den språkliga formen man främst skjutit in sig på. Så här talar Martin Weibull i sin historik över Lundaakademien vid dess tvåhundraårsjubileum 1868:

Utan latin gafs det ingen bildning, ingen vetenskap: det var det oundgängliga vilkoret för all högre bildning, på engång ett medel och ändamålet. Men just denna character af medel utgjorde dessa språkstudiers svaghet. De afsågo mest utvecklandet af en formel, mekanisk färdighet och deras värde ur synpunkten af verklig vetenskaplig bildning kan derföre icke anslås synnerligen högt. Redan skolornas undervisning gick ut på att bibringa denna mekaniska färdighet; universitetsstudiernas form är deraf väsentligen betingad: talöfningarne, disputationsofningarne, som spela en rol mera jemnordnad än underordnad föreläsningen, afse framför allt denna. Har månne icke detta studium, som utgjorde sjelfva bildningens grundval, genom den method, det tidigt grundlade och alltjemt utvecklade, bidragit att åt hela tidsålderns akademiska bildning gifva denna mekaniska auctoritetsbundna prägel, som gör, att dess anlete för oss mera visa dödsmaskens liflösa uttryck än det oförgångliga lifvets? (Weibull 1868:57)

Detta beska omdöme formuleras alltså ganska omedelbart efter slutet av den period vars "academiska bildning" det avser. Vår tid, snart halvtannat sekel senare, delar väl i allt väsentligt Weibulls syn på saken.¹ – I den allt relativiserande rättvisans namn går det dock att ifrågasätta om en sådan "utskåpning" av den latinska dissertationslitteraturen verkligen är helt rättvis. Det handlar trots allt om ett centralt inslag i mer än två hundra års akademisk verksamhet, vars resultat bevarats i en multidisciplinär facklitteratur som bara i Sverige omfattar 25 000 vetenskapliga texter.

Det är förvisso inte svårt att hitta prov bland dissertationerna på en framställningskonst som redan vid första påseendet bekräftar Weibulls utsaga: en retorik som i sin förkonstling slår över i sig själv. Den stil som då utvecklas är ju egentligen inte begränsad till dissertationslatinets utan går igen också i samtida och senare svensk litteratur, med sin grandiosa kulmen i det gustavianska skedets akademiska panegyrik.² – I citatet nedan har jag, för att ge läsaren en aning om förlagans stil, i översättningen bemödat mig om en så långt grammatiskt möjligt textnära återgivning:

Stort var att som en enda bland alla med spöknippen och fastor romarnas stat framträdde; i någon mening gudomligt var dock att *Dygd* den i uppbyggnaden av denna dess storhet blev *Lyckans* medtävlerska. Namnet och glansen skylles lyckans gunst, men snillet och makten Dygdens vakthållning. Då denna ridå dragits upp för den romerska statens inre, bjuder sedan en storhet, glänsande som himlen, den vetgirige betraktaren till sig, och det är alls icke att undra över, om den kvarhåller honom med en fröjd som aldrig får nog, då allting där grönskar, ej blott i namnets glans utan också i faktisk storhet. Den väldiga högheten häri strålar sålunda ur detta mitt stoff, på sätt och vis också mig själv till mötes, och får nu verka som en art av frestelse att locka läsaren till att tänka igenom, inte så mycket dess yttre som det i verkligheten uppenbara, till att anamma dess innersta väsen.

Citatet omfattar det första kapitelns första paragraf i en lundadissertation om det romerska statsskicket, författad 1684 av respondenten, värmlän-

¹ Weibulls efterträdare som Lundauniversitetets jubileumshistoriker hundra år senare (Rosén 1968: 204 et passim) formulerar sig i liknande kategorier.

² Hillman 1970, Holm 1967:105 ff.

ningen Johan Fabrin (vi återkommer till honom nedan). De krystade antiteserna mellan moralisk styrka och lyckans växlingar, mellan verklighet och sken, liksom det hårt pressade bildspråket och en syntax som tänjer den latinska satsbyggnadens struktur intill och nästan över gränsen för det gripbara – figurer som dessa och många andra var säkert rena form-
ler, inskrivna i färdiga mönster som övertagits ur en etablerad stilistisk fatatur. Genren blev därigenom lättare tillgänglig för den invigde. Samtidigt blev den mer förutsägbar, mindre ägnad att egentligen tillföra läsarens kunskap nytt stoff, än mindre att berika läsupplevelsen med oväntade effekter.

Dessa dissertationer ställer dagens mindre vane latinläsare inför en ganska hårdsmält lektyr. Den akademiska publik som följde disputationssakten på plats, mer eller mindre väl påläst, hade det rimligen bättre förspänt. Man förfogade över koden till den omfattande formelrepertoaren och tog därmed till sig budskapet både lättare och snabbare än som är möjligt i dag. Frågan blir naturligtvis ändå hur många de faktiskt kompetenta och rimligt rutinerade latinläsarna i den samtida miljön egentligen var – och vilka de var. Den akademiska verksamhetens socialt "exkluderande" funktion (Lindberg 1984:66, 123 ff.) ställs här onekligen på sin spets.

Men det går att se nyanser också i detta elitistiska mönster. – Det akademiska latinet hanterades först och främst alltid formellt korrekt. Dess användning var underlagd en strikt genomarbetad och allmänt vedertagen *språkstandard*, docerad i högre utbildning och utvecklad långt tidigare än något liknande ens kan anas i folkspråken. Standardisering har ju alltid språkpolitiska implikationer. Den garanterar fasthet och förutsägbarhet i det faktiska bruket. Ingen enskild usurpator kan utan vidare sätta sig över en norm som är genomarbetad i metodisk språkplanering med offentlig sanktion. Härmed sammanhänger inom den relativt nybildade nationalstatens ram ett visst mått av *offentlig insyn* och *delaktighet*. Det internationella lärdomsspråket var ingen unken kvarleva från den äldre medeltid vars feodala strukturer annars ännu var djupt rotade i samtidens europeiska tankemönster. Latinet användes i renässanshumanismens anda. Som skarpt intellektuellt instrument utvecklades och slipades det i konflikten mellan aristoteliska och cartesianska diskurser. Latinet var, och skulle vara, allmänt tillgängligt i "de lärdes fria republik" – visserligen bara där, men trots allt i offentlig tryck. Latinet, ingen levande människas förstaspråk, skrevs och talades på samma villkor i hela Västerlandet. Det ägdes av alla och ingen. Sätillvida var dess användning i lärdomens tjänst ett utslag av en upplyst, i viss begränsad mening "demokratisk" kunskapssyn. Det akademiska latinbruket var faktiskt också något av en progressiv kraft i kulturutvecklingen.

Hursomhelst, de många dissertationerna från Uppsala, Lund och Åbo ligger bevarade i våra universitetsbibliotek i prydligt boktryck, tidigt och föredömligt väl katalogiserade. Att detta väldiga material är av oskattbart värde för forskningen behöver inte sägas. Lika fullt är det anmärkningsvärt litet studerat. Såväl inom den allmänna lärdomshistorien som inom enskilda discipliners historiska inventeringar har den äldre dissertationslitteraturen sällan ägnats mer än förströdd uppmärksamhet (jfr t.ex. Tengström 1973:64 f.). Det främsta hindret för genrens adekvata utvärdering i dag ligger väl i den latinska språkformen, numera som bekant otillgänglig för flertalet också i forskarnas egna led.

Andreas Stobæus – en energisk præses

Viktig som äldre inspiratör och personligt föredöme – möjligen rentav som "mentor" – för den akademiska lundamiljöns alla nybakade storsvenskar torde ha varit en i sin samtida omgivning lika namnkunnig som svensksinnad skåning: *Andreas Stobæus* (1642–1714), professor sedan 1674 i bl.a. romersk vältalighet och poesi, från 1687 "historiarum et poeseos professor", och fullt verksam, bl.a. som universitetets rektor och bibliotekarie, in på 1700-talets andra decennium. Stobæus framstår i hävderna som en av den tidiga Lundaakademins dominerande gestalter. För eftervärlden är han mest känd (om också numera givetvis helt glömd) som latinsk vältalare och skald i fosterländsk anda: raffinerat skicklig i formen, därtill synnerligen produktiv (jfr Berggren 1994). I samtiden verkade han också – delvis just i sin latindiktning – som en ledande kraft i de skånska försvenskingssträvandena.

Stobæus presiderade under sin långa ämbets tid för 22 dissertationer (Lidén 1779, sect. II:171 ff.) och tillhör därmed utan tvivel det samtida lundakollegiets flitigare professorer (Rosén 1968:205 f.). Respondenterna anges åtminstone i några fall uttryckligen som författare. En betydande andel av dessa avhandlingar är som väntat ägnade kartläggningen och utforskningen av den skånska provinsen i götiskt storsvensk, till dels rudbeckiansk anda.

Johan Fabrin, Andreas Gemzæus – två respondenter med personlig framtoning

Till närmare illustration av den skånska substansen i den akademiska diskurs som professor Stobæus var med om att sätta ramen för skall här anföras två dissertationer, tillskrivna hans presidium. Den ena försvarades den 21 juni 1684 av den ovan nämnde *Johan Fabrin*; citatet ur det inle-

dande kapitlet i hans dissertation, betitlad *De candidatis* ('om de vitklädda', 'om kandidaterna') och enligt uppgift på titelsidan uttryckligen författad av respondenten, anfördes till illustration av en i genren vanlig, retoriskt elaborerad stil.

Fabrin tillhör möjligen extremerna. Stilistiska excesser av det ovan anförda slaget tycks hos många dissertationsförfattare i stort sett inskränka sig till anslaget i ett eller ett par inledande kapitel; de flesta lugnar ner sig när de kommer till saken. Så dock knappast Fabrin: varken i innehåll eller i form finner man i hans avhandling något som jävar Tönnes Klebergs omdöme om "ett latinskt stilprov av gängse typ och av mediokert intresse"³.

Men Fabrin överraskar. Det har redan Kleberg (1960) observerat, sannolikt som den förste, när han fäster uppmärksamheten på ett tolvsidigt tillägg till avhandlingen, vidhäftat "quasi auctuarium", med titeln *Coronis* ('till kransarna'). Denna ganska märkliga text, som av formuleringarna att döma också är författad av Fabrin, avhandlar – och nu på ett betydligt "rakare", retoriskt mindre överlastat latin – språksituationen i det samtida Skåne.

Fabrin driver här tesen att den skånska dialekten "intar en mellanställning" mellan svenskan och danskan och "delar vissa element med bägge", dock, framhåller han, "på så sätt [...] att den har ungefär en fjärdedel av det som skiljer det danska språket från det svenska, och tre fjärdedelar av det specifikt svenska". Utifrån ett kort latinskt språkprov, översatt till resp. svenska, skånska och danska, försöker han, inte utan ansatser till kontrastiv skärpa, att precisera likheter och skillnader i fonetiska och lexikala kategorier. Han etablerar också en social dimension, i det han gör tydlig åtskillnad mellan å ena sidan "de svenska och danska huvudstadsspråken" (*lingvæ metropolitanæ*), å andra sidan "den skånska dialekt som allmogen och bönderna brukar". Stig Örjan Ohlsson återger Fabrins tilläggstext i sin studie över Skånes språkliga försvenskning samt diskuterar bl.a. de sociolingvistiska implikationerna av detta tidiga vittnesbörd om svenskt och dialektalt språkbruk i en orolig gränsprovins (Ohlsson 1978:15–19 resp. 20 ff.)

³ Kleberg 1960: 63 ff.

Här konfronteras vi alltså – plötsligt och oförmedlat – med ett i dissertationslitteraturen veterligen ovanligt fenomen: den i sitt innehåll konventionella avhandlingen följs upp, i samma tryckta volym, av en tilläggstext där författaren utvecklar ett annat tema, uppenbarligen anslaget inom disputationens ceremoniella ram men utan påvisbart samband med den egentliga texten. I Fabrins fall är tillägget dessutom klart originellt och i nutida kategorier långt intressantare än den stilexercis som förskaffade honom lagern. Fabrins "auctuarium" kan tjäna som ett memento för den lärdomshistoriskt intresserade språkforskare som sneglar mot dissertationslitteraturen som källmaterial. I vilken utsträckning tilläggstexter av samma art döljer sig bakom flera av de tiotusentals katalogiserade avhandlingarna har aldrig undersökts.⁴

Om Fabrin med sin tilläggstext sålunda antyder det rimliga i en viss nyansering av det traditionella omdömet om dissertationslitteraturens innehåll, kan något liknande sägas också om den andra dissertationen som här skall uppmärksammas, nu dock med bäring på såväl stil som innehåll. Avhandlingen är ett av de sista numren på Stobæus' presidie-lista. Den är både i sak och form betydligt mer jordnära än Fabrins och gör överhuvudtaget ett påfallande omedelbart och levande intryck. Skåningen *Andreas Gemzæus* responderade "duabus vicibus" ('två gånger'), den 14 och 21 oktober 1708, på en gradualavhandling med titeln *De antiqua urbe Lund* ('Om den gamla staden Lund'). Hans "Præfatiuncula" förmedlar till nutidsläsaren en charmerande tidsdoft från ett mycket länge sedan svunnet Skåne. Som Gemzæus' latin också är retoriskt något mindre förtätat än Fabrins, inbjuder stycket till en ledigare översättning:

Litet företal

Ingen lär förneka att detta vårt *Londinum* eller *Luntunum* kan räknas bland Skånes förnämsta städer. Malmö, eller skåningarnas Ancona, må te sig överlägset i kraft av sitt invånarantal, sin blomstrande

⁴ Åtminstone en inledande inventering vore inte oöverkomligt mödosam, då Lidén (1779, sect. II: 173) i sin katalog uppger i varje fall Fabrins tillägg, därmed rimligen också andra möjligen förekommande. Adolf Noreen (1903: 268) har inte observerat saken utan missar Fabrin, när han under rubriken "De nysvenska dialektstudierna" säger sig känna "ingenting annat hithörande från 1600-talet" än några rader i Enevald Svenonius' avhandling *Gymnasium capiendæ rationis humanæ* (Åbo 1658–62) och Haqvin Spegels *Rudera Gothlandica* (1683).

köpenskap, sina solida befästningsverk, sin rika och eleganta arkitektur, sitt säte för styrelse och förvaltning. Coronie eller Landskrona må yvas över det mäktigaste slottet och den bästa hamnen. Helsingborg, eller *Helig Sundsborg*, må åtnjuta den kortaste och bekvämaste övergången, liksom den mest hänförande utsikten, över sundet, därtill ett rikt affärsliv jämte äran av en åldrig historia. Ystad, eller Öjastad, må vara berömt för sin överväldigande mängd av nötboskap och hästar som går på export till Tyskland, för sina låga spannmålspriser, liksom för sin in- och utgående sjöfart, där de kungliga sluparna ständigt avseglar och lägger till igen. Kristianstad må pråla med sitt hänförande natursköna läge, med sin överflödande fiskrika å, med sin ståtliga kyrka och sitt välordnade gatunät.

Men ändå – den magnifika katedralen, den vittberömda Karolinska Akademien, det ärevärdiga biskopssätet, den fruktbara jorden, den slösande mängden av yppiga trädgårdar, ja själva det företräde som ligger i åldern, allt verkar därtill, att jag menar mig ingalunda ha handlat utan skäl, när jag i den Akademiska övningens rum ansett denna luntunensiska eller lundensiska stad vara den jag framför andra bör avhandla.

I första kapitlet bjuds läsaren ett smakprov på "förparadigmatisk" nordisk ortnamnsforskning:

CAP. I.

Om ursprunget till denna stads namn, om dess läge och utsträckning och om några av dess minnesvärda begivenheter.

§. I.

Ursprunget till namnet härleder alla med rätta från ordet *Lund* /dvs. 'lund' eller *lucus*/. Dock kan med skäl betvivlas om denna stad från äldsta tid varit så benämnd, utan någon utvidgning av namnet i begynnelsen eller änden. I denna provins förekommer nämligen icke få byar, vilkas namn härleds av ordet *lund*, dock icke utan något tillfogat element. Sålunda i namnets början: *Borlunda*, *Onslunda*, *Hammarlunda*, *Raflunda*, *Heslunda*, dvs. Bores eller Saturnus' lund, Odens eller Mars' lund, lunden tillhörig Hammaren eller spjutet som Tor eller Jupiter slungar, rävarnas lund,⁵ hasselbuskarnas lund osv. Andra bär med prydnad ett augment i änden, t.ex. *Luntertun*, *Lundaheja*, *Lundsgård*, *Lundby*, *Lundum* osv., dvs. kringgårdad plats tillhörig lund-

⁵ Bärnstenen (*rav*) föresvävade alltså inte författaren.

dens nyttjare, inhägnad kring en lund, boställe i/vid en lund, by i/vid en lund, hem i en lund, osv. Början av ett namn bortkastar folk ej sällan i uttalet, som *Staan*, dvs, *Staden*, för *Christianstad*, *Crunan* för *Carlsrona* osv., slutet däremot knappast någonsin. Men genom kontraktion förändras, ja nästan uppslukas ofta namnslutet: så *Stehaa* [sic!] för *Stodhaga*, *Wram* för *Wrähem*, *Wä* eller *Waj* för *Vähoj* eller *Viehøj*, *Lundum* för *Lundahem* osv. Och om sålunda staden Lunds namn från början inrymt något tillfogat element, då har man rätt att misstänka att detta tillägg hämtats antingen från en folkgrupp [a gente] eller från någon av gudarna. Om från en folkgrupp, tror vi att staden kallats *Lybers Lund* liksom *Lydeboars Lund*, på samma sätt som sammandraget säges *Lybers Hög* för *Lydeboars Hög*. Om [namnet hämtats] från någon av gudarna, är det sannolikt att staden kallats *Tors Lund*, dvs. Tors eller Iupiters lund, då från denne avgud [ab hoc Deastro] inte bara två lika benämnda men olika [bini] byar, alldeles i grannskapet av denna stad, fått sina namn: *Torn*, dvs. med tillnamnet det gytjtiga, och *Torn* i Vallkärra, utan också hela häradet sålunda kallas *Tornahäradt* eller *Tordönshäradt*, efter Tor eller Iupiter tonans. Och om staden någonsin vetat av något tillägg i änden av sitt namn, då gissar vi att den från sitt första ursprung, genom tillägg av ordet *tun*, kallats *Luntun* – som talade man om en inhägnad kring en bostad i lunden. Just denna gissning tilltalar oss mest av alla, därför att den bäst överensstämmer med det gamla språkets genius. Men under tider som följde ledde bruket till att för *Luntun* genom kontraktion dagens uttal är *Lunn*, i äldre tid måhända *Lundt*, liksom det är möjligt att ur den sista bokstaven läsa *Thuss* eller *Thor* på en runhäll, om vilken bokstavs genuina uttal se [...] Verelius [etc.].

Här blommar som synes associationerna – fritt, ändå trots allt inte utan en viss intellektuell disciplin. Författaren vet om att han spekulerar och erkänner det, och han sorterar sina gissningar. Tonen är saklig, kunskapen naturligtvis begränsad men ändå gedigen, överblicken självständig, argumentationen på givna premisser klar och redig.

Gemzæus saknar inte heller sinne för ett bildspråk som i sin konkretion är av helt annan art än Fabrins – var han nu kan ha fått sina uppslag ifrån. I tredje paragrafen av samma första kapitel anför han en topografisk-zoologisk liknelse, vars grad av originalitet jag överlämnar åt andra att bedöma:

§. III.

Själva staden är [...] belägen i hertigdömet Skåne, Torna härad, på fruktbart och skönt land, på en plats som dock i öster, söder och väster är på det sättet backig, att den snarare vetter från norr mot söder än från övriga nämnda håll mot motsatta sidor. Staden Lund kan

därmed träffande liknas vid en oxe som står i begrepp att resa sig från marken men fortfarande stöder sig på frambenens knän.

Ögnar man vidare i avhandlingen, ser man snabbt konturerna av en genomtänkt disposition, hämtad från den nyskolastiska disputationens klassiska mönster av tes och antites. Författarens/respondentens propositioner formuleras i ett tidigt kapitel i numrerade teser, vilka i ett följande kapitel kritiseras i samma ordning av en fiktiv opponent. Därefter gen-driver författaren kritiken i en vidlyftig svit av kapitel, ett per tes, varvid argumentationen backas upp av anförda, företrädesvis antika auktoriteter. Greppet är som sagt förutsägbart och argumentens originalitet imponerar inte; ingenting sådant förväntas heller. Men strukturen är klar och tankeredan oantastlig.

Alltnog, den samlade latinspråkiga dissertationslitteraturen från barockens och upplysningens epoker lämnar till eftervärlden, trots formelspråket och det auktoritetsbundna slentriantänkandet, trots de obestriddliga avarterna, ändå ett mäktigt vittnesbörd om bredden och halten i tidig svensk akademisk kultur. Därtill kan man faktiskt, om man gör sig mödan att leta och läsa, även här hitta prov på vaken iakttagelse och drivet metodiskt handlag. Dissertationerna rymmer – i möjligen ringa, dock aldrig närmare undersökt omfattning – också fräscha inslag av verklig forskning, präglad av både skarpsyn och skarpsinne.

Man gör nog klokt i att notera den geniala dubbelheten i Holbergs ironi över samtidens mekaniskt formella universitetsbildning. Unge Erasmus Montanus är förvisso en snorvalp, där han spankulerar runt i sin hemby på den själländska landsbygden och sprätter med sin tomma latinlärdom. Ändå är det han och ingen annan som, på parodiskt skolastiklatin, med stor envishet djärves driva den förargelseväckande tesen att jorden är rund. Och det är han som kommer till korta i den bondförståndiga omgivningen: jordens platthet hävdas där lika envist – och därtill framgångsrikt! – på folkets språk.

* * *

Till sist: när kandidat Gemzæus inledningvis motiverar valet av själva den stad där han skördat kunskapens lagrar som ämne för sin disputation, rundar han av med ett argument av lite mer personlig karaktär. Han har alltså just talat om de särskilda "prærogativa" i den åldriga lundamiljön som härvid väglett honom, varefter han som ytterligare en bevekelsegrund för sitt ämnesval tillfogar:

[...] imprimis cum hoc Musis debeam, ut, quo in loco ab iis erudiri mihi contigit, illum magni me semper facere oporteat.

Det är uttytt:

[...] i synnerhet som jag är skyldig Muserna detta: den ort där det förunnats mig att av dem i lärdom danas, den anstår det mig alltid att sätta högt i pris.

Det lär väl knappast förvåna någon läsare av denna jubileumsvolym – allra minst Jan själv – om jag väljer att avslutningsvis transformera denna tribut till de lundensiska muserna, avlämnad av en lokal forskarkollega i karolinsk skepnad, och låter den klinga ut som min egen hälsning till jubilaren.

Källor och litteratur

- Berggren, Maria (utg.) 1994. *Andreas Stobæus. Two Panegyrics in Verse, edited, with introduction, translation and commentary, by Maria Berggren.* (Studia Latina Upsaliensia 22.) Uppsala: Klassiska institutionen.
- Hillman, Rolf 1970. *Svensk prosastil under 1700-talet: Dalin, Linné, gustaviansk talekonst.* (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 42.) Stockholm: Läromedelsförlagen.
- Holm, Gösta 1967. *Epoker och prosastilar. Några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria.* Lund: Studentlitteratur.
- Kleberg, Tönnes 1960. Ett par dialektala inslag i äldre svensk disputationslitteratur. I: *Folkloristica. Festskrift till Dag Strömbäck 13 august 1960.* Uppsala; Almqvist & Wiksell. Sid. 63–69.
- Lidén, Joh. Henr. 1778–79: *Catalogus disputationum, in academiis et gymnasiis Sveciæ habitantium.* Uppsala.
- Lindberg, Bo 1984. *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige.* (Acta Universitatis Gothoburgensis. Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas.) Göteborg.
- Lindroth, Sten 1975. *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden.* Stockholm: Norstedts.
- Marklin, Gabr. 1820. *Catalogus disputationum in academiis Scandinaviæ et Finlandiæ Lidenianus continuatus.* Uppsala.
- Marklin, Gabr. 1856. *Catalogus disputationum in academiis Sveciæ et Fenniciæ habitantium Lidenianus iterum continuatus.* Uppsala.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning.* Första bandet. Lund: CWK Gleerup.
- Ohlsson, Stig Örjan 1978. *Skånes språkliga försvenskning. 1. Inledning. Om skriftspråket under Skånes övergångstid.* Lundastudier i nordisk språkvetenskap A: 30. Lund: Walter Ekstrand.
- Rosén, Jerker 1968. *Lunds universitets historia. I. 1668–1709.* Lund: CWK Gleerup.
- Tengström, Emin 1973. *Latinet i Sverige. Om bruket av latin bland klerker och scholars, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare.* Stockholm: Bonniers.
- Weibull, Martin 1868. *Lunds universitets historia 1668–1868. I.* Lund: CWK Gleerup.